Extras din Buletinul Institutului de Filologie Romînă — Iaşi
VOL. XI - XII (1944—1945)

GHEORGHE IVĂNESCU

PROBLEMELE CAPITALE ALE VECHII ROMÎNE LITERARE

IAŞI
TIPOGRAFIA ALEXANDRU ŢEREK, STR. C. DOBORGEANU-GHEREA, Nr. 9
1948

CUPRINSUL.

Pag[illegible]

Extras din Buletinul Institutului de Filologie Romînă — Iaşi
VOL. XI - XII (1944—1945)

GHEORGHE IVĂNESCU

PROBLEMELE CAPITALE ALE VECHII ROMÎNE LITERARE

IAŞI
TIPOGRAFIA ALEXANDRU A. ŢEREK. - STR. DOBROGEANU GHEREA Nr. 9
1947

Domnului Gheorghe A. Gavrilovici,
cu cele mai bune sentimente colegiale.
Iași, 19 Noemvrie 1948.
G. Ivănescu.

DOMNULUI PROFESOR
IORGU IORDAN,
INDRUMĂTORUL ŞI SPRIJINITORUL MEU,
OMAGIU RESPECTUOS.
G. I.

PREFAŢĂ

Lingvistica romînească, care este de altfel atît de variată ca probleme, metode şi soluţii, nu s'a ocupat pînă acum cu tot dinadinsul de limba literară romînească, adică de limba scrisă, sau, cum i se spune de cătră unii lingvişti, limba comună romînească. Lingviştii specializaţi în studiul limbii romîneşti au trebuit să se ocupe pînă astăzi cu altceva, chiar dacă ei au publicat texte vechi romîneşti de tot felul, (la această muncă au contribuit şi unii istorici), şi au studiat atîtea fapte fonetice, morfologice, sintactice, lexicale şi stilistice, întîlnite în aceste texte. Lingviştii specializaţi în limba romînă s'au ocupat cu dialectele şi subdialectele limbii romîne, publicînd texte şi studii descriptive şi istorice asupra lor, s'au ocupat cu influenţele străine ce puteau fi descoperite în limba romînă, sau cu influenţa romînă exercitată asupra limbilor străine, s'au ocupat cu problema originii Romînilor, care a pasionat aşa de mult pe cercetători, cu redactarea dicţionarului patronat de Academia romînă, cu diferite probleme de lingvistică statică sau evolutivă, cu faptele stilistice ale limbii romîne şi cu stările ei actuale, şi, însfîrşit, cu înregistrarea după metodele geografiei lingvistice a graiurilor romîneşti. Numai lingviştii din vremea acută a discuţiilor asupra limbii literare, care au durat aproape un secol, pînă cătră 1880, au vorbit şi despre limba literară, dar mai ales ca îndrumători. Printre cei mai apropiaţi de noi sînt de pomenit în această privinţă B. P.-H a s d e u şi A. L a m b r i o r. Generaţia de lingvişti ridicată între 1880 şi 1910 a neglijat

limba literară romînească, chiar supt aspectul îndrumărilor care trebuiau date. Abia dacă unii dintre ei au făcut cîteva afirmații în treacăt despre felul cum s'a alcătuit limba modernă, care apoi au fost reluate și desvoltate de autorii de manuale didactice. Unii dintre aceștia, cum sînt profesorii P. V. Haneș și Gh. Adamescu, au tratat și în afară de manuale unele probleme de istoria limbii literare romînești, și fără îndoială că lucrările lor, deși scrise cu o insuficientă pregătire lingvistică, sînt utile. Discuțiilea supra limbii literare fiind făcute mai numai de profesorii secundari, se pare că în unele cercuri a te ocupa de limba literară a devenit ceva scolastic și aproape ridicul. De fapt limba literară romînească trebuie studiată și de specialiști. Căci limbile literare, numite de unii lingviști comune, sînt tocmai ce e mai important în viața limbilor. O limbă își ajunge viața ei cea mai înaltă numai atunci cînd a devenit limbă literară. Deaceia limbile literare sau limbile comune sînt numite de unii specialiști, — și, după noi, cu mult mai potrivit, — limbi de civilizație sau limbi de cultură. Dacă se studiază graiurile populare, va fi de un interes cu mult mai mare să fie studiate și aspectele cele mai evoluate ale limbajului omenesc, care sînt limbile de cultură. Deși lingvistica și-a avut primele sale materiale mai ales în limbile de cultură, aceste realități lingvistice au fost totuși neglijate, ele fiind considerate ca reprezentante ale unui graiu popular Abia după epoca neogramatică au început lingviștii să se ocupe cu asemenea limbi. Școala lingvistică franceză, reprezentată mai ales prin A. Meillet și F. Brunot, școala idealistă a lui K. Vossler și, ceva mai aproape de noi, școala din Praga precum și o serie de învățați ruși, au făcut, mai sumar sau mai desvoltat, chiar istoria unor limbi literare. S'ar părea că aceste limbi alcătuesc un organism deosebit de cel al graiurilor populare, și că deci ele ar avea o evoluție proprie, deși mulți lingviști consideră ca o unitate limba literară și graiurile populare (la noi d-l prof. I. Iordan a înțeles lucrurile astfel în diferite articole și apoi în *Limba romînă actuală*, Iași, 1943; pentru d-sa aceleași tendințe lingvistice se manifestă în acelaşi timp atît în graiul popular, cît și în limba scrisă). După unii lingviști, chiar principiile

de desvoltare ale limbilor de cultură sînt deosebite de cele ale graiurilor populare, şi afirmaţia va trebui verificată prin studiul diferitelor limbi de cultură. Se impune deci o examinare mai deaproape şi a limbii literare romîneşti, mai ales că ea n'a fost studiată aproape deloc. Fie că lingvistica romînească a urmat drumul dezvoltării celei din Apus, fie că în cadrul ei se repeta în mod independent un proces identic cu cel din lingvistica occidentală, lingviştii romîni s'au ocupat pînă astăzi mai ales cu graiurile populare romîneşti, şi au neglijat limba cultă. In generaţia de lingvişti, pomenită, o singură excepţie s'ar putea constata, aceia a lui Ovid Densusianu, dacă munca începută de acest învăţat ar fi fost dusă la capăt. Istoria limbii romîne pe care el o începuse, urmărind evoluţia limbii romîne epocă cu epocă, trebuia să-l aducă şi la limba romînească literară. După cîteva afirmaţii despre limba romînească literară în întregul ei, făcute la începutul volumului al II-lea al cărţii sale, *Histoire de la langue roumaine*, a cărei primă fasciculă a apărut în 1914, el a tratat în restul acestui volum cu deamănuntul limba textelor secolului al XVI-lea. La cursurile pe care le ţinea la Universitatea din Bucureşti el a făcut din nou istoria limbii romîne în secolul al XVI-lea, şi a completat-o cu istoria limbii în secolul al XVII-lea, încoronînd totul cu un curs intitulat *Evoluţia estetică a limbii romîne*. Niciunul din aceste cursuri n'a fost însă adus în starea de a fi publicat, aşa că cele mai multe din rezultatele muncii lui Densusianu au rămas cunoscute numai unui public prea restrîns. Trebuie să spunem însă că faţă de ce se găseşte la el se pot spune multe lucruri noi.

In acelaşi timp şi în mod independent, limba literară romînească era studiată şi de cineva care nu era lingvist, de criticul şi istoricul literar G. Ibrăileanu. Lui i s'a părut potrivit ca, la cursul de istoria literaturii romîne moderne, pe care l-a făcut în primul an de profesorat la Universitatea din Iaşi, să trateze amănunţit şi problema limbii literare româneşti. Nu ştim dacă ideile exprimate atunci de dînsul au fost menţinute şi după aceia. Deoarece cursul său de istoria literaturii romîne moderne a rămas aproape în întregime nepublicat, — dintr'însul autorul a publicat cu

diferite ocazii numai fragmente, — ideile sale au rămas deasemenea cunoscute numai unui public restrîns. Concepţia cu totul deosebită de aceia exprimată de Densusianu, şi care rămîne valabilă aproape în întregime şi astăzi, cere ca acel care studiază limba literară romînească să ţină samă numaidecît şi de aceste idei ce n'au avut difuziunea prin tipar.

Problema capitală pe care o pune orice limbă de civilizaţie este aceia a originii sale, care este găsită de cele mai multe ori într'un dialect al limbii în discuţie. Şi la noi aceasta a fost problema care a atras atenţia cercetătorilor. Densusianu, reluînd nişte convingeri exprimate de Hasdeu, iar mai înainte de I. Eliade-Rădulescu şi de C. Negruzzi, a susţinut că limba literară romînească îşi are originea în dialectul muntean, ridicat la acest rang chiar de Coresi, cu tipăriturile lui. Afirmaţia, reluată de alţi lingvişti, şi apoi de autorii de manuale, ni se pare greşită. Greşită i s'a părut şi lui Ibrăileanu, care a susţinut că dialectul maramureşean al primelor texte romîneşti stă la baza limbii noastre literare. Această formulare a concepţiei sale este însă nepotrivită, — ea se găseşte însă chiar la Ibrăileanu, — căci autorul susţinea de fapt că limba literară romînească nu este la origine un dialect oarecare, şi deci nu este la origine dialectul muntean, ci o fază mai veche a întregii limbi romîneşti, reprezentată astăzi numai de dialectul muntean, care e mai staţionar. Limba romînească literară de azi începe deci de fapt cu cel dintîiu graiu scris romînesc, graiul maramureşean, şi este deci la origine un graiu dacoromînesc nordic; dar cînd Coresi va scrie în graiul său, el va avea în mod fatal un dialect asemănător cu cel maramureşean. In veacul al XVII-lea au început străduinţele spre o limbă cît mai unitară şi mai acceptabilă de toţi Romînii. In veacul al XIX-lea limba literară sufere, pe lîngă influenţe ale limbilor occidentale de cultură, (în special cea a limbii franceze), şi influenţa graiurilor populare romîneşti. S'ar părea deci că pentru Ibrăileanu limba literară romînească este un amestec al tuturor graiurilor dacoromîneşti. Ibrăileanu mai afirma că dialectul maramureşean a devenit, odată cu descălecatul Moldovei, şi graiul clasei aristocratice moldoveneşti, şi că acest

graiu, cu unele modificări, a devenit apoi graiul scris în Moldova în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Păreri asemănătoare sau chiar identice vor fi susținute mai tîrziu, e drept însă că pe alte baze, de A. Procopovici și apoi de S. Pușcariu, fără ca ei să bănuiască că au avut un predecesor. După Densusianu, Ibrăileanu, Pușcariu și Procopovici, nimeni n'a mai adus vreo contribuție nouă la soluționarea acestei probleme a originilor limbii noastre literare. Acceptată a rămas teoria care a văzut și tiparul, a lui Densusianu, cealaltă nefiind nici măcar cunoscută. Cred că numai Giorge Pascu a mai susținut, la cursurile sale universitare, — și probabil supt influența lui Ibrăileanu, — că limba literară romînească nu este dialectul muntean, ci o fază mai veche a dialectului maramureșean, adică a unui dialect de tip moldovenesc, care fază, tocmai fiindcă era mai veche, semăna cu actualul dialect muntenesc. Dar Pascu nu afirma că graiul clasei aristocratice din Moldova era la origine un graiu maramureșean. Un istoric literar ca N. Cartojan nu face decît să reia și el teoria lui Densusianu, adăugînd doar că Ardealul și Moldova au adus și ele o oarecare contribuție. Cine cunoaște amîndouă concepțiile trebuie să se întrebe numaidecît cum se face că s'a ajuns la acest rezultat contradictoriu, trebuie să se întrebe dacă adevărul e numai de partea uneia sau alteia dintre cele două teorii, și dacă nu cumva amîndouă teoriile, pe lîngă unele afirmații drepte, cuprind și greșeli. Noi o spunem depe acum: dreptatea nu e nici numai de partea uneia, nici numai de partea alteia, ci de partea amîndurora, dar în acelaș timp amîndouă concepțiile au și mari greșeli. Noi credem că amîndouă aceste concepții suferă de vițiul de a admite oricînd și oriunde pe spațiul lingvistic dacoromînesc o singură limbă literară sau de cultură romînească (nu mai vorbim de o limbă comună, căci dacă o limbă de cultură nu se vorbește pe tot spațiul locuit de un neam oarecare, ea nu mai este o limbă comună). Atît Densusianu cît și Ibrăileanu vorbesc de o singură limbă literară romînească, care s'ar fi scris dela Coresi (pentru primul) sau dela textele maramureșene (pentru celălalt) pînă astăzi în toate regiunile locuite de Dacoromîni,

diferite ocazii numai fragmente, — ideile sale au rămas deasemenea cunoscute numai unui public restrîns. Concepţia cu totul deosebită de aceia exprimată de Densusianu, şi care rămîne valabilă aproape în întregime şi astăzi, cere ca acel care studiază limba literară romînească să ţină samă numaidecît şi de aceste idei ce n'au avut difuziunea prin tipar.

Problema capitală pe care o pune orice limbă de civilizaţie este aceia a originii sale, care este găsită de cele mai multe ori într'un dialect al limbii în discuţie. Şi la noi aceasta a fost problema care a atras atenţia cercetătorilor. Densusianu, reluînd nişte convingeri exprimate de Hasdeu, iar mai înainte de I. Eliade-Rădulescu şi de C. Negruzzi, a susţinut că limba literară romînească îşi are originea în dialectul muntean, ridicat la acest rang chiar de Coresi, cu tipăriturile lui. Afirmaţia, reluată de alţi lingvişti, şi apoi de autorii de manuale, ni se pare greşită. Greşită i s'a părut şi lui Ibrăileanu, care a susţinut că dialectul maramureşean al primelor texte romîneşti stă la baza limbii noastre literare. Această formulare a concepţiei sale este însă nepotrivită, — ea se găseşte însă chiar la Ibrăileanu, — căci autorul susţinea de fapt că limba literară romînească nu este la origine un dialect oarecare, şi deci nu este la origine dialectul muntean, ci o fază mai veche a întregii limbi romîneşti, reprezentată astăzi numai de dialectul muntean, care e mai staţionar. Limba romînească literară de azi începe deci de fapt cu cel dintîiu graiu scris romînesc, graiul maramureşean, şi este deci la origine un graiu dacoromînesc nordic; dar cînd Coresi va scrie în graiul său, el va avea în mod fatal un dialect asemănător cu cel maramureşean. In veacul al XVII-lea au început străduinţele spre o limbă cît mai unitară şi mai acceptabilă de toţi Romînii. In veacul al XIX-lea limba literară sufere, pe lîngă influenţe ale limbilor occidentale de cultură, (în special cea a limbii franceze), şi influenţa graiurilor populare romîneşti. S'ar părea deci că pentru Ibrăileanu limba literară romînească este un amestec al tuturor graiurilor dacoromîneşti. Ibrăileanu mai afirma că dialectul maramureşean a devenit, odată cu descălecatul Moldovei, şi graiul clasei aristocratice moldoveneşti, şi că acest

graiu, cu unele modificări, a devenit apoi graiul scris în Moldova în secolele al XV-lea și al XVI-lea. Păreri asemănătoare sau chiar identice vor fi susținute mai tîrziu, e drept însă că pe alte baze, de A. Procopovici și apoi de S. Pușcariu, fără ca ei să bănuiască că au avut un predecesor. După Densusianu, Ibrăileanu, Pușcariu și Procopovici, nimeni n'a mai adus vreo contribuție nouă la soluționarea acestei probleme a originilor limbii noastre literare. Acceptată a rămas teoria care a văzut și tiparul, a lui Densusianu, ceialaltă nefiind nici măcar cunoscută. Cred că numai Giorge Pascu a mai susținut, la cursurile sale universitare, — și probabil supt influența lui Ibrăileanu, — că limba literară romînească nu este dialectul muntean, ci o fază mai veche a dialectului maramureșean, adică a unui dialect de tip moldovenesc, care fază, tocmai fiindcă era mai veche, semăna cu actualul dialect muntenesc. Dar Pascu nu afirma că graiul clasei aristocratice din Moldova era la origine un graiu maramureșean. Un istoric literar ca N. Cartojan nu face decît să reia și el teoria lui Densusianu, adăugînd doar că Ardealul și Moldova au adus și ele o oarecare contribuție. Cine cunoaște amîndouă concepțiile trebuie să se întrebe numaidecît cum se face că s'a ajuns la acest rezultat contradictoriu, trebuie să se întrebe dacă adevărul e numai de partea uneia sau alteia dintre cele două teorii, și dacă nu cumva amîndouă teoriile, pe lîngă unele afirmații drepte, cuprind și greșeli. Noi o spunem depe acum: dreptatea nu e nici numai de partea uneia, nici numai de partea alteia, ci de partea amîndurora, dar în acelaș timp amîndouă concepțiile au și mari greșeli. Noi credem că amîndouă aceste concepții suferă de vițiul de a admite oricînd și oriunde pe spațiul lingvistic dacoromînesc o singură limbă literară sau de cultură romînească (nu mai vorbim de o limbă comună, căci dacă o limbă de cultură nu se vorbește pe tot spațiul locuit de un neam oarecare, ea nu mai este o limbă comună). Atît Densusianu cît și Ibrăileanu vorbesc de o singură limbă literară romînească, care s'ar fi scris dela Coresi (pentru primul) sau dela textele maramureșene (pentru celălalt) pînă astăzi în toate regiunile locuite de Dacoromîni,

(pentru Densusianu ea n'a putut fi păstrată curată, din cauză că graiurile populare şi-au impus mereu particularităţile lor, care, tocmai pentrucă nu se întîlnesc în graiul muntean sau maramureşean, sînt neliterare). Această dogmă, (căci nu e altceva decît o ideie a cărei critică n'a fost făcută), a unei limbi literare unice la poporul romînesc şi în genere la orice popor, această prejudecată, nu există numai la cei doi cercetători pomeniţi, dar şi la ceilalţi lingvişti romîni contemporani cu ei şi de după ei, afară de A. Philippide şi M. Gaster, şi a existat în cultura romînă şi mai înainte, la toţi lingviştii noştri şi oamenii noştri de cultură care au discutat problema limbii literare, dintre care pomenesc aici pe I. Eliade-Rădulescu şi C. Negruzzi. Din cauză că s'a pornit la lucru cu această prejudecată nu s'a putut rezolva de niciunul din cei doi cercetători în mod integral problema originii limbii de cultură romîneşti. Pentru Densusianu această limbă există dela Coresi, care i-a pus bazele. Dar Densusianu n'are dreptate să susţină că limba literară este muntenească decît dacă e vorba de epoca care începe cu secolul al XVIII-lea pentru Ardeal şi cea care începe cu secolul al XIX-lea pentru Moldova, căci mai înainte se întrebuinţau în Ardeal şi Moldova alte dialecte literare. Şi apoi chiar în graiul literar care se alcătuieşte în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea avem o mulţime de elemente din Ardeal şi Moldova, care de altfel se vor întîlni şi în graiul lui Coresi, ceiace însemnează a da dreptate lui Ibrăileanu. De asemenea Ibrăileanu n'are dreptate să susţină că limba literară romînească este la origine graiul maramureşean, pentrucă acest graiu a dispărut ca limbă literară pela începutul secolului al XVII-lea şi probabil în acelaşi timp a fost modificat mult chiar ca graiu popular. Am spus însă că această formulare a concepţiei sale este nepotrivită, căci de fapt el susţine că limba literară este la origine atît graiul romînesc din Nord cît şi cel din Muntenia, pe vremea aceia aproape identice, şi că, in continua ei elaborare, limba literară a ajuns a fi un amestec al graiului tuturor provinciilor. Dar nici o asemenea formulare nu corespunde perfect realităţii, căci graiul romînesc literar n'a fost la început chiar aşa de unitar,

încît să se poată vorbi de o limbă literară unică, ci el comporta dialecte literare, întrebuințate fiecare în cîte o regiune a limbii romîne (e drept însă că în unele texte, chiar în cele ale lui Coresi, se observă un amestec puternic de dialecte), și el nu va ajunge la unitate decît în secolul al XVIII-lea și al XIX-lea, cînd dialectul literar din Ardeal va crea sau împrumuta, supt imboldul unor cauze proprii lui, o serie de elemente caracteristice pînă atunci numai dialectului literar muntenesc (în secolul al XVIII-lea) și cînd acesta din urmă se va impune ca limbă literară în Moldova (în secolul al XIX-lea). A admite însă dialecte literare în Maramureș, Ardeal și Moldova înseamnă a da dreptate într'un fel lui Ibrăileanu, care susținea că și aceste dialecte au fost limbă literară. Și el mai are dreptate și pentru motivul că în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea dialectul literar muntean nu s'a putut impune cu totul în Ardeal și Moldova, ci, pentru a deveni limba literară de azi, a trebuit să împrumute o mulțime de elemente din dialectul literar ardelean și din cel moldovean. Aceasta e realitatea: limba literară romînească a avut timp de secole mai multe variante dela o regiune la alta, a avut dialecte. Căci nu numai graiul marilor mase necultivate ale poporului comportă variații dela o regiune la alta, dar și graiul claselor culte ale unui popor. Există dialecte literare. Constatarea e foarte veche și banală, și e de mirare că n'a fost făcută și atunci cînd s'a studiat limba romînă. Se știe de exemplu că deja în antichitate se vorbea de mai multe dialecte grecești, înțelegîndu-se graiuri scrise, se știe că din evul mediu încoace s'a vorbit de mai multe dialecte literare italiene, germane, etc. Lingviștii au vorbit mereu de ele, iar în epoca noastră, școala lingvistică franceză, școala rusă și cea din Praga, cu ocazia unor istorii ale limbilor literare, au insistat în mod special asupra acestei noțiuni de dialect literar. Dialectele literare au existat mai ales în faza inițială a limbilor literare, cînd încă nu se produsese preponderența unei regiuni oarecare asupra celorlalte, și de multe ori ele sînt literare în sensul cel mai adecvat al cuvîntului, adică sînt folosite numai pentru opere de artă, nu și de gîndire sau ca limbă oficială, aceste funcții fiind îndeplinite numai de un singur și anumit dialect. E

chiar cazul limbii greceşti vechi, al italienei şi al germanei, unde un graiu a devenit limbă de cultură, cu toate funcţiile pe care le poate avea o asemenea limbă, pe cînd celelalte au devenit sau au rămas numai limba operelor de artă şi cîteodată chiar a unui singur gen literar. Nu acesta este însă cazul dialectelor literare romîneşti, unde toate sau aproape toate au fost nu numai limbi ale artei, dar şi ale gîndirii, ca şi ale administraţiei. Totuşi, întocmai ca şi în celelalte cazuri, aceste dialecte literare şi-au avut existenţa în faza de început a limbii literare romîneşti, cînd era încă o luptă între diferitele regiuni pentru hegemonia lingvistică. E drept că şi astăzi se mai fac încercări de a se impune unele fenomene regionale limbii literare romîneşti, dar ele sînt din ce în ce mai izolate, şi au de multe ori titlul de curiozităţi. Nevoia de unificare care se observă în viaţa modernă a popoarelor, s'a impus şi în limbă, şi unificarea limbii de cultură a unui popor este oarecum semnul lingvistic al trecerii acelui popor la o civilizaţie şi cultură modernă, după cum apariţia limbii culte la un popor este semnul primei civilizaţii şi culturi superioare la acel popor. Aşa se şi face că cele mai multe dialecte literare se plasează în evul mediu pînă la renaştere, sau că, pentru popoarele care au împrumutat civilizaţia şi cultura Occidentului mai tîrziu, în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, dialectele literare există pînă în aceste secole. (Un dialect literar ca cel al Romei, întrebuinţat şi astăzi de scriitori, este desigur întrebuinţat ca o variantă stilistică faţă de limba italiană de cultură, şi numai prin aceasta trăieşte astăzi şi va trăi în viitor ca limbă literară. Aceiaşi este desigur şi situaţia dialectului macedoromîn în operele poetice care l-au folosit.)

De aceste lucruri trebuie să ţinem samă dacă vrem să înţelegem istoria limbii literare romîneşti. Este o concepţie cu totul deosebită de cea care a dominat pînă acum la noi, şi care a rezultat desigur din ducerea în timpuri mai îndepărtate de noi a unor stări de lucruri ce se observă numai acum: limbile literare unice la un întreg popor. Concepţia aceasta, al cărei susţinător devenim cu lucrarea de faţă, a avut reprezentanţi şi la noi în A. Philippide şi M. Gaster, care au exprimat-o însă foarte pe scurt şi ne-

complet (cu mult înainte ca D e n s u s i a n u și I b r ă i l e a n u să se ocupe cu deamănuntul de limba literară romînească), anume în ultimele două decenii ale secolului trecut, și n'au mai revenit asupra ei nici atunci cînd concepții diverse au fost exprimate, așa că a rămas cu totul ignorată chiar specialiștilor. Pornind cu această concepție, noi nu vom mai avea în minte numai limba literară unică, care, deși cu începuturi mai vechi, a făcut un prim pas în secolul al XVIII-lea și a fost desăvîrșită în secolul al XIX-lea, ci și dialectele literare care au precedat-o, și va trebui să înfățișăm problemele pentru fiecare în mod special. Aceasta înseamnează că vom lua în discuție numai cîte o epocă din viața limbii literare romîne, iar nu limba literară în tot cursul existenței ei. Nu se poate vorbi de originea muntenească sau maramureșeană a limbii romîne literare dacă luăm epoca în care au existat dialecte literare, căci pe acea vreme limba literară avea atîtea origini cîte dialecte literare erau, sau, în cazul că un dialect literar își avea originea într'un dialect vecin, devenit și el limbă literară, cum au susținut I b r ă i l e a n u, P r o c o p o v i c i și P u ș c a r i u, limba literară își avea originea în cîteva dialecte. Numai pentru limba literară din secolele al XVIII-lea și al XIX-lea încoace trebuie pusă problema astfel cum a fost pusă de D e n s u s i a n u și I b r ă i l e a n u. Și se înțelege că se va pune nu atît problema originii ei în unul din dialectele populare vorbite în secolele al XVIII-lea și al XIX-lea, cît mai ales problema originii ei în dialectele literare anterioare. Astfel credem noi că trebuie procedat: să pornim la lucru cu ideia că la început au fost numai dialecte literare, și înainte de a trece la problemele pe care le pune limba literară unică, existentă numai din secolul al XIX-lea încoace, să încercăm a soluționa numai problemele pe care le pun vechile dialecte literare. Ajungem să distingem deci în evoluția limbii romîne literare două mari epoci, după cum ea a fost multiplă sau unică. Aceste două mari epoci sînt în fond identice cu cele două mari epoci care sînt distinse de toți cercetătorii în istoria limbii literare romîne, epoca limbii literare romînești vechi și epoca limbii literare romînești noi sau moderne, deși unele dialecte literare au

trăit ceva şi după momentul în care se poate vorbi pentru întîia oară de o limbă romînească modernă. Căci, precum am spus mai sus, nevoile vieţii sociale moderne, care sînt cele ce provoacă existenţa unei limbi de cultură, impun în acelaşi timp ca un popor să aibă o limbă de cultură unică, iar nu mai multe dialecte literare.

Obiectul cercetării de faţă nu-l constituie întreaga limbă literară, ci, precum arată titlul, numai vechea romînă literară. Dar noi nu vom încerca să studiem această realitate din toate punctele de vedere şi să spunem tot ce se poate spune despre dînsa. Noi vom arăta care sînt problemele cele mai însemnate pe care le pun dialectele literare romîneşti, şi apoi, cu totul altfel decît ne-am aştepta pe baza titlului, vom încerca să soluţionăm aceste probleme. Mai ales această încercare a soluţionării problemelor capitale va ocupa aproape întreaga lucrare, şi dacă am acceptat un titlu care nu spune tot, am făcut-o pentrucă altul mai potrivit era greu de găsit. Cum se înţelege dela sine, printre problemele capitale pe care le pune vechea romînă literară este chiar aceia, discutată de noi mai sus, dacă au fost dialecte literare sau nu (şi, fireşte, ca o consecinţă a ei: care au fost acele dialecte literare). In partea dela început a lucrării noastre, va trebui să ne ocupăm cu această problemă, care cere multă discuţie numai din cauza dogmelor cu care s'a pornit la lucru, atunci cînd soluţionarea ei ar trebui să fie o constatare directă a unor fapte lingvistice ce ne stau uşor la îndemînă. Odată cu aceasta vom stabili şi cele două faze pe care le prezintă dialectele literare romîneşti, prin faptul că la un moment dat, despre care iarăşi am vorbit în această prefaţă, ele au suferit schimbări importante. O adevărată problemă este aceia a originii diferitelor dialecte literare romîneşti. Ea este chiar una din cele mai importante probleme pe care le pune istoria limbii romîne, cea mai importantă pe care o pune limba noastră după aceia a originilor ei. In afară de această problemă, care va fi tratată în partea a doua a lucrării, nu mai avem, precum se va vedea la locul potrivit, decît o singură problemă capitală pe care o pun dialectele literare romîneşti, soluţionată de noi în partea a treia a lucrării: în ce direcţie s'au făcut schimbările pe care aceste

dialecte literare le-au suferit la un moment dat, și care sînt cauzele acestor schimbări. Dar ultimele două probleme implică de fapt pe o a treia: dacă dialectele literare romînești se identifică sau nu, în ce privește aspectul fonetic al cuvintelor și gramatica, cu graiurile populare din regiunea în care se întrebuințau. Această problemă, precum se înțelege chiar depe acum, este cea dintîiu care trebuie pusă atunci cînd e vorba de originea și evoluția dialectelor literare, dacă vrem să procedăm cît mai sistematic. E interesant că nu lingviștii care și-au dat sama că în epoca veche a limbii noastre literare avem a face cu dialecte literare, Philippide și Gaster, au putut vedea pînă astăzi ceva din adevăratele origini ale dialectelor literare. Rezultatele la care am ajuns cu privire la această chestiune, și asupra cărora nu găsim de cuviință să mai insistăm aici, au fost parțial schițate de cercetători ca Ibrăileanu, Pușcariu și Procopovici, cărora a trebuit însă să le facem unele corectări și completări. Pe de o parte ei au vorbit numai despre limba literară din Moldova și Muntenia, și nu și despre cea de peste munți, pe de altă parte faptele pe care ei și-au întemeiat teoria au fost extrem de reduse, la drept vorbind unul singur: fenomenul palatalizării labialelor. Lucrarea noastră se va sprijini pe un număr destul de mare de fapte, și va discuta și dialectele literare din Ardeal. Sărăcia de studii asupra limbii scriitorilor din secolele al XVII-lea, al XVIII-lea și al XIX-lea, pe care le-am fi putut folosi pentru a întemeia pe ele considerațiile noastre, ne-a obligat să recurgem personal la texte vechi romînești și din secolul al XIX-lea, precum și la documente slavoromîne din secolul al XV-lea și al XVI-lea, și să pornim și dela constatările în acest domeniu, făcute de Ibrăileanu și Densusianu în cursurile lor universitare netipărite. Pentru stările de lucruri populare am consultat atît textele dialectale existente, cît și cele două atlase ale limbii romîne: cel al lui G. Weigand și ALR (acesta, cît a apărut). La începutul studiului nostru am crezut necesar să delimităm vechea romînă literară față de limba nouă, deși o asemenea preocupare putea fi lăsată la o parte de noi. Dînd în rezumat și părerile nepublicate ale lui Ibrăileanu și Densusia

nu despre limba literară romînească, şi pomenind şi atîtea din constatările făcute de ei asupra limbii unor texte din toate secolele, lucrarea noastră devine şi un izvor de informaţii pentru cunoaşterea acestor două mari personalităţi ale culturii romîneşti.

Cîteva informaţii asupra lucrării noastre vor fi poate bine venite. La concepţia expusă aici am ajuns cu încetul, plecînd dela concepţia lui Procopovici şi Puşcariu despre limba literară romînească şi dela aceia a lui A. Meillet şi a şcolii lingvistice din Praga despre dialectele literare. Un nou şi mai strîns contact cu textele vechi romîneşti ne-a arătat în 1939, fără a cunoaşte concepţia lui Gaster, că trebuie să admitem şi în limba romînă dialecte literare. Deja găsisem pînă atunci fapte noi care să susţină părerea lui Procopovici, Puşcariu şi Ibrăileanu. Această primă elaborare a lucrării noastre s'a concretizat într'o redacţie provizorie şi incompletă în Mai şi Iunie 1939. Timp de mai mulţi ani preocuparea noastră în această chestiune a fost întreruptă aproape complet. Intre timp ajunsesem la concluzii noi cu privire la originile actualului graiu muntean (vezi articolul nostru *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia. Graiul Romînilor din imperiul romînobulgar*, în *BIFR*, IX), ceiace impunea o sensibilă completare şi chiar modificare a concepţiei lui Procopovici şi Puşcariu despre originile dialectului literar muntenesc. Lucrarea n'a putut fi însă reluată şi n'a putut căpăta redacţia actuală decît în vara anului 1945, cînd ne-am dat între altele samă şi de faptul că sîntem continuatorii lui Philippide şi Gaster. Cu dînsa am obţinut în ziua de 2 Octomvrie 1945 titlul de doctor în litere şi filosofie al Universităţii din Iaşi, în faţa unei comisii examinatoare alcătuită din d-nii profesori C. Balmuş, I. Iordan, P. Caraman, I. M. Marinescu şi N. I. Popa. Lucrarea se publică acum cu unele mici modificări de formă şi conţinut care îmbunătăţesc redacţia cu multe scăderi de atunci. Am făcut deasemenea unele importante adause în partea a doua a lucrării şi am eliminat, după sfatul d-lui prof. Caraman, din capitolul consacrat palatalizării labialelor, o discuţie destul de lungă despre timpul în care a apă-

rut acest fenomen și despre ariile sale inițiale. Această discuție, în care se expunea pe scurt și o nouă concepție despre originea Romînilor, impusă de faptele lingvistice și necesară pentru soluționarea problemelor ridicate de palatalizarea labialelor, va apărea separat, supt titlul: *Ariile inițiale ale palatalizării labialelor.* Trebue să spunem însă că ni-a fost imposibil să evităm în această lucrare niște discuții străine de subiectul nostru, ca acelea cu privire la începuturile poporului romîn. Redactînd lucrarea noastră, am constatat că munca pentru soluționarea problemelor mari ale vechii romîne literare nu se poate separa de aceia care urmărește să soluționeze problema originii Romînilor. Unele fapte lingvistice care ne-au servit la argumentarea concepției noastre despre limba literară nu fusese suficient lămurite, și ele nu puteau fi lămurite decît în cadrul unei noi concepții despre originea Romînilor, impusă de alte fapte. Am fost nevoiți deci să considerăm cunoscute o parte din rezultatele cu privire la originea Romînilor, la care am ajuns, și care se vor găsi expuse în lucrarea nepublicată încă, pomenită mai sus. Lucrarea a cîștigat mult din sfaturile pe care d-nii profesori examinatori mi le-au dat și pentru care le aduc aici mulțumirile mele.

Cu lucrarea de față, în care soluționăm problemele cele mai însemnate pe care le pune faza veche a limbii noastre literare, și cu care ne integrăm în unele tendințe ale lingvisticii contemporane din străinătate, am construit o temelie solidă pentru o viitoare istorie a limbii de cultură romînești, care ne lipsește încă (și din care n'au fost scrise pînă acum decît prea puține capitole), ba am tratat și în amănunte o parte din primul mare capitol al acestei istorii. Actualele istorii ale limbii romîne, de fapt niciuna terminată, sînt în realitate istorii ale graiurilor populare romînești, chiar atunci cînd ele studiază limba textelor vechi romînești, — astfel, descrieri ale limbii scrise romînești din secolul al XVI-lea, ca aceia a lui D e n s u s i a n u sau aceia a lui R o s e t t i, *Limba romînă în secolul al XVI-lea*, București, 1932, sînt concepute ca descrieri ale unui graiu popular, —dealtfel acesta e cazul cu orice studiu despre limba secolului al XVI-lea,—și ele vor trebui completate cu această istorie

a limbii de cultură romîneşti. Dar pînă atunci va trebui să se facă studii şi asupra limbii literare moderne, cea mai puţin studiată din toată limba romînească. Afară de cîteva articole sau lucrări asupra neologismelor şi, mai rar, asupra celorlalte elemente ale limbii, unele scrise de merituoşi profesori secundari ca P. V. Haneş şi Gh. Adamescu, cărora însă le-a lipsit un contact mai strîns cu studiile lingvistice, şi afară de observaţiile făcute în treacăt, în monografiile consacrate unor scriitori, asupra limbii lor, de critici şi istorici literari şi de lingvişti, nu se poate cita aici decît vastul studiu al d-lui prof. I. Iordan, *Limba romînă actuală*, Iaşi, 1943, limitat, cum arată titlul, la faza contemporană a limbii moderne. Ne mai trebuiesc studii asupra limbii scriitorilor din secolul al XVIII-lea, aproape deloc studiaţi. Academia romînă, care şi-a dat seama de lipsa acestor studii, a destinat acum cîţiva ani (decizia din 27 Mai 1939) unul din marile sale premii pentru o lucrare intitulată *Neologismul în limba romînă dela 1800 (istoric, tendinţe, critică şi glosar)*. Nicio lucrare care să trateze acest subiect n'a fost prezintată, după cîte ştim, pînă acum, Academiei, deşi terminul pînă la care trebuia să se predea lucrarea în manuscris a fost amînat de mai multe ori. Lingviştii noştri sînt încă pasionaţi de alte probleme decît acelea ale limbii noastre de cultură, care mai pune încă atîtea alte probleme pe lîngă aceia a neologismelor. Să sperăm însă că într'un timp nu prea îndepărtat, şi limba noastră de cultură, supt forma ei modernă, îşi va găsi cercetătorii ei.

Gheorghe Ivănescu.

12 Ianuarie 1946.

INTRODUCERE

§§ 1—2. Noțiunea de veche romînă literară. Cele două mari faze ale limbii romîne de cultură. — § 3. Inceputurile romînei literare moderne.

§ 1.—In acest studiu voind să arătăm problemele cele mai de samă pe care le pune vechea romînă literară și să dăm acestor probleme soluția impusă de fapte, primul lucru care ni se cere este de a arăta ce înțelegem prin vechea romînă literară. Lucrul este cu atît mai necesar, cu cît noțiunea de romînă literară n'a fost discutată pînă acum în mod special și n'a căpătat deci acele precizări care singure o pot transforma într'o noțiune științifică. Imprecizia aceasta a noțiunii se explică prin chiar lipsa sau mai bine zis sărăcia de studii asupra limbii literare romînești, această limbă, cu excepția celei din secolul al XVI-lea și al XX-lea, fiind aproape în întregime nestudiată. S'au publicat, în afară de cărțile voluminoase despre limba secolului al XVI-lea și al XX-lea, numai studii mici cu privire la limba cutărui text, sau observații incomplete cu privire la limba cutărui scriitor. De o privire asupra vechii romîne literare în întregimea ei nici nu poate fi vorba. E drept că G. Ibrăileanu, la începutul cursului său, intitulat *Istoria literaturii romîne moderne, Epoca lui Conachi* (1800—1840), ținut de el la Universitatea din Iași în 1909—1910, făcea o serie de observații asupra limbii noastre literare dela începutul ei și pînă astăzi, pe care nu știm dacă le-a mai repetat după aceia; și e drept că Ov. Densusianu a ținut de mai multe ori, pînă chiar în ultimii săi ani de profesorat, la Universitatea din București, un curs despre limba secolului al XVI-lea, al XVII-lea, și chiar a celor următoare, precum și un curs

intitulat *Evoluţia estetică a limbii romîne* (vezi prefaţa la *Histoire de la langue roumaine*, II şi D. Şandru, *Ovid Densusianu filolog*). Toate aceste cursuri universitare au rămas însă netipărite şi de altfel ceiace se spunea acolo era departe de a încheia cercetarea. Chiar expresia întrebuinţată de noi, „limba veche romînească literară", nu este prea obişnuită şi ar putea provoca la început unele îndoieli în ce priveşte necesitatea ei. Deobiceiu se vorbeşte sau de limba literară romînească pur şi simplu, sau de o veche romînească pur şi simplu, şi se vorbeşte astfel pentrucă se crede că prin aceste cuvinte s'a spus tot ce trebuia. Expresia pomenită mai sus totuşi apare, şi putem cita pe Ibrăileanu, care vorbea de limba literară veche şi de limba literară de azi, şi chiar pe Densusianu, care, dacă n'a întrebuinţat amîndouă expresiile, a vorbit totuşi de realităţile denumite prin ele. Cum se înţelege dela sine, vechii limbi literare romîneşti i se opune limba literară nouă, despre care sînt de făcut aceleaşi observaţii ca şi despre limba literară veche. Nici expresia cu care o denumim nu este adică prea obişnuită, aşa că s'ar putea manifesta îndoiala în ce priveşte nevoia unei expresii atît de lungi. Intrucît cele două realităţi lingvistice vor fi cunoscute mai bine numai opunîndu-le una alteia, în rîndurile ce urmează noi vom vorbi şi despre romîna literară modernă. Distincţia între o limbă veche romînească şi una nouă, — şi expresiile acestea au pătruns pînă şi în poezie —, a fost impusă numai de examinarea acestei realităţi lingvistice care este limba literară romînească, şi nu şi de examinarea graiurilor populare, la care o asemenea distincţie nu se poate face decît pornind numai dela limba literară. Vom discuta mai tîrziu dacă este legitim ca şi la graiurile populare romîneşti să se facă această distincţie, considerată desigur întemeiată de lingvişti, deşi nimeni nu s'a pronunţat expres asupra ei pînă astăzi. Pînă atunci însă putem fi siguri că oridecîteori s'a vorbit despre o veche romînă, s'a inţeles în mod necesar limba literară veche, şi în afară de ea s'au mai înţeles cel mult şi graiurile populare din timpul ei. In nici un caz nu s'a putut numi vechiu romînesc un fapt lingvistic romînesc anterior începutului vechii limbi literare romîneşti, şi pe drept cuvînt. Pen-

tru epoca care durează pînă la începutul literaturii romîne şi a limbii literare romîneşti, vom vorbi, cum s'a şi făcut pînă astăzi, de limba romînă preliterară, pe care nu o putem cunoaşte decît prin ipoteză, cu ajutorul metodei comparative. Ar trebui cercetat şi cine a întrebuinţat întîia oară această expresie. Lambrior, *Carte de cetire*, ed. II-a (dar sigur şi în ed. I-a), distingea, înainte de vechea romînă, o foastă romînă, fără să ne spună dacă aceasta mergea pînă în pragul romînei literare. Expresia lui nu este potrivită.

Ce se înţelege, ce trebuie să înţelegem prin vechea romînă literară sau, cum se spune de obiceiu, prin vechea romînă? Se înţelege şi trebuie să înţelegem limba vechii literaturi romîneşti, limba pe care o găsim în textele ce constituesc literatura romînească veche. Tot aşa limba romînească literară modernă va fi definită ca limba literaturii romîneşti moderne. In amîndouă cazurile definiţia este simplă, dar acest conţinut atît de sărac al noţiunii spune totul. Terminul „literatură" poate fi acceptat în înţelesul său restrîns, care se referă numai la ceiace e artă literară, dar e mai bine să fie luat în cazul nostru în sensul său larg, care se referă la tot ce e scris. Dealtfel limba literară veche este în general aceiaşi în tot ce s'a scris pe vremea vechii literaturi romîneşti. Chiar şi actele publice şi private au limba pe care o întîlnim în operele de artă literară. De aceia limba literară veche poate fi numită şi limba romînească scrisă veche şi poate fi opusă unei limbi scrise moderne. Ar fi interesant de cercetat cînd a început să se vorbească, în cultura romînească şi în ştiinţa despre limba romînească, de o limbă veche. Cum se înţelege dela sine, această expresie nu putea apărea decît după formarea limbii moderne romîneşti, care, precum vom vedea mai jos, se situiază la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea. Nu ştiu cine o va fi întrebuinţat întîiu. Poate Hasdeu, căci, după cît mi se pare, Cipariu, care a studiat cel dintîiu cu suficientă competenţă limba romînească veche, nu o întrebuinţează. Lambrior, *Carte de cetire* p. I—II (citez, ed. II-a, dar e sigur că la fel stau lucrurile şi cu ed. I-a) vorbeşte şi el de vechea romînă, pe care, după alţii, o pla

sează în secolele al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea, și de romîna nouă, pe care o plasează în secolul al XIX-lea, și spune că aceste expresii erau întrebuințate și pînă la el. Dealtfel în *Convorbiri Literare* VII (1873), p. 335 și urm., el publicase un articol intitulat *Limba romînă veche și nouă* (retipărit de E. Lovinescu, în *Antologia ideologiei junimiste*, București, 1943). Generațiile de lingviști care au urmat, au întrebuințat această expresie în mod curent.

Se vorbește mai ales de către oameni care nu-s lingviști de o limbă bisericească, adică a cărților bisericești, și unii înțeleg printr'însa tocmai vechea romînă literară. Ar fi deasemenea interesant să se cerceteze cînd s'a vorbit întîia oară în cultura romînească de o limbă bisericească. După informațiile mele, expresia apare deja la Eliade-Rădulescu, care dela 1836 încoace, în scrisorile sale către Negruzzi, recomanda acestuia să citească cărțile bisericești, pentru a-și modela după ele limba sa. Probabil că el se referea la limba tuturor cărților bisericești, adică la limba cărților bisericești din toate secolele, avînd în vedere însă mai întîiu pe cele tipărite. Expresia a fost acceptată de alți îndrumători culturali ai neamului nostru din secolul trecut și de lingviști. Astfel Cipariu, în *Principii de limbă și de scriptură*, ed. a II-a, 1866, p. 99. Deasemenea Philippide, *Introducere în istoria limbii și literaturii romîne*, Iași, 1888, p. 170—171, care însă înțelege prin limba bisericească numai limba cărților religioase dela 1700 pînă la 1821 și chiar după aceia: „Dintre toate cărțile din veacul al XVIII cele bisericești sînt cele mai pline de cuvinte străine, și anume slavone. Și chiar, în lipsa cuvintelor curat romînești, dispărute astăzi, care formau una din trăsăturile cele mai remarcabile ale limbei din sec. XVI, XVII, numeroasele cuvinte slavone din cărțile bisericești ale perioadei 1700—1821, pe care dealtfel le aveau și cărțile din perioadele precedente, par încă și mai numeroase și dau limbei în care sînt scrise cărțile aceste o fizionomie specială, încît i-au procurat o numire a parte, aceea de limbă bisericească. Limba bisericească a continuat pînă tîrziu după anul 1821, cu întreagă avuția sa în cuvinte slavonești, fără schimbare, învremece limba scrisă laică a trecut între anii 1700 și 1821

prin diferite faze după educația greacă sau rusească sau latinească a scriitorilor, astfel încît în sec. XVIII nu mai este o singură limbă scrisă, ci două: limba cărților bisericești, neschimbată și foarte influențată de dicționarul slavonesc, și limba scrisă laică, care în locul cuvintelor slavone păstrate de limba bisericească ori alături cu ele a introdus treptat și variat cuvinte grecești ori rusești". Philippide definește limba bisericească numai prin lexic. Mă întreb însă dacă între ea și limba laică nu existau și deosebiri de altă natură. Se pare că Philippide n'a făcut decît să accepte înțelesul care se da în mod curent pe acea vreme în cultura romînească expresiei „limbă bisericească". Precum se va vedea mai jos, în secolul al XVIII-lea s'a produs o pătrundere a graiului popular în limba literaturii istorice și artistice și în aceia a actelor. Dar aceasta însemna că graiul laic se abătea dela acel tradițional, reprezentat în secolul al XVIII-lea numai prin limba bisericească. Probabil și această deosebire a făcut să se vorbească de o limbă bisericească. Cum în secolul al XIX-lea limba literară va reveni, supt influența lui Eliade-Rădulescu, la multe din aspectele limbii bisericești, opoziția între o limbă bisericească și una laică a fost concepută de Philippide, și este concepută și astăzi, mai mult lexical, și tinde a se suprapune celei de limbă veche și limbă nouă. Desigur, se mai amestecă aici și concepția că literatura veche romînească a fost în primul rînd o literatură religioasă. Este însă din capul locului evident că expresia de limbă bisericească pentru limba veche nu este potrivită, ea denumind numai unul din aspectele limbii vechi. Limba bisericească este o limbă specială, (e vorba de ceiace se înțelege în știința limbajului prin limbi speciale), care avea precăderea în tipăriturile secolelor al XVI-lea, al XVII-lea și al XVIII-lea, dar care nu se identifica cu întreaga veche romînă literară. Aceasta mai era și limba literaturii istorice, artistice, (la literatura artistică cuprindem și literatura numită deobiceiu populară), științifice și filozofice, precum și limba oficială a statului și a bisericii și a actelor private. Pe de altă parte, întrucît limba bisericească există și astăzi, ea trebuie considerată și ca o limbă specială în cadrul limbii

literare moderne. Vechea romînă literară avea toate varietăţile, toate aspectele pe care le are o limbă literară, care e, cum se spune în *Travaux du cercle linguistique de Prague* I, p. 16, întotdeauna o limbă de cultură (langue de civilisation, Kultursprache), numai că era incipientă şi nu dispunea decît de un limbaj ştiinţific, filozofic şi tehnic prea rudimentar. Tendinţa aceasta de a denumi „limbă bisericească" limba veche romînească este identică cu aceia care a dominat atunci cînd vechea slavă literară, o limbă nu numai bisericească, ci şi istorică, artisică, administrativă şi chiar ştiinţifică, a fost denumită vechea slavă bisericească. Această limbă literară este numită de unii şi vechea bulgară, dar greşit, căci ea nu este bulgară la origine, ci macedoneană, şi în afară de varianta bulgarizată, care a avut o desvoltare mai mare şi mai îndelungă, au mai fost şi altele, ca de exemplu cea moravizată. Şi întrucît a fost o limbă de cultură, este de admis cu necesitate că ea a avut pe lîngă varianta scrisă şi o variantă vorbită adică o limbă a conversaţiei (Umgangssprache), aşa cum e cazul cu toate limbile literare vii. Pentru o asemenea formă a limbii de cultură, distinctă de limba literară, vezi cele spuse în *Travaux*, I, p. 17. Această limbă se deosebeşte adesea de cea literară nu numai prin lexic, dar şi prin fonetică şi gramatică. (Limbile franceză, italiană, romînă, etc. nu sînt pronunţate la fel pe toată întinderea teritoriului pe care se vorbesc, ci cu mici variaţii. E vorba, fireşte, nu de dialectele populare, ci de limba oamenilor culţi. Pentru a da un singur exemplu, Moldovenii culţi pronunţă în mod obişnuit grupurile fonetice ale limbii literare *şe*, *şi*, *je*, *ji*, ca *şă*, *şî*, *jă*, *jî*, deşi atunci cînd scriu, scriu numai grupurile cu vocale palatale). Dar despre varianta aceasta vorbită a graiului de cultură vechiu romînesc să nu pomenim deocamdată nimic, căci ne lipsesc informaţiile asupra ei, noi neavînd la îndemînă din vechea limbă romînă de cultură decît limba scrisă. In lucrarea de faţă, pentru a avea un punct de plecare solid, pentru a pleca adică numai dela constatări de fapte, trebuie să luăm în considerare ca obiect de studiu numai limba literară scrisă, singura care ne-a rămas accesibilă pînă astăzi în texte de

tot felul. Pentru aceasta am şi pomenit noi în titlul lucrării şi vom pomeni în tot cursul lucrării numai de limba literară veche, şi nu de vechea limbă romînească de cultură. Cu toate că în concepţia noastră limba literară alcătuieşte, împreună cu limba uzuală, alăturată ei, o singură unitate, pe care o numim limba de cultură, sîntem obligaţi în cazul de faţă să pornim numai dela o parte din limba de cultură, şi anume numai dela limba scrisă sau literară.

§ 2.– Dar să examinăm mai deaproape ceiace caracterizează vechea romînă literară. S'a văzut că am definit limba romînească literară veche în legătură cu literatura romînească veche şi limba romînească literară nouă în legătură cu literatura nouă. Distincţia între o limbă literară veche şi una nouă s'a întemeiat deci pe distincţia între literatura veche şi cea nouă. Admitem deci un paralelism strîns între evoluţia literaturii romîne şi evoluţia limbii romîne literare, şi s'ar părea că în concepţia noastră literatura este determinantul, iar limba, determinatul. Precizez că distincţia între o limbă literară veche şi una nouă nu e determinată numai de împărţirea literaturii artistice în veche şi nouă. Repet ce am spus mai înainte, că dacă vorbim de o limbă literară, nu înţelegem numai limba literaturii în sens restrîns, adică a literaturii cu rosturi estetice, ci înţelegem limba întregii literaturi, care este şi religioasă, ştiinţifică, administrativă, etc. Nu e vorba deci de limba p o e t i c ă, pe care am despărţi-o în una veche şi alta nouă, ci de limba sub toate aspectele ei, deci şi de limba ştiinţifică, religioasă, filozofică şi administrativă. Mai mult decît de literatura romînească, ar trebui deci să vorbim de cultura romînească sau de civilizaţia romînească, în a cărei evoluţie desigur că trebuie să distingem deasemenea o fază veche şi una nouă. In acest caz, s'ar părea că în concepţia noastră, cultura sau civilizaţia este determinantul, iar limba este determinatul. Această înfăţişare a raportului dintre cultură sau literatură şi limbă, împotriva căreia unii n'ar avea nimic de obiectat, va găsi totuşi dezaprobarea noastră. Nu literatura sau cultura şi evoluţia lor au determinat limba şi evoluţia ei, ci amîndouă sînt rezultatul, reflexul aceloraşi factori, aceloraşi cauze, am putea spune : aceloraşi fapte istorice (individuale sau sociale). Şi

mai mult decît atît, — şi poate acest lucru va fi primit cu stupoare — : literatura şi cultura pe de o parte, şi limba pe de alta, nici nu alcătuiesc două realităţi deosebite una de alta, ci o singură realitate, care e spiritul, viaţa spirituală (prin „limbă" am înţeles aici şi ceiace F. Saussure a numit „vorbire", căci acesta este înţelesul curent al cuvîntului „limbă"). Dacă ni se pare că limba ar fi altceva decît cultura şi literatura, că limba ar fi un instrument, un mijloc de exprimare al omului care vrea să comunice conţinutul vieţii sale sufleteşti (gîndiri, voinţe, sentimente), iar nu chiar viaţa sa sufletească, aceasta pentrucă întotdeauna uităm că limba cuprinde şi înţelesurile, deci faptele sufleteşti, asociate cu semnele fonetice, şi o identificăm numai cu aceste semne fonetice, care, luate fără legătura lor cu înţelesurile, n'au nici un rost. Numai aceste semne nu sînt spirit, ci natură, deşi în mîna poetului alcătuesc şi ele un fenomen spiritual, întocmai cum marmora, bronzul şi culorile devin fapte spirituale în mîna sculptorului şi pictorului. Dar ele singure nu pot fi considerate limbă. Dealtfel, chiar abstracţie făcînd de faptul că semnele fonetice se deosebesc dela limbă la limbă şi dela dialect la dialect, vom constata că modalitatea de realizare a gîndirilor, voinţelor şi sentimentelor umane este deosebită dela moment la moment, dela om la om, dela un grup uman la altul şi dela o epocă la alta, încît dă impresia unei alegeri dintr'un material străin realităţii sufleteşti şi existent înaintea ei (aici sînt înţelese între altele şi deosebirile de morfologie şi sintaxă). Aceasta a făcut să se vorbească şi mai mult de limbă ca de ceva deosebit de gîndire. Noi susţinem însă că ceiace nu este în limbă semn se identifică cu spiritul în totalitatea sa. Afirmaţia aceasta paradoxală şi deci revoluţionară faţă de felul de a vedea lucrurile al omului neprevenit, ca şi faţă de cel al neogramaticilor şi al tuturor şcolilor lingvistice dela 1900 încoace, afară de cele idealiste, anume că limba se identifică cu gîndirea, cu literatura şi cu cultura, este pentru noi un adevăr neîndoios, care are ca urmare necesară faptul că lingvistica, întrucît nu e fonetică, coincide cu o parte din logică, estetica literară, ştiinţa culturii, istoria gîndirii şi istoria literaturii şi în general a culturii. Această concepţie, de care sînt le-

gate pînă astăzi mai ales numele lui Giambattista Vico, W. von Humboldt, Hegel, Rudolf Haym, A. Schleicher, B. Croce, G. Gentile, K. Vossler, F. Gundolf, G. Bertoni, A. Pagliaro, Gunther Ipsen, Iulius Stenzel, Leo Weisgerber şi Georg Schmidt-Rohr, va trebui să devină cu vremea un bun comun. Pentru noi trecerea dela vechea romînă literară la romîna literară modernă este trecerea dela un spirit vechiu la unul nou, şi anume dela o viaţă de caracter medieval la o viaţă de caracter modern, dela un spirit care nu ajunsese ultimele culmi la unul care a atins cele mai mari înălţimi. Este păşirea poporului romîn pe o nouă treaptă spirituală, — şi ultima, — este trecerea la o nouă gîndire, la o nouă viaţă practică şi la o nouă artă literară, şi în acelaşi timp, la noi semne fonetice şi modalităţi de realizare a gîndirii. Dacă deci vom continua să vorbim despre o limbă modernă, alături de o cultură şi o literatură modernă, va trebui să nu se uite că limba se identifică în mare parte cu cultura şi literatura. Se înţelege deci că trecerea dela limba veche la limba nouă va consta mai întîiu într'o împrumutare şi într'o creare, prin procedeiele permise de limba romînească, a o mulţime de cuvinte noi, ceiace înseamnă şi o împrumutare sau creare de idei. Terminologia ştiinţifică şi filozofică va fi caracteristică numai limbii moderne, cea veche avînd prea puţin din ea. Diferitele limbaje speciale, ştiinţifice, precum şi limbajul special al filozofiei, se vor adăuga la tezaurul lexical vechiu romînesc atunci cînd se va trece la limba modernă. Dar contactul strîns cu limbi străine de civilizaţie, dela care s'au împrumutat cuvintele limbajului ştiinţific şi filozofic, vor face ca şi alţi termini, existenţi deja în limbă, să fie sau înlocuiţi sau dublaţi cu cîte un element împrumutat. Toate acestea vor constitui ceiace se înţelege în mod obişnuit prin neologisme. Neologismele sînt mai caracteristice limbii noi, şi sînt prea puţine în limba veche, deşi o anumită serie de neologisme, cele care apar în textele religioase şi care designau realităţi din lumea greco-romană, s'au înfăţişat chiar primilor traducători de cărţi religioase în romîneşte, şi au devenit o problemă de discuţie publică chiar pentru Simion Ştefan, în prefaţa traducerii sale a Noului Testa-

ment. Dar deosebirea între limba veche și limba nouă va trebui să fie făcută și din punct de vedere gramatical, adică morfologic și sintactic. Nu mai vorbim de domeniul formațiunii cuvintelor, care, atîrnînd de elementele lexicale noi, pătrunse în limbă, va fi cu totul revoluționat, încît s'a putut vorbi și de sufixe neologisme. Schimbarea morfologică și sintactică va fi provocată atît de nevoile noi ale spiritului, trecut pe o nouă treaptă, cît și din cauza imitației limbilor de cultură, care vor procura elemente morfologice și aspecte sintactice noi, ce vor inlocui sau dubla pe cele ale vechii romîne literare. Expresia „limbă de cultură“ nu s'ar potrivi deci perfect decît pentru romîna literară modernă, împreună cu graiul vorbit care i se alătură (și care nu se confundă cu dialectele poporului), nu și pentru vechea romînă literară, care n'a fost o limbă de cultură dusă pînă la capăt.

Procesul care a avut loc în jurul anului 1800 cu limba romînească a avut loc mai înainte și cu alte limbi. Orice cultură modernă a însemnat în același timp și o limbă modernă. Odată cu cea dintîiu cultură modernă din Europa, cultura italiană, am avut și cea dintîiu limbă modernă, limba italiană. In timpul renașterii deasemenea, odată cu începutul culturii franceze, germane, spaniole și engleze moderne, am avut și limbile franceză, germană, spaniolă și engleză supt forma lor modernă. In secolul al XVIII-lea, odată cu începuturile culturii ruse moderne, vom avea și crearea limbii ruse moderne. Fazele mai vechi ale acestor limbi, denumite, cum e cazul cu limba italiană, cu cea spaniolă și cu cea rusă, v e c h i, sau, cum e cazul cu cea franceză, germană și engleză, v e c h i și m e d i i, sînt comparabile cu vechea romînă literară. Deși sînt și ele limbi de cultură, nu reprezintă o viață spirituală dusă la ultimele înălțimi. Ca și vechea romînă literară, nici ele nu dispuneau de o terminologie științifică și filozofică prea dezvoltată, care se întîlnea pe atunci numai în greacă și latină. Și după cum limbile moderne se vor naște numai prin împrumutarea masivă de elemente lexicale din aceste două limbi mai vechi (greaca și latina), (de fapt și o împrumutare de idei), care a și făcut ca cele două limbi dela care s'au luat elementele, să fie părăsite ca limbi de cultură, tot așa romîna modernă s'a născut

printr'o împrumutare masivă de elemente lexicale (adică și de idei) din limbile de cultură pe care le foloseau pela 1800 Romînii, ceiace a și făcut ca acele limbi să fie înlocuite de Romîni cu propria lor limbă de cultură. Numai cu această împrumutare de neologisme limbile de cultură ale popoarelor în discuție au căpătat și limbajele speciale ale diferitelor științe și al filozofiei. Numai limbile moderne sînt cu adevărat limbi de cultură. Inainte de ele nu am avut decît niște limbi ale unor culturi realizate numai într'o literatură artistică, în niște științe neintrate încă în perioada critică și a abstracțiunilor, și în niște texte religioase și legi, am avut deci niște limbi ale unor culturi neduse pînă la capăt. Dar asemenea culturi nu se întîlnesc nici ele oriunde. Ele constitue o fază spirituală care nu este cea dintîiu în evoluția popoarelor. Ele constitue o manifestare a unui spirit care este intermediar între forma inferioară, minoră a spiritului, caracteristică popoarelor preistorice și celor numite primitive, și forma superioară, majoră a spiritului, pe care o reprezintă spiritul modern. Limbile care se produc odată cu aceste culturi vor trebui prin urmare considerate și ele limbi de cultură.

După ce am arătat cum s'a produs sfîrșitul vechii romîne literare — ceiace a fost de fapt o delimitare a ei în timp față de romîna literară modernă, — ne rămîne să arătăm și cum a apărut ea. Din ce s'a spus chiar imediat mai sus, reiese că limba veche literară n'a fost posibilă la poporul romînesc decît din momentul în care acest popor a urcat pentru prima oară la acea viață a spiritului, care e o treaptă intermediară între cea mai simplă și cea mai desvoltată. Dar acest fapt s'a produs la poporul romîn numai odată cu întemeierea Principatelor și cu organizarea vieții religioase în Principate și în Ardeal. In acele prime timpuri ale unei vieți superioare, poporul romîn a avut ca limbă de cultură vechea slavă literară. Nu mult după aceia, și, după cît se poate judeca, anume în secolul al XV-lea, s'au făcut și cele dintîiu traduceri de texte religioase în romînește, păstrate pînă astăzi numai în copii și tipărituri din secolul al XVI-lea. Este foarte probabil că tot în secolul al XV-lea a fost întrebuințată limba romînă și în acte publice și private,

astăzi pierdute. Cu aceste texte a început și limba romînească literară veche. Inceputurile limbii literare romîne nu se mai confundă însă cu începuturile culturii romîne, care a putut fi îmbrăcată la început într'o haină slavă. Repet: ele se identifică numai cu începuturile unei literaturi romînești, sau, ceiace e tot una, cu începutul culturii romînești în haină romînească. Este dealtfel ceiace s'a întîmplat și la alte limbi literare, comparabile cu vechea romînă literară, căci și acolo începutul limbii literare n'a însemnat numaidecît un început al culturii, ci un început al culturii în limba națională (cazul limbii franceze vechi de exemplu, care începe după atîtea secole de literatură latinească scrisă de Francezi).

§ 3.—Cele spuse mai sus despre trecerea dela vechea romînă literară la noua romînă literară nu închid chestiunea. Problema trecerii dela limba romînească veche la limba nouă n'a fost lămurită suficient de cercetările de pînă acum. Intrucît o delimitare mai precisă în timp a vechii romîne literare tot este necesară, și întrucît de fapt sfîrșitul vechii romîne literare a fost adus de începutul limbii literare noi, ne-am îngăduit să discutăm aici ceva mai amănunțit și această problemă.

G. Ibrăileanu a afirmat în *Spiritul critic în cultura romînească*, Iași, 1909, și apoi în cursul netipărit de istoria literaturii romîne moderne, ținut la Universitatea din Iași, că limba literară romînească modernă a ieșit din pana scriitorilor noștri mari din secolul al XIX-lea, care au adus spiritul modern în cultura noastră, adică din scrisul lui Eliade-Rădulescu (înainte de a fi italienizant), (Asachi, Cîrlova și Alexandrescu intră mai puțin, căci au o limbă aproape veche), și din scrisul generației de scriitori moldoveni și munteni dela 1840, și că ea s'a format în secolul trecut, pînăla 1880. Despre Eliade-Rădulescu Ibrăileanu spunea că, pînă în momentul în care a devenit italienizant, a avut o limbă aproape ca și cea de azi, dacă lăsăm la o parte cîteva neologisme a căror formă nu o nimerise (cred că Ibrăileanu se referea la unele neologisme de origine franceză). Același lucru se poate spune și despre scriitorii moldoveni și munteni care au început să scrie pela 1840. Eliade-Rădulescu, spunea Ibrăi-

leanu, a îndemnat pe Romîni să adopte neologisme şi a arătat şi modul de împrumutare al lor (vezi prefaţa la *Gramatica* sa din 1828 şi *Repede aruncătură de ochiu asupra limbii şi începutului Ruminilor*, 1836). Ibrăileanu punea începuturile spiritului modern în Romînia pela 1820, cînd încep la noi traduceri şi imitaţii ale operelor literare străine, cînd încep să scrie oameni pătrunşi de spiritul nou, se înfiinţează societăţi teatrale, apar primele gazete, se înfiinţează şcolile superioare cu învăţămînt în limba romînă, ba se fac şi primele proiecte de constituţie. Această concepţie despre începuturile vieţii moderne în Romînia este în legătură cu ceialaltă, bine cunoscută clasei culte, că literatura nouă romînească începe pela 1820 sau 1830, — ea a fost acceptată şi de autorul celei dintîiu mari istorii a literaturii romîne, N. Iorga,—şi este în cea mai mare parte dreaptă, deoarece numai în acest timp începe, în urma puternicului contact direct al Romînilor cu lumea Apusului, o activitate romînească de tot felul, care avea ca model pe cea din Apus. Ibrăileanu afirma că tot în acest timp s'a format şi limba literară romînească sau mai bine zis limba de cultură romînească, astfel cum o avem noi astăzi. A pune sfîrşitul acestei epoci de formare a limbii de cultură romîneşti la 1880 nu însemnează, cum s'ar putea crede de unii pe baza exprimării lui Ibrăileanu, că pînăla 1880 o limbă de cultură n'a existat, (Ibrăileanu nu se gîndea doar numai la limba poetică, creată de Eminescu), căci o asemenea limbă a existat oricînd dela 1820 sau 1830 pînă la 1880, numai că ea n'a avut pînă la 1880 fonetica, gramatica şi lexicul (în special e vorba de neologisme) pe care le are dela acea dată încoace, sau mai exact, că pînă la 1880, fonetica, gramatica şi lexicul pe care ea le-a avut de atunci încoace nu erau încă general acceptate. Aceasta reiese din ceiace mai spunea Ibrăileanu cu privire la epoca de formare a limbii noastre literare, că numai cu 1880 încetează la noi discuţiile asupra limbii literare şi toată lumea începe să scrie aproximativ la fel. Nouă ni se pare că limba literară romînească de azi s'a format în primele decenii ale celei de a doua jumătăţi a secolului trecut, prin influenţa pe care graiul lui Eliade-Rădulescu de pînă la 1840, şi al scrii-

torilor moldoveni şi munteni ce au început să scrie la această dată, a suferit-o din partea latiniştilor şi a italienismului lui Eliade-Rădulescu şi din partea limbii franceze ; numai că în acest timp, ea încă nu era unanim recunoscută ca cea care trebuie întrebuinţată. Atunci *prinţip, ţivilizaţie, ţifră, rezon, costium, studie* (f. sing.), *nuansă, reacsie, sosietate, dicsioner, reguler, vocabuler*, etc., sînt înlocuite cu *principiu, civilizaţie, cifră, raţiune, costum, studiu, nuanţă, reacţie, societate, dicţionar, regular* sau *regulat, vocabular*, etc. Pentru alte cazuri asemănătoare vezi Gh. Adamescu, *Adaptarea la mediu a neologismelor, An. Ac. Rom.*, Seria II, tom. VIII, p. 68, 71. Tot atunci se impune sufixul variantă *-aţiune, -iţiune, -ţiune*, alături de *-aţie, -iţie, -ţie* prin influenţa latiniştilor, (vezi Gh. Adamescu, *loc. cit.*, p. 107, care însă vorbeşte de terminaţia *-ţiune*, iar nu de sufix, cum ar fi trebuit, vezi I. Iordan, *Sufixe romîneşti de origine recentă, BIFR*, VI, p. 11—16 şi *Limba romînă actuală*, p. 184—187). Aşa încît tot avea dreptate Ibrăileanu să susţină că numai la 1880 limba literară era gata (dar Ibrăileanu n'a arătat cu fapte precise că în primele decenii ale celei de a doua jumătăţi a secolului trecut a căpătat fiinţă forma actuală a limbii noastre literare). Născută supt influenţa de tot felul, dar mai ales lexicală a limbii latine şi a limbilor romanice sau neromanice occidentale, dar mai ales a limbii franceze şi italiene, caracterul acestei limbi literare, formate pînă la 1880 şi acceptată general după aceia, era occidental, sau, cum se mai spune, înţelegîndu-se acelaşi lucru, european, spre deosebire de acelà al vechii romîne literare, care era evident oriental, acolo constatîndu-se o puternică înrîurire slavă, greacă, turcă, şi în general est-europeană. De aceia s'a şi spus că limba romînească literară nouă s'a format în secolul al XIX-lea prin occidentalizarea sau europenizarea ei, întocmai cum în acelaşi timp s'a occidentalizat, s'a europenizat întreaga viaţă a poporului romîn. Cu privire la limbă a spus-o şi Ibrăileanu. Mai recent a spus-o şi Al. Rosetti, *Ist. l. rom.*, II, p. 41. Dacă ar trebui deci să credem ceiace s'a spus pînă acum despre începutul limbii literare moderne la Romîni, ar trebui să admitem că limba veche se întinde la acest popor pînă la 1820 sau 1830.

Dar caracteristica fundamentală a unei limbi moderne, care este terminologia ştiinţifică şi filosofică şi în general terminii unei civilizaţii şi culturi superioare, ne obligă să aducem o rectificare acestei concepţii despre începuturile romînei literare moderne. La acest lucru ne va îndemna de altfel şi o examinare mai atentă a procesului de modernizare a poporului romîn. Poporul romîn şi-a început viaţa de tip modern nu la 1820 sau 1830, ci mai înainte, la aproximativ 1780, într'o vreme cînd la Romînii din Principate, pe lîngă contactul direct cu Occidentul, primau legăturile cu Grecii şi Ruşii, treziţi ei înşişi în acel moment sau mai înainte, la o viaţă modernă, şi într'o vreme cînd Romînii din Ardeal ajunsese să aibă o clasă cultă, răsărită din popor (clerici, medici, etc.), formată la cultura germană, italiană şi maghiară. Aşa se face că atunci va începe asupra culturii şi literaturii şi în general asupra vieţii romîneşti o puternică influenţă greacă şi rusă în Principate, şi germană, italiană şi maghiară în Ardeal, şi chiar şi o influenţă italiană şi franceză în Principate, exercitată direct sau prin intermediul celei greceşti şi ruseşti. Influenţa rusă ca şi intensa viaţă greacă care începe atunci mai puternică în Principate, se explică şi prin războiul ruso-turc din 1769—1774, care a trezit, atît între Greci, cît şi între Romîni, atîtea mari speranţe. Atunci începe modernizarea vieţii private în Principate, atunci se fac în Principate ca şi în Ardeal primele manuale de ştiinţă modernă, atunci încep să se întemeieze şcoli romîneşti în Ardeal şi atunci se organizează şcolile greceşti în Principate, atunci începe în Principate ca şi în Ardeal o literatură artistică imitată după cea occidentală, dar şi după cea populară, atunci încep cele dintîiu mari planuri de organizare a vieţii romîneşti în spirit modern supt egida Rusiei, atunci avem primele mişcări revoluţionare, precum a arătat însuşi N. Iorga, care şi-a intitulat *Revoluţionarii*, un volum ce trata istoria Romînilor dela 1778 pînă la 1840, al VIII-lea din *Istoria Romînilor* în zece volume a marelui istoric. In acest volum Iorga însuşi insista asupra procesului de modernizare a vieţei romîneşti, care a avut loc după 1780. Dealtfel N. Iorga arătase chiar în *Istoria literaturii romîne în secolul al XVIII-lea*, că la 1780 începe

o viață nouă pentru poporul romînesc, numai că din aceasta nu scosese concluziile care se impuneau pentru o diviziune a istoriei culturale a Romînilor. Numai în *La place des Roumains dans l'histoire universelle*, trei volume, București, 1935, și în ultima sa istorie a Romînilor această viziune și-a avut urmarea și în diviziunea pe epoci a evoluției poporului romîn (ba în prima lucrare el punea la 1780 începutul epocii contemporane a istoriei romînești). Acest lucru îl văzuse însă deja pela 1900 Ovid Densusianu, care a început cursul de istoria literaturii romîne moderne, ținut la Universitatea din București, cu studiul literaturii dela 1780 încoace. Nu va fi deci de mirare că tot la această dată se va constata întîia oară în limba romînă o năvală de termini străini, necesari unei culturi superioare, deci chiar și termeni științifici și filosofici. Năvala de neologisme nu începe în secolul al XIX-lea, cum s'a crezut, ci pela 1780.

Astfel, cu începere dela 1780 se exercită asupra limbii romîne din Ardeal o puternică influență a limbii maghiare și a limbii latine cu pronunție maghiară, lucru observat întîiu de G. Ibrăileanu la 1909—1910 în cursul său de *Istoria literaturii romîne moderne, Epoca lui Conachi* (1800—1840), nepublicat, și apoi de L. Gáldi, în *Problemi di geografia linguistica nel rumeno del Settecento*, Roma, 1938, și in *Les mots d'origine néo-grecque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapesta, 1939, p. 80—81. Și tot cu începere dela 1780 se observă asupra limbii din Principate o puternică influență greacă, constatată întîia oară de același Gáldi, *loc. cit.* Inceputul simultan al celor două influențe a fost observat și de Gáldi, *loc. cit.* In studiul său Gáldi a scos la iveală peste cinci sute de cuvinte neogrecești care nu sînt cunoscute de dicționarele limbii romîne și de studiile asupra influenței neogrece în limba romînă (o spune A. Horvath, cu ocazia unei recensii făcută cărții, în *Archivum Europae Centro-Orientalis*, V, p. 332). Numărul terminilor considerați de el ca intrați în limba romînă în epoca fanariotă și discutați în cartea sa este de cel puțin 1100 (*op. cit.*, p. 17). Autorul stabilește cronologia împrumuturilor făcute de romînă din neogreacă în introducerea cărții, p. 19—20, și în partea a doua a cărții, intitulată, *La place des éléments grecs de l'époque pha-*

nariote dans l'histoire de la langue roumaine, p. 70—74. In partea întîia a lucrării sale, intitulată *La vie intellectuelle du XVIIIe siècle et les mots d'origine néo-grecque*, autorul ajunsese la concluzia că influența neogreacă a adus limbii romîne termini referitori la faptele spirituale, terminii referitori la obiectele materiale fiind de origine turcească (vezi p. 65 și urm., precum și nota dela p. 69, în care se arată, după alții, că influența italiană asupra limbii grecești s'a exercitat în aceleași domenii în care s'a exercitat și cea greacă asupra limbii romîne în epoca fanariotă). Este evident deci că aceste împrumuturi dovedesc nevoi intelectuale superioare. Autorul, discutînd în introducere limitele în timp ale fanariotismului și intensitatea influenței fanariote, spunea că, pînă pela 1770, elementele neogrecești din limba romînă sînt încă puține, și că numai între 1770 și 1820 ele sînt foarte numeroase. La p. 71—71 spunea : „Après 1770 les éléments grecs deviennent de plus en plus fréquents. On peut dire que les années 70 servent d'introduction à l'âge d'or des mots phanariotes qui dure à peu près quarante ans (1780—1821)... Pendant les années 80 apparaissent la plupart des termes administratifs et politiques, de même que les termes historiques et scientifiques (parmi les textes de l'époque les plus importants sont la Chronique de Dumitrache Varlaam, 1782, la „Généalogie des Cantacuzène", 1787, et „l'Histoire de l'Empire Ottoman", 1788)". Totuși sînt și texte anterioare acestei date, și care conțin multe grecisme (vezi p. 74, nota 1). Despre grecismele numeroase, din alte texte, anterioare acestei date (vezi p. 71), autorul spune că sînt exemple izolate, deci oarecum aparținînd unui singur om. Gáldi însă nu dă explicația cea mai potrivită înmulțirii considerabile a elementelor neogrecești din limba romînă în jurul anului 1780. La p. 73—74, unde el voia să explice acest lucru, el îl punea în legătură cu o constatare făcută de N. Iorga, că fanariotismul, care pînă la războiul ruso-turc din 1769 respectase tradiția romînească, a devenit odată cu acest război, dar mai ales dela 1774, cînd se sfîrșește războiul, de caracter național grecesc. Dar nu în această afirmație este cuprinsă explicația, ci în afirmația că numai în timpul fanariotismului național grecesc desnaționalizarea și anume grecizarea boerilor noștri era un lucru

pe cale de a se realiza, căci el crede că marele număr de elemente greceşti care pătrund atunci în limbă înseamnă un început de grecizare. (Atrag în treacăt atenţia că la p. 20 a lucrării sale, unde G á l d i vorbea tot de data la care elementele neogreceşti apar în număr mai mare în limba romînă, el acceptase, după V. M i h o r d e a, anul 1740 ca data la care fanariotismul a devenit mai puternic, lucru care nu se potriveşte cu constatarea pomenită mai sus). Intr'o recensie a cărţii lui G á l d i, pe care am publicat-o în *Insemnări ieşene*, V (1940), n. 6, p. 540—550, şi anume la p. 543—544, noi am combătut explicaţia dată de G á l d i, care este evident greşită. Nu prin faptul că după 1774 boierii romîni din Principate erau expuşi a se greciza se explică marele număr de cuvinte greceşti care apar în acest timp în limba lor. A accepta un număr, fie el cît de mare, de cuvinte streine, mai ales în momente ca acelea cînd limba romînească nu avea încă o terminologie ştiinţifică şi filozofică, — G á l d i însuşi a spus că este vorba mai ales de termeni care se referă la viaţa spirituală, — nu înseamnă a păşi pe calea desnaţionalizării. Desnaţionalizarea unui popor înseamnă între altele părăsirea propriei sale limbi. Dar o limbă nu este părăsită atîta vreme cît sistemul ei morfologic a rămas intact. Dealtfel N. I o r g a, dela ale cărui constatări cu privire la puterea influenţei fanariote în Principate plecase G á l d i, susţine tocmai că în acel timp boerimea romînă din Principate devine mai conştientă de naţionalitatea ei (vezi G á l d i). E drept că în acest timp au fost şi Romîni care au scris opere personale în greceşte. (E cazul boerului Grigore B r î n c o v e a n u, vezi I o r g a, *Istoria Romînilor şi a civilizaţiei lor*, Bucureşti, 1930, p. 232). Dar prin aceasta ei nu-şi pierdeau conştiinţa apartenenţei lor la neamul romînesc. Limba greacă era limba de cultură pe care aceşti boeri o aveau la îndemînă şi în care ei s'au încumetat să-şi scrie operele lor, exact cum mai înainte un Miron C o s t i n, un M i l e s c u şi un Dimitrie C a n t e m i r au scris în latineşte, poloneşte, greceşte şi ruseşte, şi exact cum mai tîrziu atîţia Romîni vor scrie mai ales în franţuzeşte şi nemţeşte. Ce se întîmplă deci acum cu poporul romînesc este cu totul altceva decît un început de desnaţionalizare: este păşirea

pe o treaptă superioară de cultură, explicabilă cînd în Principate, la acea dată, chiar viaţa intelectuală grecească se organiza, căpătînd o intensitate pe care nu o avusese mai înainte, şi un suflu nou. De aceia G á l d i avea cu totul dreptate cînd în Introducerea cărţii sale, la p. 20, dădea drept cauză a împrumuturilor numeroase din neogreacă, făcute de limba romînă după 1770, înflorirea mare a civilizaţiei greceşti în Principate dela această dată încoace. Dar în cuprinsul cărţii nu are dreptate decît dacă recurge la faptul că după 1770 am avut un fanariotism de caracter grecesc. Şi de sigur, în acest mediu cultural grecesc, cu totul superior, de după 1770, era imposibil să nu se împrumute, pe lîngă terminii absolut necesari, pentru exprimarea unor noţiuni ştiintifice şi filosofice, şi alţii, ca de exemplu cei privitori la administraţie, care nu făceau decît să înlocuiască nişte termini existenţi în limba romînească de pînă atunci, întocmai cum şi în secolul al XIX-lea şi al XX-lea se vor împrumuta din franţuzeşte şi chiar italieneşte şi englezeşte, atîţia termini de care nu avem nevoie. Boerii romîni ai vremii o rupeau atunci în mod fatal cu o tradiţie de limbă cultă romînească de aproape două secole sau chiar şi mai mult. (In recensia pomenită, *l. c.*, credeam că ruperea legăturii cu tradiţia literară veche era o cauză primă a fenomenului discutat de noi: apariţia elementelor greceşti. Acum cred că tradiţia s'a rupt aproape cu totul tocmai datorită influenţei greceşti asupra poporului romîn.) Ceiace se petrecea deci atunci la Romînii din Principate era trecerea lor la o cultură superioară şi transformarea limbii lor într'o limbă de cultură în adevăratul înţeles al cuvîntului. Elementele greceşti acceptate atunci, erau de fapt primele neologisme ale limbii romîne, cu ajutorul cărora această limbă ar fi devenit cu adevărat o limbă de cultură. Era şi firesc pentru nişte oameni care trăiau într'un mediu cultural grecesc, să-şi ia cuvintele de care aveau nevoie tocmai din limba greacă. In loc de o perioadă de slăbire a conştiinţei naţionale şi un început de desnaţionalizare, adoptarea elementelor greceşti după 1770 dovedeşte nevoi intelectuale şi sociale superioare. Dealtfel şi în Ardeal numărul mare de cuvinte latine cu pronunţie maghiară şi chiar de cuvinte maghiare, care intră

depela 1780 în limba romînă, se explică tot prin trecerea poporului romîn de acolo la o nouă viață spirituală, superioară celei de pînă atunci, iar nu cumva printr'un început de desnaționalizare (adică maghiarizare), căci doar tocmai cu 1780 se manifestă în Ardeal o conștiință națională romînească, cum nu fusese niciodată mai înainte (lucrul acesta l-am spus și în recensia noastră, la p. 544). Firește, și acolo se vor fi introdus o serie de termini de care nu era nevoie, și care au fost acceptați numai pentrucă erau auziți mereu. Ca o dovadă că la sfîrșitul celei de a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea a început limba literară romînească modernă, este și faptul că atunci au apărut pentru prima oară teorii asupra felului cum trebuie ea să se organizeze pentru a fi o limbă de cultură. Atunci se situiază încercările timide ale celor trei mari Ardeleni de a crea o limbă nouă, cu elemente latinești în locul celor slave, ba chiar de a da și o nouă scriere limbii romîne, alfabetul latin. Tot atunci Paul Iorgovici, *Observații la limba romînească*, Buda, 1799, a văzut calea justă a recrutării neologismelor și a formei pe care trebue să le-o dăm (pe el l-a urmat mai tîrziu Eliade-Rădulescu, cînd a dat și el asemenea sfaturi, înainte de perioada italienizantă, vezi Hasdeu, *Cuvinte din bătrîni*, III, partea I, p. VIII, și Ibrăileanu, în cursul său de *Istoria literaturii romîne moderne, epoca lui Conachi*). In Principate nu putem găsi pe vremea aceia un teoretician decît doar în Ienache Văcărescu.

Dar această primă limbă modernă de cultură a poporului romîn nu este limba sa actuală. Mai întîu, ea nu alcătuia, la drept vorbind, o unitate. Aveam a face aproape cu două limbi : una în Principate, alta în Ardeal, deosebite una de alta prin neologismele lor, de origine greacă în una, maghiară și latină ,în alta [1]. In al doilea rînd, ea nu dispu-

1) Gáldi, *Problemi di geografia linguistica nel rumeno del Settecento*, și *Les mots d'origine néo-grecque*, p. 78—86, consideră pe nedrept deosebirea dintre limba scrisă pe acea vreme în Ardeal și cea scrisă în aceiași vreme în Principate, drept un fapt de geografie lingvistică, căci geografia lingvistică are ca obiect de cercetare graiurile populare, iar nu limbile de civilizație (obiecția aceasta i-am făcut-o și în recensia pomenită, la pagina 545). Că unele elemente grecești și latino-maghiare vor fi pătruns și în graiul po-

nea de aceleaşi neologisme de care dispune limba de azi: cele de origine occidentală. Limba aceasta are în Principate un caracter vădit oriental şi anume grecesc, iar în Ardeal un caracter maghiar. Trecînd la o cultură superioară într'o vreme cînd contactul cu Occidentul nu era prea strîns, poporul romîn şi-a croit întîiu o limbă literară modernă, apelînd la limbile de cultură înconjurătoare. Prima limbă de cultură superioară a Romînilor va merge, din punct de vedere al neologismelor, cu faza mai veche a limbii literare romîneşti, cu vechea romînă literară, care, de mai multă vreme, era supt aceleaşi influenţe. Evenimentele care se vor produce în prima jumătate a secolului al XIX-lea, şi anume înlăturarea regimului fanariot din Principate şi contactul tot mai strîns cu Occidentul şi cu producţiile lui superioare, vor face ca elementele greceşti mai întîiu, şi cele maghiare şi latino-maghiare după aceia, să fie mereu înlocuite cu altele, occidentale, ajungîndu-se în felul acesta la limba literară a lui Eliade-Rădulescu şi a scriitorilor moldoveni şi munteni dela 1840. In Ardeal se va impune după 1840 graiul cu numeroase elemente latine într'o pronunţie italienească, al latiniştilor. De multe ori contactul cu limbile occidentale sau cu limba latină în pronunţie italiană nici n'a făcut altceva decît să schimbe aspectul fonetic al neologismului care intrase din greacă sau latino-maghiară: din *comodie, haractir, melanholie, okean, ritorică, tragodie, ţifră, vivliotică*, etc., s'a făcut *comedie, caracter, melancolie, ocean, retorică, tragedie, cifră, bibliotecă* (dar *cifră* va apărea mai tîrziu). Oare faptul că prima limbă literară romînească modernă are, din punct de vedere al neologismelor, acelaşi caracter oriental (grec şi maghiar) pe care îl avea şi vechea romînă literară în epoca imediat anterioară înlocuirii ei, ca şi faptul că prima limbă literară modernă a fost înlocuită cu alta, care, cu mici modificări ce i-au fost impuse în a doua jumătate a secolului, se vorbeşte şi azi, este de natură să ne facă a o considera şi pe dînsa

---

porului e foarte adevărat, dar Gáldi nu se întemeiază pe mărturii de acelea care ne-ar arăta că cuvintele discutate de el au pătruns şi în popor. Numai întrucît elementele discutate de el au pătruns şi în graiul popular, studiul său este un studiu de geografie lingvistică. De fapt el este un studiu asupra graiurilor culte în repartiţia lor geografică.

mai mult alături, de limba veche decît alături de cea de azi? Faptul că de exemplu în cazul unui neologism pe care l-am avut şi în vechea romînă literară, *varvar*, ea merge cu aceasta şi se desparte de limba de azi, care, supt influenţa Apusului, a acceptat pe *barbar*, este de natură să ne-o dovedească mai înrudită cu cea veche decît cu cea nouă? Cred că nu. In asemenea cazuri contează nu faptul că ţi-ai luat elementele unei culturi superioare din cutare loc, ci faptul că ţi-ai însuşit asemenea elemente necesare unei culturi superioare. Cred că trebuie să se răspîndească de acum încolo părerea că limba romînească modernă a început pela 1780 (fireşte, aceasta n'a împiedecat ca unii oameni cu o formaţie anterioară acestui an să fi continuat a scrie şi a vorbi tot ca mai înainte, dar nu aceasta contează, ci progresul realizat de ceilalţi). Şi atunci limba lui Asachi, care lui Ibrăileanu îi apărea, împreună cu aceia a lui Cîrlova şi Alexandrescu, o limbă veche, nu va mai trebui socotită astfel, cu toate arhaismele pe care le prezintă, ci o limbă modernă, căci ea dispune de neologismele care au pătruns în limba noastră dela 1780 încoace. Despre limba lui Cîrlova şi Alexandrescu noi trebuie să spunem, împotriva lui Ibrăileanu, că ea nu e nici această limbă literară cu neologisme greceşti, ci aceia mai nouă, a lui Eliade-Rădulescu şi a scriitorilor dela 1840 (vorbim din punct de vedere al neologismelor), dar cu unele arhaisme, care însă se găsesc şi la scriitorii moldoveni dela 1840. In urma tuturor acestor constatări reiese că limba literară veche a Romînilor încetează pela 1780.

PARTEA INTÎIA

PROBLEMELE CAPITALE ALE VECHII ROMÎNE LITERARE

§ 4.—Ni s'ar impune acum să luăm în considerație numai limba romînească literară de pînă la 1780 și să arătăm care sînt problemele capitale pe care le pune ea, cu scopul ca în cursul acestei lucrări să le rezolvăm. Inainte de aceasta va trebui însă să respingem o prejudecată cu privire la vechea romînă literară și la limba romînească literară în general, o prejudecată care stăpînește pe cei dintîi, — și singurii —, mari cercetători ai limbii romîne literare, anume Ov. Densusianu și G. Ibrăileanu, precum și aproape pe toți ceilalți cercetători care mai înainte sau după dînșii au vorbit despre limba literară romînească. Aceasta trebuie s'o facem acum, căci prejudecata care a stăpînit și stăpînește încă pe cercetători, i-a împiedecat de a formula cum trebuie problemele care se pun în legătură cu vechea romînă literară și chiar cu cea nouă, și i-a îndrumat cătră soluții false ale acestor probleme, într'un cuvînt, a falsificat cu totul cercetările asupra vechii romîne literare. Lucrarea noastră, care are de scop să soluționeze problemele vechii romîne literare, trebuie să înceapă prin a da acestor probleme adevărata lor formulare. Această dreaptă formulare a problemelor vechii romîne literare va fi scopul părții întîia a lucrării noastre, și, prin importanța pe care a căpătat-o în lucrarea noastră, a determinat și titlul lucrării întregi. Intrucît, precum am spus, nu numai soluțiile date problemelor, dar chiar punerea problemelor a fost determinată de acea prejudecată despre care n'am arătat în ce constă, urmările ei nu se vor înțelege mai bine decît arătînd ce probleme și-au pus cercetătorii pînă acum în legătură cu limba veche

literară, şi ce soluţii au dat ei acestor probleme. Cel dintîiu lucru pe care deci trebuie să-l facem este de a expune concepţiile despre limba literară veche, — căci sînt mai multe —, la care au ajuns cercetătorii pînă astăzi, începînd cu cele care implică prejudecata anunţată. Aceasta înseamnă de fapt a expune în parte şi nişte concepţii despre limba literară nouă. Acest istoric al chestiunii era dealtfel necesar şi din punctul de vedere al întregii noastre lucrări, fiind potrivit ca, mai înainte de a expune o concepţie pe care o credem dreaptă, să cunoaştem ce alte concepţii au mai existat.

Trei sînt, în linii mari, concepţiile exprimate pînă astăzi cu privire la limba romînă literară : aceia a lui B. P.-Hasdeu, Ov. Densusianu şi I. Bianu, care susţin că limba literară romînească este dialectul muntean, impus chiar din secolul al XVI-lea, cu tipăriturile lui Coresi, ca limbă literară a tuturor Romînilor din Nordul Dunării, aceia a lui N. Iorga, G. Ibrăileanu, S. Puşcariu şi Al. Procopovici, care susţin că limba literară de azi îşi are originea în graiul mai vechiu maramureşan (totuşi Ibrăileanu o consideră ca un stadiu mai vechiu al întregului dialect dacoromînesc, cînd acest dialect era foarte unitar pe toată întinderea sa, iar Puşcariu şi Procopovici o consideră drept graiul mai vechiu al Maramureşului şi al Olteniei), şi însfîrşit aceia a lui A. Philippide şi M. Gaster, care susţin că, pînă în secolul al XVIII-lea (Gaster) sau pînă în secolul al XIX-lea (Philippide) au existat diferenţe lingvistice regionale (primul vorbeşte chiar de dialecte), care au fost înlăturate în favoarea dialectului muntean. Dintre aceste concepţii, singura care s'a răspîndit şi în manualele şcolare şi a devenit deci un bun al oamenilor de cultură, este cea dintîiu. Cea de a doua, care supt forma pe care i-a dat-o Ibrăileanu, n'a fost făcută cunoscută unui public mai larg, a rămas reprezentată numai de cîţiva specialişti. Cea de a treia a rămas ignorată pînă astăzi. Chiar cea dintîiu a fost aprofundată numai în cursuri universitare care n'au fost tipărite, ci numai litografiate. Dintre aceste concepţii, numai cea din urmă nu prezintă prejudecata pe care ne propunem s'o înlăturăm. Noi vom expune întîiu

primele două concepţii, singurele care domină astăzi în cultura romînească şi între cercetători, şi nu vom trece la expunerea celei de a treia, decît după ce vom arăta în ce constă prejudecata cuprinsă în celelalte. Pentru a fi cît mai exacţi, vom da citate. Cînd ne vom sprijini pe cursurile netipărite, nu vom mai folosi mereu semnele citării şi nu vom mai cita pagina, căci nu ne-am ţinut prea strîns de expunerea făcută de autori, ea nefiind întotdeauna suficient de sistematizată şi de explicită.

CAP. I

TEORIILE DOMINANTE DESPRE VECHEA ROMÎNĂ LITERARĂ

§§ 5—10. Teoria originii muntene a limbii literare romîneşti. — §§ 11—13. Teoria originii maramureşene a limbii literare romîneşti.

§ 5.—B. P.-H a s d e u şi-a exprimat părerea sa întîia oară în *Cuvinte din bătrîni*, II. El numeşte graiul literar de azi l i m b a t i p i c ă şi consideră dialectal ceiace se abate în orice secol dela dînsa. P. XLIII: „codicele Grigorian [o parte din Codex Sturdzanus, anume textele rotacizante] se distinge printr'o nuanţă d i a l e c t i c ă foarte pronunţată; pe cînd codicele ante-Grigorian, din toate monumentele literare pînă acum cunoscute, poate fi considerat cu tot dreptul ca textul nostru cel mai vechiu în limba t i p i c ă". (Sublinierile sînt ale autorului.) P. 77, vorbind despre textul *Să neştire buru creştiru*: „Graiul lui popa Grigorie şi al elevului său este învederat mai arhaic decît al lui Coresi; mai arhaic chiar ca sintaxă romînă generală, fără a mai vorbi despre fonetismul lor cel dialectic, care demonstră pînă la ultima evidenţă, că ei scrieau aşa cum pronunţau, iar nu aşa cum se scriea în manuscrisele şi tipăriturile din epoca lor, căci —să n'o uităm—Romînii aveau deja o brumă de limbă literară". P. 98, vorbind despre *Întrebarea creştinească*: „Deşi vechiu de peste trei secoli, acest catehism este scris totuşi într'o limbă, care se apropie foarte mult, şi s'ar putea zice chiar că nu diferă de graiul actual al sătenilor din Ţara Romînească şi din regiunile învecinate ale Transilvaniei.—

El ne prezintă fără comparaţiune mai puţine dificultăţi fonetice, morfologice, lexice şi sintactice, decît limba proprie a lui popa Grigorie, măcarcă preutul din Măhaciu trebuia să fi fost încă copil în anul cînd acest text eşia la lumină din teascurile Braşovului.—S'ar putea dară afirma în cunoştinţă de cauză, că pela jumătatea secolului XVI limba romînă înfăţişa diverse straturi, unele mai înapoiate, altele mai înaintate, între cari exista deja stratul cel devenit astăzi, aproape fără nici o schimbare, limba tipică a Romînului". (Sublinierea e a autorului.) Pentru Hasdeu, care credea că cele mai vechi texte romîneşti sînt manuscrise şi tipărituri de graiu muntean din secolul al XVI-lea, şi care credea că palatalizarea labialelor s'a produs deja în epoca latinităţii, era firesc ca adevărata limbă romînească literară să fi fost, din secolul al XVI-lea încoace, dialectul muntean.

§ 6.—Densusianu şi-a exprimat concepţia sa în *Histoire de la langue roumaine*, II, p. 6—7, p. 9, p. 11—14 (fasc. I, 1914),—dupăce probabil o expusese la cursurile sale universitare,—şi în cursul său de istoria limbii romîne în secolul al XVII-lea, netipărit, ţinut pînă în ultimii ani ai vieţii sale la Universitatea din Bucureşti, poate şi în cursul intitulat *Evoluţia estetică a limbii romîne*, rămas deasemenea netipărit. Informaţii despre cursurile şi lucrările netipărite ale lui Densusianu dă el însuşi în prefaţa la volumul al II-lea din *Histoire* şi D. Şandru în *Ovid Densusianu filolog.*

P. 6: „L'intérêt que nos voisins [Saşii şi Ungurii] montraient pour les Roumains [prin traducerea şi tipărirea cărţilor religioase din secolul al XVI-lea] était dicté en première ligne par des motifs religieux; il ne prévoyaient peut-être pas que de tout ce mouvement c'étaient la langue et la littérature roumaines qui devraient tirer le meilleur parti, puisque grâce à lui les imprimeries purent donner aux Roumains des livres saints écrits dans leur langue.—Quelle fut l'influence de ces livres? Peut-être bien plus intense qu'on ne la peut juger aujourd'hui. Ce qui semble certain c'est qu'ils furent assez répandus, malgré l'opposition qu'ils devaient rencontrer dans les milieux hostiles aux doctrines luthériennes et calvinistes". P. 7: „Quoi qu'il en soit, les

textes imprimés à Braşov et ailleurs eurent l'effet de donner à la langue roumaine une vie nouvelle, en l'acheminant vers des destinées meilleures. Et ce furent surtout les livres de Coresi qui eurent le plus d'influence et contribuèrent dans une large mesure au développement ultérieur du roumain littéraire. " La p. 9 consideră barbară limba textelor secolului al XVI-lea. P. 12: „En comparant les différents textes, on peut facilement s'apercevoir de la multiplicité des courants linguistiques qui se croisaient dans l'ancien roumain : le morcellement dialectal y est assez visible". P. 12—14: „Comparée, d'autre part, au roumain actuel, et spécialement au roumain parlé, la langue du XVI-e siècle ne présente pas, à plus d'un égard, de différences bien frappantes. On est même étonné de constater dans un document tel que celui de 1521 des particularités si rapprochées de celles d'aujord'hui. Ce sont surtout la phonétique et, jusqu'à un certain degré, la morphologie qui ont subi le moins de transformations depuis trois siècles ; il faut naturellement mettre hors de compte les textes provenant de certaînes régions dialectales et qui accussent des particularités bien caractéristiques; mais si on prend comme point de comparaison les textes de Coresi, écrits dans cette langue d'une partie de la Valachie qui s'est imposée comme langue générale et a prepare le roumain littéraire, cette constation reste debout. Le vocabulaire est sans doute plus pauvre qu'aujourd'hui, malgré le nombre assez grand de mots d'origine latine, slave, etc. — très expressifs parfois — qu'il possédait et qui ont disparu aujourd'hui. Comme tout idiome non encore suffisament cultivé, impropre à exprimer avec une abondance et une nettete suffisantes les notions d'ordre supérieur, le roumain du XVI-e siècle ne pouvait qu'avoir de nombreuses lacunes dans son vocabulaire. Cette pauvreté de ressources lexicologiques se remarque surtout lorsque les traducteurs s'efforcent de donner l'équivalent de mots étrangers exprimant des choses qui ne leur étaient pas familières ou des idées trop eloignées de leur culture ; on voit alors ces courageux travailleurs remédier à cela par des périphrases ou par des mots correspondant vaguement à ceux du texte, s'ils ne préfèrent toutefois recourir au moyen plus

expéditif d'introduire dans le texte roumain les mots étrangers tels quels. Quant à la syntaxe, elle montre des différences plus accentuées que celles qu'on constate pour les autres parties de la grammaire. L'ordre des mots est bien des fois autre que celui d'aujourd'hui ; les rapports entre les différents membres de la phrase sont exprimés par des particules tombées aujourd'hui en désuétude ou qui remplissent d'autres fonctions, la phrase est le plus souvent indécise, traînante ou même confuse, à cause des transitions trop brusques ou des liaisons maladroites qui nous font voir la peine qu'on avait alors à rendre par écrit une suite d'idées.— Telle est l'impression générale qui se dégage de la lecture des textes du XVI-e siècle. Elle corespond aux conditions spéciales dans lesquelles le roumain s'est develloppé jusqu'au moment où une activité nouvelle, des transformations plus ou moins profondes survenues dans la culture, l'acheminent vers des voies qu'ils n'avaient pas connues jusqu'alors".

S'ar părea că, în cursul său de *Istoria limbii romîne în secolul al XVII-lea*, aduce uşoare completări concepţiei sale exprimate în *Histoire*, II. El afirmă acum că limba noastră literară s'a format în partea de mijloc a Munteniei, ceiace înseamnă că nu mai limitează procesul de formare la secolul al XVI-lea, ci îl pune şi în secolele următoare. Nu ştim precis ce înţelege prin partea de mijloc a Munteniei. Poate nu se referă la toată partea dintre Olt şi Estul Munteniei (căci poate nu înţelege prin Muntenia şi Oltenia), ci numai regiunea Tîrgovişte-Bucureşti, în care a fost mai tot timpul capitala statului muntean, şi în care se găseşte şi astăzi un graiu popular din care ar putea fi scos graiul literar muntenesc. Ca o completare, mai departe Densusianu spunea că limba cronicarilor munteni dela sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea este mai aproape de limba literară de azi, sau de exprimarea curentă de azi, decît orice graiu depe acea vreme. Aceste mari apropieri, continua el, faţă de limba actuală le remarcăm mai ales în fonetică, morfologie şi sintaxă. Nu tot astfel, spunea el, stau lucrurile cu graiul cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea şi dela începutul secolului al XVIII-lea, care cuprinde atîtea particularităţi arhaice, mai ales în declinare,

conjugare şi sintaxă, şi „urmează drumul exprimării din secolul al XVI-lea" (D e n s u s i a n u recunoaştea totuşi că Miron Costin, Dosoftei şi Cantemir au şi ceva personal în sintaxa lor). In Muntenia, afirma după aceia D e n s u s i a n u, evoluţia spre faza actuală a fost prin urmare mai rapidă. D e n s u s i a n u explica faptul prin aceia că legăturile dela un ţinut la altul erau acolo mai strînse decît în Moldova. Chiar dacă D e n s u s i a n u se exprima într'un loc în felul următor: „Deoarece astăzi limba literară are atîtea caracteristice fundamentale din vorbirea muntenească,... felul în care se exprimau cronicarii munteni se apropie de exprimarea noastră curentă", aceasta nu înseamnă că el nu găsea cronicarilor munteni nici un rost în ce priveşte formarea limbii literare, ci el tocmai înţelegea că numai graiul din Muntenia făcea în secolul al XVII-lea primii paşi spre limba literară de azi. Deaceia D e n s u s i a n u mai adăuga că cronicarii munteni întrebuinţau multe neologisme pe care el nu le întîlnise în limba din Moldova. Cele mai multe din aceste neologisme erau de un caracter latin şi au fost introduse prin Ardeal. Că D e n s u s i a n u va fi admis că mai tîrziu alte fapte au făcut ca „atîtea caracteristice fundamentale din vorbirea muntenească" să fie acceptate de toţi Romînii în limba lor literară, se poate presupune, dar niciun pasaj din opera sa nu ne obligă s'o credem. S'ar părea deci că, după marele pas făcut de Coresi, el considera încă o etapă hotărîtoare în formarea limbii moderne limba cronicarilor munteni din jurul anului 1700. Cu privire la limba religioasă el spunea că la Coresi sînt unele muntenisme, că în *Biblia* lui Şerban apar forme dialectale şi anume moldoveneşti, şi că deci, din acest punct de vedere, ea stă mai prost decît cărţile lui Coresi, la care avem cel puţin dialectul muntenesc curat, (eu observ însă că faptele dialectale din *Biblia* lui Şerban, anume nişte fenomene de valorizare a lui *e* şi *i*, considerate moldoveneşti de către D e n s u s i a n u, pot fi şi munteneşti), şi că în aceiaşi *Biblie* a lui Şerban se observă morfologia secolului al XVI-lea şi „oarecare timiditate faţă de formaţiunile mai nouă". Şi, ca o observaţie generală asupra limbii textelor religioase, D e n s u s i a n u adăuga: „caracteristicile dialectale apar mai pro-

nunțate în textele din Moldova, pentru că în Muntenia s'a căutat să se renunțe la unele particularități dialectale". Această ultimă frază, care, la D e n s u s i a n u, trebue să fi fost valabilă și pentru limba cronicarilor, ne arată clar că, pentru dînsul, în epoca veche, numai Muntenia a fost regiunea în care s'a putut crea o limbă pe care mai tîrziu s-o poată accepta toți Romînii ca limbă literară. Orice modificări sau completări ar fi adus D e n s u s i a n u concepției sale din *Histoire*, este clar că el a rămas în linii mari la aceiaș concepție, care susține că numai Muntenia a elaborat în epoca veche graiul romînesc literar de azi. In cursul său de *Istoria limbii romîne în secolul al XVII-lea* el n'a făcut altceva decît să spună și despre cronicarii munteni depela 1700 ceiace spusese despre Coresi în *Histoire*. Ba poate el înțelegea să spună că de fapt tot Coresi este cel care a făcut ca dialectul muntenesc să devină limba literară muntenească, și că cronicarii munteni depela 1700 n'au făcut altceva decît să ducă spre o formă mai modernă și mai înaltă limba impusă ca limbă literară de Coresi cu un secol și ceva mai înainte. Observații ale lui D e n s u s i a n u cu privire la graiul lui Varlaam și Dosoftei le vom reda mai tîrziu. Aici vom reda părerea sa că graiul lui Dosoftei „prezintă un interes dialectologic", ceiace fusese spus dealtfel de C. L a c e a, *Untersuchung der Sprache der „Viața și petreacerea svinților" des Metropoliten Dosoftei, Jb.*, V, și părerea care iarăși este generală, că în secolele al XVII-lea și al XVIII-lea s'a citit mult literatura religioasă, singura care circula mai mult, fiind tipărită, iar nu și cea a cronicarilor, și că deci influențele lingvistice au pornit mai ales dela cărțile religioase.

Această concepție, care se află sigur cel puțin în *Histoire*, stă la D e n s u s i a n u în legătură cu concepția sa despre începuturile literaturii romîne pe care o avea cînd a redactat *Histoire*, II, și care era de fapt a lui M. G a s t e r, *Chrestomatie romînă*, I, p. XCIV și *Geschichte der rumänischen Litteratur*, în G r ö b e r s *Grundriss*, II, 3. Abteilung, p. 266—267, că cele dintîiu traduceri masive în limba romînă sînt traducerile de texte religioase ale lui Coresi, și nu textele rotacizante. G a s t e r admitea chiar că acestea din urmă

ar fi copii depe cele ale lui Coresi, ceiace se pare că Densusianu n'a acceptat, căci în *Hist.*, II, p. 7—8, unde se discută apariţia primelor texte religioase romîneşti, nu se afirmă acest lucru. Era firesc dar pentru Densusianu să admită că graiul textelor coresiene a început să se bucure în ochii tuturor Romînilor de un prestigiu deosebit, şi că el a început deci să fie imitat de toţi Romînii, pe cît se puteau îndepărta aceştia dela graiurile vorbite de dînşii. Şi concepţia aceasta i se părea lui Densusianu justă şi pentru motivul că un fenomen aşa de important ca palatalizarea labialelor, care, după cît i se părea în starea de atunci a cunoştinţelor noastre despre graiurile romîneşti, era extins la tot teritoriul ardelean, maramureşean şi moldovean, şi, după cît se putea conclude din anumite fapte, era un fenomen foarte vechiu, nu apărea în textele literare cele mai vechi, pe care le credea a fi ale lui Coresi. La acest fapt se mai adăuga şi caracterul mai ales muntenesc din punct de vedere fonetic şi morfologic al limbii literare de azi. Cercetătorul era astfel ispitit să admită că numai cu secolul al XIX-lea, cînd s'au schimbat condiţiile culturale ale poporului romîn, graiul pe care Coresi îl ridicase la demnitatea de limbă literară, a putut fi imitat de toţi Romînii, fără a i se mai impune acele particularităţi dialectale pe care le întîlnim mereu în textele vechi. Dar acesta din urmă e un lucru pe care noi numai bănuim că l-a gîndit Densusianu, căci, după cît ştim, el nu este exprimat nicăieri în opera sa.

§ 7.—Această concepţie, supt forma în care a expus-o Densusianu, a fost apoi însuşită de un elev al său, prof. P. V. Haneş, în *Desvoltarea limbii literare în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, precum şi de Gh. Adamescu, Gh. Nedioglu şi alţii, în manuale de curs secundar, ceiace a făcut să fie foarte răspîndită şi între nespecialişti. Intrucît toţi aceştia susţineau, după cercetările mai noi, că textele rotacizante sînt mai vechi decît tipăriturile lui Coresi, care le-a şi folosit, ei au trebuit să facă teoriei lui Densusianu şi cuvenita rectificare, că diaconul tîrgoviştean s'a folosit de nişte texte anterioare, dar că limba lui era alta, şi că aceasta a devenit limba literară romînească. Autorii de

manuale didactice au făcut şi completări teoriei. Astfel ei spun că rotacismul a ieşit din uz din cauză că, prin tipărirea cărţilor lui Coresi, a devenit limbă literară un graiu nerotacizant. Deasemenea se spune de către Nedioglu că cucerirea Ardealului şi a Moldovei de către Mihai Viteazul a adus o unificare a limbii, căci a făcut ca graiul muntenesc să se bucure de un prestigiu pe care nu-l aveau celelalte, şi să fie acceptat şi de Ardeleni şi Munteni. Adamescu, urmat de alţii, susţine că *Biblia* lui Şerban şi cărţile tipărite în epoca lui Brîncoveanu, care au fost foarte răspîndite peste tot teritoriul romînesc, au servit şi ele în mare măsură aceleiaşi unificări a limbii literare romîneşti. Aici vom cita cîteva pasaje din P. V. Haneş, *Desvoltarea limbii literare în prima jumătate a secolului al XIX-lea*, ed. a II-a, 1927 (ed. I-a apărut în 1904). P. 45—46: „cît priveşte provincialismele, trebuie să constatăm că e un rău de care nu poate fi învinuit Asachi, fiindcă nu l-ar fi putut deloc înlătura. Ca orice scriitor din altă parte a romînismului decît din Muntenia, Asachi se găseşte de drept în inferioritate faţă de cei din ţinutul acesta. Limba din scrierile lui are ca întîiu izvor limba vorbită de el zilnic şi nici nu putea fi altfel, deoarece asemenea condiţiune este esenţială în formarea graiurilor literare. Cum el era Moldovean, limba lui scrisă avea să conţină urme numeroase de forme moldoveneşti. Pe de altă parte limba romînească literară s'a născut din dialectul muntenesc, ca element fundamental — din ce cauză nu e locul aici să arătăm — şi a scoborît la rîndul de provincialisme particularităţile celorlalte dialecte romîneşti. Deaceia, judecat din punctul de vedere al graiului literar actual, graiul lui Asachi cuprinde elemente nepotrivite, neartistice. Vor fi scriitori tîrzii, mai mari decît Asachi, care se vor găsi în aceiaşi situaţiune caşi el, numai fiindcă n'au avut norocul să se nască şi să trăiască în Muntenia. Cu renumele lor, cu meşteşugul de a trece într'o frază armonioasă ori într'un vers sonor o expresiune moldovenească, ei vor reuşi uneori să împămîntenească în limba noastră literară expresiuni necunoscute Munteniei, dar din punct de vedere al purităţii limbii ei se vor găsi în inferioritate faţă de contemporanii lor de dincoace de Milcov.“ P. 157—158: „Săulescu nu privia cu ochi buni

ascendentul scriitorilor munteni în literatură. El recomanda să se ia ca punct de plecare limba veche romînească, nevoind sau neputînd înțelege că recomandația aceasta ducea tot la subdialectul muntean. Ceiace-l supăra și mai mult era înclinarea ce o constata la unii literați moldoveni de a scrie ca cei din București. Despre aceștia afirmă că maimuțăresc pe Munteni, că-și schimonosesc limba, că se cred filologi și că îi e rușine să citeze din ei vre-un pasaj pentru dovedirea tezei. Zicînd asemenea lucruri, el se gîndea — a declarat-o singur cu altă ocaziune — la unii scriitori moldoveni tineri și neînsemnați. Negruzzi s'a crezut lovit și a răspuns. A scris după modelul muntean și se glorifică cu aceasta — zice el —, pentrucă graiul muntean reprezintă mai bine spiritul limbii noastre literare. Iată declarațiunea care ne interesa pe noi și care ne explică tendința, mai pronunțată la Negruzzi decît la alții, de a se apropia de subdialectul muntean".

§ 8.—Cum e și firesc, părerea lui Densusianu a fost acceptată și de acei elevi ai săi, lingviști, care s'au ocupat cu limba noastră literară: este vorba de Al. Rosetti. Și el trebuia să-i impună aceleași modificări pe care i le-au impus autorii de manuale didactice. In *Grai și Suflet*, I, p. 100—101, Rosetti afirmă că probabil „traducerile rotacizante, efectuate în nord estul Ardealului și în Maramureșul vecin, au avut o răspîndire restrînsă. N'a fost vorba, prin urmare, de cărți adresate unor „frați" îndepărtați". „Intreprinderea lui Coresi, patronată de oficialitatea reformată și ortodoxă [cf. *Romania*, XLVIII (1923), 329 și n. 3], pornită scurt timp, în urma acestei prime încercări de a da Romînilor cărți de cult în limba lor, a căutat să dea acestei mișcări un caracter mult mai general". Apoi, la p. 101, el afirmă: „prin această muncă a lui Coresi și a ucenicilor săi, și prin posibilitatea de a le împrăștia, mulțumită tiparului, cărțile rotacizante deveneau accesibile unui public mult mai larg. — In urmă, împrejurări de ordine politică și culturală au ridicat limba comună din regiunea indicată la rangul de limbă literară, și am putea compara ceeace s'a petrecut în dacoromînă la această epocă cu ceeace s'a observat în alte țări, unde nevoia de a face prozeliți a creat

limbi literare [cf. A. Meillet, Aperçu d'une hist. de la langue grecque, ed. a 2-a, Paris 1920 187]. Cu drept cuvînt s'a spus, prin urmare, că bazele romînei literare au fost puse de şcoala lui Coresi [Ov. Densusianu, Hist. de la langue roum., II, 11—14]. "(Parantezele drepte sînt ale lui Rosetti. Regiunea indicată mai înainte e regiunea Tîrgovişte-Braşov.) Trebuie să recunoaştem însă că, spre deosebire de Densusianu, Rosetti admite că graiul, devenit deja prin Coresi „limbă comună", din regiunea Tîrgovişte-Braşov, a devenit limbă literară numai mai tîrziu, datorită unor împrejurări politice şi culturale, ceiace dealtfel este în contradicţie cu ipoteza iniţială a lui Densusianu, afară numai dacă unele din acele împrejurări invocate de Rosetti nu vor fi tocmai cele invocate de Densusianu pentru secolul al XVII-lea : cronicarii munteni (căci e greu să ştim la ce împrejurări politice şi culturale s'a gîndit Rosetti). In *Étude sur le rhotacisme,* Rosetti spune (p. 12—13) : „Cette unité linguistique [a dialectului dacoromîn] nous permet d'entrevoir le mécanisme du recul du rhotacisme : innovation phonétique manifestement aberrante, elle portait en elle, de ce fait, le principe de sa mort prochaine. En Istrie, où l'extension d'une langue commune ne pouvait pas se produire, le rhotacisme s'est conservé jusqu'à nos jours. Dans la première moitié du XVI-e siècle s'est produit dans le N.-E. de la Transylvanie un grand fait d'histoire littéraire : la Réforme de Luther a doté les Roumains de leurs plus anciennes traductions de livres saints et d'apocryphes religieux (cf. *Romania,* XLVIII, 333). Ce qu'il convient de relever ici, c'est que ces textes, ayant été traduits par de individus natifs des régions rhotacisantes, ont été le véhicule de la langue commune qui y était parlée. L'importance de cette constatation est grande, si l'on tient compte du prestige de ces livres — dont on a découvert un assez grand nombre de copies — et de l'influence qu'ils ont certainement exercée. Si, dans la seconde moitié du XVI-e s., des circonstances d'ordre politique et cultural n'avaient pas donné une si grande importance au centre de propagande luthérienne du Sud de la Transylvanie, région de Sibiu-Braşov (v. *Romania,* XLVIII, 329, n. 3), il est certain qu'il en aurait été autrement des commencements du rou-

main littéraire et que le rhotacisme aurait eu toutes les chances de ne pas disparaître, grâce à la langue écrite qui en aurait maintenu l'usage. — Mais les livres de Coresi, qui avaient pour eux la protection de l'officialité réformé et orthodoxe, et, comme moyen de diffusion, l'imprimerie, ont porté le coup de grâce à la langue commune du N.-E., qui tendait à s'imposer, et leur influence a été sans doute grande dans toute la Transylvanie. Il n'y avait plus de raisons, alors, pour que le rhotacisme apparût dans la langue littéraire qui commençait à se fixer, et dont la norme, à laquelle il fallait se conformer, était autre. Le mouvement de Coresi a relégué cette innovation phonétique parmi les faits patois: le rhotacisme est banni de ses éditions, qui reproduisent, avec des modifications portant notamment sur le lexique, les traductions du N.-E. Peu à peu l'influence de la langue littéraire du Sud a gagné du terrain et on a évité de noter le rhotacisme dans les textes, ce qui n'empêche pas d'admettre que cette innovation a continué d'apparaître dans l'usage parlé, dans les conversations entre des habitants, qui l'évitent devant un étranger (v. ci-dessous, p. 16. Cf. Ov. Densusianu, *Grai și suflet*, I, 158, n. 1).—Il est plus malaisé de mettre en lumière les autres causes qui ont pu conditionner la disparition du rhotacisme". In continuare, la p. 13—14, R o s e t t i a arătat aceste alte cauze care au făcut ca rotacismul să dispară din graiul poporului. R o s e t t i nu era obligat să admită, cum poate a făcut D e n s u s i a n u, că textele rotacizante sînt copii depe textele tipărite de Coresi, deoarece, după el, fenomenul palatalizării labialelor s'a produs tîrziu, în secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Spre deosebire de D e n s u s i a n u, care nu pomenea nimic de faptul că Coresi a folosit manuscrise rotacizante (*Hist.*, II, p. 8), el admite că Coresi a folosit astfel de texte. In *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, p. 52 și 90, și *Limba romînă* p. 64—65, R o s e t t i va susținea că n'a existat în secolul al XVI-lea o limbă comună sau literară romînească, care să-și impună norma sa scribilor. In *Limba romînă*, după ce arătase ce grupări se stabilesc în limba scrisă a secolului al XVI-lea, la p. 151—152 spunea: „In felul acesta, fonetica limbei romîne în sec. al XVI-lea

apare cu trăsături dialectale mai marcate decît în zilele noastre, în sensul că opoziția dintre grupele dialectale e constituită prin particularități fonetice tranșante. Eliminarea lor s'a făcut prin extinderea limbei comune dotată cu un prestigiu social mai ridicat, asupra regiunilor rămase în întîrziere față de evoluția generală a limbei". Iar în *Istoria limbii romîne, Noțiuni generale,* p. 76: „Coresi venise din Tîrgoviște și adusese cu el graiul acestor regiuni, iar ucenicii săi — Brașoveni — întrebuințau graiul din regiunea Brașovului. Bucurîndu-se de o foarte mare răspîndire, cărțile lui Coresi, în loc să înlesnească propagarea doctrinei protestante, au izbutit să pună temelia limbii noastre literare. Ani de-arîndul, credincioșii de pe întreg domeniul romînesc au cunoscut cuvîntul Domnului exclusiv prin tipăriturile coresiene, scrise în graiul caracteristic regiunii Tîrgoviște-Brașov, care a căpătat astfel prestigiul de limbă a cărții". P 77: „Ca și celelalte limbi europene, limba romînă nu a fost fixată dela primele ei manifestări în scris. Cele mai vechi monumente de limbă romînească prezintă un accentuat caracter dialectal..." P. 78: „Epoca în care se hotărăște soarta limbii literare romînești este cuprinsă între anii în care diaconul Coresi își desfășoară la Brașov fecunda sa activitate de tipăritor de cărți romînești (1559—1581). Marea răspîndire de care sau bucurat tipăriturile coresiene au înlesnit expansiunea unui anumit graiu, care a ajuns să aibă un prestigiu tot mai mare, pînă la fixarea lui ca limbă comună și literară.—Graiul lui Coresi era acela din regiunea Tîrgoviștei; dar deoarece Coresi a avut cîțiva colaboratori ardeleni din ținutul Brașovului care l-au ajutat la publicarea cărților sale, se poate spune că limba noastră literară este la origine limba vorbită pela mijlocul secolului al XVI, în regiunea Tîrgoviște-Brașov". „Cu foarte rare și neînsemnate excepții, cărțile bisericești de după epoca lui Coresi apar cu o limbă foarte apropiată de aceia a modelelor coresiene, evitând tot mai mult particularitățile fonetice și chiar lexicale ale graiurilor locale". P. 79: „Incepând cu *Palia* dela Orăștie (1582), în care ne-am aștepta să vedem oglindindu-se în mod mai pronunțat graiul bănățean, și continuînd cu *Noul Testament* dela Bălgrad (1648) și cu tipăriturile lui Varlaam și Dosof-

tei în care graiul ardelenesc şi cel moldovenesc dau numai o coloratură generală limbii acestor texte, traduse de scriitorii ardeleni şi moldoveni, avem de-a face, în genere, cu tot atîtea texte de limbă literară, accesibile tuturor romînilor". P. 80-81: „*Biblia* dela 1688, tipărită la Bucureşti, desăvîrşeşte impunerea graiului muntean ca limbă literară, prin prestigiul acestei traduceri şi prin faptul că pentru prima oară se dă o versiune c o m p l e t ă a Sfintei Scripturi în limba noastră". In paginile următoare, privitoare la evoluţia limbii noastre în secolul XVIII-lea şi al XIX-lea, nu se mai spune nimic cu privire la originea dialectală a limbii noastre literare. La p. 86 începe un mic capitol intitulat *Reacţiunea împotriva exagerărilor şi fixarea definitivă a limbii literare*, dar din conţinut reiese că autorul se gîndeşte la fixarea elementelor lexicale.

§ 9. — Aceiaşi părere, a lui D e n s u s i a n u, se întîlneşte şi la istoricii literari I. B i a n u şi N. C a r t o j a n. Primul, în *Texte de limbă din secolul XVI, IV, Lucrul apostolesc*, consideră pe Coresi ca factorul limbii literare. Astfel, la p. III spune: „...prin ele [„cărţile romîneşti tipărite în Ardeal... între anii 1544 şi 1582"] „s'au aşezat formele limbii noastre literare care se dezoltă pînă astăzi pe acea bază". P. VII: Coresi „aşează" „formele limbii literare a neamului". P. X: „aşa se înţelege [prin răspîndirea cărţilor bisericeşti ale lui Coresi pretutindeni pe teritoriul romîn] cum limba vorbită în Ţară, între cele două oraşe de scaun — Tîrgovişte şi Bucureşti — s'a făcut limba cărţii, limba literară a neamului, a neamului romînesc întreg". C a r t o j a n, *Istoria literaturii romîne vechi*, I, p. 52: Textele rotacizante „constituesc începuturile, punctul de plecare al limbii noastre literare". P. 63: „Tipăriturile coresiene, răspîndindu se în toate ţinuturile romîneşti, au dus cu ele pretutindeni graiul muntean pe care l-au impus cu autoritatea cărţilor sfinte. Astfel Coresi, folosind graiul din sud-estul Ardealului şi din Ţara Romînească, a îndeplinit fără să bănuiască o operă de o importanţă deosebită în cultura noastră: a pus primele pietre solide la temeliile limbii literare de azi." In *op. cit.*, II, după ce la p. 111 arătase opinia curentă cu privire la limba Cazaniei lui Varlaam („Se susţine în genere că limba

Cazaniei lui Varlaam este limba populară, pe care a deprins-o, din copilărie, în munţii Putnei şi mai tîrziu, ca monah, în preajma mînăstirii Secul.") şi la p. 111-112 arătase particularităţi ale graiului ei, spune, p. 112: „Dar credinţa că Varlaam a introdus în scrierile sale, graiul popular din preajma mînăstirii Secu este numai în parte întemeiată..." După ce dă mai multe pasage din Cazanie, autorul continuă: „După cum se vede bine din exemplele de mai sus, în afară de unele particularităţi, ca prefacerea lui f în h (hi, hirea), a lui j în ǧ (giuruinţă, gios, giudeţe, agiută), pronunţarea lui z ca [în text greşit: cu] dz (dzua, Dumnedzău [în text greşit: Dumnedzaŭ]), nu mai găsim în textul lui Varlaam celelalte caracteristice ale graiului popular moldovenesc. Limba Cazaniei lui este limba romînească scrisă, aşa cum fusese statornicită prin tipăriturile coresiene, care circulau încă pe vremea sa în Iaşi, căci exemplarul cel mai bun din Faptele Apostolilor, păstrat în Biblioteca Academiei Române, poartă nota şi semnătura lui Gavril Hatmanul, fratele lui Vasile Lupu. Chiar străduinţa lui Varlaam de a se desbăra în scris de unele moldovenisme—cu care era obişnuit—alături de formele cu h iniţial (scrie adesea: fireţi, firea, fiară), dovedeşte munca lui de a-şi însuşi din tipăriturile coresiene, formele munteneşti, care de fapt păstraseră mai bine fonetismul latin al limbii române. Dar tocmai aci stă marele lui merit: că, scriind pentru întreaga „seminţie românească", cu simţul pentru limba literară în devenire, nu a rupt unitatea spirituală a neamului şi nu s'a abătut dela tradiţia stabilită cu o jumătate de veac înaintea lui de Coresi. Astfel munca lui de traducător reprezintă în procesul de formare a limbii noastre literare un mare pas înainte, curăţind-o de slavonisme şi apropiind-o de limba vie." [Aceste ultime lucruri le spusese şi când caracterizase limba lui Varlaam, la p. 111—112.]. P. 126: „Sub influenţa ideilor puse în circulaţie de reforme, Maramureşenii au pus, în secolul al XV-lea, temeliile literaturii romîneşti, tălmăcind Sfintele Scripturi în graiul strămoşesc. Traducerile lor, răspîndite în copii manuscrise, au fost tipărite de către diaconul tîrgoviştean Coresi în a doua jumătate a secolului XVI-lea. Textele maramureşene erau scrise într'o limbă noduroasă cu caractere

arhaice şi dialectale. Coresi a înlăturat, cît a putut, particularităţile arhaice şi dialectale, transpunînd textele în graiul muntean, care se ridică astfel la rangul de limbă literară. Textele lui Coresi au intrat la rîndul lor în mîinile Mitropolitului Varlaam şi astfel dela Varlaam la Simeon Ştefan, dela aceştia la Mitropolitul Dosofteiu şi în sfîrşit pînă la Biblia lui Şerban şi pînă la Antim Ivireanu, timp de două veacuri şi jumătate, a fost o continuă elaborare a textelor sacre, o continuă frămîntare de a găsi pentru cugetarea biblică, în formă naţională, nu numai cuvîntul cel mai expresiv şi cel mai precis, dar cuvîntul care să fie în acelaşi timp înţeles în toate ţinuturile romîneşti, „că Romînii nu grăiesc în toate ţărăle într'un chip", iar cuvintele trebue să fie ca banii „că banii aceia sînt buni, carii îmblă în toate ţărăle, aşa şi cuvintele acelea sînt bune carele le înţăleg toţi". Dar prin această necontenită frămîntare în căutarea cuvîntului expresiv, cu rezonanţă în toate cuprinsurile romîneşti, în aflarea unui ritm armonios la care să poată fi adaptată melodia bizantină, acolo unde o cereau necesităţile liturgice, s'a creat limba noastră literară". La p. 151 el va spune: „ne-ar interesa să ştim şi în ce măsură limba textelor coresiene a mlădiat scrisul marilor cronicari moldoveni", ceiace înseamnă că pentru dînsul limba lui Coresi a influenţat şi pe aceia a scriitorilor laici de pretutindeni.

§ 10. — După toate aceste expuneri se constată că prima concepţie despre limba literară romînească n'a fost expusă într'o lucrare specială şi mai desvoltată, ci numai în treacăt şi cu ocazia altor discuţii. Ea este privită de susţinătorii ei ca un lucru dela sine înţeles şi care nu merită deci să fie argumentat. Ea este mai veche decît celelalte, apărînd deja la H a s d e u, şi este într'o anumită măsură o reluare a concepţiei lui E l i a d e-R ă d u l e s c u şi C. N e g r u z z i, care, deşi credeau că limba bisericească era un fel de medie a tuturor dialectelor dacoromîneşti, identificau de fapt această limbă cu dialectul muntean (vezi mai jos, § 25).

§ 11. — N. I o r g a şi-a exprimat concepţia sa despre originea limbii literare romîneşti în *Istoria literaturii religioase a Romînilor pînă la 1688*, Bucureşti, 1904, care, publicată în 1925, în ediţia a doua, împreună cu *Istoria literaturii romîne*

în secolul al XVIII-lea, a căpat titlul *Istoria literaturii romînești*.

In ediția a doua, I, p. 192—193, găsim: „Marele merit al acestor cărți [tipăriturile lui Coresi] e poate acesta că, trecînd hotarele, au adunat sufletește, prin viața culturală, pe toți Romînii laolaltă. Prin ele mai mult decît prin vechile manuscrise, care circulau greu și se copiau puțin, nedesăvîrșit, s'a întemeiat o viață literară comună a tuturor Romînilor. Prin ele, aceste cărțulii urîte, păstrate astăzi în puține exemplare ferfenițoase,... s'a întemeiat ceva neprețuit pentru orice popor, căci cuprinde în sine ceia ce va da formă gîndului și simțirii generațiilor care se vor urma: l i m b a l i t e r a r ă.—Dar Coresi nu făcuse alta decît să tipărească cu schimbări de tot mici textele husite care-și pierduseră—sau poate unele-și pierdură atunci, la tipar,—rotacismele, pe *u* întreg dela sfîrșit, pe *dz* și cîteva arhaisme mai puțin însemnate. Din ele rămăsese însă, ca sunete, claritatea finalelor: *e*, *ă*, care se schimbară sau se întunecară aiurea, puritatea labialelor... înainte de *i*, mulțimea cuvintelor latine pline de frumusețâ și de expresie, mlădierea țărănească a frazei, care, dincoace, unde era atîta știință de slavonește, putea înțepeni în false forme străine. Orice nouă mișcare literară a trebuit să pornească de acum înainte de la rezultatele mișcării literare husite din veacul al XV-lea. Ardealul de Nord sau Maramurășul ni dădură astfel odată cu cele dintăiu cărți limba lor. Toscana noastră au fost acele sate de plugari și păstori din muntele de Miazănoapte al largii Țeri a Romînilor".

§ 12. — G. I b r ă i l e a n u și-a expus concepția sa în cursul de istoria literaturii romîne moderne, epoca lui Conachi, (1800—1840), netipărit încă, ținut la Universitatea din Iași în 1909—1910. Nu putem preciza dacă el a menținut-o și mai tîrziu, la cursul său. El începea prin a afirma că, atunci cînd vrem să aflăm ce dialect sau ce dialecte au contribuit la formarea limbii literare de azi, trebuie să comparăm limba operelor vechi cu limba de azi, și să stabilim care texte au o limbă ce seamănă pînă la identitate cu limba modernă și care texte au o limbă ce se abate dela aceasta. Este metoda pe care a întrebuințat-o și D e n s u s i a n u, fără să atragă însă atenția asupra ei. Cînd un text are o limbă identică cu

cea de azi, Ibrăileanu spunea că are o limbă corectă, cînd un text are o limbă deosebită de cea de azi, el spunea că are o limbă coruptă, stricată, cu regionalisme sau elemente dialectale. Comparaţia a făcut-o Ibrăileanu folosind mai ales textele din Gaster, *Chrestomatie romînă*. Incepînd să examineze limba textelor vechi, Ibrăileanu afirma că limba textelor rotacizante, considerată ca maramureşeană, în special aceia a Codicelui voroneţean, dar şi aceia a Psaltirii şcheiene, este, din punct de vedere al fonetismului, limba literară de azi, deosebirile fiind puţine, mai puţine decît acelea pe care le prezintă textele moldoveneşti din secolul al XVII-lea încoace, şi mai puţine chiar decît acelea pe care le prezintă textele din Muntenia (Ibrăileanu se referea desigur în primul rînd la Coresi). Dacă facem abstracţie de cîteva fonetisme aberante, care se găsesc în limba Codicelui voroneţean, limba acestui text este cea mai literară din toate textele vechi, şi poate servi şi azi ca model. Dacă limba Codicelui voroneţean, continuă Ibrăileanu, este cea mai apropiată de limba literară, din toată limba textelor vechi, avem o dovadă că limba regiunii în care s'au făcut primele traduceri romîneşti nu era pe acea vreme aşa de îndepărtată de limba literară de azi. Ibrăileanu explica lipsa de elemente populare din acest text prin faptul că el prezintă o limbă foarte veche, din secolul al XV-lea, cînd s'au făcut primele traduceri, şi cînd limba era încă destul de unitară şi nu avea abaterile regionale pe care le întîlnim mai tîrziu. In ea, spunea Ibrăileanu, nu găsim moldovenisme, căci moldovenismele s'au produs mai tîrziu (e vorba bineînţeles de sunete). Desigur, prin aceasta Ibrăileanu, înţelegea să spună că nu găsim nici particularităţile caracteristice astăzi graiului maramureşean şi ardelean, care şi ele s'au produs mai tîrziu (în altă parte Ibrăileanu va admite însă moldovenisme şi în Codicele voroneţean). Desigur, printre aceste moldovenisme Ibrăileanu înţelegea mai întîiu de toate palatalizarea labialelor, pe care, după Philippide (căruia i-a fost prieten şi colaborator la munca de strîngere a materialului pentru *Dicţionarul limbii romîne* al Academiei), îl considera nu atît de vechiu, cum credea Densusianu, ci relativ recent (totuşi Ibrăi-

leanu îl considera realizat înainte de secolul al XVI-lea, căci el se mira dece Codicele voronețean, care a fost scris în secolul al XVI-lea în Moldova, nu posedă palatale). Dialectul care deci, după Ibrăileanu, s'a impus ca limbă literară la Romîni, este cel din Nordul Romîniei, un dialect unitar, adică fără deosebiri dialectale, din Moldova pînă în Maramureș, și chiar mai spre Vest, și care numai la începutul epocii literare a ajuns să palatalizeze labialele. Limba literară s'a fixat deci chiar în secolul al XV-lea.

Ibrăileanu proceda exact cum procedase Densusianu și Iorga, care au considerat ca limbă literară a Romînilor limba primelor texte romînești, mai bine zis, limba acelor texte pe care fiecare le credea a fi cele mai vechi texte romînești. Iorga, și după el, Ibrăileanu, fiind de părerea că primele texte romînești au avut un graiu maramureșean sau dacoromînesc nordic, limba care, după dînșii, a devenit la Romîni limbă literară a fost acest graiu maramureșean sau nordic. Cu toate acestea, Ibrăileanu aducea imediat o rectificare celor afirmate mai sus. El adăuga că graiul muntean în care a scris Coresi nu era prea deosebit de graiul romînesc al textelor rotacizante,— desigur Ibrăileanu se gîndea mai ales la faptul că nici acela nu palatalizase labialele—, așa că limba primelor este și a celorlalte, este de fapt aceiași limbă (deși recunoștea că Coresi a modificat limba textelor rotacizante atunci cînd el le-a tipărit). Aceasta îl va face să admită că și limba lui Coresi este limba literară (dar, precum am spus, Ibrăileanu admitea că în Coresi sînt mai multe elemente dialectale decît în C. v. și P. ș.). Apoi, discutînd afirmația lui N. Iorga, pomenită mai sus, că Maramureșul este Toscana neamului romînesc, el afirma că limba literară romînească n'a ieșit dintr'un dialect oarecare, adică dintr'o singură regiune, cum s'a întîmplat în Italia, unde au fost și sînt mari deosebiri dialectale, și cum s'a întîmplat și în Franța, ci ea este la origine limba întregului teritoriu romînesc, care se prezinta foarte unitar ca limbă, ea este deci limba întregii Romînimi dela Nordul Dunării, într'o fază mai veche. Este greșit să se creadă că dialectul muntean a învins, cum credea C. Negruzzi, iar mai recent P. V. Haneș, (Ibrăi-

leanu nu pomeneşte pe Hasdeu: pe Densusianu nu-l putea pomeni, căci acesta încă nu publicase *Hist.*, II). E adevărat că dialectul muntean este azi mai apropiat de limba literară, dar aceasta pentru că el e mai staţionar. Cu veacuri în urmă, dialectul moldovenesc avea şi el un aspect mai arhaic, şi semăna mai mult decît astăzi cu dialectul muntenesc şi cu limba literară de azi. Nici limba veche nu se identifica cu dialectul muntenesc. Ba dialectele munteneşti au pe unelocuri caractere moldoveneşti (cred că Ibrăileanu se gîndea mai ales la sunete). Astăzi fiecare dialect are forme dialectale faţă de limba literară. Limba literară nu este nici munteană, nici maramureşană sau altfel, ci ea este şi una şi alta. Cu veacuri în urmă limba romînească era mai unitară decît azi şi nu prezinta acele particularităţi dela un graiu la altul pe care le prezintă astăzi. Aceasta era foarte firesc într'un timp în care Romînii stăteau mai mult în Carpaţi şi nu se întinsese la cîmpie. In acel timp au fost traduse la noi cărţile religioase în graiul maramureşean, care, dat fiind că aproape toţi Romînii vorbeau cam la fel, trebuia în mod fatal să fie considerat ca limbă literară şi de ceilalţi Romîni. Numai după ce Romînii au coborît la şes au început să apară acele schimbări divergente dela o regiune la alta.

Ibrăileanu îşi propunea apoi să studieze vechea limbă literară în Ţara Romînească şi în Moldova, cu scopul de a vedea cînd şi cum s'a menţinut mai bine vechea limbă literară romînească faţă de saltul limbii vii. In acest scop el alerga, fireşte, după fenomenele neliterare ale limbii vii, care au pătruns în limba literară. Fenomenele dialectale apar mai ales din secolul al XVI-lea, cînd dialectele încep a se deosebi din ce în ce mai mult unele de altele. El constată în amîndouă ţările aceleaşi fenomene fonetice, numai că în măsură deosebită, şi conclude din aceasta că am avut o singură limbă literară. Face şi precizarea că unele din aceste fenomene fonetice, care se întîlnesc atît în Muntenia cît şi în Moldova, sînt moldovenisme care apar în textele munteneşti; altă dată însă spune că nu trebuiesc numite moldovenisme, căci ele apar nu numai în Moldova, dar, regional, şi în Muntenia, şi chiar pe tot teritoriul dacoromî-

nesc (e vorba de palatalizarea labialelor şi de velarizarea lui *e* şi *i* precedaţi de *ş, j, ţ, dz, s, z, r, t, d, p, b, f, v,* şi *m*). Mi se pare că aici I b r ă i l e a n u vede iarăşi un fapt care să contrazică teoria că limba literară e muntenească, căci doar şi în Muntenia există fenomenele dialectale pe care le observăm în celelalte dialecte dacoromîneşti. Forme dialectale găseşte I b r ă i l e a n u chiar în textele munteneşti ale secolului al XVI-lea: în Coresi, în Radu dela Măniceşti, în Leviticul dela Belgrad (pe care îl consideră deci muntenesc), în documente. In Psaltirea lui Coresi sînt mai multe asemenea fonetisme populare decît în P. ş. In ea s'ar găsi şi următoarele moldovenisme care nu se găsesc în Muntenia: *ğude, încoňğoară.* In Radu dela Măniceşti găsim şi *amu,* care este un moldovenism (voi adăuga eu că în Coresi se găseşte *acmu).* Evangheliarul slavoromînesc dela Petersburg este considerat pe nedrept de I b r ă i l e a n u tot muntenesc, el fiind, după cum ne arată limba, ardelenesc de nord sau moldovenesc (G. P a s c u, *Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul al XVI-lea,* p. 202, credea că textul tipărit era o copie a unui rotacizant depe un text nerotacizant, din Ardealul dela Nord de Mureş; nu e nevoie însă să se admită aceasta, uzurile *n* şi *nr* sau *r* putînd fi prezente în graiul aceluiaşi om). Autorul scoate un mare număr de fenomene dialectale şi din textele secolului al XVII-lea. In *Varlaam şi Ioasaf,* tradus de Udrişte Năsturel, găseşte şi moldovenismul pur *încoňğurat.* In cărţile bisericeşti ale secolului al XVIII-lea, din Muntenia, spune I b r ă i l e a n u, găsim mai puţine fenomene literare, în cărţile populare ale aceluiaşi secol, din Muntenia, mai multe. Nu ştiu ce spunea el din acest punct de vedere despre graiul cronicarilor munteni din acest secol. In cronica lui Radu G r e c e a n u se găsesc moldovenismele: *se afla* (pl.), *încoňğurînd, arhierei* (articulat), *preoţi* (art.), într'un manuscris muntean dela 1705: *gutăiu,* în Evanghelia dela Rîmnic, 1746, avem: *încoňğurat, şăd, slujăşti, îngrijăşti,* (pers. 3 sing.), în Ceaslov, 1779: *încoňğurat.* Deoarece fenomenele populare în discuţie s'ar fi produs cam în secolul al XVI-lea, I b r ă i l e a n u susţine că era o deosebire între limba claselor de sus şi cea a claselor de

jos. Cronicarii munteni, ca şi traducătorii cărţilor populare, aveau o limbă deosebită de cea a poporului de jos.

Trecînd la Moldova, Ibrăileanu spune că o limbă literară foarte bună găsim în documentele dintre 1550 şi 1600, care prezintă numai puţine elemente populare. Ibrăileanu afirmă că aceasta era însă numai limba claselor de sus şi că poporul vorbea altfel decît se scria. Dar documentele redau limba vie a celor care au scris şi care nu erau ţărani. Ibrăileanu susţine că aceiaşi era situaţia şi în secolele următoare, cînd limba documentelor apare şi în textele religioase şi cronici. Pentru a dovedi că era o deosebire între limba claselor de sus şi cea a poporului, el invoacă şi cele spuse de Cantemir despre palatalizarea labialelor în legătură cu graiul bărbaţilor şi cel al femeilor. Ibrăileanu caută apoi să legitimeze lucrurile şi teoretic, susţinînd că e foarte natural ca diferitele clase sociale să vorbească deosebit. El susţine că în Moldova această deosebire a existat chiar dela început, căci clasa moldovenească de sus a venit din Maramureş la 1359 şi a adus deci un graiu maramureşean rotacizant. Ibrăileanu afirmă că în secolul al XVII-lea se observă o influenţă a limbii din Moldova asupra celei din Muntenia. Cred că el se referă la cele cîteva moldovenisme pure care apar în textele din Muntenia în acest timp. Dar după constatările lui Ibrăileanu, ele apar în Muntenia şi în secolul al XVIII-lea. Admite că Varlaam a scris în limba vorbită de el, adică limba claselor de sus din acel timp, dar cu influenţe ale limbii cărţilor secolului al XVI-lea, precum şi cu elemente populare (velarizări). Cronicarii au şi ei forme populare. După Ibrăileanu, Dosoftei a stricat limba literară, acceptînd numeroase fonetisme populare. Dosoftei are limba cea mai neliterară din secolul al XVI-lea şi pînă azi, cu toate că n'a acceptat nici el palatale în locul labialelor (apare însă odată *chicior*). Această influenţă mare a limbii poporului asupra limbii lui Dosoftei este de pus, după Ibrăileanu, în legătură cu afirmaţia lui Iorga din *Istoria literaturii religioase a Romînilor* (vezi acum *Istoria literaturii romîneşti*, I, p. 377–380), că Dosoftei a studiat poezia poporului pentru a o imita, sau, în orice caz, a porni

dela ea, atunci cînd el traducea în versuri Psaltirea. Dosoftei este deci, după Ibrăileanu, primul reprezentant al curentului popular romînesc. Cantemir are o limbă populară mai curată decît cea a lui Dosoftei, deşi găsim la el chiar palatale în locul labialelor *(hireş, hireşie, cherdzi)*. Documentele contemporane cu Dosoftei au o limbă mai literară decît a lui. Totuşi, în unele observăm multe din particularităţile graiului moldovenesc de azi, (şi altfel decît fonetice: *or mărturisi, îs toţi*). Concluzia lui Ibrăileanu era că în secolul al XVII-lea limba literară din Moldova nu se deosebeşte de cea din Muntenia, dar că ea întrebuinţează mai des anumite forme populare, care apar şi dincolo.

Limba se împestriţează cu forme neliterare mai ales în secolul al XVIII-lea. Boierii scriu literar, clericii şi mai literar, cei mai de jos, neliterar. Limba lui N. Costin e foarte literară. El era un cetitor de cărţi bisericeşti, şi scria în limba clasei culte. Neculce are foarte multe forme populare. El este din toate punctele de vedere un precursor al lui Creangă. Ibrăileanu crede că Kogălniceanu a mai corectat limba lui Neculce. In cărţulia mitropolitului Iacov, *Sinopsis*, 1757, avem nu numai forme ca *ǧudecată*, cu *ǧ*, ci şi forme cu ž: „unde vom găsi pe ž în loc de *ǧ*, putem spune că e o silinţă de a scrie literar, e o influenţă munteană". Aceleaşi silinţe de a scrie literar, şi deci aceleaşi influenţe munteneşti, se vor intîlni şi la Amfilohie Hotiniul, precum şi la Alecu Beldiman, *Numa Pompiliu*, 1795, care au pe unele locuri ž în loc de *ǧ*. Documentele moldoveneşti din secolul al XVIII-lea prezintă aceleaşi muntenisme *(judecată)*.

Ibrăileanu susţine deci că, atît în Moldova, cît şi în Muntenia, limba literară era vorbită în epoca veche de clasele de sus, şi chiar că ea era mai curată în Moldova. Aici observăm o contradicţie cu ce spunea altă dată, că limba din Moldova a întrebuinţat în mai mare măsură fenomenele populare, care apar şi în limba literară din Muntenia. După el, nu poate fi deci vorba nici pentru aceste secole de o prioritate a graiului muntenesc. Romînii scriau în acel timp în limba vie a claselor de sus. Dialectele s'au îndepărtat apoi din ce în ce mai tare de limba literară. I-

brăileanu nu s'a pronunţat asupra situaţiei din Ardealul central şi de Nord.

Nu e fără interes să dăm şi părerile lui Ibrăileanu despre limba dela sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi începutul secolului al XIX-lea, considerată de el tot ca veche romînească. El afirmă că între 1780 şi 1800 sau 1830 scriitorii scapă de sub influenţa limbii literare bisericeşti, şi de aceia în limba lor constatăm o mulţime de fonetisme, şi în general fenomene, populare. Depărtarea de limba bisericească se produce însă mai ales după 1800. Ibrăileanu găseşte în unele texte din acest timp, publicate de Gaster în *Chrestomatie romînă*, atît de multe elemente populare, încît chiar le crede scrise de oameni din popor. Astfel stau lucrurile cu *Alixăndrie*, 1784, *Descîntece*, 1784. Din potrivă, în *Alfavita cea sufletească*, 1785, ca şi în *Critil şi Andronius*, traducere, Iaşi, 1794, vom găsi mai puţine fonetisme populare, ceiace îl face pe Ibrăileanu să admită că ele sînt scrise de boeri. In secolul al XVIII-lea sînt deci mai multe feluri de limbă, după clasa socială din care face parte scriitorul. I. Golescu, *Pilde, povăţuiri*, 1830, scriea aproape cum vorbea (dar, adaug eu, graiul său era identic cu cel a poporului). El s'a eliberat cu totul de limba literară religioasă. Inainte de 1800 nu era o deosebire chiar aşa de mare între limba cărţilor bisericeşti şi limba literaturii artistice. Acum literatura adevărată care se naşte îşi creiază limba ei. Scriitorul nu mai e terorizat de limba literară religioasă, el scrie în limba vorbită. Limba aceasta continuă cu Zilot Romînul pînă tîrziu. In Moldova, Serdarul Vasile Drăghici, în *Robinson Crusoe*, 1836, scrie tot popular: *ficiori, aseminea, ceilanţi, rămăsăsă*. Limba lui e de comparat cu cea a lui I. Golescu. Amîndoi au o limbă veche, deşi plină cu elemente populare. Această constatare a lui Ibrăileanu a fost făcută cunoscută de noi în *Insemnări ieşene*, V, 1940, n. 6, p. 543—544, unde mai adăugam şi cazul unui Moldovean care scriea aproape cum vorbea poporul, anume cu palatale în locul labialelor: acela al autorului cronicii numită a lui Ienache Cogălniceanu). Ibrăileanu spunea apoi că Eliade-Rădulescu este cel dintîiu care n'a mai scris în graiul contemporan cu el, ci în

limba cărţilor bisericeşti, (el cetea cărţile bisericeşti, şi, din punct de vedere al fonetismului, se întoarce la Coresi) şi cel dintîiu care, înainte de 1840, a sfătuit pe scriitori să-şi „literarizeze" limba după aceia a vechilor cărţi bisericeşti. Asemenea sfaturi găsim în scrisorile sale către N e g r u z z i, publicate în *Curierul de ambe sexe*, 1836, şi apoi *Convorbiri literare*, XII—XV. N e g r u z z i este cel dintîiu în Moldova care l-a ascultat şi care începe să scrie ca în Muntenia, el lucrează cel mai mult pentru „literarizarea" limbii în Moldova, aruncînd fonetismele neliterare, fie generale, fie locale. Dar chiar aceşti scriitori au elemente populare în limba unora din operele lor. „Dacă am studia limba literară a lui Negruzzi şi cea a lui Eliade-Rădulescu, am observa cum limba lui devine din ce în ce mai literară". Pînă la 1835 N e g r u z z i avea şi el moldovenisme. Astfel, în nişte traduceri din greceşte, din 1832, găsim: *oameni, de vei vede, me, ste*, (=stea), *di*; el scrie deci atunci mai neliterar decît D r ă g h i c i. In *Treizeci ani*, 1835, e o limbă mai bună decît la D r ă g h i c i, dar tot cu moldovenisme: *ǧos, sîngur*. La dînsul se dă acum o luptă între formele literare, pe care le cunoştea din cărţile bisericeşti, şi formele neliterare, din limba vorbită. La 1840, în *Alexandru Lăpuşneanu*, limba lui N e g r u z z i este perfectă, este aproape limba de azi, e cea mai bună limbă dela 1840. El se fereşte acum atît de mult de provincialisme, încît alungă pe *ǧ* din toate cuvintele, afară de *inconǧurat* (dar acesta apare şi în alte scrieri ale sale, şi, ce e mai curios, apare şi la scriitorii contemporani munteni; eu adaug că *a inconǧura* apare şi în P. M a i o r, *Ist.*, de ex. p. 7, n. 4, deşi acest scriitor întrebuinţează în mod normal forme ca *judecată*; s'ar putea presupune că în scrierea lui P. Maior se găseşte originea normei de pronunţie a scriitorilor Moldoveni şi Munteni dela 1840). Foarte rar mai apare vreun alt moldovenism, ca *el învinsă*. La 1840 N e g r u z z i face exces de limbă literară. El ajunge atunci chiar la hiperurbanizare sau hiperliterarizare: *ripitor* pentru *răpitor*; mai are şi *sunt*. A l e c s a n d r i, care nu cetea cărţi bisericeşti pentru a-şi corija limba, întrebuinţează fonetisme populare extraordinare. Acest lucru este remarcat şi în corespondenţa dintre E l i a d e - R ă d u l e s c u şi N e g r u z z i. Deci E-

liade-Rădulescu şi Negruzzi atrag atenţia asupra vechii limbi romîneşti, şi, între 1824 şi 1840, limba literară se corijează. Dealtfel e un fenomen simplu acesta : se alungă unele elemente şi se înlocuiesc cu altele din limba bisericească, (bine înţeles, acum se mai pun şi o mulţime de probleme cu privire la limba scrisă). După 1840, asupra limbii literare va influenţa tot limba veche, dar nu cea din cărţile bisericeşti, ci aceia din cronici, (Negruzzi s'a îndreptat acum spre limba cronicilor ; Kogălniceanu a publicat cronicile şi cu scopul de a servi ca un model de limbă), şi mai ales limba literaturii populare ; toate acestea, din cauza şcolii literare care domneşte depela 1840 încoace. După 1840 continuă îmbogăţirea limbii literare prin limba din literatura populară. Aceste trei izvoare de „romînism" pentru limbă stăteau deci în ajutorul celor care nu erau nici latinişti, nici italienişti, nici analogişti, (e vorba de A. Pumnul şi adepţii săi). Şcoala critică moldovenească a voit alungarea din limbă a unei serii întregi de neologisme. Limba literară, aşa cum o avem astăzi, îşi are izvorul pela 1840, odată cu influenţa cronicarilor şi a limbii populare, (nu şi a celei bisericeşti). Negruzzi, Kogălniceanu şi Alecsandri au creat limba literară modernă, (e sigur că Ibrăileanu se gîndeşte nu numai la fonetism, ci şi la vocabular). Limba literară începe a căpăta o fizionomie ca cea de azi şi acest proces de creaţie al ei durează pînă pela 1880(eu pot adăuga că Eminescu a scris înainte de fixarea ei fonetică şi lexicală). S'a format deci cam în acelaşi timp în care s'au format toate la noi în secolul trecut. Din punct de vedere al limbii literare, epoca 1840—1880 e o epocă de chin al naşterii: acum trebuie să se lupte împotriva latinismului şi analogismului, împotriva influenţei franceze, acum trebuie introduse cuvinte din vechea romînă, din limba populară, trebuie alungate cuvintele străine care nu-s necesare, trebuie să se dea o formă romînească neologismelor, să se primească altele, căci se introduc mereu idei şi lucruri noi, etc. Din toată frămîntarea aceasta, va ieşi limba pe care o scriem noi azi. Totuşi unele moldovenisme întrebuinţate de scriitorii talentaţi din Moldova au intrat în limba literară. Capitala ţării însă a impus şi impune şi astăzi graiul muntean. Atunci

cînd cineva vrea să vorbească limba literară, vorbeşte mai munteneşte. Graiul muntean este însă preferat şi din cauză că limba literară seamănă mai mult cu dialectul muntean decît cu celelalte. Graiul din Ardeal avea deosebiri faţă de cel din vechiul regat, deoarece Ardealul nu făcea parte din acelaşi stat.

Concepţia aceasta este în şi mai mare măsură decît cea examinată mai înainte, o reluare a concepţiei lui Eliade-Rădulescu despre limba literară romînească, care credea (vezi mai jos, § 25), că limba bisericească este o medie a tuturor dialectelor dacorомîneşti.

§ 13. — Concepţia lui S. Puşcariu şi a lui Al. Procopovici are multe puncte comune cu aceia a lui Ibrăileanu. Ea a fost expusă mai schematic, dar e lipsită de unele erori ale aceleia. S. Puşcariu vorbeşte de o limbă literară unică, care s'a născut în secolul al XV-lea în nişte regiuni cu labialele intacte, anume în Maramureş şi în Oltenia. Se pare că la început el vedea la baza limbii literare numai graiul maramureşean, căci nu vorbea atunci nimic despre rosturile lui Coresi în formarea limbii literare. Intr'adevăr, în *Zur Rekonstruktion des Urrumänischen* (vezi acum *Études de linguistique roumaine*, p. 82—83) el spune: „Bien entendu, il n'est nullement permis de croire que les palatales n'ont fait leur apparition qu'au XVI-ème siècle, sous prétexte qu'elles ne sont pas attestées plus tôt. Si le vieux roumain offre intacte toute la série des labiales, cela est dû en grande partie à la tradition littéraire. Nous savons aujourd'hui (Iorga, *Istoria literaturii religioase a Romînilor*, Buc. 1904, 15 sqq.) que les Roumains ont commencé dès le XV-ème siècle, sous l'influence du mouvement religieux hussite, à employer leur propre langue dans l'Église à la place du slavon, et à traduire la Bible en roumain. L'influence de ces écrits fut plus considérable qu'on ne se l'imagine d'ordinaire, et par eux fut fondée une tradition littéraire. Les premières traductions de la Bible ont dû prendre naissance dans une région qui conservait encore les labiales dans la langue usuelle; sans cela, étant donné qu'il s'agissait des premières essais d'ecriture, on aurait certainement écrit conformément à la langue du peuple *k'ept* au lieu

de *piept*. D'autres indices, dont nous relèveront quelques-uns plus loin, plaident pour que nous situions ces monuments dans une région placée assez au nord ou au nord-ouest du domaine daco-roumain, où aujourd'hui encore on dit, sinon *piept*, du moins *vin* et *fier*. Quoiqu'il en soit, il demeure très frappant que les palatales, même dans les actes privés, aient apparu si tard et si rarement". Pentru Puşcariu, palatalizarea labialelor este un fenomen care s'a produs dialectal în romîna primitivă tîrzie, cu puţin timp înainte de despărţirea dialectelor, pusă de el către sfîrşitul evului mediu. (vezi *ibid.*, p. 79—82).—Puşcariu, *Istoria literaturii romîne*, I, 1921, p. 72—74: „Dar faptul că diaconul Coresi răspîndeşte prin tipar vechile traduceri şi tălmăciri nouă în toate regiunile locuite de Romîni, constitue un merit mai mare decît dacă el şi-ar fi întrebuinţat timpul cu traduceri migăloase. Prin activitatea sa mare el contribue în primul rînd la *stabilirea unei limbi literare romîneşti* înţelese pretutindeni.— Cel ce întrebuinţează mai întîiu o limbă spre scopuri literare, fixează în scris, în mod firesc, graiul popular vorbit în regiunea sa. Să ne închipuim că în regiunile din nordul Mureşului s'ar fi pronunţat în secolul al XV-lea, ca în cel mai multe părţi romîneşti de azi, *chept* în loc de „piept" *ghine* în loc de „bine", *hier* sau *şer* în loc de „fier", ş. a. m. d. Cei dintîi tălmăcitori ar fi scris atunci *chept*, *ghine*, *hier*, şi urmaşii lor ar fi continuat să scrie astfel, fixînd pentru totdeauna în limba noastră literară aceste forme pe care noi le simţim urîte şi care ar face ca limba noastră scrisă să se depărteze foarte tare de oricare altă limbă romanică. Dar întîii traducători husiţi vorbeau în satele lor graiul sonor şi puternic din Transilvania de nord, care în acelaş timp e şi temelia dialectului bogat moldovenesc. In drumul lor spre miază-zi, copiindu-se mereu scrierile acestea au pierdut unele arhaisme şi particularităţi dialectale neînţelese aiurea (bunăoară rotacismul) şi s'au apropiat tot mai mult de dialectul din Ardealul sudic, identic, în trăsăturile sale principale, cu cel din Muntenia. Tipărindu-le, Coresi a stabilit o formă a limbii care era înţeleasă pretutindeni. Prin legăturile comerciale ale Saşilor braşoveni cu Ţările romîneşti, aceste tipărituri s'au răspîndit (cu atît mai lesne, cu

cît trebuința lor era simțită din ce în ce mai mult) și în Principate, unde cunoștințele de slavonește scădeau mereu".— Teoria aceasta a fost completată de un membru al școlii lui P u ș c a r i u, cu o teorie despre originea graiului literar din Moldova, teorie identică cu aceia a lui I b r ă i l e a n u. In *Mic tratat de lingvistică generală*, Cernăuți, 1930, p. 125—126, P r o c o p o v i c i a afirmat că graiul cu labialele nealterate, din scrierile moldovene vechi, își are originea în graiul nepalatalizant al descălecătorilor maramureșeni, care au devenit clasa conducătoare a Moldovei. Era o consecință imediată a concepției lui P u ș c a r i u că graiul popular moldovenesc realizase palatalizarea labialelor deja în romîna primitivă, și așa se și face că a fost acceptată imediat de învățatul clujean. Aceasta l-a îndemnat însă pe P u ș c a r i u să vadă și în Țara romînească începutul limbii literare în graiul aristocrației. In *Dacor.*, VIII, p. 310, el spunea: „Teoria aceasta [a lui P r o c o p o v i c i] s'ar putea extinde și asupra limbii literare din Muntenia, unde consolidarea principatului s'a făcut din spre Vest spre Est, precum se poate vedea acum în amănunte în cartea lui Giurescu. Vestul (Banatul și o parte din Oltenia) păstrează însă pînă azi labialele nealterate. Acestea s'au impus deci și la Curtea munteană, în zapisele scrise în cancelariile ei și mai tîrziu în cărțile bisericești (care erau în parte reproduceri ale traducerilor făcute tot într'o regiune cu labialele nealterare, în Nordul romînesc), tipărite mai întîi de Coresi, care precum a arătat Macrea [*Dacor.*, IX, p. 158—160], era și el originar dintr'o regiune cu labialele intacte. M a c r e a, *l. c.* a acceptat și el teoriile lui P u ș c a r i u și P r o c o p o v i c i.

CAP. II.

PRESUPUSA UNITATE A VECHII ROMÎNE LITERARE.

§ 14. Marea greșală a concepțiilor dominante: limba romînească literară ca limbă unică.—§§ 15–17. Teoriile aproximativ juste despre originile limbii literare romînești.

§ 14.—Nu este greu să se vadă că atît D e n s u s i a n u cît și I b r ă i l e a n u pornesc la lucru cu ideia unei limbi literare romînești unice, care s'ar scrie dela începutul literatu-

rii romîne (pentru primul, dela Coresi, pentru celălalt, dela textele maramureşene) pînă azi, şi care ar fi fost acceptată pretutindeni în ţările locuite de Romîni, fie din cauza răspîndirii cărţilor lui Coresi şi a prestigiului de care se bucurau aceste prime cărţi tipărite ale Romînilor (părerea lui Densusianu), fie din cauza marii identităţi de graiu care exista în secolul al XV-lea între Romînii de pretutindeni (părerea lui Ibrăileanu). Acest graiu, care de fapt era numai al claselor de sus, n'a putut să fie păstrat mai curat din cauză că graiurile populare şi-au impus mereu particularităţile lor pînă chiar în secolul al XIX-lea. Deşi Densusianu şi Ibrăileanu n'o spun, se vede că ei admit o conştiinţă lingvistică unică, un sistem de norme lingvistice unic, care a existat în mintea Romînilor de oriunde timp de atîtea secole cu o putere variabilă, pînă ce în secolul al XIX-lea, el s'a impus tuturor (Ibrăileanu chiar afirma că Negruzzi este cel care a renunţat la moldovenisme). Dar aceşti învăţaţi nu sînt cei dintîiu care şi-au făcut pomenita ideie greşită despre limba literară romînească. Ei au găsit-o în cultura romînească, în care deja dela Eliade-Rădulescu, (vezi D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Eliade-Rădulescu*, p. 263—264), C. Negruzzi şi Asachi (vezi *Albina Romînească*, X, 1839, n. 12, loc relevat de Ibrăileanu, unde se vorbeşte astfel despre „limba sfintei scripturi", adică despre limba bisericească, încît reiese că e concepută unică) s'au înţeles lucrurile tot în felul acesta. S'a vorbit de o limbă bisericească unică şi s'a spus că limba nouă este sau trebuie să fie continuarea ei. Dacă însă pentru limba modernă dela 1880 încoace (vezi cele spuse la § 3) ea este perfect valabilă, pentru timpurile anterioare lucrurile au stat altfel. Nu este adevărat ceiace părea a reieşi din Densusianu, că în Ardeal şi Moldova am avut în epoca veche aceiaşi limbă literară ca şi în Muntenia. Şi nu este adevărat ce spunea Ibrăileanu, că atît în Moldova cît şi în Muntenia era aceiaşi limbă literară. El însuşi afirma că fenomenele dialectale care apar atît în limba din Moldova cît şi în cea din Muntenia, apar în fiecare din aceste două ţări în măsură deosebită. Aceasta înseamnă a admite că în fiecare din cele două ţări erau sisteme lingvistice deosebite, care însă nu s'au putut menţinea

tot timpul în afara influenţei reciproce. La o examinare chiar rapidă a textelor vechi romîneşti se observă norme lingvistice deosebite dela o regiune la alta, norme lingvistice care sînt valabile într'o regiune vreme de mai multe secole, în unele cazuri pînă în secolul al XVIII-lea şi al XIX-lea, şi care se păstrează relativ curate unele faţă de altele. Se observă deci varietăţi regionale ale limbii literare, care ar trebui numite d i a l e c t e l i t e r a r e.

Timp de mai multe secole, la începutul oricărei limbi literare, există nu o limbă literară unică, ci mai multe dialecte literare, dintre care unul se impune ca limba literară unică de mai tîrziu. Este cazul bine cunoscut al limbii literare greceşti vechi, care, pînă la începutul epocii elenistice a existat supt formă de dialecte literare; este apoi cazul limbilor occidentale în evul mediu (pot cita cazul dialectelor literare din Franţa, Italia şi Germania), este apoi cazul vechii slave literare, numită de obiceiu vechea slavă bisericească sau vechea bulgară, care, în cele mai vechi timpuri ale ei, avea, pe lîngă un dialect bulgar, unul occidental, întrebuinţat în Moravia, şi avusese probabil şi unul macedonean, ce va fi fost chiar dialectul literar iniţial (să se vadă pentru ele N. N. D u r n o v o, *Travaux du cercle linguistique de Prague*, I, p. 139—145, articolul *Sur le problème du vieux slave*, precum şi punctele stabilite de congresul slaviştilor din 1929, dela Praga, publicat tot în *Travaux*, I, la p. 22). Despre dialecte literare s'a vorbit chiar în antichitate, numai că li se spunea simplu: dialecte, iar despre dialectele literare ale limbilor occidentale s'a vorbit chiar din evul mediu. Lingvistica modernă, întemeiată de B o p p, şi-a însuşit această concepţie, şi a vorbit şi ea, în cazurile grecei vechi şi al limbilor occidentale, de dialecte literare (sau măcar de mai multe limbi literare în cadrul aceleiaşi limbi, cum face A. M e i l l e t, *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*, p. 111 şi urm.). Numai în cazul vechii slave literare nu s'a vorbit, după cît ştim, de dialecte literare, decît în epoca noastră, de lingviştii ruşi şi de şcoala lingvistică din Praga, care au dat studiului limbilor literare, o mai mare atenţie decît li se dăduse pînă la ei, cînd nu existau decît studiile făcute asupra limbilor literare de şcoala idealistă şi

de şcoala franceză. E drept că în unele cazuri aceste dialecte literare sînt limba unui gen oarecare, cum s'a întîmplat chiar cu dialectele greceşti. Dar aceasta nu înseamnă că un dialect literar a devenit realmente o limbă specială. Căci dialectele greceşti erau întrebuinţate nu numai în operele literare, ci ele aveau în general funcţiile unei limbi literare obişnuite, adică ale unei limbi de cultură. Şi cu dialectele literare ale limbilor occidentale situaţia e la fel: avem dialecte care tind a fi ele înseşi limbi literare unice, cu toate funcţiile pe care le îndeplinesc aceste limbi. Totuş la un moment dat unele din ele devin numai limbi ale literaturii artistice, cum e cazul cu dialectele literare italiene în secolele al XV-lea sau al XVI-lea, cînd rămîn numai ca limbi uzuale şi ale literaturii artistice, şi au această funcţie chiar astăzi. Fireşte, în acest din urmă caz, cînd dialectele literare persistă alături cu cel care a devenit adevărată limbă de civilizaţie, menţinîndu-se ca graiuri ale literaturii artistice, ele sînt întrebuinţate numai pentru valoarea lor stilistică, pe care le-o dă deosebirea lor faţă de limba literară (faţă de care sînt o simplă variantă stilistică, în sensul pe care-l dă acestei expresii şcoala lingvistică din Praga). Cum se înţelege uşor, dialectele literare vechi romîneşti nu sînt în această categorie, şi cele înlocuite de unul din ele nici măcar n'au căpătat această funcţie, ci au ieşit din uz. Cazul dialectelor literare romîneşti seamănă mai mult cu cel al grecei vechi sau al francezei medievale şi mai ales cu cel al vechii slave literare. Dialectele literare se explică, atît la Grecii cei vechi, cît şi la Slavii medievali, prin variaţiile de limbă vorbită pe care în mod fatal trebuiau să le aibă diferitele ramuri ale unui popor care nu alcătuia un singur stat, ci mai multe, iar la Franceji, prin variaţiile pe care în mod fatal trebuia să le aibă clasa cultă într'un regim feudal. Inlocuirea diferitelor state greceşti cu unul singur, realizat prin cucerirea lui Filip şi Alexandru, precum şi afirmarea regalităţii franceze, şi distrugerea regimului feudal francez, au adus şi limba literară unică din timpul epocii elenistice sau dela sfîrşitul evului mediu. Cazul dialectelor literare romîne este acelaşi: el e în legătură cu faptul că poporul romîn a alcătuit două state, pe lîngă acela că o parte din el

era supt stăpînire străină şi avea o organizare feudală. Oamenii lui de cultură trebuiau deci în mod fatal să vorbească deosebit, atîta vreme cît nu exista un stat unitar sau măcar un puternic contact al oamenilor de cultură din toate regiunile de limbă romînească. Nevoia unei limbi de cultură unice la un neam de oameni este una din nevoile vieţii moderne, care cere pretutindeni o unificare. Aşa se face că limbile literare unice apar în timpul renaşterii la popoare occidentale, şi în epoca modernă, pînă în secolul al XIX-lea, la popoarele răsăritului european. Dialectele literare se întîlnesc astfel la popoarele occidentale numai în evul mediu, iar la celelalte, în evul mediu şi în epoca modernă, pînă în secolul al XIX-lea. A considera pentru acest timp valabil ceiace întîlnim în epoca modernă la popoarele occidentale şi ceiace întîlnim din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea încoace la popoarele răsăritene, înseamnă a duce în trecut o stare de lucruri tîrzie, modernă sau contemporană. A susţinea că limba literară romînească a fost una singură dela începutul ei şi pînă astăzi pe tot pămîntul romînesc este a falsifica lucrurile, impunîndu-le ceiace vedem de obiceiu în limbile mari de cultură şi chiar în limba noastră dela 1880 încoace. Este o prejudecată cu care cercetătorii noştri, chiar cei mai merituoşi, au plecat la lucru, şi chiar numai din această cauză cercetările lor trebuiesc revizuite. Această prejudecată a unei limbi literare unice la un singur popor pentru toate timpurile existenţei lui, a prezidat cercetările cu puterea unei adevărate dogme. Dar această dogmă trebuie înlăturată, căci faptele o resping. Cînd în loc de o limbă literară unică vom vorbi pentru perioada dela începutul ei de dialecte literare, toate problemele puse de cercetători pînă astăzi vor căpăta o nouă formulare. Vom face mai tîrziu corectările necesare formulării problemelor (la § 26); aici vrem să atragem atenţia asupra faptului că, din moment ce vom admite dialecte literare, vom distinge în istoria limbii noastre literare două mari faze ale căror probleme vor trebui tratate separat, şi că dialectele literare vor trebui ele înseşi să fie considerate ca limbi literare care pun probleme proprii. Pentru epoca dialectelor literare problemele se vor multiplica deci după numărul limbilor lite-

rare pe care le vom distinge, încît se poate spune că chiar numărul problemelor e mărit de noua viziune despre limba literară veche (totuşi fără să vrea, unii cercetători, anume Procopovici şi Puşcariu, au pus şi ei problemele diferitelor dialecte literare; era imposibil ca realitatea să nu-şi ceară dreptul său). Cele două mari faze ale limbii literare romîne pe care le vom distinge după cum limba literară este multiplă sau unică, coincid de fapt cu cele două mari faze pe care le-am distins din punct de vedere al posibilităţilor de expresie ale limbii romîne, între una veche şi alta nouă, deşi dialectele literare vor dura şi după începuturile limbii literare moderne. Căci dacă nevoile unei vieţi moderne au impus poporului romîn în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea să accepte atîtea neologisme şi l-au obligat să înlocuiască aceste neologisme sau să le dea o formă occidentală în prima jumătate a secolului al XIX-lea şi chiar şi în a doua, tot nevoile vieţii moderne l-au obligat să-şi unifice limba. De aceia chiar dacă vom discuta dialectele literare şi pentru timpul de după 1780, data la care am fixat noi începuturile limbii literare moderne, de fapt vom fi în subiectul nostru, căci prezenţa lor şi după 1780 este o perpetuare a stării de lucruri vechi într'un domeniu în care ea putea fi perpetuată.

§ 15. — Pentru a fi drepţi, va trebui să spunem că unii dintre cercetătorii limbii literare vechi, ca şi ai literaturii vechi, au vorbit în cercetările lor de dialecte literare şi au şi arătat caracteristicile lor. E vorba de G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, p. 203, Al. Rosetti, *Étude sur le rhotacisme*, p. 12—13, *Recherches sur la phonétique du roumain au XVI-e siècle*, p. 103—104 şi *Limba romînă în secolul al XVI-lea*, p. 150 — 152, şi chiar P. V. Haneş, *Desvoltarea limbii literare*, p. 221—236. Cel de al doilea, supt influenţa şcolii lingvistice franceze, care întrebuinţează cîteodată pentru dialectele literare expresia de limbi comune, vorbeşte prin urmare sau de dialecte, fără epitetul „literare", sau de limbi comune. Supt influenţa aceleiaşi şcoli ar fi putut vorbi şi de limbi literare. Am văzut că în *Étude, l. c.*, Rosetti distingea două limbi literare romîneşti în secolul al XVI-lea: cea rotacizantă şi

cea a lui Coresi. In *Limba romînă*, p. 150, Rosetti spunea la fel: „In privinţa variaţiilor dialectale, textele ne permit să localizăm unele fonetisme în anumite regiuni; în genere, faptele se grupează în aşa fel, încît unui grup dialectal alcătuit din Moldova (inclusiv Bucovina şi Basarabia), Nordul Ardealului şi Maramureşul, i se poate opune un grup dialectal alcătuit din Ţara Romînească şi sudul Ardealului; Bănatul ocupă un loc aparte: el prezintă particularităţi fonetice care îl alătură cînd primului grup, cînd celui de al doilea". După ce apoi arăta aria fenomenelor discutate, la p. 151—152, continua: „Grupările dialectale pe care le-am constatat sînt justificate de existenţa relaţiilor dintre grupurile sociale N. Ardealului-Maramureş şi Moldova, sau din Sudul Ardealului şi Ţara Romînească, şi de emigrările populaţiei din Ardeal în Principatele vecine. In felul acesta fonetica limbei romîne în sec. al XVI-lea apare cu trăsături dialectale mai marcate decît în zilele noastre, în sensul că opoziţia dintre grupurile dialectale e constituită prin particularităţi fonetice tranşante. Eliminarea lor s'a făcut prin extinderea limbei comune, dotată cu un prestigiu social mai ridicat, asupra regiunilor rămase în întîrziere faţă de evoluţia generală a limbei". Ca să poată stabili cele două mari grupuri dialectale, Rosetti a trebuit să facă, înainte de a trata materia, o clasificare a textelor pe regiuni dialectale, care se găseşte la p. 25—29. Acest lucru Densusianu nu-l făcuse.

Dar atît Pascu, cît şi Rosetti au avut în vedere numai limba textelor din secolul al XVI-lea. Nu putem şti dacă Pascu admite dialecte literare şi cînd e vorba de limba secolelor următoare, el neexprimîndu-şi nicăieri părerea în această chestiune. Am văzut însă la § 8 că Rosetti admite în secolele următoare o limbă literară unică. De altfel, după cît se va vedea mai încolo (§ 27), ei au considerat textele drept reprezentante ale unor graiuri populare, aşa că dialectele pe care le distingeau pe baza textelor erau pentru ei nişte dialecte ale graiului popular.

P. V. Haneş, *op. cit.*, p. 224, spunea: „A fost... firesc ca scriitorii noştri să nu întrebuinţeze peste tot aceiaş limbă: vorbirea lor zilnică nu putea fi aceiaş, deoarece se născuseră într'o parte sau alta a Daciei. E adevărat că deose-

birea dintre formele literare ale diferiţilor prozatori şi poeţi ai noştri nu mergea prea departe şi că în orice caz era mult mai mică decît deosebirea dintre limba vorbită a diferitelor ţinuturi romîneşti. Idiomul muntean a avut chiar din veacul al XVI-lea preponderenţă în formarea limbii noastre literare, fiindcă primele traduceri tipărite s'au făcut în el, fiindcă Ţara Romînească a avut totdeauna, din punct de vedere politic şi comercial, mai mare greutate faţă de celelalte provincii romîneşti. Dar, deşi reduse, deosebirile existau în scrierile autorilor transilvăneni, moldoveni şi munteni; deci de o singură limbă literară romînească nu se poate vorbi. Incercările pentru aşa ceva s'au făcut în jumătatea întîia a secolului al XIX-lea". Se pare însă că autorul, spre deosebire de Rosetti a admis existenţa unor mult deosebite variante ale limbii noastre literare numai pentru secolul al XIX-lea, nu şi pentru secolele anterioare. P. 321: „Am constatat că limba noastră literară se prezenta dela începutul ei cu caracter muntean, dar că totuşi se deosebia esenţial după provincii şi că deosebirea se accentua pe măsură ce literatura lua avânt; aşa încît în secolul al XIX-lea se poate vorbi de trei limbi literare la noi, una în Transilvania, alta în Moldova, alta în Ţara Romînească".

§ 16. — Cu mult înainte de dînşii însă M. Gaster, care a avut un contact atît de vast şi de strîns cu toate textele vechi romîneşti, şi-a format o concepţie despre limba literară romînească care ţine samă de condiţiile formulate de noi mai sus. El a distins dialecte literare cu o viaţă din secolul al XVI-lea pînă în secolul al XVIII-lea, pe care însă, întocmai ca şi Pascu şi Rosetti şi alţi lingvişti, le-a considerat identice cu graiul vorbit de popor şi nu le-a numit „literare". El a văzut şi o serie de lucruri din evoluţia lor. E de mirare că cercetători de mai tîrziu ca Densusianu şi Ibrăileanu, n'au ţinut seamă de rezultatele la care ajunsese el, — s'ar părea că ei chiar nu le-au cunoscut, — şi că din potrivă ei s'au angajat pe căi greşite. Concepţia noastră este de fapt o reluare, cu corectările şi completările necesare, a concepţiei lui Gaster.

Gaster şi-a exprimat părerile în Introducerea la *Chrestomatie romînă*, I, p. LXXXVIII—XC: „Dacă urmăreşte ci-

neva textele reproduse din cărţile tiparnice bisericeşti, uşor va putea constata aci în literatura romînă acelaşi mers al desvoltării limbistice ce ni-l prezintă celelalte limbi literare, şi adică: după fluctuaţiuni şi nehotărîri naturale la început, limba literară se fixează cu încetul şi capătă o formă hotărîtă. Cu cît desvoltarea este mai mare, cu atît mai mult devine limba literară o limbă artificială, deosebindu-se din ce în ce mai mult de limba propriu zisă a poporului.—Intocmai aşa s'a întîmplat şi cu limba literară romînă. Cărţile tipărite în secolul întîiu al literaturii, adică de prin secolul al XVII-lea [sic], la început reprezintă nuanţe dialectale mai pronunţate. Limba unei cărţi nu se potriveşte întocmai cu limba unei alte cărţi, altfel identice în cuprins. Pe la începutul secolului XVIII-lea însă limba bisericească, adică a cărţilor întrebuinţate în slujba bisericei devine aproape uniformă munteană, formele dialectale dispar din ce în ce mai mult şi cu greu se poate preciza originea adevărată a unei atare cărţi bisericeşti tipărite. Cărturarii încep a scrie toţi într'un fel, întrebuinţînd aceiaşi limbă literară. Devine din ce în ce mai greu a fixa dialectul anume de care ţine cartea în chestiune. Numai în manuscrise se păstrează mai bine caracterul dialectal". [Sublinierile sînt ale autorului.] P. XC: „Dacă vorbesc aci de dialecte, înţeleg acele mici diferenţe ce se pot observa între textele tipărite sau scrise din Transilvania, şi cele din Muntenia şi Moldova. Sînt într'adevăr mai mult nuanţe de dialect decît dialecte propriu zise; toate deosebirile între dînsele mărginindu-se numai la schimbări de vocale, la pierderea sau reţinerea unor sunete speciale". Urmează o scurtă listă de deosebiri (pe aceiaşi pagină). P. XCI: „Pe lîngă cele pomenite pînă aci mai este şi un alt fapt de considerat în ceia ce priveşte greutatea de a fixa caracterul dialectal al unei opere romîne; şi adică că locul unde s'a tipărit sau s'a copiat o carte nu este totdeodată şi locul unde s'a alcătuit acea carte. P. XCII: „Călăuzit dar de aceste forme caracteristice ce am însemnat mai sus, — totuşi ţiindu-se seamă de greutăţile ce am înşirat pînă aci — şi de indicaţiunile literare interne, am putea subdivide textele în trei mari grupe, corespunzînd cu cele trei ţări unde înfloria literatura romînă. Dintre acestea 1) dialectul de Nord

sau din Moldova se deosebeşte într'un mod mult mai precis de 2) cel de sud sau din Muntenia decît 3) cel din Transilvania, care pe lîngă particularităţi proprii lui mai are altele prin cari se aseamănă cînd cu cele din Muntenia cînd cu cele din Moldova, ţinînd astfel cumpăna între cele două din urmă, şi conducînd dela un dialect la cellalt". [Sublinierile sînt ale autorului.] Urmează o clasificare a textelor, cu care ocazie autorul face şi o istorie a graiurilor literare din fiecare ţară. P. XCIV: „Operele ce poartă numele lui Coresi se vor clasa deci cu drept cuvînt între acelea ce reprezintă dialectul muntenesc, cu toate că au fost tipărite în Transilvania". „Avem dar ca rezultat al cercetărilor şi al comparaţiunii între diferitele texte faptul că întregul grup de opere Coresiane reprezintă dialectul muntenesc din a doua jumătate a secolului al XVI-lea". „Tot între cărţile scrise în dialectul muntenesc socotesc şi Noul Testament de Belgrad (No. 42) al cărui adevărat traducător era Silvestru, fără îndoială acelaşi Silvestru care alcătuise sau tălmăcise Cazania de Govora". P. XCVI: „In orice chip Noul Testament de Belgrad reflectă mai mult graiul muntenesc decît cel din Transilvania, şi ne arată cum un original dintr'un dialect cam strein a fost schimbat aşa ca să se potrivească mai mult cu dialectul local". „Caracterul precumpănitor al Bibliei [dela 1688] este cel muntenesc". P. XCVIII: „Caracterul dialectic al textelor din vol. al II-lea [ce se plasează între 1711 şi 1830] mai ales cînd nu aparţin literaturii bisericeşti propriu zise, devine din ce în ce mai precis, cu cît ne apropiem de vremurile noastre. Diferenţele dialectale se accentuiază din ce în ce mai mult, şi greutatea ce am simţit-o la clasificarea textelor din vol. I dispare cu încetul. Indoiala ce am avut cîteodată dacă un text era transilvănean sau muntean, se limpezeşte la textele din vol. II-lea. Avem a face numai cu foarte puţine cărţi bisericeşti; cu atît mai mult însă cu texte mirene şi cu manuscrise". P. CII: „Dacă am divide dialectul transilvănean într'unul de Nord-ost şi altul de Sud-vest, aşi zice că cel dintîiu se apropie mai mult de graiul popular din Moldova şi Bucovina, pe cînd cel din urmă se apropie mai mult de cel din Muntenia. Textele pomenite pînă aci [rotacizante] aparţin clasei

de Nord-ost, sau pentru a preciza-o încă şi mai mult geograficeşte aşi spune că toate acestea sînt din Maramureş sau din Bucovina, pe cînd graiul din Ardealul propriu zis şi din Haţeg este acela de Sud-vest. T i p ă r i t u r i l e ce voiu pomeni de aci înainte aparţin, în cea mai mare parte, acestoı provincii din urmă, pe cînd m a n u s c r i s e l e, în mare parte, constitue monumentele literare ce posedăm din Nord-ostul Transilvaniei. Acolo nefiind niciodată tipografii, uşor putem înţelege că s'au făcut copii în scris după cărţile tiparnice de prin Sudul Transilvaniei, care erau rare şi scumpe şi că s'a modificat limba căci nu se potrivea întocmai cu graiul de acolo; cu atît mai mult cînd a elea au fost de origină muntenească. — Un text adevărat transilvănean este acel al P a l i e i (No. 10) care şi el nu prezintă absolută unitate în fonetica sa. Nu se aseamănă apoi de loc cu textele Coresiane, dovedind iarăşi cum că acele texte nu-şi au originea lor în Transilvania şi nu reprezintă acel dialect decît în rarele excepţiuni care sînt datorite lucrătorilor şi ajutătorilor lui Coresi, cînd la traducere, cînd la tipar.—Mai mult se aseamănă însă cu această limbă a lui Coresi, celelalte cărţi tipărite în Transilvania în secolul XVIII-lea, căci ele stau deja supt influenţa Evangheliei, a Psaltirii şi a Cazaniilor lui Coresi. Limba literară începe a se fixa. Nu puţin contribueşte N o u l T e s t a m e n t de Belgrad (No. 42) la această fixare şi închegare. Precum am văzut deja mai sus, cartea se datoreşte muncii şi ştiinţii unui Muntean. Izvodul alcătuit de dînsul se continuă de către alţii şi se adaptă cerinţelor locale, de către învăţaţii din Belgrad, dar ei deja au conştiinţa diferenţelor dialectale şi ei sînt cei dintăi cari se încearcă să creeze o limbă literară romînă, care neţiind seamă de formele dialectale, tinde a fi o limbă înţeleasă şi prin urmare adoptată şi imitată de toţi; ceiace s'a şi întîmplat pînă la un punct". P. CIV : „Caracterul dialectal ese mai vădit la iveală în producţiunile beletristice şi literare ce se datoresc scriitorilor transilvăneni depela sfîrşitul secolului al XVIII-lea". P. CVIII : „Din toate dialectele, afară de acela cu r o t a c i s m u l cel moldovenesc cel mai pronunţat este. Dacă vreodată ne îndoim asupra unui text de este din Muntenia sau din Transilvania, care ar fi locul adevărat de prove-

nienţă, o atare îndoială nu încape la textele moldoveneşti. Chiar prelucrări făcute aiurea din aceste texte din urmă au păstrat foarte des forme care ne arată caracterul moldovenesc al originalului". „Nu mai puţin pronunţat decît în aceste opere [Cazania lui Varlaam şi Pravila lui Vasile Lupul] reese graiul moldovenesc la cronicarii moldoveni. Abia pe la mijlocul secolului trecut [secolul al XVIII-lea] se strecoară limba literară bisericească în operele literare bisericeşti şi în tipăriturile din Moldova. Mersul gradat al desvoltării dialectale s'a păstrat mai bine în manuscrisele de origină moldovenească şi mai ales în literatura populară scrisă. Cu cât aceste texte provin din provincii mai în spre Nord, de pildă din Bucovina, cu atît mai pronunţat este caracterul dialectic; aşa schimbările vocalelor *e* în *i*, *ea* în *è* etc. şi altele ce n'au intrat în limba literară se află cu prisos în texte"... P. CVIII—CX: „Foarte important ca rezultat al cercetărilor noastre este apoi faptul că din toate textele atît tiparnice cît şi manuscrise nu se află n i c i u n u l care să prezinte fenomenele cunoscute din graiul popular moldovenesc modern, răspîndit şi prin unele părţi răsăritene din Ardeal şi adică trecerea lui *p* înainte de *i* în *ch*, a lui *b* + *i* = *gh*, *v* + *i* = *i* sau *j*; *f* [1]) + *i* = *ș*; *m* + *i* = *ń*. E un fapt cu atît mai curios cu cît această trecere este regulată în dialectul Macedo-romîn şi la mai întreaga populaţiune de azi a Moldovei, pe cînd nici o urmă nu se găseşte la vreunul din numeroşii scriitori moldoveni... După cum însă se poate dovedi atît prin ajutorul monumentelor literare cît şi prin viul graiu al locuitorilor, se pare că în secolii din urmă un dialect, care are multe afinităţi cu dialectul Istrian şi întru cîtva cu cel din Macedonia s'a răspîndit cu încetul dealungul şirului munţilor Carpaţi. Nişte Mocani sau mai bine păcurari originari de dincolo de Dunăre, cari vorbeau acel dialect trebue să se fi întins dela Sud-Vest la Nord-Ost tot dealungul munţilor şi la un moment dat să se fi aşezat în unele locuri, mai ales în acelea puţin populate, precum era Moldova de Nord. Acestora s'ar datori formele cu r o t a c i s m u l. O altă imigraţiune a unui element romînesc în număr considerabil, venind din Macedonia s'a efectuat în

1) In textul autorului, din greşală, *c*.

secolul XVI şi XVII care urmînd drumul bătut de mocani s'a întins din Transilvania spre Maramureş pînă în Bucovina. In cursul a doi secoli s'a contopit cu elementul mai vechiu indigen modificînd într'un mod esenţial graiul acestuia. Contopirea şi schimbarea graiului a avut însă loc abia în cei din urmă doi secoli [al XVIII-lea şi al XIX-lea], dupăce se închegase deja limba literară romînă în forma ei de faţă. Căci schimbări precum le prezintă dialectul moldovenesc de pildă, bi = ghi, pi = chi etc. precum am observat nu se găsesc nici măcar în acele texte care sunt de origină cu totul populară. Urme numai se pot găsi pe ici pe colea, cîte un cuvînt, cîte o formă se strecoară într'un text, care de altfel n'are nimica în comun cu acea excepţiune. Se pot astfel urmări numai tendinţele latente ale unei schimbări ulterioare, produse însă nu în modul organic al desvoltării ci în cel violent al amestecării şi contopirii cu un dialect introdus de aiurea.— Altfel o schimbare precum este aceia de care ne ocupăm ar fi fără seamăn în istoria limbilor. Localizarea acestui dialect, reprezentat în Chrestomatie numai prin texte macedonene şi istriene (şi numai cîte un exemplu din Ţara Haţegului şi din Văleni de Munte) dovedeşte că stă în legătură intimă cu acel element care locueşte azi în creerii munţilor Carpaţi, care pribegind din loc în loc ca păstori cu turmele lor, vărînd aci şi iernînd aiurea, în Istria şi Macedonia, s'a hotărît a se aşeza şi a stăpîni ţinuturile atît de des bătute de dînsul, dar că a venit de s'a sălăşluit aci abia în timpuri relativ moderne. Astfel s'ar explica uşor acea schimbare surprizătoare a graiului moldovenesc şi acel al locuitorilor megieşi de prin munţii Transilvaniei".

§ 17. — Cam în aceiaşi vreme cu Gaster, o concepţie justă sau aproape total justă, dar nu completă sau nu suficient de desvoltată, despre limba romînă literară a exprimat şi A. Philippide. Concepţia noastră este deasemenea o reluare a ei. In *Introducere în istoria limbii şi literaturii romîne*, Iaşi, 1888, el vorbeşte de o limbă unică romînească, dar vede în ea, pe lîngă fenomenele comune, şi fenomene regionale, şi nici una din regiuni nu e la el privilegiată. La p. 65–71 el înşira fenomenele lingvis-

tice proprii limbii romîneşti din secolul al XVI-lea, atît generale, cît şi regionale, iar la p. 97—116 fenomenele lingvistice proprii limbii romîneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, deasemenea generale sau regionale. Acestea din urmă erau, după autor, cu mult mai numeroase decît cele caracteristice numai secolului al XVI-lea, şi ele nu s'ar mai fi întîlnit în texte după secolul al XVII-lea, deşi la p. 171—173 Philippide spunea că în Muntenia (fără Oltenia) s'au întrebuinţat pînă la 1821 şi fenomene proprii veacului al XVI-lea şi al XVII-lea. Despre limba scrisă dela 1700 pînă la 1821, Philippide spunea, p. 170—174, că nu are fenomene proprii faţă de limba de azi, decît din punct de vedere lexical. La p. 116 Philippide făcea distincţie între o limbă scrisă şi o limbă vorbită sau populară, şi afirma că fenomenele caracteristice numai secolului al XVI-lea nu se găsiau în graiul popular din acel secol, precum şi că fenomenele caracteristice limbii romîneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea „se găsesc cu mult mai rare în limba romînească populară decît în cea scrisă". Limba populară din secolul al XVI-lea, pe care autorul credea că o găseşte în actele publice, era considerată *(ibid.)* ca identică sau aproape identică cu limba populară de azi. Tot acolo Philippide mai afirma că „limba romînă vorbită din al XVI secol este identică cu cea din veacul următor". Această afirmaţie nu ştiu cum trebuie interpretată: limba vorbită din secolul al XVI-lea era identică cu limba scrisă din secolul al XVII? Sau cu limba vorbită din acest secol? Probabil că Philippide se gîndea la identitatea cu limba scrisă din secolul al XVII-lea, cea populară fiind considerată de el identică cu cea populară de azi. Se pare însă că în *Originea Romînilor*, II, passim, Philippide n'a mai conceput lucrurile astfel, căci ori de cîte ori invoacă acolo un fapt vechiu romînesc, îl consideră ca reprezentînd graiul popular din acest timp. *Principii*, Iaşi, 1894, p. 8: „Limba comună romînească a început să se fixeze cu cele dintîiu tipărituri şi mai ales cu cele din sec. XVII. Fiindcă tipăriturile cele dintîiu şi cele mai multe au fost din Transilvania şi Muntenia, apoi dialectele transilvănean şi muntean au tins dela început spre preponderanţă. Influinţii transilvano-muntene,

bazată pe mulțimea și întîetatea tipăriturilor s'a opus valoarea scriitorilor Moldoveni, ceiace a făcut că pînă la 1859 n'a putut exista o singură limbă comună pentru toate romînimea, căci în fiecare din provinciile Daciei era plină de provincialisme. Cînd la 1859 s'au unit principatele Moldova și Muntenia și Bucureștii au devenit capitala Romîniei (1861), influința munteană a căutat să se lățească pe calea cancelariei și, mai ales, a căzărmii, a fost însă iarăși cumpănită de valoarea scriitorilor moldoveni, și astfel a început tocmai în zilele noastre să se fixeze ca limbă comună un compromis între dialectele diferitelor provincii romînești. Dar lucrul nu e sfîrșit și o limbă comună romînească, precum este cea franceză, ori italiană, ori germană, este departe de a exista în Romînia. In schimb am căpătat cîteva stiluri și este bine stabilit astăzi, de pildă, că un militar care se respectă, mai ales un sergent, trebue să vorbească muntenește, rămînînd ca apoi, cînd va deveni ț i v i l, să o întoarcă pe cea mai pură moldovenească; elementul muntenesc apoi stăpînește tare în limba scenei, fapt motivat de aceia că mulți talentați artiști dramatici romîni au fost munteni". Concepția aceasta a fost și ea neglijată de cercetători.

Cel dintîiu lucru pe care trebuie să-l facem mai înainte de a discuta ce probleme pune vechea romînă literară și înainte de a încerca să le soluționăm este de a arăta care au fost dialectele literare romînești, ce caractere fundamentale au avut și cît timp au durat ele.

CAP. III.

DIALECTELE LITERARE ROMÎNEȘTI.

§ 18. Cele patru dialecte literare romînești. — § 19. Probele existenței lor. — §§ 20—23. Particularitățile dialectelor literare romînești în faza lor cea mai veche. Localizarea și cronologizarea cîtorva texte mai importante care n'au mențiunea locului și a datei. — § 24. Limba marilor scriitori moldoveni din secolul al XVI-lea și dela începutul secolului al XVIII-lea. — § 25. Evoluția dialectelor literare în secolul al XVIII-lea.

§ 18. — Primul dialect vechiu romînesc care trebuie pomenit este cel al textelor rotacizante din secolul al XVI-lea. Desigur însă că începuturile sale trebuiesc puse în secolul al XV-lea, cînd s'au făcut primele traduceri de texte reli-

gioase în limba romînă (mai mult decît „din impulsul necesităţilor didactico-religioase", adică din nevoia pregătirii clericilor din Maramureş, cum susţine Ştefan Ciobanu, *Inceputurile scrisului în limba romînă, An. Ac. Rom.*, seria III, t. X, Bucureşti, 1941, cred că supt influenţa husită, dovedită ca foarte probabilă de Al. Procopovici, *Dacor.*, X, p. 490—506). Cel mai târziu text ardelean rotacizant, care poartă o dată, este din 1634 (o scrisoare din regiunea Bistriţei, pentru care vezi Rosetti, *Étude*, p. 6 şi 71-72). Textele din Codex Sturdzanus, atît cele copiate de popa Grigorie din Măhaci, cît şi celelalte, numai adunate de el, sînt anterioare. Scrisori nerotacizante, datate, apar în Ardealul de Nord şi în Maramureş cu începere dela 1619 (vezi Rosetti, *Étude*, p. 9-10). Este deci de presupus că în prima jumătate a secolului al XVII-lea graiul rotacizant a încetat de a mai fi în Ardeal şi Maramureş un graiu literar, după o viaţă de două secole. Foarte probabil deci că textele rotacizante din I. Bianu, *Texte de limbă din secolul XVI*, III, *Sbornicul dela Ieud*, — anume textele 2 şi 3 —, sînt dela începutul secolului al XVII-lea, cum afirmă Rosetti, *Étude*, p. 2, pentru textul 2. Foarte probabil că traducerea romînească a unui catehism luteran din codicele manuscris găsit de Martian la Năsăud, nu este o copie depela sfîrşitul secolul al XVII-lea, cum crede cu îndoială Rosetti, *Étude*, p. 2, ci tot din prima jumătate a secolului. Poate cel mai vechiu text rotacizant din Moldova, care ni s'a păstrat, sînt nişte glose romîneşti de pe un manuscris slav al *Sintagmei* lui M. Vlastaris, ce se găsea la Moscova în momentul publicării gloselor romîneşti de către I. Bogdan în *Conv. Lit.*, XXIV (1890), p. 727-752. E mai puţin probabilă părerea lui Rosetti, *Rech.*, p. 11, şi *Limba romînă*, p. 26, că aceste glose sînt scrise în Nordul Ardealului şi Maramureş [1]). Formele

1) După Bogdan, care se întemeia pe felul scrierii, caracteristic Moldovei de Nord în secolul al XVI-lea, şi pe faptul că, după informaţiile căpătate la Moscova, manuscrisul a fost găsit la lavra din Poćaev, „oraş în Rusia vestică" (vezi p. 750-751), ele au fost scrise la Mînăstirea Neamţ. Din Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic*, Bucureşti, 1904, p. 67, aflu că, în 1556, ţarul rus Ivan Vasilievici, negăsind în Rusia Sintagma lui Matei Vlastaris, de

cu rotacism din acest text se pot vedea şi la Rosetti, *Étude*, p. 5. Dar în glosele acestea formele rotacizante nu sînt singurele, cum e cazul cu textele religioase rotacizante (şi mai ales cu originalele lor), ci alături cu ele avem şi forme nerotacizante, întocmai ca în scrisorile ardelene din jurul anului 1600 şi întocmai ca la popa Grigorie. La fel stă lucrul şi cu celelalte texte rotacizante din Moldova (Cîmpulung, mînăstirea Moldoviţa, Rădăuţi şi mînăstirea Voroneţ), care sînt scrisori de după anul 1600. Cea mai recentă scrisoare rotacizantă din Moldova, care poartă data, este din 1631 (vezi Rosetti, *Étude*, p. 5-6). Cred că scrisoarea mînăstirii Moldoviţa, scrisă la Bistriţa, nu e din 1690, cum crede Rosetti cu îndoială, p. 6.

Particularităţile acestui graiu literar, care, pentrucă posedă şi rotacismul lui *n* intervocalic, ar putea fi numit rotacizant, se găsesc cîteodată şi astăzi la Nord de Mureş sau numai pe arii mai înguste dela Nordul acestui rîu (regiunea Crişurilor, Maramureş, etc.). S'a susţinut de către Iorga, Candrea, Puşcariu, Drăganu, Procopovici, Pascu, Rosetti, Cartojan, Ciobanu şi alţii că graiul acesta (cel puţin al C. v., P. H., P. v. şi P. ş.) este graiul din Maramureş sau din Maramureş şi din părţile vecine ale Ardealului, astfel cum se înfăţişa el în secolul al XV-lea sau al XVI-lea. Presupunerea e întemeiată pe fapte istorice şi lingvistice şi, deoarece graiul maramureşean de azi nu e rotacizant, ea implică afirmaţia, dovedită dealtfel de documente, că între timp graiul maramureşean a devenit nerotacizant. După dispariţia graiului literar rotacizant, rotacismul nu mai este atestat decît în a doua jumătate a secolului trecut şi în secolul nostru, în Ţara Moţilor (vezi Rosetti, *Étude*, p. 14-16 şi *Bull. lingu.*, II, p. 206 şi 98-107, T. Papahagi, *Grai şi suflet*, II, p. 22-89, S. Pop, *Dacor.*, VI, p. 393 şi VII, p. 181-184, Emil Petrovici, *Dacor.*, VIII, p. 149-163 şi *An. Arh. de Folklor*, IV,

---

care avea nevoie, a rugat pe Alexandru Lăpuşneanu să i-o trimită, şi că acesta, însărcinînd cu scrierea ei pe „învăţatul episcop al Romanului", Macarie, o trimise în Rusia la 1561. S'ar putea admite că manuscrisul dela Moscova este tocmai cel trimis de domnul moldovean, şi, în acest caz, glosele romîneşti ale manuscrisului au fost scrise între 1556 şi 1561.

p. 111-175), iar în secolul nostru şi în Ţara Ugocei (vezi I. Scurtu, *Bull. lingu.*, IX, p. 25-40 şi *An. Arh. de Folklor*, VI, p. 154-155).—Prezenţa rotacismului în vechile texte rotacizante, scrise, după cît arată şi alte particularităţi lingvistice ale lor şi unele fapte istorice, în Maramureş, precum şi prezenţa rotacismului astăzi în Ţara Moţilor şi Ugocea, ne arată, cu oarecare aproximaţie, aria de altădată a fenomenului. Faptul că limba ruteană, graiurile morave şi graiurile polone din regiunea Carpaţilor prezintă cuvinte de origine romînească cu rotacism (vezi Candrea, *Psaltirea şcheiană*, I, p. XC, Rosetti *Étude*, p. 12, Nandriş, *Dacor.*, VIII, p. 138-148 şi Puşcariu, *Dacor.*, VIII, p. 311), confirmă datele de mai sus, ba ne mai arată că Romînii din Moravia şi Carpaţii nordici, azi slavizaţi, aveau şi ei rotacismul. Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études* p. 87, a încercat să stabilească mai de aproape aria rotacismului în dacoromînă: „Je crois que nous ne nous trompons pas en désignant comme rhotacisante la région qui s'étend au nord du Mureş et compred aussi la grande partie de la Bucovine et de la Moldavie septentrionale. Elle coincide presque parfaitement avec le domaine actuel de la prononciation *fărină* (Weigand, carte No. 5). Les arguments qui plaident en faveur de cette localisation seraient les suivantes : si nous allons de l'ouest à l'est, nous voyons tout d'abord qu'une contrée assez vaste dit aujourd'hui encore *irimă* (marqué en vert sur la carte No. 5 de Weigand) et *gerunchiu* (marqué en rouge). Il est probable que la forme rhotacisée s'est maintenue pour ces deux mots grâce à une tendance à la dissimilation qui s'est opposée à ce que deux nasales se suivent (*inimă* < *anima*, *genunchiu* < *genuclum*...)". (Ariile formelor în discuţie se pot vedea şi la Rosetti, *Étude*, hărţile dela sfîrşitul cărţii, precum şi în ALR, I, 57 şi 123 şi ALRM, I, 86 şi 172.) Pentru Moldova şi Bucovina de astăzi autorul invoca, p. 89, rotacismele *fă rapoi* şi *nea rapoi*, prezente azi acolo. Părerea lui Puşcariu a fost acceptată şi de G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul al XVI-lea*, p. 200, şi Al. Rosetti, *Étude*, p. 11-14. — Noi credem că ipoteza lui Puşcariu nu este cea mai probabilă. Mai întîiu nu ştiu de ce autorul foloseşte aria *fărină* pentru

a stabili aria de altădată a fenomenului. Probabil că, după el, *r* din acest cuvînt provine dintr'un *n*, presupus de *făńină* şi *făină*, prezente în restul dialectului dacoromîn. Dar e mai plauzibil că aici *r* a rămas neschimbat dela latină (*farina*) şi pînă azi. Şi la fel trebuie să fi stînd lucrurile şi cu *r* din *arină*, *serin*, etc., prezente cam pe aceiaşi arie cu *fărină* (pentru primul vezi P u ş c a r i u, *Limba română*, I, harta 17, p. 212—213, iar pentru prezenţa lui *sărin* în Bihor, vezi Ş a n d r u, *Bull. lingu.*, IV, p. 156, în Năsăud, *Şandru*, *Bull. lingu.*, VI, p. 203, pentru prezenţa lui *serin* în Maramureş T. P a p a h a g i, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, p. 232; Papahagi admite, p. LXIII, că *sărin* din Maramureş vine din *senin*). Dar între păstrarea neschimbată în *fărină*, *serin*, etc. a lui *r* şi rotacismul lui *n* intervocalic nu este nicio legătură. Dovadă e faptul că *fărină*, *serin*, etc., se găsesc şi în macedoromînă şi meglenoromînă. Deci prezenţa într'un graiu a formelor *fărină*, *serin*, etc., nu implică şi prezenţa, măcar altădată, în acel graiu, a rotacismului. Numai ariile *irimă* şi *genunchiu* ne pot arăta aria rotacizantă de altădată. Dar aceste arii sînt cu mult mai restrînse decît aria *fărină*. Primul apare în Ţara Moţilor şi Crişana, celălalt în aceiaşi regiune şi Maramureş. S'ar părea deci că întreaga regiune dela Est de linia Dej-Alba Iulia şi dela Sud de Maramureş, şi chiar Crişana de Sud, n'a avut în epoca veche rotacismul, decît ca fapt importat din altă parte. Numai prin această arie s'ar explica dealtfel dece, atunci cînd, supt influenţa graiurilor nerotacizante dela Sud, formele rotacizante au fost înlocuite cu altele nerotacizante, *aríră*, *gerúre* etc., au devenit *arínă*, *gerúne*, etc., şi nu *anínă*, *genúne*, etc., ca în Moldova şi Muntenia. (Faptul e o probă că înlăturarea rotacismului s'a făcut supt influenţa graiurilor populare dela Sudul celor rotacizante, iar nu prin influenţa limbii literare.) Aria cu *fărină* şi cu formele *fă rapoi* şi *nea rapoi* din Moldova (cu Bucovina) este desigur venită aici din Ardeal şi Maramureş în secolul al XVIII-lea, cînd au avut loc, precum a arătat I. N i s t o r, *Emigrările de peste munţi*, *An. Ac. Rom.*, M. S. I., seria II, tom. XXXVII, p. 816—865, masive imigraţii de Români ardeleni şi maramureşeni la răsăritul Carpaţilor. (D. M a c r e a, *Dacor.*, IX, p.

152, a explicat, prin această migraţie, formele palatalizării labialelor din aceiaşi regiune a Moldovei.) Aşadar prezenţa rotacismului în Moldova în secolul al XVI-lea şi la începutul secolului al XVII, trebuie explicată prin migraţii mai vechi din regiunea rotacizantă în Moldova. — Mai tîrziu, în *Dacor.*, VIII, p. 311—312, Puşcariu a susţinut, pe baza unei regresiuni fonetice ca *viezune*, existentă nu numai în judeţele Năsăud, Mureş şi Cluj (partea nordică), dar şi în atîtea localităţi ardelene dela Sud de Mureş (în judeţele Alba, Tîrnava mică, Tîrnava mare şi Făgăraş; o hartă a ariei *viezune* vezi la R o s e t t i, *Ist. l. rom.*, IV, p. 48), că rotacismul se întindea şi la Sudul acestui rîu. Autorul n'a adus însă niciun argument care să dovedească că Românii dela Sud de Mureş, care pronunţă *viezune*, sînt acolo din timpuri foarte vechi. Se poate naşte bănuiala că aceşti Români sînt emigranţi tîrzii din regiunea dela Nord de Mureş, şi eu pot aduce fapte lingvistice în sprijinul acestei presupuneri. Intr'adevăr, regiunea pomenită prezintă astăzi palatalizarea labialelor supt aceleaşi forme ca şi în părţile de Nord ale Ardealului, sau cu forme înrudite (să se vadă de exemplu, următoarele hărţi din ALRM, I, (vol. I): 2, 54, 84, 105, 106, şi 137, toate redând numai palatalizarea lui *p*: *pk'*, *pť* sau *ť*), şi prezintă şi forma *-uli* a articolului hotărît (enclitic) masculin de genitiv şi dativ, întocmai ca unele regiuni dela Nord de Mureş (vezi ALRM, I, vol. I, 27). (Ernst G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 192-193, susţinea, pe baza altor fapte, originea în munţii Apuseni a graiului din Ţara Oltului (judeţul Făgăraş). — In urma acestor consideraţii rezultă că n'au dreptate nici cei care consideră aria iniţială a rotacismului ca foarte redusă, limitată chiar numai la Ţara Moţilor (D e n s u s i a n u, *Hist.*, I, p. 340 şi N. D r ă g a n u, *Romînii în veacurile IX-XIV* p. 604—607, ambii, continuatori ai atitudinii lui *Hasdeu*).

Aria pe care se întindea rotacismul altădată trebuie să fi coincis cu aria pe care E. P e t r o v i c i, *Graiul romînesc depe Crişuri şi Someş* (*Transilvania*, 72, Nr. 8, p. 551—558), *Dacor.*, X, p. 120—125, şi *Siebenbürgen als Kernland der nördlich der Donau gesprochenen rumänischen Mundarten* (*Siebenbürgen*, I, Bukarest, 1943, p. 309—317) a constatat existenţa

celui de al patrulea subdialect dacoromîn, distins întîia oară de el, subdialectul c r i ş a n sau d e N o r d-V e s t. Acest cercetător a arătat că aproximativ jumătate din teritoriul romînesc dela Nord de Mureş, anume nu numai regiunea Crişurilor, dar de cele mai multe ori şi Maramureşul, alcătuieşte şi astăzi o unitate dialectată, distinctă de celelalte unităţi dialectale dacoromîneşti. El n'a remarcat că unele din fenomenele care caracterizează acest dialect se întind aproximativ peste tot teritoriul ardelean dela Nord de Mureş şi chiar în Bucovina. Este chiar cazul lui *fărină*, discutat mai sus. In ultimele două articole, pomenite mai sus, Petrovici a crezut că trebuie să distingă şi un subdialect maramureşan. Aceasta nu este îngăduit de fapte, căci Maramureşul, parţial sau în întregime, participă la dialectul pe care autorul îl numeşte crişan, şi care, mai potrivit, ar trebui să fie numit c r i ş a n-m a r a m u r e ş e a n. Unele din particularităţile acestui dialect, — chiar dintre cele care nu se mai găsesc astăzi în Maramureş, — se întîlnesc şi în textele rotacizante din secolul al XVI-lea. Acestea ne fac să credem că unitatea ligvistică teritorială, restrînsă astăzi numai pe valea Crişurilor şi a Someşului inferior, trebuie de fapt pusă în legătură cu întregul teritoriu rotacizant de altă dată, care cuprindea toată regiunea dela nord de Mureş şi dela Vest de linia Alba Iulia-Dej şi Maramureşul întreg, şi că deci dialectul pe care astăzi îl prezintă dacoromîna în partea de Nord-Vest nu este altceva decît dialectul rotacizant de altă dată. Este de mirare că P e t r o v i c i, *l. c.*, n'a făcut această legătură. Dealtfel ariile *gerunchiu* şi *irimă* erau folosite de el pentru a stabili limitele acestui dialect. Prin urmare chiar dacă graiul literar rotacizant din secolele al XV-lea şi al XVI-lea a fost la început numai graiul Maramureşului, el era totuş modalitatea de expresie a întregii regiuni rotacizante, adică a unei întinse regiuni ardelene dela Nord de Mureş şi a Moldovei de Nord-Vest. Dealtfel unii cercetători au susţinut că acest graiu literar are particularităţi lingvistice din Bihor, mergînd chiar pînă a-l identifica în graiul de acolo. Astfel P u ş c a r i u a susţinut altădată (*Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études*, p. 82—83 şi 87—88) că graiul celor mai vechi texte romîneşti este graiul bihorean,

iar D r ă g a n u, *Două manuscripte vechi*, p. 4—7, că aceste texte sînt traducerile unui bihorean care, locuind în Maramureş, a acceptat unele particularităţi ale graiului maramureşean.

Există însă o serie de texte religioase ardelene, din jurul anului 1600, care prezintă aproape toate caracteristicile graiului textelor rotacizante, dar nu prezintă rotacismul şi altele cîteva (că sînt ardelene se ştie sau din faptul că textul menţionează locul scrierii, sau din particularităţile lingvistice ale textelor, la care se adaugă faptul că au fost găsite în Ardeal). In această categorie sînt textele nerotacizante din C. S., (afară de *Intrebarea creştinească*), fragmentele de Apostol şi Cazanie descoperite de N. I o r g a (vezi *Cîteva documente de cea mai veche limbă romînească*, Bucureşti, 1906, *An. Ac. Rom.*, M. S. L., seria II, t. 28), Codicele Todorescu şi Codicele Martian. Pe unul din ele, — vom vedea mai jos care —, H a s d e u l-a considerat scris în graiul din regiunea Braşovului. M. G a s t e r a susţinut, *Chrest.*, I, p. C, că *Apocalipsul Apostolului Pavel* şi *Sfîntul Sisinie* din C. S. „au un caracter moldovenesc" (să se aibă în vedere că prin aceasta autorul voia să spună că sînt scrise în Ardealul de Nord-Est). S. P u ş c a r i u, *Z. Rek. d. Urr.*, (acum în *Études*, p. 88), spunea că textele copiate de Popa Grigorie veneau unele, — cele cu rotacismul —, dela Nord, altele, — cele fără rotacism —, dela Sud. D r ă g a n u, *Două manuscripte vechi*, p. 83, admite şi pentru cele nerotacizante o origine nordică (el afirmă că şi Puşcariu a susţinut acelaşi lucru). Astfel, C. T. şi C. Martian sunt considerate de el ca reprezentînd graiul din regiunea bihoreană-maramureşeană (p. 165-166). G. P a s c u, *Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, p. 203, susţine că textele caracterizate prin *dz*, *ǧ* şi *n* intervocalic păstrat („Cod. Tod., o parte din Cod. Stur.") sînt scrise în graiul ardelean dela Sud de Mureş (pînă în Carpaţi). Al. R o s e t t i, *Rech.*, p. 10 şi 13, consideră toate aceste texte copii depe nişte originale scrise în graiul din Nordul Ardealului, iar *Limba romînă*, p. 28, consideră textele din C. S. şi Apostolul descoperit de Iorga ca m i x t e, ele fiind, după autor, copii făcute de popa Grigorie sau de alţii după nişte texte rotacizante. Localizarea textelor în discu-

cuţie a fost făcută atît de diferit din cauză că unii luau în în consideraţie şi asemănările cu textele rotacizante, nu numai deosebirile, şi din cauză că se fixau diferit limitele graiului rotacizant. Dacă se admite că aceste texte — sau unele din ele — prezintă acelaşi graiu ca şi textele rotacizante, mai puţin unele particularităţi, atunci ele nu mai pot fi localizate în aceiaşi regiune a textelor rotacizante decît dacă admitem că ele sînt posterioare acelora, cum de altfel s'a şi admis de aproape toţi cercetătorii pînă acum (unele din textele nerotacizante din C. S. poartă data; pentru C. T. şi C. Martian, Drăganu, p. 20, a admis aceiaşi epocă: în jurul anului 1600). Dar deoarece pe Someşul inferior şi în Maramureş, în jurul anului 1600, graiul cult era un amestec din graiu rotacizant cu graiu nerotacizant, este foarte îndreptăţită întrebarea dacă nu cumva textele pomenite au fost scrise în altă parte, astfel cum au admis Puşcariu şi Pascu. Ele ne indică deci existenţa, în secolele al XV-lea şi al al XVI-lea, a unor graiuri populare ardelene care prezintau multe din caracteristicile graiurilor rotacizante, dar nu prezintau rotacismul. Această presupunere e cu atît mai legitimă, cu cît în aceste texte găsim şi unele particularităţi care nu se întîlnesc în textele rotacizante. Unde ar trebui plasate asemenea graiuri? Desigur numai în Ardealul propriu zis, la Sudul şi Estul dialectului crişan-maramureşean şi la Nordul dialectului muntean, între regiunea Crişurilor, Maramureş şi o linie care, precum vom vedea mai jos, trece pela Nordul Sibiului şi Braşovului, apropiindu-se de Mureş. Aici ne trimit dealtfel şi celelalte particularităţi lingvistice ale textelor în discuţie, particularităţi despre care spuneam că nu se găsesc în textele maramureşene. Cu toate acestea, deoarece în secolul al XVI-lea chiar regiuni din teritoriul admis de noi mai sus ca rotacizant, puteau să nu mai fie rotacizante, noi trebuie să admitem şi posibilitatea ca unele din textele nerotacizante în discuţie să fi fost scrise la vest de linia Dej-Alba Iulia şi la Nord de Mureşul inferior. Fapte lingvistice din aceste texte ne duc în mod inevitabil la această concluzie. Bineînţeles însă, aceste texte nu pot fi plasate în Ţara Moţilor, unde rotacismul a fost foarte rezistent.—Existenţa acestor texte este o nouă dovadă că

rotacismul nu se întindea în secolul al XVI-lea pe toată regiunea dela Nord de Mureş, cum au admis Puşcariu, Pascu şi Rosetti. Dacă am pune la Mureş limita între graiurile rotacizante şi cele nerotacizante, atunci graiul textelor nerotacizante în discuţie ar constitui numai o făşie subţire care ar străbate Ardealul pela mijloc, în direcţia Est-Vest, pela sudul Mureşului. Dealtfel admiţînd o arie prea vastă pentru teritoriul rotacizant de altă dată, ar rămânea un lucru neexplicat faptul că rotacismul a putut fi înlăturat (desigur printr'o imitaţie a graiurilor nerotacizante), căci un graiu vorbit pe o arie prea vastă nu mai poate apărea ca ceva insolit. Mişcările de populaţie dela Nord de Mureş la Sudul acestui rîu, despre care am vorbit deja, au schimbat întrucîtva vechea aşezare a acestor graiuri. — Graiul textelor din secolul al XVI-lea, scrise în această regiune, trebuie considerat ca un al doilea dialect literar, înrudit însă cu cel rotacizant. El ar putea fi numit graiul a r d e l e a n. In prima jumătate a secolului al XVII-lea, cînd el (de fapt o variantă a lui) înlocuieşte vechiul dialect rotacizant, el rămîne singurul dialect literar, întrebuinţat în Ardealul central şi de Nord (cu regiunea Crişurilor şi Maramureşul).

Un al treilea graiu literar, atestat prin texte încă din prima jumătate a secolului al XVI-lea, este cel din Muntenia şi Ardealul de Sud, adică regiunea Sibiu-Braşov. Se poate bănui că a început tot în secul al XV-lea. In faza sa mai veche (din scrisoarea boierului Neacşu, din 1521, din leviticul dela Belgrad, tipăriturile lui Coresi şi cronica lui Moxa) el prezintă foarte mari asemănări gramaticale şi lexicale cu graiul rotacizant, şi adesea nu se deosebeşte de acesta decît prin particularităţile sale fonetice, între care ž în loc de ǧ parvenit din lat. g şi *d* + *ĭ*, *ĕ* + *ó*, *ú* şi lat. *j* + *ó*, *ú*, şi *z* (ʒ) în loc de *dz* (ʒ) provenit din lat. *d* + ī, g, *d* + *ĕ*, *ĭ* + *é á*, ambele relevate de Gaster, *Chrest.*, p. C. Cu schimbările pe care le va suferi în secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea şi care-l vor depărta de graiul rotacizant, el continuă pînă în secolul al XIX-lea. Ba, deoarece cu alte schimbări, mai noi, el devine în secolul al XVIII-lea şi mai ales al XIX-lea limba literară a naţiunii întregi, el continuă şi astăzi. El se întrebuinţa din capul locului pe acel teritoriu pe care găsim

şi azi pomenitele particularităţi fonetice, adică în Oltenia, Muntenia şi în Sudul Ardealului, pînă la o linie care trece pe la Nord de Sibiu şi Braşov, destul de departe de aceste două oraşe, căci ea lasă zonei muntene şi oraşele Petroşani, Alba Iulia, Blaj, Sighişoara, Odorhei şi Miercurea Ciucului (vezi ALR, I, 293, „înjunghiu", unde localităţile 835, 118, 119, 136, 138, 140, 156, 194 şi 584 sînt punctele extreme ale lui *ž*).

Un al patrulea graiu literar avem în Moldova, unde el este atestat prin texte depela jumătatea secolului al XVI-lea. Pînă în preajma anului 1600 acest graiu literar nu era singurul întrebuinţat în partea de Nord sau Nord-Vest a Moldovei, unde avem atestat pe acea vreme un amestec de graiu rotacizant şi graiu moldovenesc. Graiul moldovenesc din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea are foarte multe asemănări cu graiul din acelaşi timp, din Ardeal, în special cu graiul din C. T. şi C. M. Din punct de vedere fonetic, el alcătuieşte chiar o unitate cu acesta şi nu se deosebeşte decît prin lexicul său. Astfel, vom întîlni în acest dialect literar *ǧ* în loc de *ž*, provenit din lat. *g* şi *d* + *ĭ*, *ĕ* + *ó*, *ú* şi *j* + *ó* *ú*, şi *dz* în loc de *z*, provenit din lat. *d* + ī, *g*, d + *ĭ*, *ĕ* + *é*, *á*, întocmai ca în graiul rotacizant şi cel ardelean. In prima jumătate a secolului al XVIII-lea, acest dialect, întocmai ca şi cel muntean, se va îndepărta mult de dialectul rotacizant. Cu aceste schimbări, şi după o temporară înlăturare a lui în favoarea dialectului muntean (numai din punct de vedere fonetic) în a doua jumătate a aceluiaşi secol, el a fost întrebuinţat pînă în secolul al XIX-lea, cînd a fost în cea mai mare parte înlocuit cu actuala limbă literară romînească.

Al cincilea dialect literar, cel bănăţean, întrebuinţat în Banat, ţara Haţegului şi Orăştie, atestat şi el prin texte cu începere din a doua jumătate a secolului al XVI-lea, este într'o situaţie asemănătoare cu cel moldovean. Şi aici, cel puţin în secolul al XVI-lea, avem aceleaşi caracteristice ale textelor rotacizante, mai puţin rotacismul şi altele cîteva, dar şi unele fenomene locale. Avem de exemplu *ǧ* în loc de *ž* şi *dz* în loc de *z*, dar *ń* păstrat în cuvinte cu *întîńu'* *cuńu*, etc. Soarta ulterioară a dialectului literar bănăţean este

strîns legată de aceia a dialectului literar din Ardealul central şi de Nord.

Am spus mai sus că dialectul literar din secolul al XVI-lea din centrul Ardealului a rămas singurul întrebuinţat în secolul al XVII-lea în tot Ardealul, afară de regiunea sa meridională (Sibiu-Braşov). Dar el nu se va mai păstra pretutindeni aşa cum îl ştim din secolul al XVI-lea. Astfel, unele texte din secolul al XVII-lea la Bălgrad scrise în acest dialect, ne vor prezinta foarte des *z* pentru *dz* şi *ii* pentru *î*. In special aici intră cărţile tipărite la Bălgrad şi cele ale popii Ioan din Vinţ. Se poate susţinea că limba literară obişnuită de ierarhul suprem al bisericii romîne din Ardeal era aceasta, cel puţin pela jumătatea secolului al XVII-lea. La sfîrşitul secolului al XVII-lea la Bălgrad şi în prima jumătate a secolului al XVIII-lea în restul Ardealului (Maramureş şi Crişana), acest dialect literar, ca de altfel şi cel din Banat, — acesta în prima jumătate a secolului al XVIII —, va suferi o mare schimbare în fonetism, care îl va apropia mult de dialectul literar muntean. In secolul al XVIII-lea elementele populare vor pătrunde în foarte mare măsură în graiul scris din Ardeal, Maramureş şi Banat.

Date fiind marile asemănări dintre unele dialecte literare, ar trebui poate să nu vorbim de atîtea dialecte literare romîneşti, ci de mai puţine. Dialectul literar din centrul Ardealului, din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, ar trebui socotit ca alcătuind o unitate pe de o parte cu dialectul literar rotacizant, pe care îl şi înlocuieşte la începutul secolului al XVIII-lea, iar pe de alta cu dialectul literar moldovenesc de pînă la 1700. Chiar dialectul bănăţean de pînă la 1700 ar putea fi considerat ca o varietate a acestui dialect literar. S'ar părea că nu există, la drept vorbind, în cea mai veche limbă literară romînească, decît două mari varietăţi: una nordică, ardelenească, moldovenească şi bănăţeană în acelaş timp, şi alta sudică, muntenească şi oltenească în acelaş timp, astfel cum a susţinut R o s e t t i, şi chiar G a s t e r, şi că abia cu secolul al XVIII-lea, cînd elementele populare pătrund puternic în limba scrisă, se observă patru dialecte literare bine distincte unul de altul: cel muntenesc, cel moldovenesc, cel ardelenesc şi cel bănă-

ţean. Dealtfel şi pentru acest timp se observă unele grupări împreună, însă altfel decît mai înainte : graiul scris ardelean şi bănăţean prezintă o serie de asemănări cu cel muntenesc,—şi totuşi şi cu cel moldovenesc—, fapt care ne dă dreptul să distingem numai două dialecte literare : unul muntean, scris în Muntenia, Oltenia, Ardeal şi Banat, şi altul moldovenesc, în Moldova. Unificarea aceasta se va obţinea însă mai ales în secolul al XIX-lea, cînd dealtfel chiar dialectul moldovean va fi parţial înlocuit cu cel muntean (ne gîndim însă mai ales la aspectul fonetic al cuvintelor şi al formelor gramaticale, şi la formele gramaticale înseşi). Din punct de vedere sintactic şi lexical, toate dialectele au contribuit, însă în măsură diversă, la formarea limbii literare actuale. Cred însă că trebuie să distingem în toate timpurile pînă la jumătatea secolului al XIX-lea patru dialecte literare, bine distincte între ele : crişan-maramureşean, (pînă în secolul al XVI-lea rotacizant), bănăţean, muntean şi moldovean, şi că, pelîngă ele, trebuie să admitem şi un dialect literar de tranziţie, nu suficient de individualizat, graiul ardelean (propriu zis) din secolul al XVI-lea.

In cercetarea asupra dialectelor literare romîneşti, care va urma, nu vom căuta să spunem tot ce se poate spune despre caracterele lor deosebitoare. O asemenea cercetare rămîne să fie făcută de acum încolo. Ce am voit să facem aici este numai să dăm cîteva fapte, dintre cele mai bătătoare la ochi, care caracterizează dialectele literare romîneşti. Era deci firesc să exemplificăm deosebirile dintre dialectele literare romîneşti nu pe baza lexicului, şi nici chiar pe baza faptelor sintactice, ci numai pe baza aspectului fonetic al cuvintelor şi pe baza faptelor morfologice. Dealtfel o diferenţiere spaţială limitată numai la domeniul fonetic şi morfologic, ba limitată chiar numai la cel fonetic, este suficientă ca să producă apariţia dialectelor, şi chiar în cercetarea care urmează, noi vom da o mai mare atenţie deosebirilor fonetice, şi numai din cînd în cînd vom apela şi la fapte morfologice. Intotdeauna va trebui însă să se înţeleagă că, alături de aceste caracteristici ale dialectelor literare, există o mulţime altele de ordin sintactic şi lexical, şi că se impune un studiu şi din aceste puncte de vedere.

§ 19. — Patru din cele cinci dialecte literare care se întrebuinţau în secolul al XVI-lea, ca şi cele patru din secolul al XVII-lea,—şi am putea spune, cele patru din secolul al XVIII-lea, căci dialectul literar ardelean din secolul al XVIII-lea nu este chiar identic cu cel muntean —, sînt stabilite pe baza textelor care prezintă locul şi data scrierii sau locul de origine al scriitorului, deci pe baza tipăriturilor şi a documentelor, şi pe baza acelor manuscrise care poartă locul şi data scrierii. Numai pentru dialectul rotacizant nu dispunem de texte care să poarte locul şi data scrierii. Pentru acest dialect dispunem de texte care pot fi urcate, pe baza filigranelor, pînă în secolul al XVI-lea. Avem totuşi şi cîteva texte rotacizante (dar nu pure) cu însemnarea locului şi a datei, cele ale popii Grigorie din Măhaci, şi o serie de acte. Este de remarcat că cele patru dialecte literare vechi romîneşti sînt în strînsă legătură cu cele patru dialecte care trebuiesc distinse în graiul dacoromînesc, sînt în aşa de strînsă legătură, încît chiar numărul lor este determinat de numărul dialectelor populare dacoromîneşti [1]. In momentul în care lingvistica romînească a ajuns să clasifice actualele graiuri populare dacoromîneşti în mai multe dialecte, a ajuns adică să distingă arii dialectale în vasta arie dacoromînească, se impunea în mod firesc întrebarea dacă nu cumva această diferenţiere a graiurilor populare îşi avea un corespondent şi în graiul cult scris în secolele trecute. Cîţiva cercetători şi-au pus această întrebare

1) W e i g a n d, *Linguistischer Atlas des dacorumänischen Sprachgebietes*, Introducere, coloana 10—11 şi harta Nr. 65 (se poate vedea însă şi acelaş, *Conv. Lit.*, XLII, 1908, p. 441 şi urm.), P u ş c a r i u, *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul* 1918—1928, II, Bucureşti, 1929, p. 1146, şi I. I o r d a n, *Graiul putnean*, în *Ethnos*, I (1941), p. 90—102, distinsese trei: cel muntenesc sau cele de tip muntenesc, cel moldovenesc sau cele de tip moldovenesc şi cel bănăţean, iar P h i l i p p i d e, *Orig. Rom.*, *passim*, numai pe cel muntenesc sau de tip muntenesc şi pe cel moldovenesc san de tip moldovenesc, dar pe nedrept: cercetările lui Emil P e t r o v i c i, cu rectificările şi adausurile făcute de mine mai sus (§ 18), arată că, pe lingă cele trei dialecte sau tipuri de dialecte distinse de Weigand, mai trebuie distins un dialect de N o r d-V e s t sau c r i ş a n-m a r a m u r e ş e a n. Acesta ar putea fi considerat ca adevăratul dialect ardelean. Se revine aşadar la cele patru dialecte pe care le distingeau şi le disting oamenii de cultură: ardelean, bănăţean, muntean şi moldovean, şi pe care le distinsese şi T i k t i n, G r ö b e r s *Grundriss*, I, ed. a doua, p. 565.

şi mai înainte, dar împărţirea dialectală a graiurilor populare, pe care o făceau ei, din lipsă de informaţii, nu era perfectă. Astăzi, cînd s'a ajuns să se distingă patru dialecte dacoromîneşti, trebuia să ne întrebăm dacă faptul nu este confirmat şi de limba textelor vechi. Noi îl găsim confirmat.

Fireşte, vechile dialecte literare nu sînt întotdeauna pure, ci de multe ori avem un amestec de fenomene proprii cu fenomene de ale altui dialect literar. Lucrul a fost remarcat deja de Ibrăileanu, cînd spunea că aceleaşi fenomene apar şi în graiul literar din Muntenia şi în cel din Moldova, şi a fost remarcat şi de alţii. Totuş, cum am spus-o deja, deoarece chiar Ibrăileanu constata că aceleaşi fenomene apar în fiecare graiu literar în măsură deosebită, urmează că au existat dialecte literare. Numai graiul moldovenesc din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea s'ar părea că sufere o parţială eclipsă la unii scriitori, ǧ fiind înlocuit cu ž, ceiace l-a făcut pe Ibrăileanu să vorbească, — şi just —, de o „literarizare" a graiului. O literarizare analogă s'ar părea că s'a produs, e drept, şi pela 1600 în Ardeal, cînd dialectul rotacizant e înlocuit cu unul nerotacizant, şi una identică, — întrucît e vorba de înlocuirea lui ǧ cu ž —, pela 1700 în Ardeal şi Banat; dar aceste alte literarizări au fost luate şi de noi în consideraţie, întrucît prin ele un graiu, se poate spune, a devenit altul. Abstracţie făcînd însă de aceste literarizări, sau în tot cazul apropieri de dialectul muntean, se observă, chiar dela textele lui Coresi şi ale popii Grigorie din Măhaci şi Palia dela Orăştie, un amestec al formelor dialectale, care, după cum deja s'a presupus în cazul lui Coresi şi al popii Grigorie, se explică prin amestecul limbii proprii a tipografului sau copistului cu limba textului original (în cazul lui Coresi cu aceia a textelor rotacizante, iar în cazul popii Grigorie cu aceia a textelor de graiu muntean). Vrem să spunem cu alte cuvinte că dialectul muntean al lui Coresi nu prezintă în unele cazuri numai formele specific munteneşti, pe care le găsim azi excluziv în graiul popular muntenesc şi le găsim excluziv şi în limba literară din secolul al XVIII-lea, dar prezintă şi o serie de forme care sînt specifice dialectului rotacizant sau chiar tuturor celorlalte dialecte literare romîneşti în faza lor veche.

Şi vrem să spunem că în textele scrise de popa Grigorie nu găsim numai particularităţile graiului său, care, precum a dovedit H a s d e u, *Cuvinte din bătrîni*, II, p. 107, acceptat şi de S. P u ş c a r i u, *Z. Rek d. Urr.*, acum *Études*, p. 88, era rotacizant, ci găsim şi din particularităţile graiului literar muntean. Voiu face însă precizarea că aceste forme, pe care le considerăm străine lui Coresi sau popei Grigorie, nu sînt din domeniul aspectelor fonetice ale cuvintelor, produse prin aşa numitele legi fonetice, deşi avem cîteodată şi acest caz, ci din domeniul aspectelor fonetice ale cuvintelor, produse de schimbări sporadice sau de alte cauze, (a fost remarcat la § 12 că în Coresi apare şi *acmu*), şi din domeniul faptelor gramaticale şi lexicale. Dacă s'ar lua deci în consideraţie numai aceste fapte lingvistice în care trebuie să vedem o influenţă a graiului rotacizant asupra lui Coresi, nici nu s'ar mai putea distinge un dialect literar muntean. Noi trebuie deci să apelăm întotdeauna, atunci cînd vrem să distingem dialecte literare, la faptele care sînt cele mai persistente în dialectul respectiv, şi care, desigur, sînt cele mai persistente în acel dialect tocmai pentrucă ele apar indivizilor vorbitori şi scriitori drept faptele cele mai caracteristice ale acelui dialect.

Dar dacă o asemenea categorie de fapte dialectale (gramaticale, lexicale şi chiar fonetice), caracteristice dialectului rotacizant, se găseşte în toate dialectele literare din secolul al XVI-lea, se pune întrebarea: este oare îndreptăţit să se admită că graiul literar rotacizant a avut o aşa de mare influenţă asupra celorlalte dialecte literare romîneşti din timpul său? Este oare de admis că graiul popular rotacizant din acea vreme sau din secolul al XV-lea era singurul care avea acele fenomene, şi că, la transformarea sa în graiu cult prin acele traduceri de cărţi religioase, el a căpătat un prestigiu imens în toate părţile locuite de Dacoromîni şi a fost imitat, bineînţeles cu menţinerea caracterelor fundamentale ale fiecărui dialect? Sau este de admis că şi celelalte graiuri populare dacoromîneşti aveau pe atunci acele particularităţi lingvistice? Cred că problema poate fi soluţionată. Cronologia faptelor lingvistice poate fi stabilită în multe cazuri şi fără textele vechi. Afară de aceasta, dia-

lectele populare de azi sînt un izvor netăgăduit de informaţii veridice asupra a ceiace au trebuit să fie întotdeauna aceste dialecte populare. Cred că actuala repartiţie geografică a faptelor lingvistice pe care le găsim şi în textele secolului al XVI-lea şi în toată epoca veche trebuie să fie un mijloc de stabilire a originii locale a faptelor respective din secolul al XVI-lea şi din toată epoca veche, (bineînţeles, după ce vom fi eliminat migraţiile şi schimbările de graniţe dialectale care au avut loc între timp). Numai aşa au fost localizate textele rotacizante, şi cred că procedarea trebuie dusă pînă la capăt, astăzi cînd cunoaştem cu mult mai bine decît la începutul secolului nostru graiurile populare dacorомîneşti. In cazul nostru eu cred că trebuie să se vorbească de o influenţă a vechilor texte rotacizante asupra graiului scris din toate celelalte regiuni dacoromîne, şi această influenţă dovedeşte că în graiul rotacizant s'au făcut cele dintîiu traduceri ale unor texte aşa de importante pe acea vreme, ca textele religioase.

Dar cu toată influenţa puternică a textelor rotacizante — şi în general nemunteneşti — asupra lui Coresi, el rămîne totuşi, în domeniul fonetic, la forme caracteristic munteneşti. Textul tipărit de el, schimbat mai puţin din punct de vedere gramatical şi lexical, este schimbat cu consecvenţă din punct de vedere fonetic. Deaceia nişte *ǧ* în loc de *ž* (despre care a vorbit chiar I b r ă i l e a n u, vezi mai sus; vezi însă şi P a s c u, op. cit., p. 184), nu pot apărea în textul lui Coresi decît ca nişte scăpări din vedere ale editorului tipograf. Menţinerea de către Coresi a atîtor caracteristice munteneşti dovedeşte existenţa unui dialect literar muntenesc în acel timp alături de cel maramureşean. Cazul ca cineva care vorbeşte un anumit dialect literar să transpună, integral sau aproape integral, din punct de vedere fonetic textul copiat sau tipărit în graiul său literar, nu se întîlneşte însă numai în secolul al XVI-lea. Ni-l procură şi popa Grigorie din Măhaci. Este un fapt obişnuit, atît în ce priveşte manuscrisele cît şi tipăriturile, acesta: atunci cînd un manuscris sau un text tipărit e copiat sau tipărit în regiunea altui dialect, el este transpus în dialectul literar al acelei regiuni. Lu-

crul a fost admis deja de Gaster, *Chrest.*, I, p. XCII—XCIV şi XCVI, iar după aceia, între alţii, de Drăganu, *op. cit.*, p. 82-83 şi 75, şi Rosetti, care are însă în vedere numai pe Coresi (vezi *Grai şi suflet*, I, p. 101 şi *Recherches*, p. 34, nota 1). In secolul al XVII-lea se va proceda la fel, cînd la Dealu (1644) se va retipări Cazania lui Varlaam (vezi Gaster, p. CVIII). Am dat un singur exemplu, dar se pot da şi altele. Gaster însuşi a atras atenţia, *loc. cit.*, asupra mai multor altora. Greşea deci Drăganu cînd afirma, *op. cit.*, p. 28-29, că C. T. nu poate fi o copie depe Coresi, deoarece acesta avea altă ortografie (de fapt şi pronunţie), şi anume *ğ*, *dz* [1]). Trebuie să spunem însă că, de foarte multe ori, atunci cînd un text e copiat sau retipărit de cineva care vorbeşte alt dialect literar, se constată în copie sau în textul retipărit un uz predominant şi unul în minoritate sau redus numai la cîteva exemple, şi că uzul predominant în copie sau noua tipăritură este cel al copistului sau editorului, iar uzul în minoritate este al modelului. Astfel, un manuscris rotacizant, şi deci cu *ğ* în mod normal, ca cel delà Ieud, dar care are o singură dată *va spune* (p. 29, r. 17) şi o singură dată *judecările* (p. 30, r. 3), se dovedeşte a fi o copie depe un text muntenesc sau ardelenesc de Sud. Aşadar avea loc de obiceiu o transpunere în graiul de acasă al copistului sau editorului, ceiace înseamnă existenţa unor conştiinţe lingvistice deosebite, dela o regiune la alta. Prin urmare greşea G. Pascu, *Istoria literaturii şi limbii romîne din secolul XVI*, p. 39, 40, 43—45, 63—64, etc., cînd credea, după Candrea, că orice variante fonetice dintr'un text manuscris sau tipărit, în orice raport cantitativ s'ar găsi ele, se explică prin amestecul uzului modelului cu cel al copistului. Acestor fapte li se pot da şi alte explicaţii, şi ele s'au şi dat (vezi A. Rosetti, *De l'interprétation des graphies doubles dans les textes écrites*, în *Bull. de la Soc. de lingu. de Paris*, XXIX, p. 24—28 şi Al. Procopovici, *Rev. Fil.*, II, p. 150—153).

O abatere dela normele stabilite mai sus s'ar părea că

1) De fapt Drăganu a dovedit că textul nu e o copie depe Coresi, dar dovada e alta; C. T. „ne păstrează textul autentic faţă de cel corupt al lui Coresi" (p. 67), vezi p. 67-69.

se observă la popa Grigorie din Măhaci. S'ar părea că popa Grigorie din Măhaci copiază textul model, păstrînd şi particularităţile sale fonetice. Astfel, deşi el vorbia rotacizant, unele texte copiate de dînsul nu prezintă rotacismul. Explicaţia care s'a dat acestor fapte este că unele din textele pe care le copia el erau rotacizante, altele nu (H a s d e u, *Cuvinte*, II, p. 141, despre modelul nerotacizant al Legendei Sfintei Vineri, care cuprinde totuşi cîteva rotacisme; D r ă g ă n u, *Două manuscripte vechi*, p. 75, despre modelul rotacizant al Legendei Duminicii; H a s d e u, *op. cit.*, p. 97—98, şi D r ă g a n u, *ibid.*, despre modelul nerotacizant al *Intrebării creştineşti*; p. 81—82 despre modelul nerotacizant pentru *Cugetări în ora morţii*). S'ar părea deci că popa Grigorie n'are conştiinţa propriului său dialect, care era rotacizant. S'ar părea că textele sale ne redau două dialecte: cel rotacizant şi cel ardelean central. Şi totuşi nu e aşa. Mai întîiu, dacă e sigur că popa Grigorie vorbia rotacizant, nu e sigur că acesta era singurul uz al său. El trăia într'o epocă şi într'o regiune în care nu se mai vorbia şi scria graiul rotacizant pur. Amestecul formelor rotacizante şi nerotacizante din atîtea scrisori din acelaşi timp, şi chiar din regiuni de mai la Nord (judeţele Năsăud, Şomeş, Maramureş), ne-o arată clar. Popa Grigorie era obişnuit cu amîndouă pronunţiile, şi numai textul model îl putea determina să scrie, atunci cînd îndeplinea sarcina de copist, rotacizant sau nerotacizant. Alternanţa formelor în acest caz însemnează alternanţa în vorbire, şi ea nu trebuie considerată la fel ca alternanţa din P. ş., unde un uz trebuie dat pe socoteala modelului, iar altul pe socoteala copistului (în acest caz interpretarea lui P a s c u, după C a n d r e a, rămîne justă)[1].

1) Prin urmare, în cazul rotacismului, nu sîntem de părerea lui R o s e t t i *Étude*, p. 47, că „diversele grafii acoperă acelaşi sunet dificil de notat, anume un *r* nazal", numit de el, *Bull. lingu.*, II, p. 98—107, cu mai puţină dreptate, *n* spirant, şi mai ales nu sîntem de acord cu el cînd imediat după aceia continuă: „*n* este o grafie extremă, dar reprezintă acelaşi sunet". Aceste afirmaţii ale lui R o s e t t i sînt respinse de P u ş c a r i u, *Études*, p. 90—91, dar cu mai puţină hotărîre, învăţatul clujean spunînd că pe lîngă ipoteza lui R o s e t t i, se poate imagina şi aceia că fiecare grafie reprezintă o pronunţie dialectală. Ce trebuie admis însă din afirmaţiile lui R o s e t t i este că *nr* reda pe *r* nazal care, pentru ţara Moţilor, este atestat şi de E. P e t r o v i c i, *Dacor.*, VIII, p. 153—154 şi *An. Arh. de Folklor*, V, p. 133-134.

O dovadă că popa Grigorie nu copia servil textele, ci tot le transpunea în graiul său propriu, o constitue predilecţia lui pentru *ǧ* în atîtea texte care au totuşi şi ž (vezi Drăganu, p. 28—29, care dă şi locurile din Hasdeu). In cazul acesta nu mai avem a face cu o particularitate şovăitoare a graiului său, ci cu o particularitate care apărea oricînd, şi deci nu putea fi înlăturată niciodată de preotul copist. Numai un text ca *Zise Domnul*, care nu e scris de popa Grigorie (vezi Hasdeu, II, p. 213 şi 223—224), prezintă predilecţie pentru ž (vezi Drăganu, *l. c.*, care dă şi locul din Hasdeu), şi se dovedeşte prin aceasta scris în Ardealul de Sud, deşi prezintă de altfel particularităţile graiului rotacizant (*mainte, derept, iuo, judeţ*, (nu *judecată*; trebuie să presupunem deci că copistul muntean a transpus aici un text rotacizant mai puţin decît transpunea astfel de texte Coresi, căci acesta înlocuia pe *ǧudeţ* cu *judecată*). Trebuie să admitem deci că, în celelalte cazuri, popa Grigorie copia nişte texte scrise în Ardealul de Sud, ca şi *Zise Domnul*, şi că ž al acestor texte pătrundea din cînd în cînd şi în copia sa. Toate acestea cred că nu se opun explicaţiei pe care a dat-o Drăganu, p. 81—82, celor trei rotacisme din *Cugetări în ora morţii*, scrisă tot de popa Grigorie: anume că el avea în faţa sa un text fără rotacism şi că rotacismele sînt impuse de graiul său vorbit.

Avem chiar o mărturie veche despre una din acele conştiinţe lingvistice regionale vechi romîneşti, şi anume nu o mărturie despre conştiinţa lingvistică din Muntenia, care ar putea fi luată de unii drept mărturia unei cunoştinţe lingvistice general romîneşti, ci o mărturie despre conştiinţa lingvistică din Moldova, deosebită de cea din Muntenia şi Ardeal. E vorba de cele ce ne spune D. Cantemir în *Descrierea Moldovei*, trad. Pascu, ed. I-a, Bucureşti, 1923, p. 181-182, ed. a II-a, p. 259-260, atunci cînd vorbeşte despre limba Moldovenilor: „Locuitorii din Muntenia şi Transilvania au aceiaşi limbă ca şi Moldovenii, totuşi pronunţarea lor este mai aspră, ca *giur*, Munteanul zice *zur, jur*, cu *z* polonez [ž] ori *j* francez; *Dumnedzeu* Deus, munt. *Dumnezeu*; *acmu* nunc, munt. *acuma*; *acela* hic, munt. *ahăla*. Au chiar un număr de cuvinte necunoscute Moldovenilor, pe care

toate însă cînd scriu, le omit.—Muntenii urmează şi limba şi ortografia moldovenească, şi prin însuşi acest lucru, ei recunosc că limba moldovenească este mai curată decît a lor, măcar că pentru a mărturisi aceasta pe faţă, îi opreşte antipatia dintre Moldoveni şi Munteni". Deşi relevă deosebirile de graiu dintre Moldova pe deoparte şi Muntenia şi Ardeal, pe care le consideră o unitate, pe de alta, el afirmă totuşi la sfîrşit, în vădită contradicţie cu sine însuşi, că aceştia urmează limba şi ortografia moldovenească, ceiace este fals. Cantemir face aceiaşi greşeală pe care o vor face aproape toţi cercetătorii limbii noastre literare din secolul al XIX-lea încoace, de a admite o limbă literară unică, numai că greşeşte în sens invers. Cînd el spune că limba Moldovenilor este „mai curată" de cît cea a Muntenilor, el se apropie şi mai mult de cercetătorii moderni, pentru care deasemenea există graiuri mai corecte şi graiuri corupte, numai că evaluările sale din punct de vedere al purităţii sînt iarăşi în sens invers faţă de cele ale modernilor. Terminul „corupt" apare şi la Cantemir, la începutul aliniatului imediat următor celui citat de noi (p. 260) (ed. I-a, p. 152): „De o limbă mult mai coruptă [decît cea muntenească] se folosesc *Cuţovlahii...*" Cu toată greşeala de a-şi imagina o limbă unică, mărturia sa e preţioasă, deoarece această limbă literară unică lui i se părea a fi, altfel decît cercetătorilor moderni, propriul lui graiu moldovenesc, iar nu cel muntenesc. Desigur că în aceasta este de văzut o manifestare a mîndriei sale de Moldovean. Totuşi nu e mai puţin adevărat că pentru dînsul, — şi desigur afirmaţia e valabilă pentru toată intelectualitatea moldoveană a vremii —, graiul moldovean era o normă puternică, la care Moldovenii ţineau, pe care ei o considerau perfectă, demnă, era deci adevărata lor conştiinţă lingvistică. Şi desigur că aceste mărturisiri ale unui om care a trăit pe vremea vechii romîne literare sînt de preferat presupunerilor şi ideilor pe care şi le-au făcut scriitorii şi lingviştii moderni din examinarea textelor. Noi sîntem datori să ţinem samă de ideia pe care şi-o făceau pela 1700—1720 Moldovenii culţi despre graiul lor în raport cu cel muntenesc şi ardelenesc. Stările de limbă sînt stări de conştiinţă, şi Cantemir ne dă in-

formaţii asupra stărilor de conştiinţă. El greşea însă cînd afirma că limba Muntenilor nu era curată şi că ei urmau limba şi ortografia Moldovenilor. Din faptul relevat chiar de el, că Muntenii au *ž* şi *z* în loc de *ğ* şi *dz*, şi din faptul cunoscut de noi din texte, că ei nu părăsesc aceste particularităţi, rezultă că graiul lor era pentru dînşii o normă lingvistică demnă de urmat, şi mulţi o vor fi considerat demnă de a fi urmată de toată romînimea.

Dar să examinăm mai deaproape spusele lui Cantemir, căci ele constituesc şi informaţii date de un învăţat de pela 1700—1720 despre dialectele literare romîneşti. Ni se impune o confruntare a celor spuse de dînsul cu cele relevate de texte. Va trebui să spunem că se constată o potrivire perfectă, deşi la început s'ar părea că nu. Mai întîiu e foarte preţioasă afirmaţia că Moldovenii pronunţă şi scriu *acmu*. Se ştie că astăzi poporul întrebuinţează *amú* la Nord şi peste Prut şi *acú* la Sud-Vest. Deoarece aceste forme populare au existat foarte probabil chiar atunci, s'ar putea admite o deosebire, din punct de vedere al acestui adverb, între graiul poporului şi graiul clasei de sus, pe care-l vorbea şi Cantemir. Alături de faptul că el nu cunoştea palatale în loc de labiale decît la femei, ceiace se explică prin faptul că el ignora stările de lucruri populare şi se referea în mod fatal numai la clasa cultă (vezi mai jos, la *Palatalizarea labialelor*), ea ar fi o nouă probă că Cantemir n'a cunoscut bine decît graiul clasei de sus din Moldova, şi nu şi pe cel al poporului, cu care va fi venit prea puţin în contact, el, fiul de domn şi, mai tîrziu, chiar domnul care a stat zeci de ani la Constantinopol şi în cele din urmă a trebuit să se refugieze în Rusia cu cîteva mii de Moldoveni. Că a cunoscut şi graiul popular nu rămîne îndoială, după cum reiese dintr'un pasaj cu puţin anterior pasajului citat, în care arată că limba mai curată e împrejurul Iaşilor şi că spre graniţe avem şi cuvinte streine (vezi *op. cit.*, ed. a II-a, p. 258-259). Va să zică el a observat unele deosebiri lexicale dela o margine la alta a Moldovei. Dar stările acestea de lucruri nu-i erau cele uzuale, după cum nu-i erau întregii aristocraţii moldoveşti din acel timp, care credea că a vorbi cu palatale în locul labialelor, este

a vorbi ca femeile, nu ca poporul. In al doilea rînd, Cantemir afirmă că Muntenii întrebuinţează *ahăla* pentru *acela*. Se pune întrebarea dacă această formă era întrebuintată numai de popor, la care ea apare şi astăzi, fără a ocupa întreaga Muntenie, sau dacă nu cumva ea era şi forma uzuală în graiul boerilor. Dat fiind că învăţatul domnitor moldovean nu cunoştea bine graiul poporului nici chiar în Moldova sa, este de presupus că nu-l cunoştea bine nici pe cel din Muntenia, — ba încă şi mai puţin decît pe cel din Moldova, deşi totuşi particularităţile dialectelor străine sînt mai uşor memorabile. Dar şi alte fapte ne fac să credem că informaţiile sale despre Muntenia se referă în primul rînd sau chiar excluziv la graiul boeresc. Tot Cantemir ne spune că Muntenii întrebuinţează în vorbirea lor unele cuvinte care nu apar în scrisul lor. Este vorba deci în mod clar despre clasa oamenilor culţi. S'ar putea chiar presupune că printre acele cuvinte omise în scris de Munteni era şi *ahăla*, care într'adevăr nu apare în limba literară din Muntenia, ce foloseşte, ca şi cea din Moldova, pe *acela*. Poate chiar fiindcă într'un asemenea caz Muntenii părăseau vorbirea lor, pentru a accepta un cuvînt ce se găsea însă în graiul vorbit al Moldovenilor, va fi afirmat Cantemir că Muntenii urmau limba şi ortografia Moldovenilor. De fapt nu era numai o acceptare a limbii Moldovenilor, ci şi a limbii Ardelenilor de Nord, care aveau şi ei *acela*. Este foarte probabil deci că *ahăla* era întrebuinţat în vorbirea lor uzuală (generală, curentă, intimă, familiară) de boerii munteni, întocmai cum şi astăzi Muntenii culţi întrebuinţează în graiul lor *ăsta* şi *ăla* şi Moldovenii culţi, *ista* şi *aista*. Cantemir ne dă deci şi informaţii asupra graiului vorbit de boerii munteni. In al treilea rînd este de spus că în ce priveşte Ardealul, afirmaţia lui Cantemir e justă. In timpul său Ardelenii dela Bălgrad nu mai întrebuinţau *ǧ*, ci ž, ca Muntenii. E vorba, fireşte, de Ardelenii culţi de la Bălgrad (deci de cler şi de scribi), a căror limbă o cunoaştem din texte. Dacă şi graiul popular de la Bălgrad, din acel timp avea tot numai ž, nu se poate spune pe baza textelor de atunci.

§ 20.—Ni se impune acum să studiem ceva mai amă-

nunţit aceste dialecte ale vechii romîne literare, caracterizate mai sus numai prin cîteva trăsături, adesea comune cu ale altor dialecte literare. Ni se impune anume să arătăm variantele pe care le prezintă unele din ele dela o regiune la alta, formele pe care dialectele literare le-au luat la unele personalităţi ale vechii noastre literaturi şi evoluţia pe care au suferit-o ele în timp. Pelîngă importanţa pe care o prezintă aceste fapte pentru cunoaşterea dialectelor literare înseşi, aceste fapte sînt interesante şi prin aceia că ele sînt singurele care servesc la localizarea şi cronologizarea unor texte manuscrise. In expunerea noastră despre fiecare dialect literar noi vom arăta şi ce manuscrise, — e vorba, fireşte, de manuscrise mai importante —, aparţin acestor dialecte literare, mai ales că unele din ele au fost localizate şi datate greşit pînă acum.

Incepem cu dialectul rotacizant, şi cu cel foarte înrudit cu el, nerotacizant, din părţile centrale ale Ardealului, ale căror particularităţi însă, bine cunoscute din studiile existente, nu le vom înşira aici. Este de atras doar atenţia asupra faptului că ele se găsesc mai ales în textele rotacizante, iar nu în cele nerotacizante. Nu vom pomeni aici decît cîteva particularităţi ale acestor texte, anume dintre acelea pe care le vom urmări apoi în celelalte dialecte literare: după labială, *é* + *n* + *e* şi + *n* + cons. + *e*, nu se preface oricînd în *í* (*mene, mente*), *e* şi *i*, precedaţi de *r* şi *rr*, rămîn neschimbaţi (*reu, urescu, riu, ţerîră, ţerínă*), *dzuă* (dar *dzile*), *dirept, direptate, a îndirepta, a ğice* (dar *dzise*), *şti* 'ştie' (> lat. *scit*), *a putredi, acmu, acicea, frums'kţe* sau *frîms'kţe*, *a înfrumşa, îmmă*, 'mamă', *ğudeţ* 'judecată', *iuo* 'unde', *curund* 'curînd', *mainte* 'mai înainte' (numai în sensul temporal), *sem, seţi* 'sîntem, sînteţi', *sîmtu* sau *simtu*, 'sînt', *nece* (*nice*) *dinioară* (*dănăoară*) 'niciodată', *a înveşti* 'a îmbrăca', *să* 'dacă', articolul feminin sing. de gen.-dat. antepus (*a ei noastre credinţă*), gen.-dat. sing. *ţărî(eĭ), ţărî(ĭ)*, nom.-ac. pl. *ţărî(le), pietri(le), nusu* 'dînsu', etc. Unele din aceste particularităţi, (de ex. *ğice*, chiar *a înfrîmşa*, care totuşi apare în C. T.), nu se întîlnesc în textele nerotacizante din secolul al XVI-lea, din centrul Ardealului. Mai toate se găsesc însă în graiul popular maramureşean de astăzi sau în alte gra-

iuri populare actuale dela Nord de Mureş. Cu această ocazie este de spus că nu toate particularităţile textelor rotacizante, pe baza cărora I.-A. Candrea, *Psaltirea şcheiană*, I, p. XCI-XCII, a susţinut originea maramureşeană a textelor rotacizante (şi deci a celor dintîiu traducători de cărţi sfinte în romîneşte), se găsesc numai în Maramureş şi Ţara Oaşului sau numai în una din aceste regiuni, ci unele caracterizează o arie mai vastă, carecuprinde cîteodată întreaga regiune dela Nord de Mureş, şi chiar părţi dela Sudul acestui rîu şi din Bucovina. Aşadar nu toate faptele invocate de acest învăţat pentru a susţinea originea maramureşeană a textelor rotacizante sînt în realitate astfel de argumente. Astfel *şti* „ştie" se întîlneşte astăzi şi în regiunea Moţilor şi a Mocanilor din Munţii Apuseni. Pe de altă parte astăzi se poate argumenta că graiul în care au fost scrise aceste texte nu este cel din Bihor, cum a crezut odată Puşcariu şi chiar Drăganu, care îl socotea un amestec de graiu bihorean şi maramureşean. Dacă regiunea bihoreană este astăzi singura în care se găsesc unele fapte lingvistice caracteristice acestor texte, ca *ĭuă*, (lucru relevat de Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études* p. 87, care trimite la Weigand, *L. Atlas*, harta 9), ea prezintă însă şi fapte care lipsesc din textele rotacizante (conjunctivul cu *şi* în loc de *să* şi epenteza lui *c* între *s* şi *l* în cuvinte de provenienţă slavă: *sclab*, pentru care vezi Petrovici, *Transilvania*, 72, Nr. 8, p. 556). Aici trebue să aducem însă argumente cum că textele de graiu înrudit, dar nerotacizante, au fost scrise, sau măcar copiate, în Crişana şi pe spaţiul cuprins între Maramureş şi regiunea Sibiu-Braşov, aşa cum am afirmat la § 18. Nu vom face acest lucru pentru toate textele copiate pe popa Grigorie sau scrise anterior şi legate de el împreună cu cele copiate de el, căci faptele dovedite pentru unele din ele vor fi valabile şi pentru textele cu un graiu asemănător sau identic. Şi nu vom face aceasta nici pentru toate textele din C. T.

Hasdeu, *Cuvinte*, II, p. 142-143, întemeindu-se pe prezenţa în textul Legendei Sfintei Vineri a cuvîntului *boereasă* 'femeie' şi pe faptul că, după cunoştinţa sa, cuvîntul *boreasă* 'femeie' apare in secolul al XIX-lea numai în Bra-

şov şi împrejurimi, trăgea concluzia că Legenda Sfintei Vineri era scrisă în graiul din regiunea Braşovului. Dar la Braşov era uzual, în secolul al XVI-lea şi după aceia, un alt dialect literar, anume cel muntean, iar textul nostru nu posedă particularităţile cele mai rezistente ale acestui dialect (el prezintă confuzie între *dz* şi *z* şi predilecţie pentru *ǧ*, vezi H a s d e u, *op. cit.*, p. 160, apoi *curundu, ibid.*, p. 162, *frămseţile, ibid.*, p. 166, *mainte, ibid.*; el prezintă şi cîteva cazuri de rotacism, *ibid.*, p. 159-160, care se datoresc însă, poate, popii Grigorie). De fapt H a s d e u greşea cînd credea că *boreasă* se găseşte astăzi numai în regiunea Braşovului. Cuvîntul acesta ne obligă să considerăm textul ca scris în Ardealul central sau dela Nord de Mureş, cum dealtfel ne arată şi alte particularităţi ale limbii sale. Precum se poate constata din ALRM, I, 278 şi 380 ('femeie') şi 379 ('soţie'), cuvîntul *boreasă* se găseşte astăzi în Ardealul de Sud (localităţile 156 şi 164 din Tîrnava Mare, 170 şi 166 din Făgăraş şi 190 din Trei Scaune cu înţelesul „femeie" şi 178 din Făgăraş cu înţelesul 'soţie'), dar el se găseşte şi în Maramureş (vezi T. P a p a h a g i, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, glosar, care îl pomeneşte pentru Borşa, ceiace însă nu înseamnă că nu se găseşte şi în alte localităţi), precum şi în graiul cu rămăşiţe rotacizante din Ugocea (Sătmar) (vezi I. S c u r t u, *An. Arh. de Folklor*, VI, p. 172). Noi am arătat însă mai sus, § 18, că în Tîrnava Mare şi Făgăraş nu se mai vorbeşte azi graiul străvechiu, ci un graiu venit din regiunea rotacizantă, anume chiar dela Sud de Maramureş. Trebuie să presupunem deci că cele trei arii ale cuvîntului *boreasă*, astăzi separate (dar poate la Nord avem şi azi o singură arie), alcătuiau la început o arie unică, care se găsea la Nord de Mureş. Lucrul acesta îl arată dealtfel şi evoluţia fonetică a cuvîntului (*oe* $>$ *o*), care s'a produs desigur înainte de migraţia spre Sudul Ardealului [1]).

Legenda Duminicii, (copiată de popa Grigorie), care pre-

1) N. I o r g a, *Istoria literaturii romîneşti*, I, ed. a II-a, p. 116, considera cuvîntul greşit, ca de origine săsească. El se gîndea probabil la germanul *Bauer*, dela care s'ar fi derivat cuvîntul romînesc. Dar derivarea nu era posibilă decît dacă ar fi existat un primitiv masculin, *bur*, în romîneşte, care însă nu este atestat.

zintă rotacismul, (prea puţine cazuride *n* intervocalic păstrat, vezi Hasdeu, *op. cit.*, p. 58-59), cuprinde şi cuvîntul *fom'ĕĭa* 'familia' de două ori (*ibid.*, p. 61-62). Hasdeu spunea (p. 62): „Cuvîntul pare a fi pierit din limbă prin confusiune cu *femeĭă*, фем'ѣе, care în Transilvania — prin aceiaşi acomodaţiune între *f -m* — se pronunţă în unele locuri *foméę*[1]), *fomee*, după cum se scrie şi în gramatica lui Molnar (ed. din 1788, p. 10, 69)." Din ALRM, I, 381 aflu că *fomę'ĭă*, *fŭomę'ĭă* există astăzi în jud. Năsăud (localităţile 360, 268, 218, 223), Someş (localităţile 269, 270, 266, 259), în părţile de Sud ale jud. Sălaj (localităţile 298, 273, 285) şi în localităţile 243 din jud. Mureş, 255 din jud. Cluj, 93 din jud. Turda şi 85 din Haţeg, afară de o serie de localităţi din Oltenia şi Muntenia.

Cuvînt de blare pre la munci din C. T. prezintă forma *scopescu* 'scuipă' (plural) dela *a scopi* (în Drăganu, *op. cit.*, p. 243, greşit, *ascopi*), (vezi şi p. 146), *Aşĭa grăĭeşte Dumnedzău botedzaţilor*, din acelaşi codice, prezintă *scupiĭa* (v. p. 107), iar *Cuvîntul sfîntului Pavel Apostol de ieşirea sufletelor*, din C. S., prezintă *scuepescu*, v. Hasdeu, p. 424 şi Drăganu, p. 146. Din ALR, I, 88 ('scuip') reiese că în Ardeal există următoarele arii: 1) *scuĭp* (care în Ardeal este probabil de conjugarea a IV-a, iar nu I-a, ca în Sudul Carpaţilor; atlasul nu ne dă informaţii asupra acestui fapt), în localităţile 200 (Trei Scaune), 584 (Bacău), 159, 230 (Odorheiu), 190 (Trei Scaune), 178 (Tîrnava Mare), 180, 186 (Braşov) şi 122 (Sibiu) (în aceasta din urmă apare şi *scupĭu*); 2) *scopesc, scopăsc, scopl'esc, scupesc*, etc., în Crişana, cu părţi din Ardealul de Nord, pînă la 223 (Năsăudul de Sud), 243 (Vestul judeţului Mureş), 249, 98 (partea centrală şi de Vest a judeţului Turda); 3) *ştĭopîăsc, şl'ŭopl'ĕscŭ*[2]), *şl'op'ăsc*, etc., *ştŭopăsc*, etc., din Maramureş şi Nord-Vestul judeţului Someş; 4) *stul', stupl'esc, stopčăsc, stŭopčăsc, stopăsc* în judeţele Tîrnava Mare, Tîrnava Mică şi sudul judeţului Mureş (localităţile 231, 150, 156, 144, 160, 158), apoi în Năsăud şi Someş (localităţile 360, 215, 266, 268, 217, 218, 259) şi în Ciuc şi Estul judeţului Mureş (localităţile 227, 571, 573, 576 şi

1) Prin *ę* Hasdeu notează un *e* deschis.

2) Prin *ĕ* se notează în ALR un sunet intermediar între *e* şi *ă*.

194) (nu sîntem siguri dacă toate localităţile de supt 4 alcătuesc o singură arie cu cîteva insule străine, sau două arii separate printr'o făşie ce ar merge peste localităţile 159, 230, (ambele cu *scuĭp*) şi 229 (cu *scupč*) din judeţul Odorhei şi centrul jud. Mureş ; 5) *scupiĭ, scuťiĭ, scuk'iĭ, skuk', skîpŭ, scîpiĭ, scîpt', scîptŭ*, în ţara Moţilor şi în Sud-Vestul Ardealului ; 6) *skip* în părţile de Nord ale Banatului. Cum aria 4 se întinde în Năsăud şi în regiunea în care, după alte fapte, avem o imigraţie dela Nord, este de presupus că mai înainte, în regiunea centrală a Ardealului, între aria *scuĭp*, din Sud-Estul acestei provincii şi aria *scupiĭ*, din Sud-Vestul ei, era un teritoriu în care se întindea una din aceste arii astăzi laterale. Aşadar *Cuvînt de blare pe la munci* din C. T. este scris în Crişana sau părţile vecine din Ardeal, *Aşĭa grăieşte Dumnedzău botedzaţilor*, din acelaşi codice, este scris în părţile de Sud-Vest ale Ardealului, iar *Cuvîntul sfîntului Pavel apostol*, din C. S., este scris prin regiunea ardeleană centrală sau răsăriteană, dela Sud de Mureş (căci forma *scuepescu* este o variantă a formei *scuĭpesc*). Constat însă că D r ă g a n u, care era originar din com. Zagra, jud. Năsăud, pronunţa *a scuipi* (*op. cit.*, p. 146). Bănuesc deci că forma aceasta se găseşte nu numai la Sud de Mureş, dar şi în Năsăud, şi, în acest caz, textul ultim poate fi socotit ca scris şi într'o regiune mai dela Nord.

Rugăciunea sfîntului Sisin împotriva afurisitului drac, din C. S., prezintă confuzie perpetuă între *dz* şi *z* (H a s d e u, p. 294), are însă predilecţie pentru *ğ* (*ibid.*), şi posedă *iuo, acmu, cicĭa*, 'aici' (p. 296). Mai hotărîtor este însă *lemnul* 'arborele' (*ibid.*), căci *lemn* cu acest înţeles se găseşte astăzi în Ugocea (vezi S c u r t u, *An. Arh. de Folklor*, VI, p. 297) (H a s d e u, se pare, considera fenomenul ca produs prin calc lingvistic după textul slav,—căci el dădea alături şi cuvîntul din acest text, дрєво,—dar probabil de nedrept).

Fragmentul de *Apostol*, găsit de I o r g a, vezi *Cîteva documente din cea mai veche limbă romînească*, Bucureşti, 1906 (*A. A. R.*, M. S. L., Seria II, tomul 28), n'a fost bine localizat de el şi de R o s e t t i, *Rech.*, şi *L. r.*, în Nordul Ardealului, căci deşi textul are *semînţe* 'neam', *loc. cit.*, p. 3 (101), care caracterizează limba textelor rotacizante (vezi

Iorga, *Istoria literaturii romînești*, ed. a II-a, p. 117, și Rosetti, *Grai și suflet*, I, p. 105, de unde reiese că e caracteristic Apostolului dela Voroneț), el prezintă *grešale*, p. 6 (104), *aša*, p. 4 (102) și p. 6 (104), precum și *z* pentru *dz*, așa că se încadrează în grupul textelor nerotacizante din centrul Ardealului (textul nu posedă nici un cuvînt ca *ğudec*, *judec*, dar numai cu greu ar putea fi socotit ca scris în Muntenia). Fragmentele de Cazanie despre care e vorba în aceiași lucrare a lui Iorga, au o limbă care se alătură aceleia din C. T.: *dz*, nu *z*, și al *š'ĕsele*, v. p. 13 (101).

Graiul acestor texte nerotacizante, incluziv C. T., sau măcar al unora din ele, mai prezintă unele particularități remarcabile față de graiul rotacizant. Unele din ele au formele *cîĭne*, *mîĭne*, *pîĭne* — cu *ĭ* între *í* și *n* urmat de *e*, *i* —, care însă alternează cu formele fără epenteză: astfel, în Legenda sfintei Vineri, din C. S., avem *mъine*, Hasdeu, p. 166, dar și *cъne*, *ibid.*, p. 159 Formele cu epenteza lui *ĭ* se găsesc, alături de cele fără epenteză, și în *Palia* de la Orăștie, și în cărțile tipărite la Bălgrad în secolul al XVII-lea. Desigur, s'ar putea admite că avem a face cu influența textelor muntene, în special cele ale lui Coresi, s'ar putea admite că, în unele cazuri, popa Grigorie, care copia vreun text muntean, a păstrat unele forme muntenești. Dar deoarece fenomenul caracterizează astăzi nu numai graiurile populare din Muntenia și Oltenia (acestea din urmă, parțial), ci și unele graiuri din Bihor (pe valea Crișului Negru, și între Crișul Negru și Crișul repede), Țara Moților (jud. Turda) și județul Alba (regiunea Bălgrad-Blaj) (vezi Weigand, *Jahresb.*, *IV*, p. 256 și *L. Atlas*) și chiar unele localități din Odorheiu și Ciuc (vezi ALR, I, vol. I, 49 și ALRM, I, vol. I, 74), este mai plauzibil că în cazul nostru avem a face cu pătrunderea unui fenomen popular ardelean-crișan în limba scrisă. Fenomenul în discuție ar localiza deci textele noastre, sau măcar originalele lor, în Crișana de Sud și în regiunea Bălgrad-Blaj.

Graiul tuturor acestor texte, afară de C. T., suferise velarizarea lui *ĕ* din diftongul *ĕá* precedat de š și ž, așa că avea *šade*, *žъle*, *šadză*, *služască*, *aša*, iar nu *š'ĕde* sau *šѧde*, *ž'ĕle* sau *žѧle*, etc., ca în textele rotacizante și C. T. (în

care ѣ sau ѧ notează un *ĕa* sau *ę*). Unii ar putea crede că şi în acest caz avem a face cu o influenţă a limbii literare munteneşti. Desigur însă că de fapt aici nu e decît o particularitate a unor graiuri populare crişene şi ardelene (în sens restrîns), care s'au impus şi în limba scrisă: formele *šasă, šase, šapte, šapt'e, šapk'ă, šapts'ă* sînt foarte răspîndite la Vest de Someşul inferior şi la Sud de o linie Dej-Reghin, (vezi W e i g a n d, *Jahresb.*, IV, p. 250 şi V, p. 17), pînă la Bălgrad-Blaj şi la rîul Tîrnava Mare, unde începe dialectul muntenesc. Aşadar o nouă confirmare a faptului că textele în discuţie nu sînt scrise în Maramureş. Şi o dovadă că C. T. este scris în apropierea acestei regiuni, cum dovedesc de altfel şi alte particularităţi ale sale, pe care le are comune cu textele maramureşene, ca *a putredi, a înfrîmşa*. Trebuie să adaug însă că formele ca *šade* se găsesc şi în textele rotacizante pe ici pe colo, ba chiar că ele sînt norma în C. v. Dupăcum exista un graiu ardelean nerotacizant, cu *šĕáde* sau *šęde*, anume cel din C. T., exista şi un graiu maramureşean, rotacizant, cu *šade*, pe care însă nu-l putem localiza mai precis. Cred că şi confuzia între *dz* şi *z*, prezentă în atîtea din textele noastre, trebuie explicată prin stările de lucruri populare din Ardeal şi Crişana: în regiunile „Criş-Mureş“ şi „Someş-Tisa“, *dz* rezultat din *d* latinesc + *ĭ* + *á* ori *é*, *d* latinesc + *ĭ* + voc. după accent şi *d* latinesc + *i* romînesc primitiv, nu s'a menţinut pretutindeni, ci a fost pe alocurea înlocuit cu *z* (vezi P h i l i p p i d e, *Orig.*, II, p. 157 şi 158, care se întemeiază pe materialul cules de Weigand).

Aşadar aceste texte nu pot fi socotite ca traduse tot în Maramureş şi în graiul maramureşean. Şi nu se poate admite nici că textele în discuţie sînt copii făcute în Sudul Ardealului depe nişte texte rotacizante, cum admite R o s e t t i, *L. r.*, p. 28 (afară numai dacă prin „sudul Ardealului“ autorul înţelege şi regiunea Mureşului). Dacă aceste texte ar fi copii din Sudul Ardealului depe nişte texte maramureşene, ele ar fi trebuit să prezinte *ž* şi *z* în loc de *ǧ* şi *dz*, ceiace însă nu este cazul decît rar. Rezultatele acestea duc însă şi la altă concluzie: particularităţile lingvistice ale textelor rotacizante, discutate mai sus, care nu apar în textele rotacizante, ne mai arată că textele rotacizante n'au

fost traduse și în regiunea dela Sud și Vest de Maramureș, cum s'a propus de unii cercetători, ci numai în Maramureș, ba chiar numai în Maramureșul de Nord, căci cel de Sud și Ugocea prezintă unele din fenomenele textelor nerotacizante, ca *boreasă* 'femeie'.

Alături cu textele nerotacizante sau mixte în discuție sînt de pus și cele mai multe din scrisorile romînești dela Bistrița, publicate de Iorga și Rosetti. Ele merg mai ales cu C. T., căci au *šѣ*, *šѧ*, etc. Este drept că unele din ele sînt scrise în Moldova (Bucovina) și prezintă toate particularitățile graiului literar moldovenesc din acel timp; nu trebuie să uităm însă că în Bucovina se scria atunci și într'un graiu mixt (cu rotacism), întocmai ca în unele părți dela Nord de Mureș, așa că, deși e vorba de o regiune moldovenească, avem oarecum aceiași situație lingvistică ca și în Ardeal. Dealtfel unele particularități de limbă leagă aceste texte de cele din Ardeal. Astfel pronumele de reverență nu e în ele întotdeauna după norma moldovenească (vezi mai jos, § 23), ci sună și: *domnii sale* (gen.), *domniilor voastre* (dat.), Rosetti, scrisoarea 1), *domnitale* (gen.), *domnilor voastre* (dat.) (*ib.* 3), *domnilor voastre* (5), *domn*[*ı*]*lor vostre* (8), *dumnie tale*, *dumnelor vo*[*s*]*tre* (9), *domniei sale* (10), *dumneloriu v*[*o*]*astre* (18), *domnilor voastre* (19, 21), *d*(*u*)*mn*(*e*)*tal*(*e*) și altele la fel (22), *domni*(*lo*)*r vostre* (23), *domniilor voastre* (26), *domniilorь vostre* (28), *domniei sale*, *domniei tale* (30, scrisă în Nordul Maramureșului), *domnii sale*, *domniilor voastre* (36), *d*(*o*)*mneei sale*, *d*(*o*)*mnie tale*, *d*(*o*)*mnetale*, *d*(*o*)*mnelor vostre*, etc. (37, 38, 39, 41, 42, 44). Cu toate acestea, în regiunea dela Nord de Mureș (și în Bucovina) întîlnim în acea vreme și formele care caracterizează graiul moldovean, *dumitale*, *dumisale*, *dumilor voastre*, *dumilor sale*, și chiar *domia sa*, *domia voastră*, *dumile voastre* (o parte din celelalte scrisori publicate de Rosetti, precum și I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, p. 19-20 : *dumneata*, *dumitale* [dat.], Bălgrad, 1600).

Dialectul literar din centrul și Nordul Ardealului, din secolul al XVII-lea, este de fapt dialectul ardelean nerotacizant din secolul anterior, dar mai ales cu unele aspecte ale celui din C. T. (*šѣde*, *žѣle*). Ca și acela, el are două mari varietăți : una, caracterizată prin *cîĭne*, *pîĭne*, uzuale pe

la Bălgrad, şi alta, caracterizată prin *cîne, pîne*, în regiunea de Nord a teritoriului care altădată era rotacizant, dar şi în regiuni centrale ale Ardealului şi Crişana de Sud. Prima varietate este cea a cărţilor tipărite la Bălgrad în secolul al XVII-lea (prima carte rákóczyană, tipărită la 1639, *Noul Testament* al lui Simion Ştefan, considerat, greşit, de Gaster ca scris în dialectul muntenesc, cărţile popii Ioan din Vinţi), cealaltă este a unor manuscrise ca acel discutat de Eufrosina Simionescu, *Un moltivelnic romînoslav, Rev. Cr.*, III (1929). (Autoarea îl crede, pe baza limbii şi a scrierii, — dar faptele pe care se întemeiază nu sînt arătate —, o copie făcută prin Sălaj sau Sătmar, pela 1650-1700, vezi p. 143. In el găsim : *ğ* — dar o singură dată, *bajocură*, p. 153, şi o singură dată, *ajută*, p. 163 —, *z*, *direptŭ*, p. 149, *derept*, p. 154, *direptate*, p. 157, 159, *îndreptează*, p. 161, *acum(u)*, p 150, 155, 162, *deşartă*, p. 150, 151, *deşerte*, p. 153, *aşe*, p. 154, *aşei*, p. 156, *pînea, pîne* (art.), p. 161, *greşalele, greşelele*, p. 156, *simt, simtem* p. 155, *mai nainte*, p. 157, 162. Dar textul cuprinde şi cîţiva *ñ* : *ţinitoriulŭ*, p. 154, şi *pustinè*, p. 157, şi mai ales *scupiere* 'scuipare', p. 158, care arată că el a fost scris sau măcar tradus prin Sud-Vestul Transilvaniei, pînă aproape de judeţul Turda, vezi mai sus aria *scupĭ*. Cu acest fapt se potriveşte perfect şi prezenţa lui *z* în loc de *dz*.) I. Şiadbei, *Rev. fil.*, I, p. 278, vorbind de forma *pĭne*, care se găseşte alături cu *pîne*, în *Noul Testament* dela 1648 şi în prima carte rákóczyană, crede că e un muntenism al Ieromonahului Silvestru sau al tipografului Dobre, ambii munteni, şi nu vede că e vorba de un fenomen popular depe lîngă Bălgrad. El relevă acolo (dar o spusese mai înainte Densusianu, *Hist.*, II, p. 58), că alternarea formelor *pîne* şi *pĭne* se găseşte şi în *Palia* dela Orăştie şi C. T. Cred că şi uzul acestor texte se explică prin graiul local. Dar aceasta nu este singura distincţie care se poate face. In părţile de mai la Nord, graiul scris a păstrat mai multe particularităţi ale textelor din secolul al XVI-lea, în părţile de mai la Sud el se abate, apropiindu-se de cel muntean. Vom avea *dz* la Nord şi *z*, sau cel puţin confuzie între *dz* şi *z*, la Sud. Vechile forme rotacizante, *şti, acmu, curund*, etc., se vor întrebuinţa la Nord, formele *ştie, acum*,

curînd, etc., la Sud (la Bălgrad de exemplu). Cred că pe prezența lui *ĭĭ* și chiar a lui *z*, *știe, acum, curînd*, etc., în aceste texte, se întemeia Gaster, cînd afirma că graiul *Noului Testament* dela Bălgrad este muntenesc, și că dialectul ardelean de Sud-Vest, la care el nu cuprinde dialectul bănățean, se aseamănă cu dialectul muntean. (Căci, precum s'a văzut la § 16, acest învățat a separat o variantă dialectală ardeleană de Sud-Vest sau ardeleană propriu zisă, de varianta de Nord-Est, aceasta rămînînd a fi numită de el dialectul ardelean de Nord-Est sau moldovenesc. Susținerile acestea nu pot fi însă acceptate, căci graiul cărților tipărite la Bălgrad, cu toate marile sale apropieri de graiul muntenesc și ardelenesc de Sud, rămîne totuși distinct de acestea prin păstrarea lui *ğ*.) Dialectul în întregimea lui se mai caracterizează prin šѣ, šѧ, žѣ, žѧ (*služѣšte, služѧscă*), *dzua* sau *zua*, *țărĭĭ*, *țărîle, pietri*, etc. Sporadic apare și *ğice* al textelor rotacizante (vezi I. Lupaș, *Documente istorice transilvane*, I, p. 19, pentru anul 1600, G. Pascu, *Ist. lit. rom. din sec. XVII*, p. 39, pentru *Cuvîntul de îngropăciune*, 1639, al lui Toader Diacul, originar din Feldra, delîngă Bistrița, și N. Iorga, *Scrisori și inscripții ardelene*, II, p. 136, pentru Năsăud, 1715), deși forma normală este *dzice, zice*. Pronumele de reverență e: *dumnealui* (nom., gen.) 1648, Bălgrad, (Iorga, *Studii și documente*, IV, p. 28); *domniei tale*, Bălgrad, 1661 (Lupaș, *op. cit.*, p. 305-306), *dumnealui, domnii lui*, (1673, Lupaș, p. 331), dar și *domilor sale*, alături de *dumnealui, dumnealor*, care apar în documentul nerotacizant din preajma Șcimușului, circa 1700, din Iorga, *Studii și documente* IV, p. 69-70, precum și *dumital(e), dumisal(e)*, alături de *dumneta, dumnata*, din documentul dela 1706, fără loc, dar scris în Ardealul dela Nord de Mureș, cum arată *giupăne, giupăneasa, giupănul*, — cu *ğ* —, și *chischineu* 'testemea' — cu *t'* sau *k'* în loc de *t* — (vezi Iorga, *op. cit.*, p. 72-73).

In acest dialect ~~este~~ este scris și textul din Gaster, I, p. 45-52 (*Cuvînt pentru curăție*), considerat de acesta ca moldovenesc, — adică, după terminologia sa, ardelenesc de Nord-Est și moldovenesc —, (căci el nu este considerat ca muntenesc și ardelenesc propriu zis, vezi p. C și CVI-CVIII). Intr'adevăr, textul are *acmu*, p. 46, r. 16, *așѣ*, r. 12 de jos,

slujască, p. 47, r. 18, *să înpomcişʌdzь*, r. 9 de jos, *şti*, r. 5 de jos, *acьmu*, p. 48, r. 6, *şti*, r. 13, *să...înşѣle*, r. 2 de jos, *dzua*, p. 49, r. 22, *lѣmne* 'copaci', r. 5 de jos, *acmu*, p. 50, r. 18 de jos *dzua*, p. 51, r. 4, *şti*, r. 10 de jos, şi 13 de jos, *pîine*, p. 52, r. 2, 7 şi 13, *aşѣ*, r. 12, 19 şi 20, *acum*, r. 19, *dѣcmu*, r. 19 de jos, *simtь* 'sînt' (pl.), r. 15 şi 17, *grijѣşte*, r. 2, 4, 5-6 şi 7 de jos. El trebuie să fie scris mai spre Sud, cum arată *pîine*. Nu ştiu pe ce s'a întemeiat Gaster ca să dateze acest text: „ante 1618" (la p. CX spunea că acest text este datat *ad quem*). După limbă, — anume apariţia destul de deasă a lui *-ene*, *-ente*, etc., după labiale —, nu se poate spune altceva decît că e din jurul anului 1600 sau din prima jumătate a secolului al XVII-lea. Tot în acest dialect este scris şi textul publicat de Gaster în I, p. 63-65 (*Călătoria lui Sith la raiu*), după cum arată *aşʌ*, p. 63, r. 1 de jos şi 2 de jos, *mînile* p. 64, r. p. 65, 14, *acmu* r. 22, *mînile* r. 5 de jos (*a şasʌ*, p. 65, are grafia C. v.). El trebuie să fie însă scris mai spre Nord, unde nu se găseşte decît *pîne*. Dimpotrivă *Paleia*, fragment publicat de Gaster în I, p. 65-68, este scrisă în regiunea de Sud, ca şi *Cuvîntul pentru curăţie: acmu*, p. 65, r. 12 de jos (dar şi *acum*, r. 6, de jos), *pîine*, r. 5 de jos, p. 66, r. 3, *acum*, r. 14 de jos, *aşa*, r. 4 de jos, *mînile*, p. 67, r. 1, *aşa*, r. 9 de jos. Este de mirare că ultimele două texte au fost considerate de Gaster, I, p. C, ca munteneşti. Ele au pretutindeni *ğ* şi *dz*. Nu ştiu pe ce s'a întemeiat Gaster ca să dateze aceste texte între 1600 şi 1625. Ele pot fi plasate în prima jumătate a secolului al XVII-lea (ultimul ar putea fi plasat şi în jurul anului 1600). — Tot în acest dialect sînt scrise şi *Aşezămînturile Vlădicăi Sava*, 1675 (Cipariu, *Acta et fragmenta historico-ecclesiastica*, Blaj, 1855, p. 145 şi urm., din arhiva Făgăraşului), la Gaster, p. 217-219, şi *Faptele unui săbor mare de supt Vlădica Sava*, 1675 (Cipariu, p. 148-150, din arhiva Făgăraşului), la Gaster, p. 219-220. Textele prezintă *ğ* şi *pîne*, (acesta, la p. 218, r. 6 de jos) şi *aşe* (p. 217, r. 3 de jos, p. 218, r. 15, p. 219, r. 16 de jos, p. 220, r. 9, r. 14). Diacul stătea probabil supt influenţa graiului muntean, şi astfel va fi impus pe cei cîţiva *ž* din text: p. 217, r. 3 de sus (cu chirilică), *juraţi*, r. 2 de jos, *jurămînt*, p. 220, r. 14 de jos. Textul, de un caracter mai dialectal, se abate dela

norma obişnuită în acest timp la Bălgrad ca limbă şi ca ortografie.—Ultimele tipărituri importante, scrise în graiul acesta, sînt cele ale popii Ioan din Vinţi. Nu ştiu cum poate spune Gaster, I, p. CII-CIV, că *Diaconariu*, (fragment la p. 243-246), are altă limbă decît celelalte cărţi ale popii Ioan din Vinţi, şi că deci nu poate fi opera lui; prezenţa lui *dz*, faţă de *ź* din celelalte cărţi, relevată acum de noi, nu e hotărîtoare. Voiu pomeni şi pe Alexandru Dascal, *Penticostarion*, 1694 (fragment la Gaster, I, p. 312-314). Nu pricep de ce Gaster, p. CIV, îl consideră scris în graiul moldovenesc sau ardelenesc de Nord, cînd el are *îi*: Gaster, p. 313, r. 1: *mîinile*, r. 6: *mîinilor*, r. 9: *mîinile*, r. 7 de jos: *mîini*; acestea nu se pot întîlni cu *ğiudecă* (p. 312, r. 1 din text) şi *šade* (p. 313, r. 15) decît în regiunea indicată de noi (dealtfel Gaster însuşi îl consideră ardelean la p. CVIII). Celălalt text al lui Alexandru Dascal, *Psaltire slavoromînă cu tîlc*, Gaster, I, p. 314-315, este, cum a spus-o şi acesta, p. CIV, o copie muntenizată depe un text ardelean depe Mureş sau dela Nord de Mureş sau chiar din Moldova. Textele datate, care urmează la Bălgrad acestora, anume documentele mitropolitului Atanasie, din ultimii ani ai secolului al XVII-lea, prezintă unele caractere munteneşti, pe care acest graiu nu le avea pînă atunci, în special ž (vezi I. Lupaş, *Documente istorice transilvane*, I, p. 464 şi p. 480). Totuşi avem în ele: *aşe*, p. 467; *pîne*, p. 480; *ţărăi* (genitiv), p. 481. Dar în celelalte părţi ale teritoriului dela Nord de Mureş, *ğ* (ba încă şi alte fapte caracteristice dialectului rotacizant), este în uz şi în primul sfert al secolului al XVIII-lea. Astfel, avem în Beiuş la 1724; *giupînul*, *mainte* (dar şi *mai nainte*), *curund* (vezi Iorga, *Studii şi documente*, IV, p. 80-81), iar la 1721; *giuraţĭ*, *agiută* (*ib.*, p. 81-82).

Expunerea de mai sus asupra dialectului nerotacizant din Ardeal dovedeşte că tot aveau puţină dreptate Gaster şi Philippide, cînd credeau că în secolul al XVII-lea începe să se unifice limba literară romînească (primul considera Noul Testament dela 1648 ca începutul unificării, Philippide se gîndea probabil tot la el). Dar era numai un pas spre unificare. Expunerea de mai sus mai do-

vedeşte ca justă, pentru această regiune, ideia implicată în afirmaţiile lui Philippide din *Introducere*, (vezi mai sus, § 17), că graiul din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea a alcătuit o unitate. Ba, fapt care n'a fost observat de învăţatul ieşean, acest graiu a trăit şi în primele decenii ale secolului al XVIII-lea. Trebuie să spunem însă că în secolul al XVII-lea a avut loc o emancipare continuă a graiului ardelean de ceiace a fost el în secolul anterior. Astfel, în Noul Testament al lui Simion Ştefan şi în textele din a doua jumătate a secolului, *-ene*, *-ente*, etc., nu se mai întîlnesc decît în mod excepţional.

§ 21. — Dialectul literar muntean şi ardelean de Sud se mai caracterizează prin următoarele fenomene fonetice: epenteza lui *ĭ* între *í* şi *n* + *e*, *i* (*cîĭne*, *mîĭne*, *pîĭne*), velarizarea lui *e* precedat de labială şi urmat în silaba următoare de *šă*, *šĭ*, *žă*, *žĭ*, (*cămaşă*, azi şi *cămaşe*, *băşîcă*, azi şi *băşică*), velarizarea lui *ĕ* din diftongul *ĕa* precedat de š, ž şi urmat în silaba următoare de *e*, *i* sau sunet muiat (*šade*, *šapte*, *šarpe*; *žale*, *služašte*, *îngrižašte*), care se găseşte şi în dialectul rotacizant, dar nu e excluziv (numai în C. v.), şi chiar excluziv în dialectul ardelean central, apoi *aşa*. Deasemeni avem *dzi(ua)*, *drept*, *dreptate*, *a îndrepta*, *acum*, *judecată*, *unde*, *curînd*, *deaca* (*deacă*, *dacă*), *frumuseaţe*. Dar aceste forme nu apar în dialectul literar muntean cu excluzivitate. In locul lor se întîlnesc, — şi în unele texte, foarte des —, şi formele maramureşene. Astfel, *io* 'unde' se întîlneşte în scrisoarea boerului Neacşu din 1521 şi în Coresi, *dzua*, *direpl*, *acmu*, *frumseaţe*, *frîmseaţe*, apar în documente, în Coresi, în Moxa (pentru documente vezi H a s d e u, *Cuvinte*, I, şi G a s t e r, *Chest.* I). Deoarece în aceste texte avem şi forme ca *nusu*, *nunsu*, *însu*, etc., din textele rotacizante din Ardealul central, este sigur că avem a face cu o influenţă a textelor rotacizante asupra graiului cult muntean din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Şi dacă *io* din scrisoarea boerului Neacşu nu se explică prin vreun graiu popular muntean, de origine meglenoromînă, venit la Nord în secolul al XIV-lea, cînd a avut loc o migrare de Romîni suddunăreni la Nord (vezi G. I v ă n e s c u, *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia*, *Graiul Romînilor din imperiul romînobulgar*,

în *BIFR*, IX, p. 161-174), trebuie să ridicăm această influență înainte de 1521, data scrisorii boerului Neacşu, ceiace ar fi un indiciu că traducerile rotacizante sînt anterioare începutului secolului al XVI-lea. Pronumele de reverență este *domnĭata, domnietale* (dat.), *domniele voastre* (scrisoarea lui Neacşu din Cîmpulung, 1521) *dumnelui* (gen.), Gaster, I, p. 134 anul 1650; *dumnielui* (dat.), Gaster, I, p. 135, anul 1650. In acest graiu literar este scris fragmentul de Levitic dela Belgrad, Hasdeu, *Cuvinte*, I, p. 6-12 (la Gaster, *Chrest.* I, p. 3-5), considerat pe nedrept de Hasdeu, *Cuvinte*, I, p. 5-6, şi după aceia şi de Lambrior, *Carte de cetire*, p. 1, ca oltenesc, căci el nu cuprinde niciun oltenism. Hasdeu se întemeia pe ortografia textului, anume pe particularitatea ѣ = *ă*, pe care o găsea şi într'un document din Oltenia (Bistrița). Dar după Bărbulescu, *Fonetica alfabetului cirilic*, p. 297-308 şi în special 298, această ortografie se găseşte, alături de ъ = *ă*, pe tot teritoriul romînesc, şi chiar în *Levitic*, unde însă apare mai ales ѣ = *ă*. Eu constat însă că preferința de a nota pe *ă* prin ѣ se găseşte şi în textele scrise în secolul al XVII-lea la Biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, texte despre care va fi vorba mai jos. Gaster nu pune textul nici între cele muntene, nici între cele moldovene (vezi p. C şi CVI-CVIII), ceiace înseamnă că-l consideră moldovenesc, lucru imposibil de admis. I. Şiadbei, *Rev. fil.*, I, p. 276-279, a susținut că textul acesta este o copie de pe text ardelean (depe la Sibiu-Braşov? poate şi din părțile nordice), şi se întemeia pe faptul că, pe lîngă caracterele dominante ale dialectului literar muntenesc, ž, *z* şi *iĭ*, textul mai prezintă unele ardelenisme ca *hasnă* 'folos'. Dacă am fi avut numai pomenitele particularități muntene, s'ar fi putut susținea foarte bine că textul a fost copiat în Sudul Ardealului. Dar în text se găseşte de mai multe ori grafia *vrăjimașii*, care dovedeşte existența unui *ž̌*. Plecînd dela acest fapt, Şiadbei afirma că cel care a copiat textul era muntean. Eu mă întreb dacă *š̌* şi *ž̌* nu existau şi în regiunea Sibiu-Braşov şi, prin urmare, dacă nu e inutil să se mai admită un copist din Sudul Carpaților, mai ales că în Braşov găsim şi semnul ѣ cu valoare de *ă*. Părerea că textul e o copie

munteană depe un text ardelean, — dar de Nord—, se întîlneşte şi la Rosetti, *L. r.*, p. 28-29, care nu arată însă pe ce fapte se întemeiază. Textul este considerat de acest învăţat printre cele mixte ca graiu. Intr'adevăr, s'ar putea admite că textul a fost tradus în dialectul rotacizant sau în cel din centrul Ardealului, şi că, după aceia, s'a făcut o copie pela Sibiu-Braşov sau în Muntenia. Un text care a fost scris desigur în Ardealul de Sud este şi *Geografia Ardealului*, de pela 1660-1680, publicată de Cipariu în *Organul luminării*, nr. XXV, p. 131-132 (vezi *Principii*, p. 114, nr. rg. 9) şi de Gaster, I, p. 175-178. Pe lîngă ž, apare, împotriva normelor, *al şksele*, p. 177, r. 12. Formele dialectale: *s'au corunat*, p. 177, r. 3 de jos, *corună*, p. 178, r. 18 şi *lucră* (prez. ind. pers. III pl.) r. 23, ne arată că textul este ardelean.

Deoarece în Ardealul de Sud, — astăzi, se poate spune, de graiu muntean —, s'a produs, într'o epocă destul de veche, imigrarea unor Romîni cu graiu deosebit (vezi G. Ivănescu, *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia*, BIFR, IX şi aici, mai sus, § 18), păstrat în parte pînă azi, textele „muntene" din Ardealul de sud vor avea chiar din secolul al XVII-lea unele particularităţi dialectale. Astfel, textul manuscris dela biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, publicat de Gaster, I, p. 136—137, are particularităţi dialectale accentuate, care sânt desigur ale Românilor din Şcheii Braşovului, originari din Sudul Dunărei, şi se caracterizează şi prin norme ortografice deosebite de cele obişnuite la graiul literar de Sud, între altele *aşe* (p. 136, r. 6 din textul cu chirilică şi r. 6 de jos), care e desigur de origine nordică, precum şi cunoscuta normă ortografică slavă de a adăuga un χ final cu valoare fonetică zero. (Vezi Bărbulescu, *Fonetica*, p. 467—476) [1]). Aceleaşi norme ortografice se întâlnesc şi în alt text manuscris dela aceiaşi biserică, publicat de Gaster la p. 141—142. Particularităţile dialectale ale acestui text trebuiesc puse

1) Desigur, nu avea dreptate Drăganu, cînd, în *Dacor.*, IV, partea I-a, p. 128, nota 5 (care continuă şi la p. 129), inclina să admită că χ despre care e vorba, avea o valoare fonetică, şi că apariţia acestui *-h* în limbă s'ar datori unei influenţe săşeşti.

tot pe socoteala Romînilor din Şcheii Braşovului. Textul dela aceiaşi biserică, publicat de G a s t e r la p. 137—141, este, după cum a arătat acest învăţat, p. XXXVIII, o copie depe textul respectiv din Cazania lui V a r l a a m, bine înţeles, „cu limba modificată" şi, vom adăuga noi, şi cu ortografia modificată. Abaterile lingvistice dela textul lui V a r l a a m sînt impuse de graiul din Şcheii Braşovului. Normele ortografice sînt însă altele decît în celelalte două texte dela această biserică. Un document din 1601—1602, scris în Sălişte (Sibiu), (I o r g a, *Studii şi documente,* IV, p. 15—16), prezintă *i Pria, i Prăia* şi *i Neacşă* (dative), iar altul, din 1628, din Săcel (Sibiu) (*ib.,* p. 16—17), prezintă *Pătru al Gărce,* deci nişte forme caracteristice textelor rotacizante (aşadar, la datele pomenite mai sus, migraţiunea dela Nord de Mureş a unor populaţii rotacizante era un fapt întîmplat).

Dar şi în sudul Carpaţilor s'a petrecut, cu începere din secolul al XVII-lea, pătrunderea multor elemente populare, specific muntene sau oltene, în limba scrisă. Astfel, în *Hronograful* lui Moxa găsim *cîne, pîne, mîne* („o singură dată *cîini*"), şi *a uidi* 'a scăpa de pericol' (vezi P a s c u, *Ist. lit. rom. din sec. XVII,* p. 54—55), care se întîlnesc şi astăzi prin Oltenia. Verbul *a uidi* 'a scăpa' se întâlneşte şi într'un document dela 1634 (I o r g a, *op. cit.,* p. 22): *am uiditь păn astăzi cu zile.* Elementele populare, specific muntene, pătrund în limba scrisă în mod sensibil în a doua jumătate a secolului al XVII-lea. După cît se pare, ele nu se găsesc în textele coresiene. Dar spre 1700 şi după aceia, unele din ele, precum prepoziţiile *dupâ* 'depe' şi *duprin* 'deprin', devin normă la unii scriitori (Stolnicul Constantin C a n t a c u z i n o, Radu P o p e s c u, poate chiar textele religioase, în care nu sînt sigur dacă fenomenul e normal).

Ca şi în cazul dialectului ardelean dela Nord de Mureş, ideia de bază a lui P h i l i p p i d e din *Introducere în istoria limbii şi literaturii romîne,* p. 97—116, că limba scrisă din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea este aproximativ aceiaşi, se dovedeşte justă şi pentru dialectul literar muntean. Se pare însă că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea o serie din caracteristicile secolului al XVI-lea, precum de exemplu *mene, mente,* etc., nu mai sînt în uz. Cu toate acestea,

graiul cu elemente ale secolului al XVI-lea rămîne încă în uz, şi, întocmai ca şi în Ardeal, trăeşte mai mult decît credea Philippide, ocupînd şi primul sfert al secolului următor. In Muntenia la 1714 (7222) încă se scriau acte publice cu o serie de arhaisme, adesea chiar maramureşenisme (din textele rotacizante). Astfel, textul din Iorga, *Studii şi documente*, III, p. 94—96, document dela Ştefan Cantacuzino, care, pe lîngă *dreptă, dreptŭ aceia, dreaptă* (p. 94), *dreptate* (p. 96), are, p. 94: *ţărălor, ţărăi, direapte, nici odinioară* 'nici-odată', p. 95: *nedireptatea, direaptă, nedireptului, ţărîl*, p. 96: *pietrile*.

§ 22.—Dialectul bănăţean din secolul al XVI-lea, astfel cum îl găsim în *Palia* dela Orăştie, nu se deosebeşte mai prin nimic de graiul nerotacizant din Ardeal, din aceiaşi vreme. Ca şi în acela, avem acelaşi amestec al lui *dz* cu *z*, acelaşi amestec al lui *-înə, -înĭ* cu *-îńe, -îńĭ*, aceiaşi *šase, šapte*, în general acelaşi amestec de forme specific rotacizante, cu forme specific munteneşti (*acmu, ţ'ърѫcі*, dar *curînd*). Dintre particularităţile graiului popular de astăzi, numai păstrarea lui *ń* apare aproape regulat în text, în care acest sunet e notat cu *n*. Celelalte particularităţi ale dialectului popular nu apar în *Palia* dela Orăştie decît în mod excepţional sau chiar de loc. Astfel, pers. a III-a sing. a conjunctivului prezent dela conj. I-a, care în graiul popular din Banat se termină în *-ă*, nu apare decît foarte rar: numai *să lucră* în loc de *să lucre*, p. 18, r. 7 (ed. Mario Roques) şi *să viadză* în loc de *să vieadze*, p. 23, r. 7 (*ib.*) în primele cincisprezece capitole. Nu dispun de texte bănăţene, scrise cu chirilică, din secolul al XVII-lea. Dar în acest secol, dialectul apare şi într'o haină latinească, cu o ortografie maghiară-săsească. Judecînd după astfel de texte, el şi-a păstrat şi după 1600 particularităţile amintite, dar a căpătat altele noi. Astfel, Anonymus Caransebesiensis notează, pe lîngă *ń* străvechiu, redat prin *ny*, şi pe *l', ń, t'* recenţi, proveniţi din *l, n, t* urmaţi de *e, i*; *kuny* 'clavus', *enkaljek* 'cons[c]endo equum', *funye* 'funis', *povestje* 'concio', (vezi Drăganu, *Dacor.* IV, partea I-a, p. 117, nota 2, care continuă şi la p. 178; acest învăţat indentifică pe anonim cu Mihail Halici, *ibid.*, p. 112-162). Deasemenea

Lexicon Marsilianum, plasat de Carlo Tagliavini, *Il „Lexicon Marsilianum"*, p. 180–182, spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, prezintă: *curtie* (p. 189), *kurund* (p. 193), *ominyesc* (*ib.*), *binyele* (p. 19), *sokotiesk* (*ib.*), *gengyesk* 'gîndesc', *pustinyetate* (p. 199), *pustinyesc* (p. 200), *szoa* 'dzua' (*ib.*), *gruny* 'gruiu' (p. 211), *pana aknum* 'pînă acum' (p. 212), *pana acuma* (p. 213), *gazdonya* (*ib.*), *acnu* 'acum' (p. 214), *kalie* (p. 220), *kalje* (p. 221), *kartye* (p. 223). *limpedye* (p. 224), etc., pe lîngă *omineste* (p. 188), *oste* (p. 190), *bine* (*ib.*), *minte* (*ib.*), *carne* (p. 191), *sudek* 'judec' (p. 195), *inkalik* (p. 196), etc. *Lexicon Marsilianum* prezintă şi alte inovaţii: formele verbale în *-iŭ* şi *-dz* (*spuiu, saiu, vădz*) au fost înlocuite cu forme în *-n*, *-r* şi *-d*. In *Lexicon Marsilianum* a pătruns şi un alt fenomen popular: *ğ* apare prefăcut cîteodată în ž, în orice condiţii s'ar găsi el, nu numai urmat de *ó* şi *ú*: deci avem *leže, dežet*, etc. (vezi *Tagliavini*, p. 81). E un fenomen care caracterizează azi Crişana. Totuşi apare şi *ğ*, notat *ds* sau *gs*: *dsok*, p. 192, *gsur*, p. 193 (alături de *sor* 'jor', p. 221). Cred că pomenitul lexicon trebuie considerat ca redînd ceiace era pronunţie normală la oamenii de cultură din Banat depela 1700. In prima jumătate a secolului al XVIII-lea acest dialect va înlocui şi el pe *ğ* cu ž. Este de adăugat că o particularitate ca *mn* pentru *un* (*scamn*) nu apare în graiul cult bănăţean pînă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea.

§ 23. — Am spus că în evoluţia dialectului literar din Moldova trebuie să distingem două mari faze: una, care se întinde în secolul al XVI-lea şi al XVII-lea şi primele decenii ale secolului al XVIII-lea, de un caracter destul de deosebit de cel al limbii literare de astăzi, şi alta, depela începutul secolului al XVIII-lea încoace, foarte apropiată de limba literară de azi, dacă lăsăm la o parte unele elemente populare. Cea dintâiu se apropie până la identitate de graiul literar întrebuinţat în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea în Maramureş şi în părţile de Nord ale Ardealului,—abstracţie făcînd de rotacism—, mai ales în manuscrise. Cînd N. Iorga, *Istoria literaturii romîneşti*, I, ed. a II-a, p. 122, spunea că limba textelor maramureşene şi ardelene din secolul al XVI-lea „a înrîurit simţitor felul de a scrie romîneşte pînă departe în veacul al XVII-lea", şi că

ea „a impus întru cîtva un stil", avea dreptate mai ales dacă e vorba de Moldova". Vom întâlni *cîne, mîne, pîne,* š'ѣ*pte, slu*ž'ѣ*šte, aš'*ѣ sau *ašѧ, căm'*ѣ*šă, bešică, acmu, curund, dirept, direptate, a îndirepta, frâmseaţe, dzua, ğudeţ* (nu *judecată*), *ţărîi, ţărîle, mainte, nice dănăoară,* vom întîlni chiar *şti* „ştie" (V a r l a a m, p. 215, r. 16, p. 295, r. 20, ed. Fund. Reg.), *ğice* 'zice' (în acte publice din secolul al XVI-lea, vezi P a s c u, *op. cit.*, p. 39), articolul femenin antepus, la gen.-dat. (vezi G h i b ă n e s c u, *Ispisoace şi zapise*, I, partea II, p. 87: *ei Gripinei*, gen., document 7121=1622, Sept., 30, II, partea I, p. 152: *i Ciolpănease*, gen., de două ori, doc. 7146, Martie, 9, Iaşi, p. 160: i *Ciolpъn'*ѣ*sъ*, gen., doc. 7146, Martie, 18, Iaşi), *cu nuşi* 'cu dânşii' (*ibid.*, II, partea I, p. 7, doc. 7140 = 1632, Martie, 8, Suceava, *sim* 'sîntem', (*ibid.*), p. 25, doc. 7142 = 1634, Genar, 13), ѫ*nma* 'mama', *ibid.*, p. 58, doc. fără veleat (către 7138 = 1630), *va... pъri* 'va pîrî)' p. 60, doc. fără veleat, Iaşi, Febr., 25 (prope 7138 = 1630), *sъmtu* 'sînt' (pl.), p. 64, doc. fără veleat: ante 7138, Martie, 28), *simtu* 'sînt' p. 71, doc. fără veleat (prope 7140, Oct. 13), *cu nuse, simtu,* p. 83, doc. fără veleat (prope 7142, Iulie, 6), *simtu,* p. 148, doc. 7146, Febr., 4, Iaşi, p. 158, 160, 161, doc. 7146, Martie, 18, Iaşi, p. 224, doc. 7149, Sept., 8, Iaşi, etc., deşi mai dese sînt *ştie, dzice, dînsul, sînt, sîntem*. In a doua jumătate a secolului al XVII-lea, Miron C o s t i n scrie cu aceleaşi particularităţi maramureşene şi ardelene de Nord, pomenite mai sus (vezi *Letopiseţul Ţării Moldovei*, ediţia Panaitescu). Multe din aceste particularităţi se întîlnesc şi în graiul unui scriitor moldovean din primul sfert al veacului următor, ca D. C a n t e m i r. In cronica lui Vasile D ă m i a n şi Tudose D u b ă u, fragmentul publicat de I o r g a, *Studii şi documente*, III, găsim p. 13: *derept aceia* (dar *îndreptează*), *să* 'dacă', p. 14: *ţărăi* (gen.), *ţără* (pl. neart.), p. 15: *acum, giudecata, dreptate, ţărăi,* p. 19: *ar hi putredit, ţărăi* (dat.), p. 20: *giudeaţe, dreptate,* etc. Chiar ar trebui să nu mai vorbim pentru secolul al XVII-lea de un dialect ardelean de Nord, şi de unul moldovenesc, ci de un singur dialect, de Nord. Cînd G a s t e r şi R o s e t t i admiteau un singur dialect literar întrebuinţat în manuscrisele ardelene, din Nordul Ardealului şi din Moldova, ei aveau dreptate, dacă luăm în consideraţie numai secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. In

toată lunga viață a dialectului literar moldovenesc avem pronumele de reverență *dumneata, dumitale, dumnealui*, (nom. și ac.) (Gaster, I, p. 151, Iași, 1651), *dumisale* (gen., dat.) Gaster, I, p. 38, 1591, p. 53, 1619). Dar în prima fază a dialectului literar din Moldova vom găsi și niște pronume de reverență care au eșit din uz după aceia: *dumilor voastre* și *dumilor sale* (pentru ultimul vezi Ghibănescu, *op. cit.*, II, partea I, p. 65, dativ, doc. fără veleat, ante 7138, Martie, 28, p. 145, genitiv, doc. din 7146, Nov., 4, Iași), care se întrebuințau și în Ardeal. In faza a doua a dialectului literar moldovenesc, toate aceste caracteristici vor dispărea, pentru a fi înlocuite cu *acum, drępt, frumusețe, dziua*, etc. Deasemenea nu se va mai găsi articolul antepus femenin și pronumele de reverență *dumilor voastre, dumilor sale*.

Firește, particularitățile graiului literar moldovenesc se pot găsi în documente din Muntenia, și invers. Nu avem a face cu fapte care să nu prezinte excepții, căci uzul lingvistic poate fi împrumutat ușor dela o regiune la alta. Totuși avem a face cu reguli lingvistice în cea mai mare parte respectate. Excepții dela aceste norme fac de multe ori, precum am spus-o mai sus, § 20, documentele nerotacizante din Bucovina, din secolul al XVI-lea. La ele putem admite însă o influență a normelor lingvistice ardelene. Deasemenea, în documentele muntene întîlnim cîteodată particularități moldovene. Astfel, într'un document muntean dela Matei Basarab, 1633, găsim *giupănul* (alături de *jupînul*) și *dumisale* (Iorga, *Studii și doc.*, IV, p. CCXXVIII), într'un document dela Constantin Șerban, 1656, găsim *dumisale* (*ib.*, p. 49), într'o scrisoare trimisă de Grigore Ghica, domnul Țării Romînești, din București, la 1673, către fratele mitropolitului Sava Brancovici, întîlnim: *dumnealui*, dar *dumisale* (și chiar *dumilui*, care ni se pare că nu apare deloc în Moldova) (Lupaș, *Doc. ist. tr.*, I, p. 330), în alta, trimisă de același domn, în același an, sibienilor, avem: *dumnealui, dumneavoastră, dumnealor*, dar și *dumilorvoastre* (*ib.*, p. 331-332), într'un document din 1715, al mitropolitului Antim avem *dumisale* (alături de *dumnealui*, gen. și dat.) (Iorga, *o. c.*, p. 75 și 76), iar în altul, din 1722, *dumisale* (*ib.*, p. 80). Bineînțeles, faptele arătate pot fi considerate și ca o influență a graiului ardelean de nord asupra

celui muntean. Deşi pomenitele documente dela Grigore Ghica prezintă, după norma muntenească, ž şi nu ğ, se poate admite că avem a face cu scrisul unui diac de origine moldovenească, care, dacă şi-a însuşit norma fonetică muntenească, nu şi-a însuşit pronumele de reverenţă. *Dumilui* ne face să ne îndoim însă şi de aceasta. S'ar putea admite mai degrabă că avem a face cu scrisul unui diac muntean sau ardelean, care voia să imite dialectul literar moldovenesc, dar necunoscîndu-l bine, crea forme noi. E interesant că într'un document moldovenesc dela Gheorghe Ştefan, 1656, avem o formă înrudită, *dumului* (după prepoziţie). Dar că forma aceasta este şi ea creaţia unui muntean sau ardelean, pare să arate faptul că acelaşi document prezintă *să... ajungă şi jupănul* (alături de *agiunsu-ni-aŭ, agiunsă* (perf. simplu). Deşi altfel şi alte documente ale lui Gheorghe Ştefan prezintă particularităţi muntene: un document din 1657, o. c., p. 51-54, prezintă *jurămănt(ului)* (p. 52), alături de *giuruit* (p. 53), şi *măĭne* (p. 52, r. 2 de sus), iar un document din 1659 (*ib.*, p. 56-57) prezintă *juraţĭ*.

§ 24. — E de adăugat că scriitorii moldoveni cei mai însemnaţi, din timpul primei faze a dialectului literar moldovenesc, şi anume mitropoliţii Varlaam şi Dosoftei, şi Dimitrie Cantemir, se abat dela unele din normele stabilite de noi mai sus ca fiind caracteristice dialectului literar moldovenesc. Astfel în Cazania lui Varlaam se găseşte *cîine, pîine, mîine*. G. Pascu, (comunicare orală), credea că aceste forme, de caracter muntenesc, se explică prin faptul că Varlaam era din Putna, regiune care pe vremea aceia ar fi avut un graiu muntenesc. Pascu legitima o asemenea presupunere prin faptul că ţinutul Putnei a aparţinut pînă la Ştefan cel Mare Munteniei. Densusianu, în cursul netipărit, de istoria limbii romîne în secolul al XVI-lea, dupăce menţiona că în Cazania lui Varlaam de multe ori labialele apar alterate, iar *e* aton este prefăcut în *i*, spunea: „Mai surprinzător e faptul care vine în contrazicere cu ce caracterizează fonetismul moldovenesc: întîlnim anume, forme cu *-îi-* faţă de cele simple, cu *-î-*. Dacă Varlaam scria *pîine* deseori, aceasta era o concesiune pe care o făcea pronunţării munteneşti. Vedem la el

tendința de apropiere de graiul muntenesc. Găsim însă în acest text forme ca *tătîine-său, rămîine*, care nu există nici în Muntenia. Cum ar fi de interpretat aceste forme? Să le atribuim direct lui Varlaam? Mai curînd am putea să le considerăm ca provenind dela culegători, care, ori că erau străini, ori că erau de-ai noştri, au procedat astfel din cauza unor asocieri". Densusianu trebuia să admită o imitare din partea lui Varlaam, a graiului muntenesc, deoarece aceasta era în spiritul concepției sale despre originile limbii literare romîneşti. El a rămas mai nedumerit în fața formelor ca *rămîine, tătîine-său*. Dacă aceste forme nu se datoresc culegătorilor, cum înclină a crede Densusianu, ele dovedesc că Varlaam nu avea în graiul său obişnuit pronunția *îĭ*, ci pronunția *î*, că el avea voința de a înlocui formele cu *î* ale graiului său prin forme cu *îĭ*, care i se păreau mai literare şi care i se păreau deci că ar trebui să fie acceptate de orice scriitor în romîneşte, şi că el nu cunoştea prea bine graiurile literare pe care le considera demne de imitat. Ele dovedesc că Varlaam, întocmai ca şi contemporanul său din Ardeal, Simion Ştefan, şi-a pus problema limbii literare romîneşti valabile pentru toți Romînii, nu însă din punct de vedere al lexicului, cum era cazul cu Simion Ştefan (să se vadă cunoscuta sa prefață la traducerea *Noului Testament*), ci din punct de vedere fonetic. Dar oare e adevărat că Varlaam a acceptat nişte forme munteneşti? Oare e adevărat că, în ochii lui, dialectul literar muntean era idealul de limbă comună romînească? Noi am arătat mai sus că în regiunea Crişurilor şi în jurul Bălgradului, se scria, depela sfîrşitul secolului al XVI-lea, într'un dialect literar care avea *ǧ* şi *dz*, ca cel moldovenesc, dar *îĭ*, ca cel muntenesc. Am avea deci chiar dialectul în care a scris ierarhul moldovean, dacă la dânsul n'am întîlni formele artificiale ca *rămîine, tătîine-său*. Faptul că şi din alte puncte de vedere este identitate între limba manuscriselor religioase scrise în graiul depe Crişuri în prima jumătate a secolului al XVII-lea, ca *Cuvînt pentru curăție* şi *Paleia*, — astfel *şti* 'ştie', *căci că* 'pentrucă' —, ne face să credem că Varlaam a avut un model de limbă în limba acestor texte, dealtfel destul de apropiate de dialectul

vorbit de el. Varlaam ar trebui considerat, astfel, nu un reprezentant al graiului literar moldovenesc, ci al graiului literar ardelean depe Crişuri, care a devenit la el normă lingvistică. Şi el va fi optat pentru acest dialect literar deoarece i se părea a fi cel mai uşor acceptabil de toţi Romînii, avînd *ğ* şi *dz* ca Moldovenii şi Ardelenii de Nord, şi *ĭĭ*, ca Muntenii. Dealtfel dialectul bănăţean al *Paliei* dela Orăştie avea aceleaşi caracteristice, *ğ*, *ĭi* şi *dz*, înlocuit cîteodată cu *z*. Acceptarea acestui graiu în Moldova nu făcea decît să aducă o şi mai mare unitate de limbă a Ardealului dela Nord de Mureş şi a Moldovei, în secolul al XVII-lea. Curios e însă că un document din 7149 (1641), Februarie, 19, Iaşi, prezintă forma *ğupѫineasa* (de două ori) vezi Ghibănescu, *op. cit.*, II, partea I, p. 322. Este oare de admis o influenţă a lui Varlaam asupra diecilor moldoveni contemporani cu dînsul, chiar cu cîţiva ani înaintea apariţiei Cazaniei sale?

I. Bianu, în introducerea la ediţia sa, Dosoftei, *Psaltirea în versuri*, Bucureşti, 1887, spunea că limba literară din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea n'a avut nici o influenţă asupra limbii învăţatului mitropolit, care, după afirmaţia sa, scria moldoveneşte (Bianu înţelegea că limba literară era cea muntenească). Afirmaţia nu e perfect îndreptăţită, dupăcum a arătat C. Lacea, *Untersuchung der Sprache der „Viaţa şi petreacerea svinţilor" des Mitropoliten Dosoftei*, în Weigands *Jb.*, V, p. 52. Ibrăileanu va susţinea şi el marea influenţă a graiului popular moldovenesc asupra lui Dosoftei. D. Puşchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, *A.A.R.*, M.S.L., seria II, tom. XXXI, Bucureşti, 1914, considerînd pe scriitor ca influenţat de graiul popular moldovenesc, (el merge pînă acolo, p. 9, 10 şi 36, încît crede că *şѧse*, *şѧpte*, cu ѧ, şi *a giudeca*, *repegiune*, cu *ğ*, nu sînt literare), admite o influenţă a cărţilor muntene asupra lui Dosoftei. La p. 8 el considera ca atare formele *pѫĭnĭ*, *pѫĭnѧ*, *cѫĭnilorь* şi *mѫĭne* (care apar alături de *pѫni*, *cѫnilorь*, *cѫniĭ* şi *cѫnele*) (vezi şi p. 114), iar la p. 76, considera cuvîntul *puţь*, „necunoscut în Moldova", ca un „împrumut literar". Apariţia formelor *pĭĭne*, *mĭĭne* nu trebuie interpretată însă, cum vrea autorul, numaidecît ca o influenţă munteană, ci, întocmai ca la Var-

l a a m, ea se poate datora şi textelor ardelene cu *ğ* şi *ĭĭ*, care îi va fi apărut ca un model demn de imitat de toţi Romînii. Eu cred însă că o adevărată influenţă munteană avem în forma *genuchiu*, care se găseşte la Dosoftei alături cu *genunchiu* (P u ş c h i l ă, p. 34). D e n s u s i a n u, recunoscînd că graiul lui Dosoftei prezintă particularităţi dialectale, spunea, în cursul netipărit, pomenit mai sus, că D o s o f t e i întrebuinţează „foarte des formele munteneşti *pîine, mîine*“ şi că introduce nesfîrşit de multe derivate inventate de el. „Trebuie să spunem că de multe ori D o s o f t e i se vede dominat de anumite tendinţe, care s'ar putea caracteriza prin stăruinţa lui de asociere, de a recurge la analogizări : plecînd dela cîteva forme, în jurul lor a grupat altele. Aceasta se observă mai ales în şirul de derivate“. Aceste caractere D e n s u s i a n u le găsea însă şi la alţi scriitori din acel timp, aşacă el spunea : „Limba secolului XVII e limba abuzului de derivate. In secolul XVIII nu mai găsim ceva la fel. Trebuie să ajungem la o epocă mai aproape de noi, la ceiace a fost mania lui Aron P u m n u l, ca să mai găsim o asemenea bogăţie de derivate“. (Comparaţia cu Pumnul se găseşte şi la P u ş c h i l ă, p. 114). D. G ă z d a r u, *Contribuţii privitoare la originea, limba şi influenţa mitropolitului Dosoftei, Arhiva* XXXIV (1927), p. 122-149 a relevat şi el inovaţii lexicale ale lui D o s o f t e i, făcute din cauza rimei (p. 132-137), şi a susţinut chiar prezenţa unor elemente macedoromîne în graiul său, fapt pe care l-a pus în legătură cu originea macedoromînă a învăţatului mitropolit (p. 123-132). Deşi unele din elementele considerate macedoromîne de G ă z d a r u, sînt de considerat, cum a arătat T. R o ş c u l e ţ, *Rev. Cr.*, I, p. 259-261), tot ca dacoromîne, şi, adaug eu, nordice, rămîne totuşi un număr de incontestabile macedoromînisme, recunoscut şi de Roşculeţ. Aşadar se constată la D o s o f t e i unele schimbări ale graiului literar moldovenesc supt influenţa altor graiuri romîneşti. Dar la învăţatul mitropolit se observă şi apariţia sistematică a unor caracteristici ale graiului popular moldovenesc, care, în limba literară moldovenească a vremii, apar numai cînd şi cînd. In primul rînd e de citat velarizarea lui *e* şi *i* precedaţi de *ţ* şi *(d)z*. D o s o f t e i a voit să dea o nouă formă

graiului literar moldovenesc, introducînd particularităţi ale graiului popular moldovenesc ca norme lingvistice ale graiului scris. El şi-a pus problema limbii literare romîneşti într'o măsură tot atît de accentuată ca şi Varlaam şi Simion Ştefan, şi a fost mai îndrăzneţ decît ei. In legătură cu încercarea sa de reformă a limbii literare uzuale a vremei stă şi faptul observat deja de Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, p. 82, şi I. Iordan, *Diftongarea lui e şi o accentuaţi în poziţiile ă şi e*, Iaşi, 1921, p. 176, nota 1, că Dosoftei introduce şi un sistem ortografic foarte exact, pe care el l-a respectat riguros (Tiktin l-a şi luat ca exemplu al limbii vorbite pe acea vreme în Moldova).

Limba lui Dimitrie Cantemir, aproape deloc studiată, — se poate cita numai studiul lui Dragoş Protopopescu, *Stilul lui Dimitrie Cantemir, A. A. R.*, M. S. L., seria II, tom. 37,—se caracterizează prin creaţii de noi cuvinte, împrumuturi de cuvinte şi prin schimonosirea sintaxei, în special a topicei, după limba latinească şi, cum presupune Gaster, *Chrest.*, I, p. XLVIII, şi după cea grecească. Din punct de vedere fonetic însă, el nu se deosebeşte de înaintaşii şi contemporanii săi. In *Divanul*, 1698, vom găsi *ii*, ca la Varlaam şi Dosoftei: *pîine*, Gaster, I, p. 326, r. 11 şi *mîine*, p. 327, r. 4-5. Pentru Cantemir această particularitate de graiu era poate unul din elementele obişnuite graiului cult moldovenesc, din moment ce ea se găsea şi la Varlaam şi Dosoftei. Dacă nu va fi avut această convingere, atunci desigur că şi el şi-a făcut aceleaşi calcule ca şi cele presupuse de noi la Varlaam şi Dosoftei: pentru el, care credea că dialectul literar moldovenesc era adevărata limbă literară a Romînilor, şi că Muntenii imitau graiul şi ortografia Moldovenilor, desigur *ii* nu era un muntenism, ci un element care se găsea şi în limba atîtor texte cu *ğ* şi *dz*, deci moldoveneşti (Cantemir nu putea şti că acele texte erau ardelene, mai ales că, după informaţiile sale, Ardelenii aveau ž.

Precum se vede din cele spuse mai sus, limba unor scriitori mari din secolul al XVII-lea şi primul sfert al secolului al XVIII lea pune probleme de aceiaşi natură ca şi limba scriitorilor dela 1780 încoace: avem a face nu cu gra-

iul genuin al unor oameni care nu gîndesc deloc asupra lui, ci cu o limbă gîndită, muncită, chiar modelată, o limbă îndărătul căreia se vede o concepţie şi o voinţă. Şi dacă ţinem samă de concepţia şi voinţa acestor oameni, trebuie să admitem că prin ei, — şi în special prin V a r l a a m, care e începătorul —, s'a realizat o şi mai mare unitate a limbii literare romîneşti decît era mai înainte: ei au început să scrie cu *iĭ* în loc de *i'*, întocmai ca o parte din Ardeleni şi ca Muntenii.

§ 25. — Evoluţia dialectelor literare romîneşti în secolul al XVIII-lea se caracterizează prin apropierea dialectelor ardelean, bănăţean şi moldovean de cel muntean. Avem, din unele puncte de vedere, o unificare a limbii literare, şi fenomenul trebuie explicat. Dar în acelaşi timp avem şi o diferenţiere pe regiuni, atît de accentuată, cum n'a mai fost niciodată pînă atunci şi după aceia. E drept însă că această diferenţiere nu apare în aceiaşi măsură în limba marilor scriitori şi a cărţilor religioase, ea fiind mai accentuată numai în limba unor însemnări (nu toate) depe cărţi, scrise de oameni cu puţină cultură, şi în limba unor texte beletristice copiate. Numai pentrucă textele prezintă această puternică influenţă a graiurilor populare se poate vorbi încă de dialecte literare romîneşti în Ardeal şi Muntenia, unde unificarea se produsese, într'un fel, din secolul al XVIII-lea. Că în acest secol graiul cărţilor profane şi al manuscriselor nu mai e cel vechiu şi că s'a produs o ruptură faţă de limba de pînăla 1725, a văzut-o nu numai I b r ă i l e a n u, ci şi G a s t e r, care spunea că diferenţele dialectale se măresc în textele secolului al XVIII-lea faţă de cele ale secolului al XVII-lea, apoi P h i l i p p i d e, care a considerat limba secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea ca o unitate deosebită de cea a secolului al XVIII-lea, iar pe aceasta a considerat-o identică cu cea populară de azi. Lucrul a fost văzut chiar de H a n e ş, care a admis existenţa a trei dialecte literare tocmai în secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea.

In regiunea dela Nord de Mureş, oamenii care scriu, obişnuiesc din prima jumătate a secolului al XVIII-lea *ž* în loc de *ǧ*. Acesta din urmă apare totuşi din cînd în cînd. O serie întreagă de particularităţi ale graiului literar mun-

tean de pînă atunci apar în limba scrisă din regiunea pomenită. Se întîmplă însă şi ca particularităţi ale graiului din Maramureş şi Năsăud să devină mai frecvente decît fusese pînă atunci în Ardeal: š'k, ž'k în poziţiile *e* şi *ă* sau pronumele de reverenţă. Dăm aici o listă de faptele care se găsesc în documente. Iorga *Studii şi documente*, IV, p. 84: *giupunilor, juraţilor*, (1732, Bălgrad), p. 93: *deaca, jurat, va* 'vrea', *curăndŭ, acum*, p. 94: *jurămăntulŭ* (1763? Bălgrad), p. 94: *jurămăntŭ, aci*, p. 95: *ǧurămănt* (1766? regiunea Bădăcinului), p. 95: *au ajutorat*, (1766, „satu Lupoae, vărmeghia Dobăci"), p. 95: *a judecat, mai nainte, judăcate* 'judecată', *şase, şaptea* 'şapte', *judecată*, p. 96: *acum* (1766, Turda), p. 96: *dumitale, dumniata* (ambele, de mai multe ori) (1766, Zlatna, „Ponorăl" şi „Bolzŭ"), p. 97: *văz* (1766, Zlatna), p. 97: *dumitale, a...inţeleaje*, p. 98: *dumneta, dumitale*, ambele de mai multe ori, *acum, ţerile, ajutoriul* (1767, de cineva din Viena, care însă, precum arată *a inţeleaje*, cu ž în loc de ǧ, vorbea dialectul crişan), p. 99: *greşelele, dumnezeiasca* (cu z), *să ne înveţă, drept aceia*, p. 100: *genunche, acuma* (de mai multe ori) (176..., Episcopul Dionisie al Ardealului, neunit). Iorga, *Scrisori şi inscripţii ardelene şi maramureşene*, II, *Inscripţii şi însemnări* (= *Studii şi documente*, XIII), p. 27: *jumătate* (de două ori), *zioa, sintu, tinăr, iaste* (1800), p. 28: *Mărjinime*, 1799, p. 29: *dript* 'drept' 1804 (Abrud), p. 33: *ǧosŭ, mănile, corună, -î, -a* (de mai multe ori), *ǧumătate, căci?* 'dece?' (1768, Bălgrad), p. 47: *păntru, şasă, afurisanie* (1825, Becleanul Bistriţei), p. 49: *a şepte, aǧutat-au*, 1770) *ǧupănul* (de două ori) (1783, 1784, Beiuş), p. 56: *jupănul, dumisale* (de două ori) (1797', *ajutători* (1780, Bistriţa) p. 105: *drepţi* (1711), *Jioagiŭ*, (1792), *juratul* (după 1750, Geoagiul de sus), p, 107: *dumisale, dumneasa* (1742, Gherla), p. 160: *Sintegĭude* (de două ori) (1752), *Singĭorzanu*, 1780, p. 161: *iaste, dumisale* (1768), p. 162: *şapte* (1768) (Rodna). Pentru Maramureş dăm următoarele fapte. Iorga, *op. cit.*, p. 203: *păntru* (1748), p. 204: *dumisale, dzuoa, giudeţŭ* (1771), *acmu, dumisale* (1745), *ǧupîneasă, iaste, să fie giudecat* (1779), p. 205: *să o vînză* (1777, Vişeul de sus). I. Bîrlea, *Insemnări din bisericile Maramureşului*, p. 1: *jupăneasa, pentru, jos*, (1799), p. 2: *jupănĭasa*, p. 3: *pentru* (1795, Apşa de jos), p. 3: *josu, pînutru* (1747), *dreptu, pîntru* (de mai multe ori), *josu, să zică*,

p. 4: *afurisanie* (1773), *dumilor sale* (de mai multe ori), *pîntru, josu, afurisanie* (1778), p. 5: *driept, pîntru, josu*, (1790), *dreptu, pîntru* (de mai multe ori), *acolo, afurisenie* (1773), p. 6: *să... slujească* (17...), *jos, jurat* (1822), *drept, pîntru* (1773), p. 7: *afurisenie, dreptu* (1773), *dreptu, pentru, afurisenie* (1773), *dreptu, slujeşte, pîntru* (după 1765), p. 8: *jupăniasa, dumisale* (de două ori), *dreptu, dumilor sale* (de două ori) *dumiavoastră, dumilor voastre, dumiialui* (fără dată), (Apşa de mijloc), p. 56: *ajutoriul, pîntru, moşe* 'moaşe', *strămoşe* 'strămoaşe', *al şeptele, o'u datu-o, jos* (1797), p. 56: *jupîneasă, ne-am vorovit*, p. 57: *dreptu, pentru, mînile, să se piarză, să...vînză, ţerile* (de două ori), *lăcueşte, jurat, ţările* (1757), p 58: *anĭ, să să piiarda*, p. 59: *jurat* (de două ori), *dumile vostre* (1748), p. 61: *aşè, să... piarză, să...vîndă, au* 'sau' (1745), p. 62: *Dırasin* 'Gherasim' (de trei ori), *aşa* (de două ori), *deacu* 'dacă', *tote* 'toate', *copîşăul* 'sicriul', *şti* 'ştie' (odată *sşti*), *pîntr'acea, Leturdiĭ* 'liturghii', *ajugă(n)du, judeţului, să dae* (fără dată), p. 63: *dumiorsale* (de trei ori), *dumialui* (de două ori), *dumiealui, dumielui* (1766), *aiĭ* 'ani', *au* 'sau', p. 64; *aşe, păcurăr şi păstor* (*turmei lui H*), *nu vă obiduiret, fămea* 'femeia', *aşè, aşe, zua*, p. 65: *jurat* (de două ori), *aşè* (1752), *jupînease* (nom. -ac. sing.) *oltariul, drepta* 'dreaptă', *milueaşte* (Budeşti), p. 91: *jupîneasa, dumilorsale* (gen., dat.) (de două ori), *sf[i]nti* 'sfintei', gen. (cu *i* pentru *iĭ*), *Adurmiriĭ, juratu* (după 1766), p. 92: *a şepte* (de două ori), *de înbe parţile, drept* (de două ori), *Adurmirei* (după 1743), p. 95: *o au cumpăratu, Precisti Adurmiri* (gen. art.), p. 96: *aşè, deregători* (art.), (1794), p. 101: *au teltuit* (= a cheltuit) (1801), p. 120: *a şeptele, drept, şasă, anu* 'anul' (1745), *hramu* (art.) *pîntru, depu îmbe părţile* 'depe amîndouă părţile, *a şepte, judecata* (nu *judeţul*) (1743), p. 121: *să...vînză, sabare* 'soboare', *jurat* (1763), *dumisale*, (de mai multe ori), *jupînu* (art.), *dreptu, dumilorsale, al şaptele, pă, jupînul, pele, dumialui* (1763), p. 122: *aşè, ajutoru* (art.), p. 123: *amu ajutatu, trăizecĭ, pîntru, jupînul, jurat,. airile* 'aiurea' (1752) (Ieud), etc. Clain, Şincai şi Maior nu se abat nici ei dela aceste norme, şi dacă pentru primii doi faptul este firesc, ei fiind originari din regiunea ardeleană de Sud, unde se vorbeşte dialectul muntean sau unul foarte asemănător, lucrul este cu totul remarcabil cînd e vorba de ultimul, originar din teri-

toriul dela Nord de Mureş. Dar cu M a i o r, dialectul literar ardelean sufere o serie de schimbări în sens latinist, care înseamnă în acelaşi timp o parţială substituire a lui cu dialectul bănăţean vorbit şi scris în secolul al XVIII-lea. Despre acesta vom vorbi ceva mai jos.

Cele spuse pentru Ardealul dela Nord de Mureş sînt valabile şi pentru Banat: în prima jumătate a secolului al XVIII-lea ğ e înlocuit cu ž, iar elementele populare pătrund în limba scrisă. I o r g a, *Scrisori şi inscrpţii ardelene şi maramureşene*, II, p. 75: *ţări* (1787), p. 76: *besearicii*, *d[u]mnealui* (gen.) (de două ori), *jupînului* (1808) (Caransebeş), p. 86: *dumisale* (1784), p. 87: *dumisale* (1784), *iaste* (1795), *d[u]mnezeiască*, *dreptŭ*, *d[u]mnelor* (gen.), p. 88: *dumnelor* (dat.), *zioa*, *Devi* (gen.: 'Devei') (1819, Deva), p. 118: *dumnelor* (nom.), p. 119: *ţării*, *al dumnealor*, *ajutoriul* (de trei ori), *ai dumnealui*, *au ajutat* (după 1731), *pintru*, (de două ori), *giudecata*, *jurămăntŭ*, *aşea*, *giurămăntŭ*, p. 120: *agiutoriul*, *acum*, *pedapsa*, *judecări* (gen. sing. art.: 'judecării'), *pintru* (1754), *drepţi*, *dumnealor* nom. şi gen. (1774, Inidoara). I o r g a, *Observaţii şi probleme bănăţene*, p. 66: *slujăm* 'slujim' (1808), (Armeniş), p. 67: *čumi* 'ciumei', *oameni* 'oamenii' (1795), *nemţăsc*, *au iuvat* (1813, Băile Herculane), p. 68: *zioa*, *băserică* (1803, Bogîltin), p. 74: *a dumnalui*, *jupînulŭ*, *jupăneasă*, *jupănul*, *jupănului* (1818, Corni), p. 97: *coruna*, *poclon*, *haia ţară*, *pîne*, *jocuri*, *junelaşi*, p. 98: *nainte*, *îndărăpt*, *jos*, *ajunseră*, *s'o închidă*, p. 99: *grajdiu* (de două ori), *direasără*, *aci*, *să-şi scoată*, p. 100: *să vază*, *să joară*, *de aice*, p. 102: *măni* (substantiv), *păne*, p. 103: *cîne* (Nicolae S t o i c a, născut la Mehadia în 1752, mort la 1834, vezi p. 58, şi alţii), p. 105: *Pau* 'Paul', *orŭ năvălit*, p. 106: *pă*, *să scoată*, p. 107: *scamnul*, p. 108: *să vină*, *zioa*, *ajunseră*, *dumnealui* (nom.), *bajocura*, *a popi* 'a popii', *acoló* (de mai multe ori), p. 110: *deadără* 'dădură', *deaderă*, *orŭ lucrat*, *dealu Mori crou* 'crov', *ajungănd*, *grajdi* 'grajd', *spră*, *dede*, *zioa*, p. 111: *ajunsărămŭ*, *deaderă* (de două ori), *doo*, *jumătate*, *poronca*, *nima* (Nicolae S t o i c a).

Dialectul bănăţean a fost adus la o nouă viaţă prin curentul latinist. Acest lucru n'a fost înţeles pînă acum. Unele din formele latinizante ale scriitorilor latinişti dela M a i o r încoace (Ţ i c h i n d e a l, B o j î n c ă, apoi cei care au acti-

vat între 1840 şi 1880); de exemplu *scamn* (vezi G. Pascu, *Istoria literaturii romîne din secolul XVIII*, III, p. 253 şi 255, care îl consideră un macedoromînism), *sum* 'sînt' (pers. I sing.) (*ib.*, p. 257), *nat* 'om' (la Bojîncă, *Anticile Romanilor*, I, p. 9), nu sînt altceva decît elemente bănăţene, unele deja prezente în scrisul bănăţean din secolul al XVIII-lea. Dela Maior pînăla ultimii latinişti are loc o fuziune a dialectului literar ardelean cu cel bănăţean, care-şi impune unele particularităti ale sale tuturor scriitorilor latinişti. Cu toate acestea, — şi cu toată năvala de cuvinte latine acceptate de latinişti—, graiul lor păstrează pe ž în locul vechiului ǧ, adică un caracter muntean. Scriitorii ardeleni afiliaţi Junimii,—în primul rînd Slavici—, n'au avut nimic de făcut, din acest punct de vedere, pentru unitatea limbii literare.

O apropiere de graiul literar muntean se constată spre mijlocul secolului al XVIII-lea şi în graiul scris din Moldova, dar nu în aceiaşi măsură ca în regiunile discutate mai sus. Aici ǧ şi *dz* rămîn încă în uz. Avem însă *acum*, *aşa*, *curînd*, etc. Neculce este cel dintîiu mare scriitor al noului graiu. Este chiar de mirare că acest scriitor, contemporan cu Cantemir, are totuşi o limbă deosebită, din acest punct de vedere, de a acestuia. Atîtea din formele vechi sînt acum uitate şi înlocuite cu forme noi, s'ar zice munteneşti, dar mai degrabă populare, căci ele se găsesc şi în Moldova de Sud-Vest, care, din multe puncte de vedere, merge cu Muntenia. Schimbarea se găseşte şi în documente. Astfel într'un document din 1741 (carte de blestem a Mitropolitului Moldovei, Nichifor), publicat în *Trudy bessarabskoj gubernskoj učenoj archivnoj kommissii*, II (1902), p. 245, r. 16, găsim *acmu*, pe cînd într'un document din 1748 (*ib.*, p. 257, r. 8 de jos), *acum*. E drept însă că *acmu* reapare într'un document din 1755 (*ib.*, p. 260; r. 14). Tot acolo, r. 5, găsim *şeşă*, r. 5 de jos: *şeşe*, şi p. 261, r. 1: *ţări* (gen. neart.). O sigură muntenizare a graiului literar moldovenesc se observă însă în a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Asupra ei a atras întîiu atenţia Ibrăileanu, atunci cînd a vorbit de tendinţele de „literarizare" a limbii din acest timp din Moldova (vezi mai sus, § 12). Dar, desigur, cînd Gaster, *Chrest.*, I, p. CVIII, spunea: „Abia pela mijlocul secolului

trecut [al XVIII-lea] se strecoară limba literară bisericească în operele literare bisericeşti şi în tipăriturile din Moldova", el se referea la acelaşi fapt, pentru acest învăţat limba bisericească fiind, poate, limba unitară, de tip muntenesc, întrebuinţată în secolul al XVIII-lea nu numai în Muntenia, ci şi în Ardeal. In afară de ž pentru ğ, relevat de Ibrăileanu în tipărituri ale mitropolitului Iacov, ž pentru ğ, dar alături de ğ, se mai găseşte la A. Beldiman, *Numa Pompiliu* şi *Jalnica tragodie a Moldovei*, apoi în Amfilohie Hotiniul, *Elementi aritmetici*, Iaşi, 1795 (*ajungîndusь*, p. II, dar şi *ağungîndusь*, p. 40, *ajunğe*, p. 35, 36, dar şi *ağunğe*, p. 16, 31, 41, *ağungъ*, p. 40, *ağunği*, p. 40, *ğumatate*, p. 14, *jos*, p. 34, dar şi *ğos*, p. 11. In Amfilochie Hotiniul găsim şi alte muntenisme: *služašte*, p. 2, p. 28, p. 36, *săvâršašte*, p. 8, *šase*, p. 7, 9, *šasъ*, p. 8. „Literarizări", dar de altă natură,—*riu* pentru *rîu*, *teu* pentru *tău*, etc.,—vom găsi şi la Conachi şi toţii scriitorii moldoveni pînă la Eminescu, inclusiv. Prin ele însă nu s'a mai produs o apropiere de graiul muntenesc, ci s'au creat forme proprii. In general formele munteneşti nu mai sînt întrebuinţate de către scriitorii care au început să scrie în prima jumătate a secolului al XIX-lea. Excepţie face numai C. Negruzzi, care, cum au relevat P. V. Haneş şi G. Ibrăileanu, este primul moldovean din secolul al XIX-lea care scrie ca în Muntenia, (este de spus însă că Haneş nu avea în vedere înlocuirea lui ğ cu ž, ci alte fenomene). Astfel în *Propăşirea, foaie ştiinţifică şi literară*, 1844, Negruzzi scrie cu ž, ca în dialectul muntenesc (vezi un fragment din ultima în Lambrior, *Carte de cetire*, ediţia II-a, p. 273—276), deşi în 1836, în prima sa scrisoare către Eliade-Rădulescu, el se pronunţa pentru *gios, gioc* în loc de *jos, joc*, (pentrucă „ğ sună mai bine decât j", şi pentrucă în cazurile analoage şi limba italiană are ğ), şi pînă atunci chiar scrisese astfel, (părerea sa din 1836 a fost relevată de Ov. Densusianu în *Literatura romînă modernă*, III, p, 68-69; scrisoarea în chestiune a fost republicată de G. Baiculescu în I. Eliade-Rădulescu, *Scrieri politice, sociale şi linguistice*, Craiova; pasajul care ne interesează pe noi e la p. 46). Bănuiesc că la fel scria el şi în *Dacia literară*. Foarte probabil,

Negruzzi a renunţat la unele particularităţi moldoveneşti, deoarece credea că acele particularităţi n'au constituit niciodată o normă de limbă literară la Moldoveni. El trebuie să fi crezut, supt influenţa lui Eliade-Rădulescu, că limba bisericească fusese unitară şi că, în cazul fonetismelor ğ—ž şi î—îĭ, ea avusese tipul muntenesc. Ce credea Eliade-Rădulescu despre limba literară romînească a arătat pe larg D. Popovici, *Ideologia literară a lui I. Eliade-Rădulescu*, p. 263—296. La p. 264, acest cercetător relevă faptul că într'un articol de discuţie gramaticală, *Literatură*, din *Curierul*, 1839, nr. 122, Eliade-Rădulescu punea filologilor dela *Albina romînească* următoarele întrebări: „1⁰ Trebuie a se unii Romînii să aibă o limbă generală scrisă? 2⁰ Unindu-se întru aceasta, trebuie a se supune o provinţie a lua de model limba sau mai bine jargonul celeilalte, sau a primi limba bisericească? 3⁰ Primind limba bisericească, trebuie să o socotim limbă desăvîrşită şi limbă formată în veacul civilisaţiei şi luminării Romînilor, sau ca pe o limbă ce are şi ea nevoie de întindere şi perfecţie...?" Popovici releva acolo că răspunsurile la aceste întrebări fusese date de Eliade-Rădulescu deja în prefaţa *Gramaticii* sale şi în mai multe articole izolate din *Curierul romînesc*. Răspunsul la întrebarea a doua este dat clar în scrisoarea sa de răspuns către C. Negruzzi, din 1836 (pasajul care ne interesează e în ediţia Baiculescu la p. 49): trebuia să se accepte ca limbă literară a tuturor Romînilor limba literaturii bisericeşti (lucrul a fost relevat şi de Haneş şi Ibrăileanu), şi aceasta atît pentrucă limba bisericească deja se prezinta ca o limbă artistică în care erau scrise atîtea cărţi de valoare, cît şi pentrucă, spre deosebire de graiul oamenilor culţi din secolul al XIX-lea, ea era o limbă unitară, aceiaşi „şi la Romîni şi la Moldoveni şi la Transilvăneni" (*ib.*, p. 57—58). Ea trebuia numai transformată în „limba filosofului, matematicului, politicului... (Baiculescu, p. 58). Intr'un articol din 1838, Eliade-Rădulescu afirma deasemenea că limba cărţilor bisericeşti este o medie a dialectului dacoromîn (Popovici, p. 267), în articolul *Literatură*, deja pomenit, că nicio provincie romînească nu are dreptul să pretindă întîietatea atunci cînd e

vorba de stabilirea limbii de cultură a tuturor Romînilor (*ib.*, p. 268—269) („nimeni n'am ajuns încă în stare a pretinde că la noi este Castilia sau Toscana Romîniei" spunea acolo Eliade-Rădulescu). In scrisoarea răspuns către Negruzzi, din 1836, Eliade-Rădulescu susţinea unitatea limbii bisericeşti, invocând faptul,—care, după cele văzute pînă acum, e fals—, că nicăiri în literatura religioasă nu găsim *gios*, *gioc*, etc., şi *cîne*, *pîne*, *famă*, *ante*, etc., ci numai *jos*, *joc*, etc., *cîîne*, *pîîne*, *faimă*, *ainte* sau *înainte*, etc. (vezi Baiculescu, p. 58, pentru ž, şi p. 60) (*faimă* şi *ainte* sau *înainte* nu trebuiau puse alături de celelalte, căci situaţia lor fonetică e alta). Foarte probabil, Negruzzi a crezut că aceste afirmaţii ale lui Eliade-Rădulescu erau adevărate; şi a început să scrie, în cazurile pomenite, ca Muntenii. In ce priveşte afirmaţiile lui Eliade-Rădulescu, ele sînt nişte generalizări pripite: marele îndrumător al limbii noastre literare nu cunoştea decît o parte din textele religioase: pe lîngă unele texte muntene, el va fi cunoscut numai texte ardelene din secolul al XVIII-lea şi numai texte moldovene din a doua jumătate a aceluiaşi secol. In acelaşi timp în care Negruzzi accepta ideile lui Eliade-Rădulescu, M. Kogălniceanu afirma, în articolul program *Daciei literare*, necesitatea unificării limbii literare romîneşti. Din lipsă de informaţii, nu pot spune dacă el a acceptat să scrie cu ž şi *îî*, în loc de *ğ* şi *î*. Fapt e însă că A. Russo şi V. Alexandri n'au acceptat aceasta, aşacă unitatea de limbă literară nu s'a realizat cu 1840. Abia scriitorii care se afirmă după 1859, deci Hasdeu şi scriitorii din cercul Junimii, au acceptat şi au impus şi în Moldova formele graiului muntean, într'o vreme în care Alexandri continua să scrie în dialectul literar moldovenesc, adoptînd chiar elemente populare. Acest lucru se pare că n'a fost înţeles pînă acum de cercetătorii limbii literare romîneşti, căci ei n'au pomenit de meritele generaţiei de scriitori moldoveni dela 1860, în ce priveşte unificarea limbii literare prin înlăturarea diferenţelor dialectale. Părăsirea în acest timp a atîtor caracteristice moldovene trebuie desigur pusă în legătură şi cu stabilirea capitalei noului stat romîn, unit, la Bucureşti, precum a susţinut Philippide *Principii*, p. 8.

Luîndu-ne după Gaster, am vorbit de o pătrundere a graiului literar muntean în Ardeal în secolul al XVIII-lea, şi luîndu-ne după Ibrăileanu, am vorbit de o pătrundere a graiului literar muntean prin C. Negruzzi în Moldova. Ar fi totuşi greşit să se creadă că în cele două momente pomenite s'a realizat unitatea perfectă a limbii literare romîneşti. Unificarea care a avut loc atunci a fost numai fonetică şi mai ales în ce priveşte pe ǧ şi ž. De fapt avem mai departe dialecte literare, deosebite şi fonetic, dar mai ales lexical. Unificarea nu se produce decît pela 1880, şi limba literară rezultată atunci, nu este chiar graiul muntean, ci un amestec între graiul muntean şi cel moldovean-ardelean-bănăţean. Muntenii înşişi au trebuit să părăsească la 1880 o serie de particularităţi lingvistice, şi chiar dintre cele fonetice: dacă s'au impus ž în loc de ǧ şi *şase, şapte, şade,* nu s'au impus *păşaşte, slujaşte,* etc. (ultimul apare la Creţeanu, 1779), nu s'au impus verbele în *t* şi *dz*, nu s'a impus *după* 'depe', care apare mereu din secolul al XVII-lea pînă la 1880, etc. (căci în secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea elementele populare au pătruns şi în limba literară din Muntenia). O impunere a dialectului muntean, considerat astfel, n'a avut loc niciodată. S'a impus înainte de 1880 un singur caracter: ž în loc de ǧ. Dar poate este o greşală să se vorbească, numai pe baza acestui fenomen, de o muntenizare a graiului ardelean, bănăţean şi moldovean înainte de 1880. Mai ales că aceste graiuri au continuat a fi scrise, aproape în toată bogăţia lor, pînă la 1880. Şi poate este o greşală să se vorbească de muntenizarea graiului literar din Banat, Ardeal şi Moldova chiar pentru epoca de la 1880 încoace, căci precum am spus, nici la 1880 dialectul muntean nu a intrat singur şi fără schimbări în actuala limbă literară.

Rezultatele de mai sus ne permit să exprimăm cîteva judecăţi asupra unora dintre cercetătorii anteriori. Anume, greşea Gaster cînd afirma că în secolul al XVIII-lea începe unificarea limbii bisericeşti, şi greşea şi Ibrăileanu, cînd credea că Negruzzi are o limbă perfect literară. Avea dreptate însă Philippide cînd punea numai în a doua jumătate a secolului al XIX-lea unificarea

deplină a limbii literare. E drept, Gaster recunoaştea şi el, ca Philippide, că dialectul moldovenesc şi-a păstrat în epoca veche oricînd caracteristicile sale (ceiace îl punea pe Gaster în contradicţie cu sine însuşi); dar acest lucru trebuie spus şi despre dialectul ardelean şi bănăţean.

CAP. IV.

PROBLEMELE CAPITALE ALE VECHII ROMÎNE LITERARE.

§ 26.—Prime corectări ale concepţiei lui Densusianu şi Ibrăileanu despre limba literară romînească.— § 27. Problemele capitale ale vechii romîne literare.

§ 26.—Constatările făcute în §§ 18-25 constitue ele înseşi o serie de corectări, — primele —, făcute teoriei lui Densusianu şi celei a lui Ibrăileanu despre limba literară romînească. Ele impun însă numaidecît şi alte corectări, pe care nu vom întîrzia a le face, cutoatecă, în mod logic, dacatoria noastră ar fi acum aceia de a arăta problemele capitale pe care le pun dialectele literare ale limbii romîne în faza lor care aparţine limbii literare romîneşti vechi. O parte din probleme au fost arătate de noi chiar atunci cînd am expus teoriile existente despre limba literară romînească. Corectîndu-le, vom corecta şi felul de a pune problemele, cum s'a spus deja mai înainte. Cutoatecă cele două concepţii sînt nu numai deosebite, dar chiar opuse, ele sufăr de un viţiu comun. Deşi ele au în vedere întreaga limbă literară romînească, dela origini şi pînă astăzi, ele susţin acelaşi lucru atît despre limba veche cît şi despre limba nouă. Mai exact, Densusianu a considerat valabile pentru limba veche ceiace este valabil numai pentru limba nouă, iar Ibrăileanu a considerat valabil pentru limba nouă ceiace este valabil numai pentru limba veche. Dar problemele limbii vechi sînt cu totul distincte de cele ale limbii noi, şi trebuiesc tratate separat. Deci mai întîiu de toate, problema naşterii limbii literare moderne trebuie separată cu totul de problema naşterii limbii literare vechi. Prima este o problemă de istorie a limbii romîne din secolele al XVIII-lea şi al XIX-lea, ceialaltă este o problemă de istorie a limbii romîne din secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Prima problemă trebuie să aibă în vedere

dialectele literare în ultimele lor secole şi se reduce la a cerceta cum dela atîtea dialecte literare s'a ajuns la o limbă unică, ceialaltă problemă trebuie să aibă în vedere dialectele literare în faza lor cea mai veche care ne este cunoscută, şi de fapt nu mai constitue o singură problemă, ci se transformă într'o pluralitate de probleme, acum fiind vorba de a se arăta originea fiecăruia din dialectele literare romîneşti. Nu se va mai putea deci face nicio legătură între faptul că limba literară romînească modernă este în cea mai mare parte vechiul dialect literar muntenesc şi faptul că, cel dintîiu, acest dialect s'a bucurat de o difuziune prin tipar, — este vorba în special de C o r e s i —, peste întreg pămîntul dacoromînesc. Concepţia lui D e n s u s i a n u nu este valabilă decît dacă o limităm la secolul al XVIII-lea, dar mai ales al XIX-lea. Tot ce se afirma de el cu privire la rosturile pe care le-au avut C o r e s i şi cronicarii munteni dela sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea este greşit. Nu se va mai putea susţinea că limba literară romînească de azi s'a format în Muntenia centrală (regiunea Tîrgovişte-Bucureşti), singura regiune în care graiul literar romînesc ar fi fost identic cu graiul poporului, căci şi celelalte dialecte literare au putut să fie identice cu graiul poporului, cel puţin în unele regiuni şi cel puţin la început, cum de altfel au şi presupus I o r g a, I b r ă i l e a n u, P u ş c a r i u şi P r o c o p o v i c i. Dealtfel, limba lui Coresi este, abstracţie făcînd de unele fapte fonetice şi gramaticale, atît de plină de elemente maramureşene, întrucît nu ştim cu ce drept este ea identificată integral cu dialectul muntean. Afirmaţia ceialaltă a lui D e n s u s i a n u, că numai în Muntenia se căuta să se evite formele dialectale, este o presupunere care trebuie controlată şi care trebuie avută în vedere şi cînd se studiază celelalte dialecte literare. Dacă totuşi graiul cronicarilor munteni depela 1700 este cel mai apropiat, din toate graiurile depe acea vreme, de limba literară de azi, asta se explică prin aceia că graiul literar muntenesc s'a eliberat cel dintîiu din toate dialectele literare romîne de particularităţile de graiu ale textelor rotacizante, şi prin aceia că el a fost acceptat în secolul al XIX-lea ca

limbă literară a tuturor Romînilor. Căci dacă în Ardeal şi Moldova, limba literară s'a schimbat în secolul al XVIII-lea, apropiindu-se de cea a textelor muntene, aceasta nu înseamnă numaidecît o influenţă a acestor texte, ci ea poate însemna tot o emancipare de particularităţile maramureşene, prin pătrunderea în limba scrisă a elementelor populare din Ardealul central şi din Moldova de mijloc şi de Sud, care aveau atîtea elemente comune cu Muntenia. A-ţi imagina că textele lui Coresi au impus limba lor ca limbă literară tuturor Romînilor şi că textele maramureşene, ardelene, bănăţene şi moldoveneşti de pînă în secolul al XVIII-lea sau al XIX-lea prezintă abateri dela graiul lui Coresi, pentrucă scriitorii nu stăpîneau încă bine limba literară, sînt greşeli care nu se mai pot face cînd s'a dovedit că au existat norme lingvistice deosebite dela o regiune la alta. Admiţînd chiar că manuscrisele rotacizante ar fi copii după cele ale lui Coresi, — ceiace din punct de vedere al deosebirilor lingvistice dintre texte nu ar fi impesibil, căci atunci cînd se copiau texte, se făceau transpuneri dintr'un dialect în altul —, precauţia ar fi îndemnat să nu se considere ca limbă literară limba primelor texte tipărite, căci doar o limbă literară nu se formează numaidecît cu primele texte tipărite. Presupunînd că şi textele rotacizante ar fi fost date la tipar şi ar fi fost şi ele răspîndite, presupunînd că s'ar fi desvoltat şi o puternică literatură în acest graiu, şi că acest graiu ar fi fost şi limbă oficială, cum ar mai fi trebuit soluţionată problema originii limbii literare a poporului romîn? Desigur, cele două graiuri ar fi avut atunci aceiaşi trecere, şi numai acel favorizat mai tîrziu de condiţii politice şi culturale s'ar fi impus pînă la urmă ca limbă culturală. Dacă graiul rotacizant n'a avut aceleaşi condiţii ca şi cel din Muntenia, şi a dispărut chiar ca graiu popular, cel din Moldova le-a avut în secolele al XVII-lea, XVIII-lea şi XIX-lea, iar cel din Ardealul central le-a avut, într'o măsură mai redusă, în secolul al XVII-lea. In acest timp nu se poate vorbi de un prestigiu al graiului muntean asupra celorlalte (decît doar în secolul al XVIII-lea), ci de o egalitate de prestigiu. Dacă Densusianu şi cei ce l-au urmat considerau dialectale faptele caracteristice textelor rotacizante, din punct de vedere al gra-

iului rotacizant însuşi—, pe vremea cînd el era normă lingvistică literară în Ardealul de Nord şi în Moldova de Nord —, limba textelor lui Coresi poate fi considerată cu acelaşi drept dialectală. Ce se poate explica prin răspîndirea cărţilor lui C o r e s i e altceva : faptul că rotacismul a eşit din uz chiar în graiul popular. Dar la aceasta au contribuit nu numai cărţile lui C o r e s i, ci şi tipăriturile scrise în dialectul bănăţean (*Palia* dela Orăştie), precum şi manuscrisele nerotacizante din Ardeal şi Moldova, şi tipăriturile din toate ţările romîneşti, din secolul al XVII-lea şi cele următoare. Este deasemenea falsă propunerea lui C a r t o j a n că Varlaam ar fi avut ca model limba lui Coresi. Numai unele muntenisme vor fi pătruns dela el. Nu se va mai putea susţinea nici teoria lui I b r ă i l e a n u că graiul literar romînesc modern este la origine, din punct de vedere al fonetismului, graiul literar vechiu,— chiar cel din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea —, care era graiul vorbit al întregii romînimi depe vremea întemeierii Principatelor, şi că la el s'a ajuns printr'un continuu amestec al formelor tuturor dialectelor dacoromîneşti, sfîrşit în secolul al XIX-lea, căci, de fapt, graiul literar de astăzi este, în cea mai mare parte sau în ce priveşte faptele mai bătătoare la ochi, dialectul literar muntean din epoca veche a limbii noastre literare, dialect care se deosebia de celelalte dialecte literare vechi (ceiace mai înseamnă dealtfel că limba literară veche nu era aşa de unitară precum o presupune concepţia lui I b r ă i l e a n u) şi care s'a impus, cu puţine împrumuturi dela celelalte, — mai ales în domeniul fonetic, — în secolul al XVIII-lea Ardelenilor, iar în secolul al XIX-lea şi celorlalţi Romîni, adică Moldovenilor. E drept că I b r ă i l e a n u vorbeşte de rostul pe care l-a avut N e g r u z z i în unificarea limbii noastre literare prin aceia că e cel dintîiu între scriitorii moldoveni moderni care a scris ca în Muntenia, dar acest fapt nu capătă la I b r ă i l e a n u toată însemnătatea sa, căci el crede că limba literară seamănă astăzi mai mult cu dialectul muntean din cauză că acest dialect a rămas mai arhaic. Dealtfel I b r ă i l e a n u nu pomeneşte nimic de acceptarea dialectului literar muntean de către H a s d e u şi scriitorii junimişti, fapt care constitue, poate, momentul cel mai în-

semnat al acceptării graiului literar muntenesc de către Moldoveni. Este apoi greşit să se compare textele din tot trecutul nostru literar cu limba de azi, şi să se spună că cele care sînt mai asemănătoare cu ea au contribuit mai mult la formarea ei, iar cele care sînt mai deosebite, „corupte", au contribuit mai puţin. Desigur, textele manuscrise din secolul al XVI-lea, necunoscute intelectualilor din secolul al XIX-lea, n'au contribuit cu nimic la fixarea limbii literare moderne, deşi, după Ibrăileanu, ele sînt cele mai literare din toată epoca noastră veche. Cel mult se poate admite că ele stau la baza limbii moderne numai indirect, prin aceia că stau la baza vechiului dialect literar ardelean de nord şi moldovenesc, care în parte au intrat şi ele în limba nouă. Dar afirmaţia că aceste texte rotacizante ar avea o limbă foarte literară numai din punct de vedere fonetic, singurul pe care stă Ibrăileanu, este greşită. Ele sînt, cum s'a recunoscut de toţi specialiştii, „dialectale" în raport cu limba de azi. Fenomenul rotacismului singur ne arată că ele stau pe altă linie decît aceia a actualei limbi literare. Despre texte corupte nu se va mai putea vorbi decît în cadrul fiecărui dialect literar, faţă de norma pe care o prezintă el, şi numai pentru textele din cadrul limbii noi se va putea apela la norma lingvistică a limbii noi. E apoi o ipoteză care trebuie confruntată cu realitatea că limba romînească era foarte unitară pe vremea întemeierii Principatelor şi în secolul al XV-lea, şi că elementele dialectale au apărut numai după aceia. Lingviştii care s'au ocupat cu problema diferenţierii dialectale a dialectului dacoromîn au ajuns la altă concluzie. Din cercetările lui Emil Petrovici, cu completările făcute de noi mai sus (§ 18) rezultă că dialectul dacoromîn comporta, deja înainte de întemeierea Principatelor, patru mari dialecte sau, mai bine zis, subdialecte.

§ 27.—După ce am făcut cuvenitele rectificări concepţiilor elaborate pînă astăzi despre limba literară romînească, numai întrucît aceste rectificări au fost cerute de conceptul de dialect literar, dupăce am făcut şi o corectare a felului în care au fost puse problemele, o corectare a formulării lor, lucru implicat dealtfel de celălalt, ni se impune să ne oprim

asupra problemelor capitale pe care le pune numai vechea română literară, probleme deja schiţate de noi mai sus. Abia cu aceasta intrăm, la drept vorbind, în subiect, ceiace a trebuit să facem pînă acum fiind o muncă de degajare a lui din conglomeratul de subiecte în care a fost introdus de cercetători, o muncă de înlăturare a unor erori chiar în felul de a-l concepe. In mod ideal, ar fi trebuit, dupăce am făcut distincţia între limba literară veche şi cea nouă, să arătăm care au fost dialectele literare romîneşti vechi, şi după aceia, ce probleme pun aceste dialecte literare. A trebuit totuşi să amestecăm această expunere cu un rezumat al concepţiilor exprimate pînă astăzi şi cu o primă critică făcută lor. Am arătat că cele două teorii, deosebite, ba chiar opuse din atâtea puncte de vedere, au comun faptul că confundă problemele vechii limbi literare romîneşti cu cele ale limbii noi sau viceversa. Abia cu lucrarea noastră s'a făcut o separaţie între problemele uneia şi problemele alteia. S'a văzut că marea problemă care a pasionat pînă acum pe cercetători a fost aceia a originii limbii noastre literare. S'ar părea în primul moment că, mutată la limba veche, această problemă îşi capătă soluţia în chiar momentul în care se admit mai multe dialecte literare şi în care aceste dialecte literare sînt puse în legătură cu cîte un dialect popular romînesc. Fiecare dialect literar şi-ar avea originea în dialectul popular peste care se suprapune. Dar chiar unii cercetători de pînă astăzi—Ibrăileanu, Procopovici, Puşcariu—au putut gândi că, într'un anume caz, dialectul literar n'a fost la origine graiul popular suprapus, ci un graiu vecin. Un alt cercetător, Densusianu, a admis apoi că un anume graiu literar a ieşit dintr'o regiune foarte restrînsă a teritoriului pe care el se vorbea în epoca veche. Chiar Puşcariu avea în acelaşi caz o concepţie asemănătoare. Şi acestea nu sînt, poate, toate cazurile posibile. Prin urmare dacă am distins dialecte literare, este suprimată problema originii limbii literare unice, care nu se mai poate pune decît pentru limba modernă, dar nu e suprimată problema originii fiecărui dialect literar. Problemele capitale pe care va trebui deci să le soluţionăm în lucrarea de faţă, vor fi acelea ale originilor dialectelor literare vechi romîneşti. Aceasta

însemnează a cerceta ce graiuri populare au devenit dialecte literare, unde, cînd şi datorită căror împrejurări.

In această cercetare va trebui să pornim cât mai metodic. Problema originii unui graiu literar nu se poate pune decât în cazul cînd se constată o deosebire între el şi graiul popular peste care se suprapune. E vorba, fireşte, nu de deosebirile care există în mod fatal între un graiu popular şi unul cult,—lipsa neologismelor şi a unei sintaxe mai dezvoltate şi mai complicate în graiul popular—, ci de aceiea de sistem fonetic şi sintactic şi de simboale (semne), adică exact acelea din al căror punct de vedere am distins dialecte literare. Numai în cazul cînd se constată deosebiri de acest fel între graiul cult şi cel popular peste care se suprapune el,—fie şi numai pentru unele regiuni—, se va pune problema chipului în care s'a ajuns la aceste deosebiri, problemă care nu se poate soluţiona fără să cunoaştem originea şi istoria graiului cult, şi istoria graiului popular. Se observă însă că, plecând dela deosebirile care s'ar constata între graiul scris şi graiul popular, problema originii graiului scris nu mai este unica problemă care se pune, ci alături de ea apare şi problema evoluţiei graiului popular, şi se observă că gradul de importanţă este la amîndouă acelaşi. Spre deosebire de problema originii dialectelor literare romîneşti, care se limitează în mod fatal numai la limba literară, problema chipului cum s'a ajuns la deosebirile dintre graiurile scrise şi graiurile poporului iscodeşte realitatea lingvistică în discuţie în toată complexitatea ei, şi ni se pare deci preferabil să procedăm şi noi la fel. Problema capitală,—de fapt problemele capitale—, pe care ne-o vom pune noi, va fi prin urmare aceia dacă existau deosebiri între dialectele literare şi graiurile populare. Că problema originii graiurilor literare este inseparabilă de aceia a chipului cum s'a ajuns la deosebirile dintre graiurile literare şi graiurile populare au înţeles, cum era firesc, şi cercetătorii de pînă astăzi ai limbii literare romîneşti, care au admis existenţa unor deosebiri între limba scrisă şi graiul vorbit de popor, cel puţin în unele regiuni, identificate de altfel cu cea mai mare parte a teritoriului dacoromînesc, dar ei n'au pus în centrul preocupărilor lor constatarea deosebirilor dintre graiul scris şi

cel popular şi aflarea chipului cum s'a ajuns la ele. Trebuie să spunem însă din capul locului că chiar existenţa deosebirilor între graiul scris şi cel popular constitue o problemă, căci eventualele deosebiri între graiul literar şi cel popular nu sînt oricînd aşa de uşor de constatat. Precum este de multe ori cazul în ştiinţă, cunoştinţele noastre despre stările lingvistice din timpul vechii romîne literare nu sînt complete, ci prezintă mari lacune. Cercetarea e îngreuiată anume de faptul că avem a face, nu cu stări lingvistice actuale, de supt ochii noştri, ci cu stări lingvistice trecute, despre care nu avem suficiente mărturii. Mă refer anume la graiurile populare ale timpului, care, în mod fatal, nu puteau fi imortalizate prin scriere, ele nefiind limbi literare. Despre ele am fi putut fi informaţi numai prin cercetători care ar fi procedat întocmai cum se procedează astăzi cu graiurile populare. Ştiinţa limbajului era însă aproape inexistentă pe acea vreme nu numai în ţările romîne, dar şi în celelalte. Singurele observaţii care s'au făcut pe acea vreme sînt, precum s'a văzut, acelea ale lui D. Cantemir. Ce cunoaştem deci din stările de lucruri lingvistice depe acea vreme sînt numai dialectele literare, limbile de cultură ale timpului. Ba încă şi cunoaşterea acestora nu se poate compara, din punct de vedere al bogăţiei, cu cunoaşterea limbii de cultură actuale, care ni se oferă nu numai prin texte, dar şi prin graiul viu, al contemporanilor noştri culţi, şi, ceiace e şi mai important, chiar prin scrisul şi vorbirea noastră înşine (căci, precum se ştie, alături de limba scrisă, limba de cultură sau limba comună posedă şi o varietate vorbită; vezi *Travaux du cercle linguistique de Prague*, I, p. 17). Ceiace avem din acele timpuri sînt numai nişte graiuri scrise, sînt numai aspectele scrise ale limbilor noastre de cultură, cum s'a atras atenţia mai sus, la § 1. De aceia e firesc ca pentru epoca veche a limbii noastre literare să se pună probleme de lingvistică ce nu se pun pentru limba nouă, ele reducîndu-se în cazul celei din urmă la constatarea fără mari eforturi a faptelor. Cea dintîiu problemă capitală pe care o pun dialectele literare romîneşti în faza lor veche este deci aceia a deosebirilor care au existat între graiurile literare şi cele populare şi chiar între graiul scris de clasa cultă şi graiul

vorbit al aceleiaşi clase. Se pune problema dacă aceste limbi de cultură, care sînt dialectele literare vechi romîneşti, sînt în situaţia obişnuită a limbilor de cultură de a fi deosebite de graiurile populare şi comune tuturor indivizilor care vorbesc dialectele populare pe care le suprapune acea limbă comună. Se pune problema dacă se poate vorbi de nişte limbi comune (Gemeinsprache, nu Ursprache), vorbite pe un spaţiu mai restrîns decît acela al întregului popor, dacă adică vechile noastre dialecte literare sînt în aceiaşi situaţie ca şi limba noastră modernă de cultură, dela 1880 încoace, care, precum recunoaşte oricine, este deosebită de toate graiurile populare dacoromîneşti (chiar şi de cel muntean), şi alcătuieşte, în înţelesul cel mai propriu al cuvântului, o limbă comună. Precum am văzut mai sus, la § 8, Rosetti vorbea de o limbă comună în cazul dialectului rotacizant dela Nord de Mureş. Noi nu vom întîrzia să recunoaştem că este greu să se întrebuinţeze această expresie pentru nişte graiuri de cultură limitate numai la cîte o parte a teritoriului de limbă dacoromînească, şi care nu erau probabil vorbite decît de prea puţini din oamenii de jos, cutoatecă expresia de limbă comună ar fi îndreptăţită dacă dialectele literare se suprapuneau, în regiunea în care erau în uz, peste mai multe graiuri populare. Ba, ţinînd samă de circulaţia pe care cărţile vechi romîneşti, manuscrise şi tipărituri, o aveau şi în afara provinciei în care fuseseră scrise sau tipărite, s'ar putea vorbi chiar de nişte limbi comune în sensul limbii comune romîneşti de astăzi, numai că nu am avea a face cu una singură, ci cu mai multe limbi literare simultane. Această cercetare a deosebirilor dintre graiul scris şi graiul popular ar trebui făcută în parte pentru fiecare etapă din evoluţia dialectelor literare, căci aceste etape sînt de multe ori în situaţia unor dialecte: în loc de o variaţie a limbii în spaţiu, avem o variaţie în timp. Pentru Ardeal problema ar trebui deci să se pună în mod special pentru graiul rotacizant din secolul al XVI-lea şi începutul secolului al XVII-lea, apoi pentru limba literară din Ardealul dela Nord de Mureş, din secolul al XVII-lea (cu origini în graiul literar din Ardealul de mijloc, din secolul al XVI-lea), apoi pentru graiul ar-

delean din secolul al XVIII-lea. Pentru Muntenia şi Moldova problema ar trebui pusă deosebit pentru faza pe care o constitue limba din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, şi faza pe care o constitue limba din ultimele trei sferturi ale secolului al XVIII-lea. Se înţelege însă că, atunci cînd vom căuta să soluţionăm problema originilor graiurilor literare romîneşti, va trebui să luăm în discuţie numai faza mai veche a graiurilor literare din fiecare regiune, şi deci graiul maramureşean, rotacizant, şi graiurile nerotacizante, din Ardeal, Muntenia, Moldova şi Banat, din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea. Deşi constatarea deosebirilor dintre graiurile literare de pretutindeni, din secolul al XVIII-lea, şi graiurile populare din acelaşi timp, pe care le suprapun ele, constitue una din preocupările cele mai de samă ale istoriei dialectelor literare romîneşti, ea este în parte făcută prin constatarea deosebirilor existente în secolele anterioare, căci o parte din deosebirile existente mai înainte vor persista şi după aceia. Dar fazele tîrzii ale dialectelor literare trebuiesc chiar excluse dela cercetarea originilor dialectelor literare, cînd se bănuieşte că aceste faze se caracterizează tocmai printr'o însemnată apropiere de graiurile populare. Pentru această epocă, bănuind că încetarea unor tradiţii lingvistice de mai multe secole atît în Moldova cît şi în Muntenia se explică, între altele, printr'o influenţă sau pătrundere a graiurilor populare în limba scrisă, ceiace va trebui să luăm în consideraţie vor fi nu deosebirile, ci tocmai asemănările, numai ele fiind în stare să ne spună ce graiuri au influenţat într'atîta dialectele literare, încît le-au dat o nouă înfăţişare. Că, prin influenţa unor graiuri populare limbile literare se vor apropia de alte graiuri literare, în cazul nostru, de dialectul muntean, e un lucru foarte posibil.

Am văzut că problema aceasta, a deosebirilor dintre graiurile scrise şi cele populare pînă în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, a fost soluţionată de unii cercetători afirmativ (Hasdeu, Philippide, Densusianu, Ibrăileanu, Puşcariu, Procopovici, Macrea). Este vorba însă, precum se poate constata uşor, aproape numai de acei cercetători care s'au ocupat mai amănunţit cu originile lim-

bii literare romînești. Ceilalți cercetători, anume Lambrior, Tiktin, Gaster, Pascu, Rosetti, precum și Philippide în ultima fază a gîndirei sale, reprezentată prin *Originea Romînilor*, atunci cînd invoacă fapte din limba romînească a secolelor al XVI-lea și al XVII-lea, astfel cum ne-o redau textele, înțeleg, — fără însă să insiste în mod special asupra lucrului —, că limba textelor din acele secole era identică cu limba poporului, și că deci faptele de limbă în discuție sînt și populare, și că apariția lor în texte înseamnă apariția lor în graiul poporului. Ei sînt stăpîniți de concepția că graiul textelor din acel timp este chiar graiul poporului, și folosesc acest graiu pentru a construi o istorie a graiului popular romînesc. La drept vorbind nu avem a face cu o concepție explicită, ci cu un implicat al cercetării lingvistice la învățații pomeniți, cu un lucru dela sine înțeles pentru autorii în discuție. Nu am avea deci a face cu o soluție negativă, dată primei noastre probleme, aceia dacă au existat deosebiri între graiul scris și cel popular în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, ci am avea a face cu prima ideie ce și-o face cineva despre limba scrisă romînească din acele secole, atunci cînd această limbă intră în cercul cunoștințelor sale. Această ideie presupune oarecum că fiecare dialect literar își are originea în graiul popular pe care-l suprapune, ridicat la demnitatea de limbă literară în secolul al XV-lea sau al XVI-lea. Cercetătorii pomeniți afirmă însă,—Rosetti este singurul care a susținut explicit că limba secolului al XVI-lea este identică cu graiul popular —, sau dau a înțelege că în secolul al XVIII-lea graiul scris se deosebea de graiul popular, și că deosebirea s'a produs în secolul al XVII-lea. Este concepția cea mai simplă, cutoatecă a fost reprezentată de spirite alese, și e în fond o poziție dogmatică, adică una necritică, necontrolată. Deaceia nici n'am pomenit de ea atunci cînd am făcut o expunere a concepțiilor existente despre limba literară. Desigur, la acest fel de a vedea lucrurile a contribuit mult și faptul că vechea romînă literară se prezinta supt forma atîtor dialecte. Diferențierea dialectală în limba scrisă era considerată identică cu diferențierea dialectală a graiului popular. Nu e o îmtîmplare că această concepție se

întîlneşte tocmai la lingviştii care au admis în epoca veche existenţa unor norme lingvistice în graiul scris, deosebite dela o regiune la alta. Concepţia se potrivea de minune pentru o limbă care era la cele dintîiu începuturi ca limbă scrisă. Dar această poziţie dogmatică, deşi implică în ea o teorie, o concepţie, — căci orice dogmatism este o teorie, o concepţie —, înseamnă de fapt, în cazul de faţă, lipsa oricăror preocupări mai adînci cu privire la originile limbii literare romîneşti. Lingviştii pomeniţi nu şi-au dat sama că se pune o problemă a deosebirilor dintre limba scrisă şi graiul popular. Faptul că la generaţiile ultime de lingvişti încă a putut exista această situaţie, arată cît de reduse au fost preocupările lingviştilor noştri cu privire la limba literară. In faţa unei asemenea concepţii, care stăpîneşte şi în vremea noastră, noi avem încă un motiv pentru a pune întîiu această problemă : dacă în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea existau deosebiri între limba scrisă şi graiurile populare. Şi fiindcă cercetătorii care identifică graiul scris cu graiul popular înţeleg aceasta numai cînd e vorba de limba din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, avem un alt motiv pentru a limita cercetarea eventualelor deosebiri între graiul scris şi graiul popular numai la aceste secole.

Trebuie să adăugăm că pentru unul din graiurile literare problema originii e soluţionată de pe acum, şi a fost soluţionată şi de noi în chiar această parte a lucrării : e vorba de graiul literar rotacizant, din secolul al XVI-lea, căruia, lipsindu-i indicaţiile de loc, lingviştii au trebuit din capul locului să-i caute originea în unul din graiurile populare romîneşti. Precum s'a văzut mai sus (§ 18), noi socotim acest graiu ca fiind la origine graiul maramureşean de Nord, şi respingem teoriile după care el s'ar identifica şi în graiul din Bihor sau Năsăud. Aceasta înseamnă că el nu se identifica total cu graiul popular decît în regiunea sa de origine, şi că în toate celelalte regiuni rotacizante în care acest graiu literar era întrebuinţat, el prezenta unele deosebiri faţă de limba poporului. Cu vremea însă, graiul popular din Maramureşul de Nord a evoluat el însuşi, şi deci, mai tîrziu, chiar acolo limba scrisă nu mai era identică cu graiul poporului. Aşa se şi face că actualul dialect maramure-

şean nu se identifică total cu dialectul literar rotacizant din secolul al XVI-lea. In cursul lucrării noastre noi nu ne vom mai ocupa cu originile graiului literar rotacizant, cele spuse aici fiind suficiente.

Aşadar prima problemă care se pune cu privire la limba literară veche este aceia dacă au existat deosebiri între graiul scris în ţările romîne în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi graiul poporului din acelaşi timp, şi, în caz cînd au existat, care au fost acele deosebiri (de fapt nu se poate dovedi că aŭ existat deosebiri, decît constatîndu-le). Dacă problema existenţei acestor decsebiri va fi soluţionată negativ, dacă prin urmare s'ar ajunge la concluzia că dialectele literare din pomenitele secole se confundă perfect sau aproape perfect cu graiurile populare peste care ele se suprapun, atunci discuţia asupra originilor dialectelor literare romîneşti ar fi închisă, şi problema de faţă ar fi singura problemă fundamentală a vechii romîne literare. Nu s'ar mai pune decît problema chipului cum s'a ajuns la deosebirile din secolul al XVIII-lea dintre limba scrisă şi limba populară, şi, bineînţeles, şi probleme ca aceia a înlăturării graiului literar rotacizant, sau a graiului literar din Ardealul central şi de Nord, din secolul al XVII-lea. Dacă dimpotrivă, soluţia dată ar fi afirmativă, fie numai pentru unele dialecte literare, fie pentru toate, atunci o nouă problemă se va pune pentru fiecare din acele dialecte literare: aceia a chipului în care s'a ajuns la această deosebire, ceiace implică şi problema originii dialectelor literare romîneşti, considerate în faza lor veche. Această a doua problemă capătă fiinţă numai dacă cea dintîiu este soluţionată afirmativ, dar e tot atît de importantă ca şi aceia. Avem a face cu problemele cele mai însemnate pe care le pune vechea romînă literară şi cu singurele probleme capitale pe care le pune prima fază atestată documentar a dialectelor literare romîneşti. Avem a face chiar cu unele din problemele cele mai însemnate pe care le pune limba romînă. Cred că numai problemele privitoare la începuturile limbii romîne le întrec în importanţă. Lucrarea de faţă va trebui să se ocupe întîiu cu soluţionarea lor. De fapt amîndouă aceste probleme pot fi înmănunchiate în problema originii dialectelor lite-

rare. Deaceia prima parte a cercetării noastre, — a doua parte a lucrării întregi —, se va intitula : *Originile dialectelor literare romîneşti.* Inainte de a trece însă mai departe, vom preciza aici că problema originii se pune nu numai pentru diferitele graiuri literare, dar şi pentru haina deosebită pe care o au cîte odată aceste dialecte, pentru grafie. Am arătat că şi grafia se comportă ca limba: variază dela o regiune la alta, adică dela un dialect la altul, şi chiar în cadrul aceluiaşi dialect. Este drept că grafia poate rămînea neschimbată dealungul timpului, pe cînd pronunţarea se schimbă. Dar cu aceasta nu se exclude problema originii ei. Se va pune problema locului şi timpului apariţiei cutărei grafii şi a motivelor pe care le-au avut scribii de a întrebuinţa cutare grafie, care vor trebui căutate pedeoparte în valorile fonetice ale grafiilor în limba slavă literară supt forma ei mediobulgară şi pedealta în pronunţiile romîneşti. Problema se leagă cu aceia a originii dialectelor literare.

In afară de aceste probleme capitale, vechea romînă literară pune şi alte probleme, aproape tot atît de însemnate, acestea însă cu privire la evoluţia lor. Se pune problema cauzei pentru care dialectul rotacizant a fost înlocuit cu unul nerotacizant, apoi aceia a cauzei pentru care acesta, ca şi cel bănăţean, a fost înlocuit la sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, cu cel muntean, şi apoi problema cauzei pentru care, spre jumătatea secolului al XVIII-lea, dialectul literar moldovenesc, ba chiar toate dialectele literare romîneşti, au căpătat numeroase elemente populare. S'ar putea crede că toate aceste schimbări dela o epocă la alta, care de fapt aduceau o apropiere de graiul muntean, se explică tocmai prin influenţa acestui graiu, dotat de Coresi cu mai mult prestigiu. Noi trebuie însă să ne întrebăm dacă unele din aceste schimbări nu se explică şi prin influenţa altui graiu literar decît cel muntean, şi mai ales dacă ele nu se explică prin influenţa graiului popular, care, cu vremea, a suferit schimbări şi a tins să impună aceste schimbări limbii scrise (în acest din urmă caz n'ar mai trebui să vorbim de înlocuirea unui dialect literar cu altul, ci de evoluţia fiecărui dialect literar). Cu această ocazie va trebui să se studieze şi care subdialecte populare s'au im-

pus dialectelor literare, şi în cazul cînd nu toate graiurile populare s'au impus, să se arate din ce cauză s'au impus numai unele. Aceste probleme au fost neglijate de cercetători. S'au dat explicaţii numai înlăturării dialectului literar rotacizant, nu şi celorlalte fapte pomenite de noi mai sus, care chiar au scăpat, mai toate, observaţiei cercetătorilor anteriori (singur G a s t e r face excepţie; în ce priveşte limba din Moldova, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, şi I b r ă i l e a n u). Soluţionarea lor implică, la fel ca şi soluţionarea problemei originilor, cunoaşterea deosebirilor pe care noile faze ale dialectelor literare le prezintau faţă de graiul popular. Toate aceste probleme, privind liniile mari ale evoluţiei dialectelor literare romîneşti în faza lor veche, lucrarea noastră, care este consacrată soluţionării tuturor problemelor mari ale vechii romîne literare, va trebui să aibă încă o parte, — a doua a încercării de soluţionare a problemelor şi a treia a lucrării întregi —, intitulată: *Evoluţia dialectelor literare romîneşti. Sensul şi cauzele ei.*

CAP. V.

METODELE CERCETĂRII.

§ 28. — Se pune însă întrebarea: cum vom putea soluţiona aceste probleme? Şi mai ales: cum vom putea soluţiona cele două mari probleme pe care le pun dialectele literare din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea? Inainte de a păşi la soluţionarea lor nu va fi inutil să arătăm şi ce mijloace ne stau la îndemînă pentru a le soluţiona. Problema originii dialectelor literare se va putea soluţiona numai din moment ce vom şti deosebirile dintre graiul scris şi graiul popular al celor două secole. Prin urmare trebuie să arătăm ce fapte ne stau la îndemînă pentru soluţionarea acestei probleme. Cum am spus mai sus, § 19, această problemă s'ar putea soluţiona prin informaţiile pe care ni le-ar fi dat unii oameni de atunci asupra graiului vorbit de clasele culte. Am spus deasemenea că nu dispunem în această privinţă decît de informaţiile pe care ni le-a dat D. C a n t e m i r. Ele sînt însă puţine şi nu sînt întemeiate pe o suficientă cu-

noaştere a realităţilor. Cu toate acestea, noi putem soluţiona această mare problemă a vechii romîne literare; şi anume tot cu ajutorul textelor de limbă din secolele în discuţie, căci în ele nu se respectă oricînd normele limbii scrise ale fiecărei regiuni, ci ni se prezintă din cînd în cînd şi cîte un fenomen popular. Cu toată puţinătatea lor, aceste fapte sînt suficiente ca să ne documenteze şi existenţa unui alt uz lingvistic, unei alte norme lingvistice, decît cea scrisă. Cei care îşi imaginau graiul textelor din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea identic cu graiului poporului, au scăpat din vedere că textele nu prezintă un uz unitar, ci alături de uzul normal, ne dau şi unul excepţional; sau dacă n'au scăpat din vedere acest lucru, nu i-au dat importanţa cuvenită. Această dualitate, care, dată fiind raritatea unuia din uzuri, nu poate fi interpretată ca o alternanţă sau nesiguranţă a uzului, ci numai ca pătrunderi involuntare şi inconştiente ale unui uz popular în uzul cult, respinge din capul locului concepţia că textele secolului al XVI-lea şi al XVII-lea ar fi fost identice cu graiul popular. Noi vom începe cercetarea noastră cu această ideie, pe care faptele o întăresc mereu. Textele vechi sînt deci de fapt nu numai un izvor al limbilor literare ale vremii, dar şi un izvor al graiurilor populare din acel timp. Nu putem regreta deci că nu avem informaţii date de oameni din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea cu privire la stările lingvistice din timpul lor. Izvoarele literare suplinesc perfect această lipsă. Dacă în cazul prezenţei unor astfel de informaţii am fi apelat la observaţiile ce puteau face ei asupra limbii romîne şi la părerile ce-şi puteau forma ei despre stările lingvistice din jurul lor, textele ne permit să facem noi înşine aceste observaţii şi să încercăm noi înşine idei despre limba de atunci a poporului. In această goană după fenomene populare va trebui să apelăm, fireşte, nu la marii scriitori, — deşi la unii dintre ei abundă şi astfel de fapte, — prin natura lor mai cunoscători ai unei tradiţii de limbă şi mai atenţi la păstrarea ei, şi nici la textele religioase, prin natura lor mai arhaice, cum recunoaşte oricine, ci la actele publice şi private, şi mai ales la cele scrise de diaci fără multă cultură. Operele marilor scriitori şi textele religioase ne vor

prezinta, nu asemenea pătrunderi ale graiurilor populare, ci împrumuturi făcute de limba cultă din graiul poporului. Aceste împrumuturi vor dovedi şi ele prezenţa unui fenomen popular pe acea vreme, dar, la drept vorbind, ele sînt fapte ale graiului cult. Graiul autentic popular se va găsi în cele scrise de oameni fără cunoaşterea exactă a limbii culte. Densusianu însuşi recunoştea, în cursul său de istoria limbii romîne în secolul al XVII-lea, că „în textele mărunte şi mai ales în documente apar unele particularităţi care nu se găsesc în tipărituri". Vom avea prilejul să arătăm cum, dimpotrivă, unii cercetători au luat drept valabile pentru graiul popular din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea cele întîmplate în limba unor mari scriitori sau în textele religioase, cu toate că avem indicaţii că altul era graiul popular. Fireşte, va trebui să ne luăm precauţii atunci cînd întîlnim în texte un fapt de limbă care se abate dela norma lingvistică literară. Va trebui întîiu să fie exclusă îndoiala că avem aface cu o greşeală de limbă sau de scriere. In această privinţă, apariţia repetată a fenomenului va fi cel mai bun indiciu că nu e o greşeală. Va trebui exclusă apoi şi posibilitatea ca faptul de limbă să fie o fază mai veche a limbii literare. Această problemă se va pune cu privire la textele din secolul al XVI-lea în cîteva cazuri, precum *cl'*, *l'* sau *ń*, despre care vom vorbi în mod special în altă parte. Că aceste grupuri fonetice sau sunete sunt faze mai vechi e uşor de ştiut din istoria limbii romîne. Apariţia lor rară în texte nu se va explica prin pătrunderea graiului popular, ci prin modelul copiat. Ne mai stau la îndemînă pentru soluţionarea problemelor pomenite, şi faptele de limbă romînească din documentele slavoromîne din secolele al XV-lea şi al XVI-lea. Pentru cunoaşterea mai întinsă a stărilor de lucruri populare, vom recurge la textele dialectale şi la cele două atlase ale limbii romîne, cel al lui Weigand şi cel a şcolii lingvistice din Cluj.

Faptele lingvistice a căror examinare duce la soluţionarea problemelor noastre sînt numeroase. In lucrarea noastră noi nu le vom putea lua în consideraţie pe toate; vom pleca chiar dela foarte puţine, cred însă că vom pleca dela cele mai însemnate, adică mai hotărîtoare în soluţionarea proble-

melor. Precum s'a spus mai sus (§ 27), cercetarea trebuie începută examinînd fenomene lingvistice care nu sînt caracteristice graiurilor literare (deşi apar cînd şi cînd în ele), ci aparţin graiurilor populare. In cazul cînd graiul literar şi graiul popular peste care celalalt se suprapune nu pot fi socotite ca identice la origine, problema originii acelui graiu literar nu va putea fi soluţionată decît constatînd unele asemănări între acel graiu literar şi alte graiuri populare. Aceste asemănări pot să consiste tocmai în aceia că fenomenul care se găsea în graiul popular peste care se suprapune graiul literar în discuţie, lipseşte în graiul literar şi în acel popular care stă la baza acestuia. Deaceia un fenomen care slujeşte la stabilirea deosebirilor dintre graiul literar şi graiul popular peste care se suprapune, poate folosi şi la soluţionarea problemei originii acelui dialect. Cînd e vorba de simpla constatare a deosebirilor dintre limba scrisă şi graiul popular, nu importă dacă fenomenul popular este în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea general dacorominesc sau numai dialectal (dar condiţia ca un fenomen să fie general dacorominesc este mai greu de îndeplinit). Cînd e vorba însă de a afla şi originea graiurilor literare se înţelege că, pe lîngă condiţia de a fi populare şi de a nu alcătui o normă lingvistică literară, fenomenele luate în discuţie trebuie să îndeplinească şi condiţia de a fi regionale (dialectale) şi de a fi apărut într'o vreme anterioară secolului al XVI-lea şi chiar al XV-lea. Căci un fenomen general dacorominesc care aparţine fie limbii culte, fie graiului popular, nu poate da nici o indicaţie asupra originii locale a unui dialect, iar un fenomen regional, apărut în secolul al XVI-lea şi chiar al XV-lea, nu poate da indicaţii asupra regiunii din care a putut să iasă limba literară, care poate avea la bază graiul unei aristocraţii, separată de popor cu mult înainte. Aşa stînd lucrurile, fenomenele populare care au apărut după secolul al XVI-lea, vor fi lăsate de noi la oparte, deşi ele ar trebui luate în consideraţie atunci cînd e vorba de deosebirile dintre graiurile scrise şi cele populare. Vom căuta să soluţionăm amîndouă problemele mari pe care le pun dialectele literare romîneşti în faza lor veche numai cu fenomenele lingvistice care ajută şi la soluţionarea originii lor

sau măcar dau cît de slabe indicații în acest sens. Apariția unor fenomene de hiperurbanism (sau mai exact hiperaristocratism) chiar în limba scrisă a secolelor al XVI-lea și al XVII-lea ne va dovedi deasemenea prezența în acea vreme a unor deosebiri fonetice între graiul clasei de sus și graiul poporului.

Dacă e vorba de fenomene mai vechi decît începuturile literare romînești și chiar decît resturile de limbă literară romînească din documentele slave ale secolelor al XV-lea și al XVI-lea, să spunem că, de fapt, indicații asupra timpului cînd au apărut aceste fenomene ne dau nu textele vechi romînești sau slave, care, pentru limba noastră, sînt așa de tîrzii, și care nu pot arăta decît că în secolul al XV-lea, al XVI-lea sau al XVII-lea fenomenul era prezent, ci alte fapte. Ele sînt următoarele: 1) elementele de origine străină din limbă, care au suferit fenomenul; 2) prezența fenomenului în alte dialecte, cînd el nu s'a produs acolo în mod independent; 3) cronologia relativă a fenomenelor fonetice,—care se poate stabili cu destulă ușurință, dupăcum se va vedea în cursul expunerilor noastre, — combinată cu cronologia absolută, și 4) aria fenomenului, care, dacă e întinsă, dovedește că fenomenul e anterior procesului de colonizare a acelui teritoriu, care a avut loc. Dintre toate aceste posibilități care ne stau la îndemână, cele mai des folosite de cercetători pînă acum au fost primele două. Cea de a treia a fost neglijată aproape total și aproape de toți cercetătorii. Luînd în considerație și acest al treilea mijloc de a stabili timpul apariției unui fenomen fonetic, noi vom putea face corectări sensibile atîtor afirmații ale lingviștilor discutați. Așadar constatarea unor fenomene apărute înainte de secolul al XV-lea, în textele secolelor al XVI-lea și al XVII-lea și eventual și în documentele slave ale secolelor al XV-lea și al XVI-lea, nu înseamnă altceva decît o confirmare a unor fapte pe care noi le-am constatat cu alte mijloace, și dacă noi vom da și probe din texte, o vom face numai pentru a înlătura orice îndoială cu privire la existența fenomenului în primele secole ale epocii literare. De altfel, precum se va vedea la timp, chiar apariția fenomenelor populare în textele

secolelor al XV-lea, al XVI-lea şi al XVII-lea pune unele probleme pe care vom căuta să le soluţionăm.

Fenomenele luate în discuţie vor fi în primul rînd fonetice, şi anume din acea categorie despre care neogramaticii credeau că se produc după legi ca acelea din domeniul naturii. Vom folosi însă şi fenomene de altă natură, şi anume diferenţieri de semn (simbol), necesare pentru înlăturarea omonimiei (cuvântul „diferenţiere" e întrebuinţat deci cu înţelesul pe care i la dat A. Philippide, *Principii*, p. 209 233), fenomene fonetice sporadice şi aglutinări de cuvinte. Precum se vede, este vorba numai de fenomene ale semnelor lingvistice (semne morfologice sau semne lexicale). S'ar fi putut lua însă în consideraţie şi fenomene semantice, căci evoluţia înţelesurilor asociate cu aceste semne duce la o diferenţiere dialectală, dacă ea se produce numai într'o regiune. La drept vorbind, argumentarea noastră se va face cu o singură categorie de fapte, deosebiri de simbol între limba scrisă şi cea vorbită de popor şi între un graiu şi altul. Repet ce am spus altădată, că deosebirile luate în consideraţie nu trebuie să fie dintre cele care în mod fatal trebuie să existe între un graiu popular şi o limbă de civilizaţie. Trebuie să luăm deosebiri dintre cele care individualizează un graiu faţă de altul, chiar cînd ele ar fi amîndouă populare sau amîndouă culte. De aceia anumite fapte lexicale şi anumite fapte sintactice, toate, influenţe ale limbii slave bisericeşti, nu vor trebui luate în consideraţie. Va trebui apoi, atunci cînd se caută originea unui dialect literar în alte graiuri populare decît cel peste care el se suprapune, să se excludă şi eventualitatea unei influenţe literare din partea unui dialect literar care ar porni din acelaşi graiu popular. Dacă la urma tuturor acestor cercetări, faptele lingvistice vor duce către concluzii ce vor coincide cu cele formate pe baza faptelor istorice, va fi o probă mai mult că gîndirea noastră a avut un mers exact.

Faptele la care vom apela pentru a soluţiona problemele noastre nu sînt întotdeauna complet clarificate în ce priveşte timpul şi locul apariţiei lor. De aceia nici nu s'au soluţionat pînă astăzi problemele pe care le pune vechea romînă literară. Cum însă mai toate faptele la care vom a-

pela noi sau petrecut în cele mai vechi timpuri ale limbii romîne, unele chiar pe vremea latinei populare, o lămurire completă a lor implică şi o lămurire a problemelor pe care le pun începuturile limbii romîne. Cercetarea începuturilor limbii romîne literare se îmbină deci cu aceia asupra începuturilor poporului romîn. Faptele luate în consideraţie pentru a soluţiona problema originilor limbii literare, duc, conjugate cu altele, la soluţii şi în ce priveşte originea Romînilor. Rezultatele noastre sînt, în cea mai mare parte, noi, şi în această privinţă. Pentru a nu mări însă întinderea lucrării de faţă, vom lăsa la o parte tot ce nu priveşte direct originile limbii literare romîne. Unele din ideile noastre în această privinţă au fost expuse în *BIFR*, IX, în articolul *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia*, căruia îi vom face în această lucrare unele corectări; altele vor fi expuse pe scurt într'o lucrare intitulată *Ariile iniţiale ale palatalizării labialelor*. Rezultatele acestor lucrări le vom avea mereu în minte în lucrarea de faţă.

Problemele care se pun cu privire la evoluţia dialectelor literare sînt cu mult mai uşor de soluţionat decît cele care se pun cu privire la originea lor. De aceia nu vom mai insista aici asupra posibilităţilor de explicare şi asupra metodei pe care trebuie s'o urmăm.

Partea a doua a lucrării noastre, consacrată originilor dialectelor literare, va fi cu mult mai întinsă decît partea a treia, consacrată cauzelor evoluţiei lor. Ea va începe cu studiul palatalizării labialelor, atît pentrucă acest fenomen a fost singurul pe care s'au întemeiat pînă astăzi susţineri pe care noi ni le însuşim, cît şi pentrucă, odată cu discuţia lui, vom putea aduce contribuţii hotărîtoare în soluţionarea problemei. Ordinea în care au fost discutate cîteva fenomene fonetice, este impusă de faptul că la discuţia unui fenomen este necesară cunoaşterea discuţiei altui fenomen. La celelalte fenomene ea este arbitrară.

PARTEA A DOUA.

ORIGINILE DIALECTELOR LITERARE ROMÎNEŞTI.

CAP. I.

PALATALIZAREA LABIALELOR.

§ 29. Separarea fenomenului de palatalizare a labialelor de altele, denumite cu aceiaşi expresie. — § 30. Apariţia fenomenelor în textele vechi. — § 31. Interpretări greşite a apariţiei palatalelor în texte. — § 32. Originile graiurilor moldovene. Cronologia palatalizării labialelor. — 33. Originile graiurilor literare de peste munţi şi din Moldova. — § 34. Migraţiile Romînilor suddunăreni şi ardeleni în Muntenia. — § 35. Originea dialectului literar muntean. — § 36. Raporturi între graiul aristocratic sau scris şi graiul popular în secolul al XVI-lea.

§ 29. — Se înţelege deobiceiu prin palatalizarea labialelor schimbarea în consonante palatale pe care au suferit-o labialele *p*, *b*, *f*, *v* şi *m* urmate de *ĭ* + voc. accentuată, de *í* sau *ĭ*, şi de *i* din silabă neaccentuată, precum şi schimbarea în alte consonante pe care au suferit-o consonantele palatale rezultate. Se face excepţie doar pentru *k'* *ģ* > *t'*, *d'* sau č, ğ, din dialectele ardelene, care se consideră ca fenomene separate. Dar fenomene ca prefacerea lui *χ'* şi *γ'*, rezultaţi din *f* şi *v* + *ĭ*, *i* în *ś*, *ź*, sau ca prefacerea aceloraşi sunete în *s* şi *z*, care se găseşte în unele localităţi din Oltenia, Muntenia şi Maramureş, sau ca dispariţia lui *χ'* rezultat din *f* + *ĭ*, *i* în graiurile meglenoromîne (fără cel din Ţîrnareca) şi dispariţia lui *γ'*, rezultat din *v* + *ĭ*, *i* în graiul din Ţîrnareca, din Şcheii Braşovului, Săcele, unele localităţi din Muntenia (vezi G. Ivănescu, *BIFR*, IX, p. 161-179), precum şi din Maramureş şi din Moldova secolului al XVII-lea, sînt tratate de obiceiu tot la palatalizarea labialelor, şi cu toate că cercetătorii îşi dau desigur seama, că nu mai avem a face cu palatalizări, ei nu atrag atenţia că în cazul lor nu mai avem a face cu fenomenul în discuţie, ci cu

alte fenomene fonetice. Trebuie să atragem atenţia că chiar expresia „palatalizarea labialelor" nu este exactă, deoarece, precum a arătat Al. R o s e t t i, *Recherches*, p. 112-116, după L a m b r i o r, *Romania*, VI, 443-446, *labială* + *ĭ*, *i* a dat mai întîiu *labială* + *palatală* + *ĭ*, *i*, şi numai în unele regiuni labiala a dispărut. R o s e t t i citează pe L a m b r i o r, dar trebuia să citeze şi pe P h i l i p p i d e, care, în *Principii*, p. 26-27, a susţinut şi el că această evoluţie e posibilă, pe lîngă aceia directă, a labialei în palatală. Adevăratul fenomen este deci nu prefacerea labialelor în palatale, ci inserarea (epenteza) unei palatale între labială şi vocală, urmată în unele regiuni de un alt fenomen fonetic, acela al dispariţiei labialei. Faptul că s'a avut în vedere de către unii cercetători tocmai faza ultimă la care s'a ajuns, a făcut să se vorbească de o palatalizare a labialelor. Această expresie, care este de fapt echivalentă unei formule, nu lua în consideraţie decît termenii extremi ai prefacerilor, şi nu era deci decît formula unei corespondenţe fonetice între două stadii lingvistice, ca să folosim o expresie a lui A. M e i l l e t, iar nu formula proceselor fonetice care au avut loc. Este deaceia tot atît de fals să se vorbească de alterarea labialelor şi de labiale alterate sau intacte. Dacă şi noi vom accepta de multe ori aceste expresii, o vom face în puterea tradiţiei şi pentru comoditatea exprimării. Deoarece se poate presupune că, cel puţin în unele cazuri, adevărata tendinţă a fost de a se ajunge dela labială la palatală, se poate vorbi în aceste cazuri de o înlocuire a labialelor cu palatale. In aceste cazuri este de presupus că faza intermediară a fost un simplu stadiu de tranziţie, iar nu o fază scop, cum este ea, desigur, acolo unde ea durează cu secolele.

§ 30. — Cel dintîiu lucru pe care trebuie să-l facem este stabilirea timpului cînd a apărut fenomenul în regiunile dacoromîne care-l prezintă azi. Deşi, precum am spus la § 28, apariţia fenomenului în texte nu înseamnă şi apariţia fenomenului în graiul popular, care poate fi cu mult anterioară, vom arăta totuşi întîiu ce situaţie prezintă textele vechi romîneşti. Textele de limbă veche romînească, deşi au ca normă, întocmai ca şi limba textelor noi, labialele nealterate, prezintă totuşi unele abateri, rezultate

prin pătrunderi ale graiului popular în limba scrisă. Munca de adunare a unor asemenea exemple ne este aproape în întregime uşurată prin faptul că Rosetti, *Recherches*, p. 87-90, a adunat o mulţime de cazuri de palatalizare din primele noastre texte (secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi chiar al XVIII-lea). Mai înainte, O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 111-112, şi Candrea, *Psalt. şch.*, I, p. XXXII, relevase o parte din aceste cazuri de palatalizare; după aceia altele noi au fost scoase la iveală de Densusianu în *G. şi S.*, IV, p. 408, şi Rosetti, *Limba romînă*, p. 62-64. Vreo cîteva vom mai scoate la iveală şi noi. Ele sînt însă cazuri de dispariţie a lui *y'*. Vom arăta data apariţiei fenomenului pentru fiecare labială, pomenind şi regiunea din care e luat exemplul.

Palatala rezultată din *f* este notată cu χ, şi de cîteva ori cu *θ* (pentru *θ* vezi *Rech.*, p. 30 şi 87). Prin χ se nota desigur un *χ'*. Mă întreb dacă *θ* nu nota un *ŝ*. Fenomenul apare numai în cîteva cuvinte, printre care forme de-ale verbului *a fi*. Dintre textele fără o dată precisă, din Nordul Ardealului, P. S. şi C. v. prezintă cazuri de χ. Documentul maramureşean cel mai vechiu, care prezintă χ, este din 1619. In jud. Năsăud cel mai vechiu exemplu e din 1639, în jud. Cluj, depe la 1650. χ apare şi în C. T. (vezi Drăganu, *Două manuscripie vechi*, p. 93, (noi am spus la § 18 că textul este scris într'o regiune vecină cu Maramureşul, poate la Năsăud). Pentru Muntenia şi Oltenia, Rosetti, *Étude, l. c.*, nu dă nici un exemplu, iar în *L. r., l. c.*, spune că fenomenul nu apare în Muntenia. I. Şiadbei, *Rev. Fil.*, I, p. 278, afirmă şi el că fenomenul nu apare în secolul al XVI-lea în Muntenia, şi dă informaţii şi asupra secolului următor, p. 279: „In Chronograful lui Moxa (1620), există un singur exemplu cu această schimbare: *răshirară* alături de *răsfirară* (Hasdeu, *Cuvente*, I, pp. 364 şi 348), arătînd ori o stare de tranziţie şi de incertitudine ori un efort conştient de înlăturare a graiului curent în limba scrisă". Pe baza prezenţei palatalizării lui *f* (*hi* alături de *hi*) în Leviticul dela Belgrad, el socotea, *ibid*,, acest text text scris în Muntenia, în secolul al XVII-lea. Dar fenomenul este de aşteptat şi la Braşov, unde credem noi scris textul (§ 21). Altenarea lui *hi* cu *fi* apare şi în tex-

tele ardelene şi moldovene din secolul al XVII-lea. In textele secolului al XVII-lea apar, în alte cazuri de palatalizare, forme ale verbului *a (se) răschira* sau *a (se) răşchira*, care se pot vedea în Tiktin, *R.-D.W.*, III, p. 1303. Densusianu, *Hist.*, II, p. 111, credea că cel mai vechiu exemplu, datat sigur, de χ este din 1593 (vezi exemplele la Rosetti, *Rech.*, p. 88 şi *L. r.*, p. 63). In Rosetti, *Rech.*, *l. c.*, şi *L. r.*, *l. c.*, se dă şi data apariţiei lui χ sau θ în unele oraşe ale Moldovei. Cele mai vechi cazuri se plasează în primele două decenii ale secolului al XVI-lea. (Tighina, circa 1587, Suceava 1595). Cred însă că cele mai vechi exemple cu χ din Moldova sînt cele din glosele la *Sintagma* lui M. Vlastaris, datată de noi între 1556 şi 1561 (vezi § 18). Exemplele se pot vedea în Rosetti, *Rech.*, p. 87 şi *L. r.* p. 62. Nu trebuie uitat nici *surahe* 'briciu' < ngr. ξουράφι (vezi Pascu, *Ist. lit. şi limbii romîne din secolul XVI*, p. 150) dintr'un document din 1594, al lui Petru Şchiopul. Constatarea care se impune e că palatala χ' apare destul de des în texte şi documente şi că în cazul cîtorva cuvinte, mai ales *a hi*, ea a devenit o normă chiar pentru limba cultă. Labiala *p* apare înlocuită cu *k'* intîia oară în 1592 în jud. Putna (vezi Densusianu, *G. şi S.*, IV, p. 408, Rosetti, *L. r.*, p. 63, şi Macrea, *Dacor.*, IX, p. 158). Palatala *k'* apare destul de rar după aceia în cursul secolului al XVI-lea, dar e atestată la 1644 şi pentru Moldova de Nord. Şi mai rar sau chiar deloc sunt atestate în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea palatalele rezultate din *v*, *b* şi *m*. γ' sau eventual din Moldova de Nord nu apare în niciun text. Avem însă cîteva cazuri în care un asemenea γ' era căzut în secolul al XVII-lea: Cîmpulung (Moldova) 1637: *ine* (vine), 1640: *să nu in* (vin), Iaşi, circa 1600: *ii* (viei). Pot adăuga că Vito Piluzio, *Dottrina Christiana*, 1677, are *ine* (vine), de două ori (vezi Gaster, p. 226). *ǵ* apare o singură dată în *ghĭet* (biet) la Dosoftei (exemplu relevat de G. Pascu, *Archivum Romanicum*, 10 (1926), p. 463) (*se ghirăescu*, dintr'un document scris de Petru Şchiopul, este desigur o formă a verbului *a grăi*, iar nu dela *a ghirăi*; vezi Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études*, p. 82, şi Rosetti, *Rech.*, p. 91, *Remarque*). *ń*, din *m*, se pare că nu este atestat niciodată,

căci exemplul *nitrăpolit*, care apare într'un document dela 1591, scris de Petru Şchiopul, poate fi o greşală de scris, cum a presupus D e n s u s i a n u, *Hist.* II, p. 111, şi mai ales R o s e t t i, *Rech.*, p. 91, *Remarque*. Primele exemple sigure în care avem palatalizarea lui *m*, ar fi cele de tipul *mń*, din Maramureş, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea (1787) (R o s e t t i, *Rech.*, p. 88), pentru care vezi şi M a c r e a, *Dacor.*, IX, p. 157-158. E interesant să relev că primul exemplu de tipul *pk'* este atestat pentru acelaşi timp în Cîmpulung (Moldova) (*Rech.*, p. 89), şi anume pentru 1787. La toate acestea trebuiesc adăugate informaţiile pe care-ni le dă D. C a n t e m i r în *Descriptio Moldaviae*. El spune următoarele: „...ca mai toate limbile, aşa şi cea moldovenească are diferite dialecte. — Limba cea mai curată este în mijlocul Moldovei, împrejurul Iaşilor, fiindcă în prezenţa continuă a curţii Domnului, locuitorii acelui ţinut ajung deobiceiu mai culţi. Cei care locuesc pe Tyras amestecă multe cuvinte polone...—Cei care locuiesc în munţi spre Transilvania, adeseori se folosesc de cuvinte ungureşti. Fălcienii amestecă moldoveneasca cu tătărasca, Gălăţenii cu cea grecească şi turcească. Şi femeile moldovence au o pronunţare deosebită de a bărbaţilor, căci schimbă silabele *bi* şi *vi* în *ghi*, ca *bine* bene *ghine*, *vie* vinea *ghie*; *pi* în *chi*: *pizmă* invidia *chizmă*, *piatră* petra *chiatră*; *m* iniţial în litera *ng*, de unii greu de pronunţat, ca *mie* mihi *nghie*, etc. Dacă vreun bărbat s'a deprins odată cu acea pronunţare, greu de tot se poate desbăra de ea, şi ca şoarecele se trădează totdeauna cu gura lui că a stat prea mult la sînul maică-sa, şi de aceia chiar astfel de oameni se zic de obiceiu în rîs *ficior de babă* filii vetulae" (trad. Pascu, 1923, p. 181, ediţia a II-a, p. 258-259).

§ 31. — Cum sunt de interpretat toate aceste fapte? Unii învăţaţi au crezut că apariţia fenomenului în texte înseamnă şi apariţia fenomenului în graiul popular. E vorba anume de L a m b r i o r, G a s t e r, Ş ă i n e a n u, P h i l i p p i d e, W e i g a n d, R o s e t t i, iar pentru Ardeal şi D. M a c r e a. Pentru trimiteri vezi M a c r e a, *Dacor.*, IX, p. 95-96, 98, 99-100 şi 110-113. Cercetătorii moderni au admis acest lucru, deoarece şi-au imaginat cele mai

vechi texte din Moldova şi Ardeal (cu Maramureş) ca reprezentînd graiul popular din secolul al XVI-lea sau din secolul al XV-lea, şi deoarece considerau perfect adevărate cele spuse de Cantemir, considerat de dînşii contemporan cu fenomenul, adică cu generalizarea lui. Astfel, Lambrior şi Philippide, care credeau că fenomenul e atestat în dacoromînă întîia oară în secolul al XVI-lea, credeau în consecinţă că fenomenul s'a produs în acel timp, iar Rosetti, care cunoaşte exemple şi din secolul al XVI-lea, crede că fenomenul a început să se producă în acest secol şi a continuat în cele două următoare (*Rech.*, p. 90-91, 116, 134 şi *L. r., l. c.*). In *Rech.*, p. 154, însă ridică cu puţin data apariţiei fenomenului faţă de ce prezintă textele: „Il est impossible de préciser ces dates [ale apariţiei fenomenului în cele patru dialecte romîne). Mais il est permis de supposer qu'en daco-roumain la palatalisation des labiales n'est pas de beaucoup antérieure au XVI-e siècle". (Lucrul e spus şi în *Grai şi Suflet*, IV, p. 163). Să examinăm mai deaproape această concepţie, care admite că graiul scris s'a ţinut de aproape de cel popular în ce priveşte fenomenul palatalizării labialelor.

Concepţia apare argumentată la Rosetti şi Macrea. De aceia vom porni dela afirmaţiile lor. *Rech.*, p. 90: „Les faits [vechi romîneşti] confirment la théorie exposée jadis par A. Lambrior, *Romania*, VI, p. 443-446. Lambrior soutenait que dans la série des occlusives labiales et des fricatives labio-dentales, la palatalisation s'était produite independamment dans chacun des membres de la série, sans qu'il en résultât nécessairement aucun changement pour les autres membres de la série.—D'autre part, Lambrior faisait ressortir la faiblesse articulatoire de l'[f] par rapport à [p] ou à [b]; et il concluait: „l'ébranlement a commencé par la plus faible des labiales, par l' f" (p. 446)". P. 115-116: „On aperçoit aisément la différence de traitement qu'ont subies les occlusives labiales, en opposition avec les fricatives labio-dentales, en examinant les tracés obtenus à l'aide du palais artificiel reproduits ici (fig. 10). L'évolution de *v* et de *f* a été commandée par l'articulation de la semi-voyelle: enfin de compte, la semi-voyelle s'est substituée aux frica-

tives, sous la forme sonore pour *v* et sourde pour *f*. Ce mécanisme explique l'étape fχ' (f aspiré [am schimbat notaţia dată de autor lui χ']), tendis que pour *v* on a eu la sonore correspondente, soit γ' [am schimbat deasemenea notaţia dată de autor, *y*]. Sur le palais artificiel, l'occlusion de la langue n'est pas complète: on distingue sur la fig. 10 le „couloir" qui relie les alvéoles de la mâchoire supérieure à la partie postérieure du palais et qui représente les endroits qui n'ont pas été touchés par la langue. La longueur du couloir est plus grande pour *f + i*, par exemple, que pour *χ'i* [am schimbat notaţia autorului] ou pour *ya* [*ĭa*? *γ'a* ?]; c'est que la langue s'est retirée plus en arrière pour l'émission des spirantes; il s'en est suivi l'affaiblissement de l'obstacle vocal. Le traitement *g* s'explique sans doute par l'attaque brusque de la consonne et le renforcement des vibrations glottales". La p. 116, dupăce citează pasagiul dat şi de noi din Cantemir, *Descrierea Moldovei*, spune: „A cette époque, par conséquent, l'innovation était considérée comme un vice de prononciation". In *Limba romînă*, p. 64: „Cantemir nu înregistrează însă, trecerea lui [f] la [h]; lipsa aceasta poate fi explicată prin faptul că, fenomenul era curent în Moldova, încă din sec. al XVII-lea [autorul trimite la exemplele de *h* din acest secol] şi, prin urmare, nu mai atrăgea asupra lui atenţia cercetătorului, pe cînd celelalte fonetisme înregistrate de Cantemir apăreau ca o inovaţie, faţă de norma limbei comune". In concluzie, Rosetti afirma (*L. r.*, p. 64): „Textele ne permit, deci, să urmărim etapele palatalizării, începînd cu sec. al XVI-lea în diferite regiuni. Ele ne dau şi exemple de etape intermediare: [*mń*] sau [*pk'*]".

Argumentele lui Rosetti, luate dela Lambrior nu sînt hotărîtoare. Dar Rosetti a scos concluzii asupra vechimii fenomenului şi din alte fapte. Admiţînd ca Lambrior, că în evoluţia dela labială la palatală a avut loc o fază intermediară, în care palatala exista încă, el a considerat prezenţa fazei intermediare într'o regiune drept o dovadă că acolo fenomenul nu este prea vechiu. Chiar prezenţa unei mici regiuni nepalatalizante în una palatalizantă sau un amestec al formelor palatalizate cu cele nepalatalizate a fost pentru el o probă că fenomenul nu e acolo prea vechiu.

Astfel, arătînd aria palatalizării (*Rech.*, p. 116-120), autorul afirmă cu privire la palatalizarea din Nordul Transilvaniei şi Maramureş, p. 118-120, că e un fapt recent, deoarece în această regiune sînt şi localităţi care nu prezintă fenomenul, şi deoarece, alături de fazele *k'*, *ǵ*, etc., avem şi fazele intermediare *pk'*, etc., care au chiar o arie mai întinsă, decît celelalte. Argumentele au fost reluate de M a c r e a, *Dacor.*, IX, p. 149-160, care constată şi o succesiune a ariilor diferitelor stadii dela Vest la Est în raport cu vechimea mai mică sau mai mare a stadiilor. P. 149: „Ordinea în care se succed, începînd dela Vest spre Est, ariile diferitelor stadii, cu nenumăratele lor forme de tranziţie de la un stadiu la altul înşirate dealungul graniţelor respectivelor arii, constituie scara completă a evoluţiei fonetice a fenomenului palatalizării labialelor". P. 156: „Aceiaşi ordine de succesiune a ariilor, dinspre Vest spre Est, care ne dă scara evoluţiei fonetice a palatalizării, ne dă în acelaşi timp, scara diferitelor grade de vechime ale fenomenului". Ţinînd samă şi de apariţia fenomenului în texte, el afirmă, p. 158: „Pentru labialele *p*, *b*, *m*, după cele arătate mai sus, nu cred, în adevăr, ca palatalizarea lor să fie, în Nord-Vestul Ardealului, Crişana, Ţara Oaşului şi Maramureş, mai veche decît sfîrşitul sec. al XVII-lea, sau începutul celui de al XVIII-lea". Iar imediat după aceia, p. 158: „La Est de aria stadiilor *pt'—pk'*, *pč*, *bd'—bǵ*, *bğ*, *mń*, avem cea mai întinsă arie a regiunii palatalizante, — de o absolut perfectă identitate ca întindere pentru toate trei labialele —, cea mai îndepărtată de aria cu labialele nepalatalizate, şi cea care ne prezintă cele mai înaintate stadii de evoluţie: aria stadiilor *k'* *ǵ* şi *ń*, cuprinzînd Sud-Estul Ardealului, Estul Munteniei, Dobrogea, Moldova, Estul Bucovinei şi Basarabia. Aceste trei particularităţi ale ariei ne dovedesc, în modul cel mai evident, că aici trebuie ca palatalizarea să aibă cea mai mare vechime. In adevăr, cele mai vechi atestări ale fenomenului... le avem tocmai din această arie. Că vechimea palatalizării, în aceste regiuni, e însă cu mult anterioară datei la care sînt atestate primele forme palatalizate în textele noastre vechi, ne-o dovedeşte, în afară de cele trei particularităţi

ale ariei, stadiul însuşi în care se prezintă cele dintîi dintre aceste atestări. Spre a putea întîlni aici, la 1592, forme ca *chiciorăle, chezişu, chisc, chesc, grochi* (A. V. S a v a, *Documente putnene*, I, Focşani, 1929, 140, 200), fără îndoială că evoluţia, care s'a împlinit treptat şi încet, precum am văzut, trebue să se fi început, în această arie, cu sute de ani mai înainte, — pentru a ne putea prezenta la sfîrşitul secolului XVI, însuşi stadiul final de evoluţie, şi aceasta, în forme chiar ca *chiciorăle, chisc, chesc, grochi*, înainte deci de *i* şi chiar de *-i* al pluralului, cazuri în care (v. hărţile prezentate şi descrierea celor similare), evoluţia a înaintat foarte încet".

Astfel cum a fost desvoltată de R o s e t t i, teoria cuprinde unele contradicţii neexplicate de autor. Dacă faza cea mai veche a palatalizării este cea în care s'a păstrat şi labiala, şi dacă fenomenul s'a produs în secolul al XVI-lea sau cu puţin mai înainte, atunci nu mai este atît de adevărată afirmaţia lui R o s e t t i că textele ne permit să urmărim etapele palatalizării. Este drept că autorul spunea, în *L. r.*, p. 64, că ele ne permit să urmărim aceste etape numai din secolul al XVI-lea încoace; încît s'ar putea presupune că fazele palatale în care se păstrase şi labialele, au existat imediat înainte de secolul al XVI-lea. Dar Rosetti afirmase că fenomenul a început întîiu la *f*, şi că pe urmă s'a extins şi la celelalte labiale. Textele secolului al XVI-lea nu ne prezintă însă *pk', vγ', bǵ, mń*. M a c r e a a adus concepţiei lui R o s e t t i unele modificări, care înlătură aceste contradicţii. El a considerat fenomenul foarte vechiu numai în Moldova, unde apar în secolul al XVI-lea fazele fără labiale, şi l-a considerat cu puţin anterior secolului al XVI-lea sau posterior acestui secol numai în Maramureş şi Nordul Ardealului. După dînsul, textele ne arată deci toate fazele evoluţiei numai pentru Maramureş. Dar nici aceasta nu e perfect adevărat, căci nici acolo nu avem atestate toate fazele şi pentru toate labialele. Cu privire la Moldova el admite, spre deosebire de R o s e t t i, că fenomenul s'a petrecut înainte de secolul al XVI-lea la toate labialele. M a c r e a n'a făcut de fapt decît să aplice mai cu rigoare metodele lui R o s e t t i de stabilire a cronologiei fenomenu-

lui. Trăgînd ultimele consecințe din concepția și cu metoda lui Rosetti, Macrea a ajuns de fapt la concepția profesorului său, S. Pușcariu, pe care a crezut s'o poată sprijini cu fapte noi. Mai departe (p. 158-159) el spune că nu mai vede nici o dificultate de a se admite că fenomenul este romînesc primitiv, așa cum a susținut Pușcariu. De aceia, ceiace mai rămîne nediscutat aici din concepția sa, va fi discutat în *Ariile inițiale ale palatalizării labialelor*, atunci cînd vom expune teoria lui Pușcariu.—Dacă constatările făcute prin examinarea textelor vechi sînt contribuții peste care nu se poate trece, nu tot așa stau lucrurile și cu scoaterea de concluzii asupra timpului cînd a apărut fenomenul din sunetul sau grupul de sunete, care se găsesc astăzi în locul labialei de altădată, și din depărtarea mai mică sau mai mare de regiunile care au păstrat labialele. Dacă în regiunile cu *pk'*, etc., se observă astăzi o mare stabilitate a grupului și nu o înlocuire a lui cu *k'*, etc., este de presupus că limba nu are deloc tendința spre o fază nouă și că scopul ultim al palatalizării a fost acolo de a se ajunge la *pk'*, etc.. Căci orice schimbare fonetică se face în vederea actualizării unui nou sunet sau grup de sunete, care e mai în firea organelor articulatorii (sau a bazei de articulație). E o concepție nouă despre schimbările fonetice, care mi se pare că va trebui să se impună lingviștilor și foneticienilor, dacă aceștia vor se creeze o fonetică cu adevărat științifică. Dar despre aceasta vom vorbi amănunțit altădată. Dacă grupurile *pk'*, etc., sînt în firea noii baze de articulație, care a cerut schimbarea labialei, atunci grupul *pk'* va rămînea atîta vreme, cît această bază de articulație nu se va schimba. Numai în momentul în care ea ajunge să aibă mai în firea sa sunetul *k'* în locul grupului *pk'*, se va produce dispariția labialei. Exemplele de *pk'* și *mń* din textele noastre vechi, de fapt din secolul al XVIII-lea, sînt de această natură. Avem a face nu cu faze intermediare, ci cu stadii definitive, atîta vreme cît baza de articulație nu se schimbă. Aceasta reiese din faptul că exemplele din secolul al XVIII-lea sînt atestate numai pentru Ardealul de Nord, Maramureș și Bucovina, unde și azi avem grupurile fonetice pomenite. Aria aceasta cu *pk'* și *mń* stabili este numai

ardeleană, întinderea ei şi în Moldova explicîndu-se, cum spune Macrea, p. 152, prin migraţii din Ardeal, care au avut loc în cursul secolului al XVIII-lea. Se pot imagina însă baze de articulaţie care să ceară înlocuirea labialei cu o palatală, fiindcă ele nu pot suferi labială + ĭ, i, dar nici grupul *pk'*. Grupul de tranziţie, *pk'*, va exista atunci un singur moment, ca o fază necesară transiţiei. Numai în acest caz este el într'adevăr o fază de transiţie. Aşa dar, concluziile de ordin cronologic, scoase pe baza „fazei" actuale a palatalizării, sînt false. Se înţelege deasemenea că o regiune cu labiale palatalizate de foarte multă vreme, poate fi alăturea cu una în care labialele sînt nealterate. Este chiar cazul Munteniei de Est faţă de al Munteniei centrale şi de Vest. Marea deosebire de sistem fonetic în graiul unor regiuni vecine se explică prin marea deosebire de bază de articulaţie dela o regiune la alta.

Cît despre celelalte fapte invocate de Macrea: Marea întindere a ariei palatalizate pentru *p*, *b* şi *m*, şi perfecta identitate de tratament pentru fiecare din aceste labiale, pe toată întinderea ariei, ele nu dovedesc vechimea fenomenelor decît într'un mod indirect, asupra căruia Macrea n'a insistat, şi a cărui dezvoltare constitue rostul paragrafului următor.

§ 32. — Fapte pe care nu le putem neglija ne duc la concluzia că palatalizarea labialelor s'a produs în graiul moldovenesc înainte de secolul al XVI-lea. Cea dintîiu sigură indicaţie ne-o dă cronologia relativă a fenomenului. In ce priveşte cronologia relativă a fenomenului, Densusianu, *Hist.*, I, p. 312, a văzut unele lucruri juste, dar a făcut şi greşeli. Desigur, acest învăţat avea dreptate cînd susţinea că fenomenul este mai vechiu decît trecerea lui *é* + *n* la *í* (altfel *mine* ar trebui să sune *ńine*). Dar el greşea cînd credea că prefacerea lui *é* + *n* în *í* este mai veche decît rotacismul lui *n* intervocalic. Ea este mai veche decît dispariţia lui *n* din grupul *nr*, produs prin rotacism, (căci socotim mai probabilă părerea că *nr* reprezinta un *n* urmat de *r*, decît un *r* nazal; vezi cele spuse de noi în *BIFR*, II, p. 251-255, precum şi aici, § 19, nota a treia), dar nu mai veche decît însăşi prefacerea lui *n* intervocalic în *nr*. Iar dispariţia lui *n*

din grupul *nr* este un fenomen tîrziu, deoarece primele texte romîneşti (din secolul al XV-lea sau al XVI-lea) prezintă şi faza mai veche, *nr*. Concluzia pe care trebuia s'o scoată Densusianu era deci că palatalizarea e mai veche decît prefacerea lui *nr* intervocalic, provenit din *n* intervocalic, în *r*. Dar, deoarece prefacerea lui *é* + *n* în *í* e mai veche decît prefacerea lui *nr* în *r*, căci altfel *benre* n'ar mai fi putut ajunge la *bire*, atunci constatarea anteriorităţii faţă de prefacerea lui *é* + *n* în *í*, este de mare preţ, ea punînd fenomenului o limită în timp mai îndepărtată de noi. Pe de altă parte prefacerea lui *é* + *n* în *ín* nu e din primele timpuri ale limbii romîne, cum s'a crezut de unii, pe care-i combate Philippide, *Orig.*, II, p. 312-313. Ea este un fenomen petrecut cu puţin timp înainte de începuturile literare romîneşti, poate chiar în secolul al XVI-lea, căci primele texte maramureşene au şi faza *én-e* şi faza *ín-e*. Philippide, *Orig.*, II, p. 121, 140, 145 şi 189-190, afirma numai că fenomenul palatalizării nu a avut loc cînd labiala era urmată de *i* provenit din *é* + *n*, fără să tragă însă concluzia care se impunea în ce priveşte raportul cronologic al celor două fenomene. Bănuiesc că n'a voit să tragă această concluzie din cauză că ea era în contradicţie cu ceiace i se părea că arată textele. Adaug că anterioritatea fenomenului este stabilită numai faţă de prefacerea lui *én-e* în *ín-e*, nu şi faţă de prefacerea lui *én* în *ín*, care e deja realizată în cele mai vechi texte romîneşti. Atît Densusianu, cît şi Philippide au scăpat din vedere că trebuiau să vorbească numai despre *í* provenit din *é* + *n-e*, şi nu şi despre *í* provenit din *é* + *n* în celelalte condiţii. Dealtfel *é* precedat de labială şi urmat în silaba următoare de alte vocale decît *e* şi *i* şi de sunet muiat, devenea *ă*, aşa că, în acest caz, labiala nu mai era în condiţia în care ea se palatalizează.

Dar posibilitatea de precizare a cronologiei fenomenului ne vine din altă parte. Marea întindere a ariei palatalizante *k'*, *g'* şi *ń*, care, pe lîngă teritorii ardelene, cuprinde tot teritoriul dela Est de Carpaţi (fără Bucovina de Vest), tot Estul Munteniei şi toată Dobrogea, dovedeşte că o parte din aceste regiuni au fost colonizate de Romîni plecaţi de

pe un spaţiu mai restrîns şi că fenomenul în discuţie este anterior colonizării. Unitatea de limbă pe un spaţiu atît de întins nu poate avea altă explicaţie. Dar aria aceasta se întinde şi în Ardealul dela Sud de Mureş, cu sau fără judeţul Hunedoara, şi se învecinează la Nord cu o arie *pk'*, *bg'*, *mń*, care cuprinde cea mai mare parte dela Nord de Mureş şi adesea chiar judeţele Arad, Bihor, Sătmar şi Maramureş. Vezi hărţile publicate de Macrea, *Dacor.*, IX, precum şi discuţia făcută de el la p. 120-137; vezi şi *ALRM, I.* Deoarece, după cîte ne arată izvoarele istorice, Romînii s'au aşezat în mai mare număr în Moldova abia pela şi de pela începutul mileniului nostru, este de presupus că ei au venit acolo din Ardeal, şi că au adus cu dînşii fenomenul palatalizării labialelor. Aşadar palatalizarea labialelor din dacoromînă ar fi anterioară anului 1000 sau s'ar fi petrecut, cel mai tîrziu, pînă la acest an.

Inainte de a trage însă aceste concluzii, e bine să examinăm din acelaşi punct de vedere şi ariile palatalelor rezultate din celelalte două labiale, *f* şi *v*. Precum se poate vedea din hărţile publicate de Macrea, *l. c.*, din discuţia pe care o face el la p. 137-143 şi din ALRM, I, teritoriul ardelean şi moldovenesc se împarte, din punct de vedere al acestor palatale, în două mari arii: una, cu *χ'* şi *γ'*, care cuprinde partea de Sud a Ardealului, cu graiu muntenesc, şi judeţele Bacău, Putna, Tecuci, Tutova, Fălciu (fără partea de Nord), Cahul şi Ismail, iar cîteodată şi Roman şi Vaslui, şi alta, cu *ŝ* şi *ẑ*, care cuprinde restul teritoriului de graiu moldovenesc şi restul teritoriului ardelenesc propriu zis (fără Maramureş, Crişana şi Ţara Moţilor). Totuşi, în Bucovina şi părţile adiacente ale teritoriului de graiu moldovenesc, se găsesc şi regiuni cu *χ'* şi *γ'*. Aria cu *χ'* şi *γ'* se întinde şi peste judeţele Alba, Turda (partea de Vest), Cluj (partea de Vest), Sălaj şi Sătmar, şi bine înţeles şi în Estul Munteniei şi Dobrogea. Aşadar cele două arii sînt subţiri şi lungi. Din chiar înfăţişarea lor rezultă că au avut loc unele migraţii de oameni. Este, într'adevăr, imposibil să se admită că prefacerea lui *χ'* în *ŝ* şi a lui *γ'* în *ẑ*, — căci, desigur, *ŝ* şi *ẑ* n'au rezultat direct din labiale —, s'a produs pe o arie aşa de lungă, dupăce, prin vreo migraţie care a adus pe *k'*, *g'*,

ń, toată Moldova ajunsese a pronunța *χ'* și *γ'*. Trebuie numaidecît să se admită că noua pronunție, *ŝ* și *ẑ* în loc de *χ'* și *γ'*, a fost adusă de pe un spațiu mai restrîns. Dar prefacerea lui *χ'* și *γ'* în *ŝ* și *ẑ* nu e tot atît de veche ca și palatalizarea lui *f* și *v* (aceasta ar fi un nonsens). Urmează deci că migrația care a adus pe *ŝ* și *ẑ* în jumătatea de Nord a Moldovei și la Estul jud. Cahul și Nordul jud. Ismail, nu poate fi considerată tot atît de veche ca și migrarea care ar fi adus pe *χ'* și *γ'*. Singură aceasta din urmă ar trebui identificată cu acea migrare depela începutul milenului nostru, despre care am vorbit mai înainte. Presupunerile acestea pot părea prea îndrăznețe. Cred însă că ele devin certitudini, dacă se iau în considerație alte fapte, care ne arată aspectul ardelean, — și anume ardelean tîrziu —, al graiurilor din aria moldovenească a lui *ŝ* și *ẑ*. — Dualitatea lingvistică pe care o prezintă teritoriul moldovenesc din punct de vedere al palatalizării lui *f* și *v*, se constată și din punctul de vedere al altor fenomene, și, întocmai ca și în cazul discutat, jumătatea de Nord a teritoriului moldovenesc și Bugeacul merg împreună cu regiunea dela Nord de Mureș. Astfel, în Moldova de Nord se întrebuințează forma *γ'iu* 'viu' (verb), vezi *Graiul nostru*, I, p. 439: *să yiе*, p. 444: *să yiе* (jud. Neamț), p. 516: *sî yiе* (jud. Iași), care apare și în unele locuri din Moldova de Sud, într'o bună parte din Muntenia și Oltenia, în tot Ardealul și Banatul și într'o parte din Maramureș. Mai jos se va vedea că teritoriul moldovenesc de Nord și de peste Prut prezintă *amu* 'acum', ca și Ardealul dela Nord de Mureș, pe cînd Moldova de Sud prezintă *acu*. Se va spune tot acolo că *amu* a înlocuit pe *acmu*, și că, deci, mai înainte, populația care astăzi pronunță *amu*, avea *acmu*, ca textele rotacizante și moldovenești din secolele al XVI-lea și al XVII-lea. Forma *amu*, în loc de *acmu*, nu se putea răspîndi numai prin imitație, pe un teritoriu cu forma unei fâșii. Deasemenea *tăt* în loc de *tot*, și *așé* sau *așă'* în loc de *așa*, care apar în Ardealul dela Nord de Mureș, în toată jumătatea de Nord a Moldovei și peste Prut. Articolul de masc. pl. *-i* în loc de *-ĭi*, (ceiace presupune un mai vechiu *i* în loc de *-ĭi*), se găsește deasemenea în aceleași regiuni. Desigur, unele din

graiurile venite din Ardeal în aceste regiuni au avut şi rotacismul, cum rezultă din cazurile de rotacism semnalate în epoca noastră peste Prut (vezi D. Şandru, *Bull. lingu.*, I, p. 93 şi II, p. 98-99, şi alţii). Dar faptul că rotacismul nu se prea găseşte astăzi atestat în Moldova de Nord şi peste Prut dovedeşte că migrarea din Ardeal nu s'a produs într'o epocă prea îndepărtată şi că emigranţii ardeleni erau în parte şi nerotacizanţi, de prin regiunea Năsăudului şi a Mureşului superior. Se poate presupune că această migraţie s'a facut treptat, de prin secolul al XV-lea încoace, şi că ea a fost cauzată de posibilităţile de traiu, neexploatate încă pînă atunci, pe care le oferea statul moldovenesc. O migraţie de rotacizanţi a avut loc în Bucovina înainte de 1600, cînd avem acolo scrisori rotacizante, iar altele, nerotacizante, pe acelaşi teritoriu, au avut loc în secolul al XVIII-lea, precum a arătat Macrea, *Dacor.*, IX, p. 152, care şi explică prin ele formele palatalizării labialelor din Bucovina. Originea ardeleană a unora dintre Moldovenii de Nord şi de peste Prut este dovedită, fără putinţă de contradicţie, de elementele maghiare din aceste părţi, care se întîlnesc deobiceiu numai în Ardeal (deci nu elemente maghiare generalizate). Pot cita deocamdată pe *tîrnaţ* 'cerdac', pe care-l am atestat deocamdată pentru judeţele Botoşani, Dorohoi şi Lăpuşna (între altele, pentru localitatea Nisporeni, jud. Lăpuşna, unde se găsesc şi cele două cazuri de rotacism, constatate de Şandru, *l. c.*, precum şi forme ca *ińel, vińe*, cu ń, şi *verd'e, noapt'ea*, cu *t'* şi *d'*, v. *ib.*, p. 93-94). Şi mai pot cita pe *ẑitiŭón* 'slab', depe malurile Nistrului (v. ALRM, I, harta 96, localităţile 454, 458 şi 476, în care însă se constată şi prefacerea în *t'* a lui *k'*, v. harta 106 'şchiop', şi a lui *p*, v. harta 107, 'şchiopi', ambele ardelene). Dar se pare că în cazul graiului depe Nistru avem a face cu o migrare mai tîrzie, cam din aceiaşi vreme ca şi cea care a adus actualele graiuri bucovinene, care deasemenea prezintă pe *hitioan*. Chiar graiul din Nisporeni şi împrejurimi trebuie să se explice printr'o migraţie mai tîrzie, căci el prezintă mai multe ardelenisme decît celelalte graiuri din jumătatea de Nord a teritoriului moldovenesc [1]). — Aşadar,

1) Cred că se poate spune cu mai multă precizie care e originea unora

numai graiurile din aria moldovenească cu χ' și γ' reprezintă graiurile cele mai vechi din Moldova. Unele din graiurile cu aceleași sunete, din Moldova de Nord sînt desigur și ele dintre cele mai vechi pe pămîntul moldovenesc; altele, în special cele din Bucovina, sînt venite tîrziu din Ardeal. Că și în Moldova de Nord au fost la început graiuri cu χ' și γ', rezultă și din alte fapte. Deși astăzi aria moldovenească cu χ' și γ' se prelungește, spre Vest, prin partea de Sud a Ardealului, Moldovenii de Sud nu pot fi scoși din Ardealul de Sud. Într'adevăr, precum a arătat E. Petrovici (vezi lucrările sale la § 18), graiul muntenesc se întinde și în Sudul Ardealului, pînăla orașele Alba-Iulia, Blaj, Sighișoara, Odorhei și Miercurea Ciucului, inclusiv aceste orașe. Este foarte probabil că această arie a fost ocupată și în trecut totdeauna de dialectul muntean, căci altfel nu s'ar fi explica dece o serie de graiuri ardelene de

---

din graiurile romînești de peste Prut, discutate aici. Cei depe Nistru, cu *ẑiliŭón*, trebuie să fi venit din Năsăud, Mureș, Maramureș și Valea Someșului inferior, unde deasemenea se găsește *hitioan* (vezi ALRM, *l. c.*), iar cei din Nisporeni și împrejurimi, discutați de Șandru, *l. c.*, sînt originari, după cît arată alte particularități (*ărĭà* 'era', Vărzărești, lingă Nisporeni, *Bull. lingu.*, I, p. 92, care trebuie pusă în legătură cu *arğà* din Scărișoara, jud. Turda, relevată de E. Petrovici, *An. Arh. de Folklor*, V, p. 169, *dauă* 'două', *ib.*, p. 93, care există și'n Banat și părțile vecine ale Munților Apuseni, și dativul cu *lu*, *ib.*, p. 94-95, care deasemenea există în Banat și părțile vecine ale Munților Apuseni), din părțile de Sud ale Munților Apuseni. Originea ardeleană a graiului din Nisporeni și împrejurimi explică și alte particularități ale sale, precum *tăt* (*ib.*, p. 92), *dzuă*, *dzuŭă*, *ib.*, p. 93, *ž* provenit din *ğ* în cuvinte ca *joi*, *joc*, *ib.*, p. 94, *truje*, *merje*, *ib.* p. 97, *frîmbie*, cu *b* nepalatalizat, *ib*, *ž* provenit din *ẑ*, și acesta, la rîndu-i, provenit din *v* prin palatalizare (*prăžesc* 'privesc'), *ib.*, infinitivul ca obiect direct al verbului *a ști* (*știe a cînta*), *ib.*, p. 95, și, însfîrșit, acuzativul fără *pe* al pronumelui personal de acuzativ, *mine*, *ib.*, precum și *se numără* 'se numește'. care amintesc și de limba textelor maramureșene, ardelene și moldovene de pînă în secolul al XVII-lea. Cred că greșește Șandru, *ib.*, p. 91, cînd spune: „Les parlers de la région du „Codru" [in care intră și regiunea Nisporenilor] se rattachent à ceux du nord de la Moldavie, d'où sont partis les émigrants qui ont colonisé la majeure partie de ce pays". Graiurile din Moldova de Nord (mă refer la Dorchoi, Botoșani și Cernăuți) nu sînt identice cu cele descrise de Șandru în *Bull. lingu.* I, deși au pe *tîrnaț*, și nu sînt identice nici cu cele care au *ẑiliŭón* (lucrul îl vom dovedi cu altă ocazie). Dealtfel Șandru nici nu precizează cînd a avut loc acea migrare din Moldova de Nord peste Prut, pe care o admite el.

Nord, migrate în Sudul Ardealului (vezi mai sus, § 18 şi 21), şi-au însuşit atîtea particularităţi muntene. Simpla vecinătate cu graiurile muntene dela Sudul Carpaţilor nu pare suficientă pentru atît de mari transformări. Nu ştim deocamdată dacă graiul muntean din Ardealul de Sud, din cele mai vechi timpuri, palatalizase labialele. Fapt e însă că migraţiile spre această regiune dela Nord (vezi *l. c.*) sau de peste Du- (vezi G. I v ă n e s c u, *Colonii meglenoromîne în Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia, BIFR*, IX) au adus aici graiuri care ajunsese la χ' şi γ', — ultimul, cîteodată dispărut —, ca şi în Moldova de Sud. Dacă asemănarea graiului moldovenesc de Sud cu cel venit din Sudul Dunării, e, în ce priveşte fenomenul în discuţie, întîmplătoare, asemănarea cu cel venit din Ardealul de Nord se explică prin comunitatea mai veche a Moldovenilor cu Ardelenii dela Nord de oraşele amintite mai sus. Deacolo trebuie să fi pornit spre Est Moldovenii la începutul mileniului nostru. Şi fiindcă această regiune are comunicaţii directe tocmai cu Moldova de Nord, coloniştii plecaţi deacolo trebuie să fi ocupat în primul rînd Moldova de Nord. Aşadar palatalizarea labialelor se dovedeşte a fi existat în graiul moldovenesc pe cînd acesta încă se găsea în Ardeal, şi deci, cel mai tîrziu, pela anul 1000. Nu e în interesul nostru să arătăm şi cît de departe în timp poate fi dus acest fenomen, şi dacă el trebuie considerat ca adus la Nordul Dunării printr'o migraţie de Macedoromîni, cum vrea D e n s u s i a n u, *Hist.*, I, p. 307-316, sau ca produs în mod independent, cum vrea P h i l i p p i d e, *Principii*, p. 143-145, şi *Orig.*, II, passim. Aceasta o voiu face în lucrarea *Ariile iniţiale ale palatalizării labialelor*. Cred însă că de pe acum apare ca exclusă o singură ipoteză, aceia a lui S. P u ş c a r i u, *Z. Rek. d. Urr.* (acum *Études*, p. 79-86), că fenomenul dacoromînesc s'ar explica prin împrumut dela Macedoromîni şi Meglenoromîni, aşezaţi, după autor, într'o epocă mai veche, în Bulgaria. Acest împrumut s'ar fi făcut pe vremea romînei primitive, definită ca limba din epoca în care dialectele încă nu se despărţise unele de altele, adică, după cît reiese din *Études*, p. 116-119, epoca de pînă pela 1400). Ipoteza la P u ş c a r i u apare neverosimilă din motive de ordin principial: fenomenele fone-

tice, — acelea pe care negramaticii le-au numit legi fonetice —, nu sînt decît rar fenomene de imitație, ele sînt de ordin mecanic, biologic, pornite din baza de articulație. Explicația noastră este totuşi în spiritul considerațiilor generale pe care acest învățat le-a făcut, după susținerile sale din *Z. Rek. d. Urr.*, dar înainte de apariția cărții sale de sinteză despre limba noastră, *Limba romînă*, I, asupra structurii geografice a limbii romîne, relevată prin ALR. In acelaşi volum al *Dacoromaniei*, în care era publicată lucrarea lui Macrea, S. Puşcariu spunea: (p. 445-446) „Transilvania e ținutul în care se întîlnesc cele mai multe colori şi cele mai multe semne [pe hărțile ALR-ului]; Muntenia şi mai ales Moldova cu Basarabia sînt regiunile cu limba cea mai unitară. In lucrarea sa recentă *Aspects géographiques du langage* (Paris, 1936), atît de bogată în observații instructive şi atît de stîrnitoare de idei, K. Jaberg constata: „Ce qui, au point de vue de la géographie linguistique, caractérise les régions colonisées, ce sont les grandes nappes unitaires qui se sont formées grâce à l'action des centres colonisateurs et grâce au mélange des dialectes parlés par les immigrants" (p. 31). *Unitatea linguistică din Moldova şi Muntenia față de varietatea de cuvinte şi forme din Ardeal, e un indiciu mai mult că leagănul poporului nostru e Ardealul, din care s'a coborît mereu surplusul de populație romînească spre a coloniza cele două principate, cu o populație rară romînească pînă adînc în evul mediu*". Aceste lucruri, cu tot cu citatul din Jaberg, sînt repetate în *L. r.*, I, p. 211, unde se mai adaugă că Bărăganul a avut o populație rară pînă în secolul al XIX-lea. Sîntem perfect de acord cu aceste afirmații, cînd e vorba de Moldova, dar nu şi cînd e vorba de Muntenia şi Oltenia, căci, precum se va vedea în § 34, acolo admitem şi o puternică migrație de Romîni suddunăreni, cu un graiu de tip meglenoromîn. Vezi şi cele spuse despre ariile întinse din Moldova şi Muntenia, de K. Jaberg, *Vox Romanica*, V, p. 75-77, care sînt în acelaşi sens cu spusele lui Puşcariu, cu toată deosebirea lor față de acelea. Părerea lui Puşcariu a fost reluată de *E.* Petrovici, articolele citate la § 18. Trebuie să spun însă că deja mult înainte de apariția ALR-ului, un învățat romîn a

înţeles, pe baza faptelor pe care le prezinta Atlasul lui Weigand, că Moldova (în înţelesul ei larg) a fost colonizată din Ardeal: A. Philippide, *Orig.*, II, p. 404-407, unde totaliza rezultatele. Ba acest învăţat a afirmat chiar că ocuparea Moldovei de către Romîni s'a făcut prin părţile de Nord ale Carpaţilor moldoveneşti şi că regiunea de peste Prut a fost ocupată dela Nord spre Sud. Fenomenele care-l îndemnau la aceasta erau tot cele muntene din Sudul Ardealului şi palatalizarea labialelor din Moldova de Nord şi Basarabia. Ce n'a văzut el este faptul că graiurile din Moldova de Nord şi de peste Prut sînt venite mai recent, şi nu odată cu cele din Moldova de Sud. Dar asta n'a văzut-o nici Puşcariu şi nici Petrovici. Şi dacă Puşcariu a putut cădea în greşala de a considera şi graiul muntean ca un graiu la origine ardelean, Philippide şi-a dat bine seama că cele două graiuri au fost deosebite din capul locului.—Se poate admite că Romînii care au migrat în Moldova şi au adus acolo palatalizarea labialelor, au adus-o sub forma *pk'*, *bg'*, etc., şi că labialele au căzut numai dupăce, prin amestec cu populaţii locale, baza de articulaţie a Moldovenilor s'a schimbat întrucîtva. Dar în acest caz ar fi mai greu de explicat extinderea acestei arii pînă în părţile de Sud-Vest ale Ardealului. Este mai plauzibil că deja de pe cînd Moldovenii locuiau în Ardeal, se realizase şi căderea labialei.

Stabilit fiind că fenomenul s'a produs în dacoromînă înainte de apariţia primelor texte, urmează că nu mai e nevoie să se admită că el a apărut întîiu numai la unele labiale (*f*, sau *f* şi *p*, cum admite Rosetti), şi după aceia şi la celelalte. Fenomenul trebuie să se fi petrecut, aşa cum se petrec toate fenomenele fonetice ale sunetelor înrudite, în acelaşi timp la toată seria labialelor. Apariţia fenomenului în textele secolului al XVI-lea numai la unele labiale va trebui să comporte alte explicaţii decît cea care i s'a dat de Rosetti, dacă ea nu va fi cumva un simplu rezultat al hazardului.

Aşadar informaţiile lui D. Cantemir cu privire la fenomen nu sînt juste, în sensul că ele sînt lacunare. Desigur palatalizarea labialelor era atunci un fapt răspîndit în toată Moldova la poporul de jos, şi răspîndit atît la băr-

bați cît și la femei. Ceiace spune el trebuie să fie valabil, cum afirmă Procopovici, *Mic tratat*, p. 127 (care, ca adept al teoriei lui Pușcariu, trebuia să admită că fenomenul e vechiu în Moldova), numai pentru clasa boierească. Probabil că, — întocmai cum admite Procopovici, *l. c.*, —, supt influența limbii literare sau a tradiției proprii ei, bărbații clasei de sus aveau în mod obișnuit labialele intacte, pe cînd soțiile lor, din lipsa unui contact cu textele scrise ale vremii și poate din pricina legăturilor mai strînse cu femeile din popor, întrebuințau formele palatalizate. Nu se poate admite că învățatul voevod nu-și dădea sama că poporul avea altă pronunție decît a bărbaților din clasa de sus, și că acea pronunție era identică cu cea a femeilor din aceiași clasă. Avem a face numai cu o scăpare a sa din vedere care exista la întreaga clasă boierească din Moldova, din moment ce circula în interiorul ei ironia „fecior de babă" pentru bărbații care vorbeau cu palatale. Am arătat mai înainte, § 19, că învățatul principe dă informații și asupra graiului popular moldovenesc și că prin urmare îl cunoștea, cum nici nu se putea dealtfel. Așa dar spusele lui Cantemir nu sînt valabile și pentru graiul popular din Moldova, care în vremea sa era de mult palatalizant. Și deaceia este foarte probabil că atunci când Cantemir afirma: „Limba cea mai curată este în mijlocul Moldovei, împrejurul Iașilor, fiindcă în prezența continuă a curții Domnului, locuitorii acelui ținut ajung de obiceiu mai culți", el nu se gândea, cum crede Procopovici (*ibid.*, p. 127), la palatalizarea labialelor, ci la alte fapte lingvistice. Acest lucru reiese chiar din contextul citatului (vezi § 13): acolo era vorba de fapte lexicale. Această explicație dată pasajului lui Cantemir înlătură pe cea dată de Pușcariu în *Dacor.*, IV, p. 1309 (vezi acum *Etudes*, p. 85). Acest învățat afirma că bărbații din sate erau mai în contact cu orașul, fie datorită vieții pastorale, fie datorită altor factori, și că prin urmare aveau ocazia să accepte formele culte sau ale regiunilor fără palatalizare, pe când femeia, stând acasă, era mai conservatoare. Deoarece nici astăzi lucrurile nu se prezintă chiar astfel, — vezi totuși cele spuse de anchetatorii ALR-ului în *Dacor.*, VI, p. 514 —, cu atît mai mult nu erau ele pe vre-

mea lui Cantemir, cînd, cel mult în capitală şi în jurul ei, cum admite Procopovici, se putea întîmpla un asemenea fenomen. Şi de aceia este de mirare că Puşcariu a putut afirma, *Dacor.*, VII, p. 42-43 (*Etudes*, p. 248): „elles [cuvintele palatalizate] échappent parfois, même dans la langue écrite, surtout dans certains mots employés souvent, tel le verbe *a fi* „être", ou appartenent au vocabulaire féminin (*piept* „sein", *piepten* „peigne", *fierbe*, „faire cuire")". Şi fireşte că nu se mai poate admite, cum credea Philippide, *Principii*, p. 145, că fenomenul a apărut întîiu „în gura femeilor moldovene, pe urmă în aceia a bărbaţilor moldoveni" şi că acest proces s'a repetat şi în Muntenia.

§ 33. — După cele stabilite mai sus, să încercăm a scoate din repartiţia pe care trebuie s'o fi avut fenomenul în timpul apariţiei sale, concluzii asupra originilor graiurilor literare de peste munţi şi din Moldova.

Densusianu lăsa să se înţeleagă că graiul literar maramureşean a rezultat din graiul cărţilor tipărite de Coresi sau graiul ardelenesc de Sud, al manuscriselor anterioare tipăriturilor lui Coresi, prin modificările pe care scribii maramureşeni le-ar fi impus acestor graiuri. Era firesc să ajungă la această concluzie din moment ce el admitea, (vezi *Hist.*, I, p. 312-313), că Nordul Transilvaniei, Crişana şi Maramureşul aveau, din cele dintîiu timpuri ale limbii romîne, palatale în locul labialelor. Totuşi el considera de fapt graiul textelor rotacizante ca o realitate dialectală. Singur fenomenul palatalizării labialelor i se părea a fi fost înlăturat de scribi dintre particularităţile dialectale. Densusianu admitea un fel de regulă ortografică de o natură specială, ieşită anume dintr'un respect pentru norma scrisă. După el, Maramureşenii şi Moldovenii ar fi pronunţat palatale în locul labialelor, dar cînd scriau, nu îndrăzneau să treacă palatalele pe hîrtie. Acest lucru însă nu se poate admite pentru palatale, căci avem mărturia lui D. Cantemir. Referindu-se nu numai la graiul literar maramureşan, ci la toate graiurile literare dacoromîneşti, Densusianu spunea în *Hist.*, II, p. 111-112: „La rareté de ces formes [cu palatale, din textele secolului al XVI-lea] montre l'effort qu'on faisait pour éviter

le phonétisme dialectal (quelquefois, par crainte de ne pas introduire ce phonétisme, on remplaçait à tort *h* par *f*, comme le montrent *ficlene* = *hiclene* AA. XX, 486, et *firovimii* = *herovimii* PO. Ex. 37). Lorsque l'altération des labiales amenait un phonétisme par trop éloigné des sons primitifs, on se trouvait un peu embarassé devant un pareil phonétisme et on tâchait de l'écarter de l'écriture: mettre *chiatră, ghine,* à la place de *piatră, bine,* cela pouvait sembler trop hardi. Si, par contre, la différence entre les formes altérées et les formes primitives n'était pas aussi frappante, on hésitait moins à faire des concessions au phonétisme dialectal, comme c'était le cas pour *f* > *h*; puisque *hi,* etc. s'éloignait de *fi* moins que *chiatră, ghine* de *piatră bine,* on ne trouvait pas de difficultés à l'écrire de la sorte. D'autre part, nous devons tenir compte de l'impossibilité où l'on se trouvait de rendre certains sons sortis des labiales altérées; c'était le cas pour *ń* < *m*, *y* < *vi*, qui ne pouvaient être transcrits par aucune de lettres cyrilliques (si l'exemple que nous avons relevé plus haut, *Nitrăpolit,* est sur, il ne faut y voir qu'un essai sporadique d'exprimer pour *m* la valeur qu'il avait dans la prononciation dialectale)". Densusianu spunea în fond că scribii aveau conştiinţa limbii scrise, cu labialele intacte, şi că o respectau atunci cînd diferenţa între graiul scris şi cel popular nu li se părea prea mare. Deja Rosetti, *Rech.,* p. 90, a văzut că această concepţie nu poate fi acceptată. El spunea: „Si les scribes avaient reculé devant la représentation graphique des occlusives ou des fricatives palatalisées, on se demande pourquoi ils ont noté le rhotacisme, innovation tout aussi aberrante. M. Densusianu laisse entendre que les clercs se conformaient à l'usage de la langue écrite. Mais une telle influence n'est pas attestée pour le XVI-e siècle [autorul trimite la p. 52 a lucrării sale, unde, socotind „indemonstrabilă" influenţa unei limbi comune în secolul al XVI-lea asupra dialectului bănăţean în ce priveşte faptul că acesta avea *eá* – *e*, şi nu *é*—*e*, afirma, fără să aducă fapte: „il n'y avait pas de langue littéraire, au XVI-e siècle, qui aurait pu imposer sa norme"]. Enfin, on n'aperçoit pas les raisons qui justifieraient la distinction que M. Densusianu veut établir entre

le traitement [χ'], d'une part, et les autres traitements, d'autre part". [Am modificat notaţia lui χ'.] R o s e t t i are dreptate să susţină că apariţia în limba scrisă a rotacismului rămîne un fapt neexplicat în cazul cînd admitem concepţia lui D e n s u s i a n u. Ba, ar trebui să se invoace şi alte fapte dialectale, mai ales dacă e vorba de dialectul crişan-maramureşean, care se caracteriza şi încă se caracterizează prin atîtea fapte faţă de limba din Sudul Ardealului şi din Muntenia. Este dificil de admis deasemenea că scribii ar fi simţit mai apropiat pe *f* şi χ' decît pe *v*, *p*, *b*, *m* şi γ', k', g', n'. Dacă într'adevăr k', g' par mai deosebiţi de *p*, *b*, decît este χ' de *f*, între *v* şi γ' şi *m* şi n' sînt la drept vorbind tot atât de mari asemănări ca şi între *f* şi χ'. E drept însă că D e n s u s i a n u recurge aici şi la altă explicaţie, care ni se pare foarte potrivită: lipsa unor semne chirilice pentru γ' şi n'. Credem însă că nu trebuie să ne hotărîm atît de repede ca R o s e t t i pentru inexistenţa unor norme lingvistice culte în graiul scribilor din secolul al XVI-lea. Trebuie să respingem părerea că în Maramureş aceste norme au fost cele ale limbii din cărţile lui C o r e s i sau ale unei limbi asemănătoare, din manuscrisele anterioare lui, dar nu că în Maramureş n'au putut exista astfel de norme ale limbii scrise. Deja C a n d r e a, *Noua revistă romînă*, IV, 22 şi urm. şi *Psalt. şch.*, I, p. XXXIX–XLI, a arătat, şi D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 114, a acceptat, că acel copist al psaltirii şcheiene, care nu avea un graiu rotacizant, dar copia un text rotacizant, de multe ori atunci cînd scria un cuvînt care cuprindea rotacismul, cu fonetismul care îi era propriu, adică cu *n*, îl corecta pe *n* în *r*, ca să fie identic cu originalul. Putem bănui că acest zel nu se explica numai prin autoritatea originalului, — dealtfel noi am arătat la timp, după alţii, că în general copiştii schimbau graiul textelor pe care le copiau, întroducînd pe cît se putea limba lor, — ci şi prin aceia că graiul maramureşean era graiul plin de prestigiu al unei aristocraţii şi al unui cler, care nu înţelegea să-l părăsească pentru alte graiuri (asta, bineînţeles, în secolul al XVI-lea), şi nu îngăduia ca între ei să se vorbească şi să scrie altfel. Condiţiile de viaţă ale nobilimii maramureşene şi ale clerului maramureşean în secolele al XIV-lea, al

XV-lea şi al XVI-lea se potrivesc de minune cu această presupunere, făcută pe baza cîtorva fapte. Maramureşul avea pe atunci o oarecare autonomie în cadrul statului maghiar, — el nu făcea parte din voevodatul Ardealului —, şi avea instituţii religioase rare în Ardeal şi chiar superioare acestora. Şi dacă graiul literar maramureşean se caracteriza prin particularităţi dialectale ca rotacismul şi atîtea altele, este de admis că el nu avea palatalizarea labialelor, pentrucă acest fenomen lipsea în graiul popular care stătea la baza lui. Trebuie să dăm aşa dar dreptate lui S. P u ş c a r i u, care, constatînd că unele regiuni din Maramureş şi Nord-Vestul Romîniei nu prezintă nici azi palatale în locul labialelor, a susţinut cel dintîiu că în secolul al XV-lea şi al XVI-lea graiul maramureşean nu era palatalizant, deşi altele, vecine, erau. Afirmaţia lui R o s e t t i, *Rech.*, p. 90, că explicaţia lui P u ş c a r i u corespunde numai în parte faptelor, este greşită. Pe baza faptului că astăzi labialele apar intacte şi în regiuni dela Vest de Maramureş, P u ş c a r i u chiar afirma (*Etudes*, p. 83, citatul reprodus de noi la § 13) că textele rotacizante au putut să fie traduse şi în Nord-Vestul teritoriului dacoromîn. Ipoteza nu poate fi acceptată din cauză că alte fapte lingvistice (vezi mai sus, §§ 18 şi 20) se opun. Indicaţii mai recente asupra regiunilor cu palatalele intacte, din Nordul teritoriului dacoromînesc, vom găsi şi la R o s e t t i, *Rech.*, p. 118-119, şi M a c r e a *Dacor.*, IX, p. 143-145 şi p. 157. Astăzi se constată că mai toată regiunea dela Nord de Mureş are palatale în locul labialelor. Intre timp deci schimbarea a avut loc şi acolo.

P u ş c a r i u admitea, pe baza textelor, că la Nord de Mureş fenomenul palatalizării s'a realizat tîrziu, şi explica aceasta prin faptul că fenomenul este unul din cele mai tîrzii ale romînei primitive şi prin faptul că răspîndirea lui treptată dela Sudul Dunării spre Nord cerea timp (vezi *Etudes*, p. 118-119). El admitea şi o barieră puternică pentru inovaţii la graniţa voevodatului lui Gelu (p. 116). Am spus apoi mai sus că, şi după M a c r e a, în Nord-Vestul Ardealului, Crişana, Ţara Oaşului şi Maramureş, fenomenul s'a petrecut în secolul al XVI-lea pentru *f* şi la sfîrşitul secolului al XVII-lea sau începutul secolului

XVIII-lea pentru celelalte (*Dacor.*, IX, p. 157-158). Dar admiţînd că, din secolul al XVI-lea încoace, fenomenul a avut loc şi în regiunile din Nord şi Nord-Vest al ţării, urmează să admitem că în această regiune fenomenul s'a produs după ce *én — e* devenise *ín — e* (căci acolo, în secolul al XVI-lea, graiul popular trebuie să fi avut numai *ín — e*, care apare în texte alături de *én — e*). Dar această cronologie relativă a fenomenelor dela Nord de Mureş, deosebită de cronologia fenomenelor dela Sudul Mureşului, trebuie considerată ca falsă, căci şi la Nord de Mureş labiala + *í* provenit din *é* urmat de *n — e* a rămas intactă. Pe de altă parte, ar fi curios dece acolo palatalizarea s'a produs aşa de tîrziu. Singurul lucru care trebuie admis este că, în regiunile pomenite, palatalizarea labialelor nu s'a realizat ca fenomen fonetic, ci ca un fenomen de împrumut. S. Puşcariu, pentru care fenomenul era de fapt şi între Mureş şi Dunăre unul de împrumut, n'ar ţinea poate la această distincţie. Pentru noi ea este absolut necesară. Este cel mai probabil lucru că o parte din regiunea rotacizantă şi cea vecină, anume Ţara Moţilor şi regiunea Someşelor de sus, a produs palatalizarea labialelor ca un fenomen fonetic. Intr'adevăr ar fi greu de admis că Ţara Moţilor, care s'a dovedit, prin prezenţa pînă astăzi a rotacismului, a fi unul din ţinuturile cele mai conservatoare dela Nord de Mureş, a împrumutat palatalizarea labialelor dintr'o regiune vecină [1]). Pentru Ţara Năsăudului şi regiunea dinspre Cluj lucrul trebuie deasemenea de admis, căci prefacerea lui *pk'* şi *bg'* în *pč* şi *bğ*, a trebuit să se realizeze acolo chiar în secolul al XV-lea,

---

1) T. Papahagi afirmă *Grai şi Suflet*, II, p. 47, că, în Ţara Moţilor şi în regiunile dela Sudul ei (Mocani şi Băieşi) „palatalizarea labialelor, astăzi rară, e pe calea dispariţiei". Deoarece la p. 45 autorul afirmă că graiul din aceste regiuni e supus unificării „în sensul modernizării", e de presupus că, după dînsul, dispariţia palatalizării labialelor din aceste regiuni se explică prin influenţa limbii culte romîneşti. Cred că lucrurile stau altfel: formele cu labiala intactă sînt, desigur, împrumuturi din graiul imediat vecin, nepalatalizant altădată şi chiar azi, din Crişana. Şi că astfel stau lucrurile, ne arată şi faptul că formele nepalatalizante nu sînt cele dominante: contrar decît crede Papahagi, regiunea trebuie considerată ca una în care şi azi palatalizarea labialelor e normală. O dovedesc cercetările dialectale ulterioare, precum şi studiul citat al lui Macrea.

precum rezultă din faptul dovedit de N. D r ă g a n u, *Anuarul Institutului de Istorie națională din Cluj*, II, p. 253 254, cu ocazia etimologiei toponimicului *Telciu*, că deja în secolul al XVI-lea *k'* devenise č în țara Năsăudului (el vorbea acolo, greșit, de „muierea lui *c* înainte de *i*"; formele scoase din documente se pot vedea la p. 251: *Telcz*, *Teltsch*, *Telch*, care vin din ung. *telki*, format din *telek* 'praedium' + sufixul posesiv *-i*). Așadar fenomenul de imitație, care a avut loc, a existat, cu cea mai mare probabilitate, numai în regiunea cea mai de Nord și cea mai de Vest a teritoriului dacorominesc, adică în Maramureș, Țara Oașului și părțile de dincolo de Munții Apuseni. Inlăturarea tocmai a formelor cu labiale și înlocuirea lor cu palatale ne arată că procesul nu s'a produs supt influența limbii literare sau dialectelor literare romînești, ci supt influența graiurilor imediat vecine dela Sud, adică din Ardealul propriu zis. Este de admis prinurmare că nici rotacismul n'a fost înlăturat acolo supt influența dialectelor literare romînești, cum se admite deobiceiu și cum am admis și noi la § 26, ci tot supt influența graiurilor nerotacizante dela Sud de Mureș. Și este de admis că însăși prefacerea lui *én — e* în *in — e* este, în unele regiuni dela Nord de Mureș, un fenomen de imitație. — Așadar, în ce privește regiunea de Nord și Nord-Vest a Dacorominimii, admitem fără modificări părerea lui P u ș c a r i u și M a c r e a, că fenomenul palatalizării e un fenomen de împrumut (ei concepînd oricînd și în orice regiune palatalizarea ca un asemenea fenomen), dar respingem părerea celor care cred că fenomenul este acolo, — ca pretutindeni în Dacia —, un fenomen fonetic obișnuit, posterior secolului al XVI-lea (L a m b r i o r, G a s t e r, Ș ă i n e a n u, P h i l i p p i d e, W e i g a n d, R o s e t t i).

Emigrarea spre Nord și Nord-Vest a palatalizării labialelor s'a făcut într'o vreme în care se pronunța *pk'*, *bg'*, *mn'*, căci aceasta e faza pe care o reprezintă palatalizarea în regiunea pomenită. Nu este de presupus că aceste forme sînt rezultate prin contaminarea formelor cu *p* ale localnicilor cu formele cu *k'* de mai la Sud, căci faza *pk'* se găsește și în Țara Moților și Năsăud, unde, după cele spuse mai sus, fenomenul s'a produs ca fenomen fonetic. Dease-

menea emigrarea s'a produs cînd se pronunţa *fχ'*, *vγ'* sau *χ'*, *γ'*, căci faza aceasta există în părţile de Nord-Vest ale teritoriului dacoromîn (vezi hărţile din *Dacor.*, IX şi Macrea, p. 147-148). Fazele *ŝ*, *ẑ* care se întîlnesc în Moldova de Nord pînă la Nistru şi în Bugeac şi în jud. Someş, Năsăud şi regiunea Mureşului pînă spre Alba Iulia, trebuie să fie dintr'o epocă posterioară răspîndirii spre Nord şi Nord-Vest a fenomenului. Şi în Maramureş s'au răspîndit tot fazele *χ'*, *γ'*, care se găsesc astăzi înspre Nord-Vest. Că aşa stau lucrurile ne arată dealtfel textele maramureşene ale secolului XVI-lea, şi graiul maramureşean de azi. Dar în alte regiuni maramureşene avem astăzi *s* şi *z* în loc de *χ'* şi *γ'*. Gamillscheg, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 191 şi 192, a susţinut că într'o regiune din Nordul şi Nord-Vestul Transilvaniei tratamentul ultim al lui *f* şi *v* a fost *s* şi *z*, şi că graiul cu această particularitate a roit în toate părţile. Cred că trebue să dăm dreptate autorului. Foarte probabil, faptul că *χ'* şi *γ'* au devenit *s* şi *z*, se explică prin deosebirea de bază de articulaţie care exista iniţial între Romînii palatalizanţi vecini cu cei nepalatalizanţi şi aceştia din urmă. Acceptînd prin împrumut nişte grupuri fonetice care nu le conveneau, Crişenii şi Maramureşenii au prefăcut imediat după aceia palatalele în *s* şi *z*. Cred că n'are dreptate Rosetti, cînd susţine *Rech.*, p. 117-118, că *s* şi *z* au eşit din *f* şi *v* prin nişte intermediare *fţ*, *vdz* şi *fs*, *vz*. Dacă exemplele cu *χ'* din textele rotacizante nu se datoresc unor copişti moldoveni, ele se explică sau prin influenţa pe care unele graiuri vecine cu cel maramureşean au exercitat-o asupra lui, sau prin influenţa pe care clasa de jos din Maramureş, ce va fi acceptat unele forme cu palatale chiar în secolul al XVI-lea, a exercitat-o asupra clasei aristocratice. Lipsa unor cuvinte cu *k'*, *g'* şi *n'* se poate datori hazardului, lipsa celor cu *γ'* se poate explica şi prin lipsa unui semn grafic, aşa cum voia Densusianu. Că în secolul al XVI-lea trebuie să fi existat diferenţe de graiu între clasele sociale de sus şi cele de jos, din Maramureş, reiese şi din faptul că în regiunea de Vest a acestei provincii avem astăzi o arie în care *γ'*, (provenit din *v*), care a dispărut (vezi hărţile din *Dacor.*, IX, şi Macrea, p. 148), întocmai ca în

meglenoromîna din Țîrnareca și în unele graiuri de tip meglenoromîn din Sudul Dunării, care au fost aduse în Sudul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia (vezi articolul nostru citat). Se poate presupune că un grup din aceiași Romîni cu graiu de tip meglenoromîn a migrat, către sfîrșitul evului mediu, din Sudul Dunării în Maramureș. Poate, aceasta este migrarea dela Sud a Maramureșenilor, despre care se pare că s'au păstrat pînă astăzi unele amintiri în Maramureș (v. T. Papahagi, *Graiul și folklorul Maramureșului*, p. LXXXII). (Acest cercetător a susținut originea macedoromînă a tuturor Maramureșenilor.) Dar graiul acestor veniți n'a lăsat, în ce privește labiala *v*, urme în textele maramureșene ale secolului al XVI-lea (el va fi contribuit însă la înlăturarea mai repede a rotacismului). Așadar prezența lui χ' în cîteva cuvinte, în textele maramureșene ale secolului al XVI-lea, însemnează începutul unor împrumuturi masive de forme fonetice dela Sud, iar nu începutul unui fenomen fonetic, cum s'a crezut pînă acum de aproape toți cercetătorii.

Din cele constatate mai sus, rezultă că graiul literar moldovenesc, așa cum îl avem în secolele al XVI-lea și al XVII-lea, nu mai poate fi considerat ca faza mai veche a dialectului moldovenesc, cum făceau Lambrior, Gaster, Șăineanu, Philippide, Weigand și Rosetti, care credeau că în secolele al XV-lea și al XVI-lea, cînd se plasează începuturile scrisului în Moldova, fenomenul nu exista încă sau exista parțial, și nici așa cum se pare că înțelegea Densusianu, ca un fel de reflex al graiului lui Coresi. Dacă am ținea la o asemenea concepție, ar trebui să admitem că începuturile graiului literar moldovenesc trebuiesc puse nu în secolele al XVI-lea sau al XV-lea, ci cu cîteva secole înainte de întemeierea Moldovei, ceiace nu se poate admite. Dealtfel, deoarece palatalizarea labialelor s'a produs înainte de prefacerea lui *én* în *ín*, ar fi de mirare că graiul romînesc n'a păstrat și faza *én*. (In secolele al XVI-lea și al XVII-lea există în textele moldovene *én*, dar și *ín*). Așadar originile graiului literar moldovenesc trebuiesc căutate în altă parte. Vom admite că lipsa palatalelor se explică la el prin textele tipă-

rite ale lui Coresi, aşa cum admiteau, se pare, Densusianu şi, mai înainte, Hasdeu, convinşi, pe baza unor argumente fără valoare, că fenomenul este în limba romînă foarte vechiu? Dar, întocmai ca şi în cazul dialectului maramureşean, există atîtea particularităţi moldovene în acest graiu literar moldovenesc, şi ar fi de mirare că limba lui Coresi n'a fost păstrată intactă, căci scribii ar fi trebuit să fie mai consecvenţi în menţinerea normelor de graiu coresiene. Obiecţia pe care Rosetti o făcea profesorului său cînd era vorba de textele rotacizante,—anume că, dacă scribii, supt influenţa graiului coresian, n'au îndrăznit să noteze palatalele, rămîne neexplicat dece au îndrăznit totuşi să redea alte fapte dialectale, cum e rotacismul,—este valabilă şi pentru graiul literar din Moldova. Cum se face că toate celelalte particularităţi ale graiului moldovenesc, astfel cum era acesta într'o fază mai veche a sa, au fost acceptate de scribii din Moldova în graiul lor scris? Sau trebuie oare să admitem că limba literară din Moldova secolului al XVI-lea şi poate chiar al XV-lea n'a avut palatale în locul labialelor pentrucă ea era un simplu reflex al graiului textelor rotacizante în Moldova? Dar şi atunci, cum se face că acest graiu n'a fost acceptat integral, şi că dimpotrivă au devenit norme şi atîtea particularităţi moldoveneşti? Cred că trebuie să admitem o tradiţie de limbă moldovenească cu particularităţi moldovene, dar cu labialele intacte. Se poate explica ea? Deoarece izvoarele istorice ne informează că Moldova a fost organizată ca stat independent de voevodul Bogdan din Maramureş, venit aici cu un mănunchiu de oameni care l'au ajutat la aceasta, este de presupus, cum au făcut-o Ibrăileanu şi Procopovici (vezi § 13), acceptaţi şi de Puşcariu şi Macrea, că graiul literar moldovenesc îşi are originea în graiul, pe atunci cu labialele intacte, al acestui mănunchiu de Maramureşeni, deveniţi desigur aristocraţia Moldovei. Timp de cel puţin un secol, poate şi două, a existat în Moldova un graiu al aristocraţiei, deosebit de cel popular, peste care se suprapunea, şi nesusţinut de o limbă literară sau măcar oficială. El se apropia din ce în ce mai mult de graiurile populare, fără a accepta încă palatale în locul labialelor. Abia cînd, în secolul al XV-lea şi

mai ales al XVI-lea, această aristocraţie, precum şi clerul, care avea strînse legături cu ea, va simţi nevoia scrisului în romîneşte şi va copia sau traduce textele religioase, graiul ei va deveni şi limba literară a Moldovei. In secolul al XVI-lea, poate chiar în al XV-lea, el a avut un sprijin puternic în graiul rotacizant, atît de înrudit cu el. Procopovici, care a susţinut că limba literară din Moldova îşi are originea în graiul aristocraţiei moldovene de origine maramureşeană, afirmă însă că acest graiu a devenit literar din cauză că era considerat ca mai distins. *Mic tratat*, p. 126: „Că în asemenea împrejurări formele *piept*, *fier*, *bine*, erau considerate ca forme mai distinse, este foarte natural. De aceia moldoveanul, cînd s'a apucat să-şi aştearnă graiul pe hîrtie, scria *piept*, *fier*, *bine*, cu toate că în ţara lui formele mult mai obişnuite erau *kept*, *her*, *gine*". Deşi prestigiul de care se bucura graiul aristocraţiei din Moldova a a fost un lucru real, cred că nu aceasta e cauza pentru care el a devenit limbă literară, ci faptul că cei dintîiu care au început să scrie în Moldova erau membri ai clasei boiereşti şi ai clerului. Cred că prestigiul graiului aristocratic şi deci şi puterea sa de a se impune Moldovenilor eşiţi din clasa de jos s'a mărit cînd acest graiu aristocratic a devenit şi o limbă literară, şi aversiunea clasei de sus moldovene, din toate secolele, faţă de pronunţia cu palatale, se explică nu numai cum dă a înţelege Procopovici, prin faptul că la origine deosebirea de graiu fusese în raport cu deosebirea de clasă, ci şi prin faptul invocat de noi. Este de altfel un lucru pe care-l admite şi Puşcariu, *Dacor.*, VII, p. 42-43 (acum *Etudes*, p. 247-248). Ba Cantemir şi contemporanii săi puteau crede că nici nu mai aveau a face cu o deosebire de graiu între clasele sociale, ci cu o deosebire de graiu între bărbaţi şi femei. Şi n'ar trebui să se scape din vedere şi alt lucru: noi nu ştim cum era graiul romînesc cel mai vechiu din jumătatea de Nord a Moldovei. Mai sus, la § 32, am presupus că el era palatalizant, dar nu este exclusă ipoteza ca în părţile sale cele mai de Nord, unde au fost la început capitalele statului moldovenesc, să fi fost şi un graiu moldovenesc nepalatalizant. Asemenea graiuri nepalatalizante se mai găsesc şi azi în Moldova de

Nord (vezi hărţile lui Macrea şi ALRM, I), şi nu este exclus ca unele să fie resturi dintr'un graiu foarte vechiu (în alte cazuri sînt graiuri maramureşene sau crişene, stabilite tîrziu la noi), înrudit cu cel maramureşean. Un asemenea graiu popular din Nordul Moldovei a putut sprijini graiul de origine maramureşeană al aristocraţiei moldovene, mai ales că era în regiunea capitalelor. Totuşi cu cele spuse mai sus, nu s'a dovedit ca neverosimilă ipoteza că graiul literar moldovenesc s'ar explica prin importarea altui graiu literar în Moldova sau prin modificarea parţială a lui. Părerea lui Iorga, Puşcariu (*Ist. Lit. Rom.*, *Epoca veche*, ed. I-a) şi a altora, că limba textelor rotacizante a servit ca model de limbă literară tuturor celor care au scris romîneşte după aceia, încă poate fi avută în vedere, şi numai printr'o asemenea acomodare a graiului rotacizant la graiul vorbit se poate explica apariţia graiului nerotacizant din secolul al XVI-lea, din Ardealul central şi de Nord, unde poporul palatalizase labialele. Acolo, clasa aristocratică de pînă în secolul al XV-lea trebuia să vorbească palatalizant, şi numai supt influenţa textelor rotacizante a început a vorbi cu labiale. Deaceia nu trebuie să se pară curios că Macrea, care a scos graiul literar moldovenesc din graiul descălecătorilor maramureşeni, încă socoate, *Dacor.*, IX, p. 160, graiul textelor rotacizante ca un model imitat de toţi Romînii, dînd chiar a înţelege că dialectul literar moldovenesc continuă tradiţia de limbă a textelor maramureşene şi coresiene. Dar în ce priveşte palatalizarea labialelor şi alte fenomene, graiul aristocraţiei moldovene se găsea, foarte probabil, pe linia textelor rotacizante.

§ 34. — Cu privire la originile graiului literar muntenesc deja Procopovici, *Mic tratat*, p. 126, dădea a înţelege că lucrurile stau întocmai ca şi cu cel din Moldova. Dupăce arătase cum s'au petrecut lucrurile cu graiul literar moldovenesc, continua: „Un concurs de împrejurări asemănătoare şi în celelalte regiuni, a făcut ca *piept*, *fier*, *bine*, să rămînă peste tot, pînă astăzi formele noastre literare, deşi populaţiunea romînească în majoritatea ei covîrşitoare nu pronunţă cuvintele acestea aşa, ci cu labialele palatalizate". Puşcariu, *Dacor.*, VIII, p. 310, a exprimat în mod spe-

cial aceste lucruri şi despre graiul literar muntean, spunînd anume că acolo, statul întemeindu-se dinspre Vest, e explicabil de ce graiul literar, care-şi are originea în cel al aristocraţiei organizatoare, are labialele intacte (vezi citatul la § 13). Dar el limitează teritoriul nepalatalizant numai la o parte din Oltenia şi la Banat, şi ne face astfel să credem că a considerat aristocraţia munteană de origină olteană. Teoria sa a fost acceptată şi de Macrea, *Dacor.*, IX, p. 159-160, care însă nu face precizarea dacă prin Vest înţelege numai Oltenia. Este de făcut obiecţia că teritoriul cu labialele intacte este înfăţişat prea restrîns, el cuprinzînd de fapt şi numeroase localităţi din Muntenia fără judeţele Buzău, Rîmnicul Sărat, Ialomiţa şi Brăila, precum se poate constata din hărţile publicate de Macrea, *loc. cit.*, şi din expunerile sale, *ib.*, p. 143-145, 149 şi 150. Ba, din moment ce localităţile care prezintă în această regiune fenomenul, îl realizează supt altă formă decît aceia pe care am examinat-o pînă acum (anume palatalizarea se prezintă numai la *p*. *b*, *f* şi *v* şi aceste labiale apar urmate numai de χ' şi γ'), putem admite că avem în realitate a face cu alt fenomen decît cel examinat pînă acum de noi, dar desigur unul înrudit. Şi din moment ce fenomenul apare numai în unele localităţi, putem admite admite că el se explică printr'o migraţie din altă parte. Pentru noi, care, întemeiaţi între altele şi pe dispariţia lui γ' provenit din *v*, admitem că în secolele al XIII-lea şi al XIV-lea a avut loc o masivă migrare de Romîni cu graiu de tip meglenoromîn, din Sudul Dunării în Oltenia, Muntenia şi Sudul Ardealului (vezi articolul nostru citat), problema originilor graiului literar din Ţara romînească ne apare mai complicată decît au crezut Procopovici, Puşcariu şi Macrea. Ea nu se poate soluţiona decît după ce vom stabili cu oarecare precizie care din graiurile actuale din Oltenia, Muntenia şi Sudul Transilvaniei îşi au originea în Sudul Dunării. Şi deoarece capitolul de faţă vrea să soluţioneze problema originilor limbii literare romîneşti, numai cu ajutorul palatalizării labialelor, în paginile următoare vom încerca să aflăm ce schimbări a adus dialectului muntean, migraţia suddunăreană în ce priveşte palatalizarea labialelor. Vom încerca anume să aflăm dacă

dialectul muntean, la care cuprindem, cum am spus la §§ 18 şi 21, şi graiurile din Sudul Ardealului, a avut regiuni cu labialele palatalizate şi înainte de această migraţie.

In articolul pomenit plecam dela asemănările pe care le constatase C. Lacea, *Dacor.*, IV, p. 553 şi urm. (*Sînt în Transilvania aşezări de Romîni din Sudul Dunării sau nu sînt?*) între graiul Romînilor din Şcheii Braşovului şi graiul meglenoromîn, mai ales cel din Ţîrnareca. Intre altele, el constata că *v* iniţial şi intervocalic a dispărut în amîndouă graiurile pomenite. Ar fi fost mai potrivit ca Lacea să fi vorbit de dispariţia lui *γ'* provenit din *v* în condiţiile în care el se palatalizează. Isvoarele istorice dau informaţia că „Bulgarii" din Şcheii Braşovului, — înşişi Romînii i-au socotit Bulgari, cum reiese din numele cartierului în care locuiesc —, s'au stabilit acolo la 1392. Eu constatam însă că fenomenele pe care Lacea le găsea la Romînii din Şcheii Braşovului şi la cei din Ţîrnareca se găsesc şi în alte localităţi din Sudul Transilvaniei, Oltenia şi Muntenia, şi admiteam că prin urmare şi Romînii din aceste localităţi au venit din Bulgaria într'o epocă tot atît de îndepărtată. Spuneam între altele că Romînii din Săcele, care fusese consideraţi de N. Densusianu şi Ovid Densusianu (vezi *Hist.*, I, p. 328 şi *Grai şi Suflet*, II, p. 348-350) la origine ca Macedoromîni sînt de fapt din acelaşi neam ca şi cei din Şcheii Braşovului şi din atîtea localităţi oltene şi muntene. Concluzia care se impunea era că la sfîrşitul evului mediu a avut loc emigrarea din Sudul Dunării în Oltenia, Muntenia şi Sudul Ardealului a numeroşi Romîni, care vorbeau nişte graiuri de caracter meglenoromîn. Admitem deci că avem a face cu o parte din acei Romîni care au întemeiat imperiul romînobulgar, şi că Meglenoromînii sînt ultimele resturi în vechea patrie, ale acelei Romînimi. Mai rezulta deasemenea că graiul Meglenoromînilor din Ţîrnareca nu era, aşa cum susţinuse Densusianu, *Grai şi suflet*, II, p. 370 şi urm., şi Rosetti, *Rech.*, p. 131-133, un graiu meglenoromîn care suferise recent, în ce priveşte palatalizarea labialelor, influenţa dialectului macedoromîn, ci un graiu romînesc care şi-a urmat calea sa proprie, starea de lucruri pe care ne-o prezintă el fiind şi aceia din atîtea localităţi

dacoromîne. Aceasta însemna însă a spune că Meglenoromînii de astăzi nu au alcătuit în trecut o singură ramură a poporului romîn, (cum se admisese pînă acum de cercetători), din care o parte ar fi rămas mai curată, iar alta a suferit o puternică influență macedoromînă, ci că ei au alcătuit în trecut două grupuri. Concluziile scoase de C a p i d a n asupra regiunilor pe care le-au locuit mai înainte Meglenoromînii, din faptul că *ă'* s'a prefăcut în *ǫ'*, nu le consideram valabile și pentru Romînii din Țîrnareca, care au păstrat pe *ă'*. Și dacă pe ceilalți Meglenoromîni îi consideram, întocmai ca și C a p i d a n, veniți din Rodope, unde au trebuit să stea multă vreme, pe Romînii din Țîrnareca îi consideram veniți din munții dinspre Dunăre ai Bulgariei. Teoria aceasta dovedea că Romînii din care se trag Meglenoromînii erau, spre sfîrșitul evului mediu, deosebiți ca graiu de Macedoromîni (lucrul e numai presupus de C a p i d a n, *Aromînii, Dialectul aromîn*, p. 9). Totuși teoria aceasta este de fapt o reluare a aceleia a lui D e n s u s i a n u despre migrările macedoromîne la Nord de Dunăre în cursul evului mediu, cu modificarea că migrațiile sînt puse numai la sfîrșitul evului mediu și că în loc de Macedoromîni e vorba despre Romîni cu graiu de tip meglenoromîn. Deoarece cel puțin o parte din acești Romîni aveau palatale în locul labialelor (cu excepția lui *γ'*, care căzuse), rezultă că în unele regiuni din Nordul Dunării palatalizarea labialelor se explică așa, cum credea D e n s u s i a n u, printr'o migrare dela Sud. Constatările acestea erau de o importanță capitală pentru concluzia palatalizării labialelor în Sudul Dunării. Deoarece migrarea din Sudul Dunării la Nordul Dunării a avut loc în secolul al XIII-lea și al XIV-lea, urma că palatalizarea labialelor era realizată în acel moment în dialectul meglenoromîn. Ba deoarece palatala *γ'*, rezultată din labiala *v*, chiar dispăruse, este de presupus că palatalizarea se realizase cu mult înainte de secolul XIV sau XV. Afirmația lui R o s e t t i, că fenomenul s'ar fi putut produce în meglenoromînă cu puțin înainte de secolul XVI sau chiar mai tîrziu (*Rech.*, p. 134), nu se mai poate menține.

Plecînd dela faptul că tratamentul labialelor este în meglenoromînă de multe ori altfel decît în macedoromînă,

Capidan afirma că prezenţa palatalelor în locul labialelor în graiul meglenoromîn nu se explică prin influenţa dialectului meglenoromîn (vezi *Meglenoromînii*, I, p. 124-126, *Observaţiuni*). El tăgăduia aceasta chiar dacă era vorba de Meglenoromînii din Ţîrnareca, care sînt foarte apropiaţi de Macedoromînii din Livădz şi au strînse legături cu dînşii, şi, spre deosebire de ceilalţi Meglenoromîni, prezintă palatalizarea labialelor în toate cuvintele şi la toată seria labialelor. Autorul motiva susţinerea sa cu faptul că Meglenoromînii din Ţîrnareca n'au venit în atingere cu Macedoromînii decît pe la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, cînd Grămustenii din Livădz s'au stabilit în această localitate, şi că deci a lipsit timpul necesar ca această influenţă să se manifesteze într'o mare măsură. Ba el chiar afirma (p. 126): „Eu cred că Ţîrnareca... ar putea păstra în ceia ce priveşte tratarea labialelor, adevărata caracteristică a dialectului mgl. de a palataliza labialele cu mult mai mare efect decît se poate vedea în celelalte dialecte. Această caracteristică în graiul celorlalte comune din Meglen se arată prin reducerea lui *f* la un simplu *i*, atunci cînd în dialectele dacor. şi arom. s'a oprit la stadiul *h'*, iar în graiul din Ţîrnareca prin aceiaşi reducere a a lui *vi* la *i*". (Spun în treacăt că prefacerea lui *χ'* sau *γ'* în *ĭ* nu este o accentuare a palatalizării, ci un fenomen cu totul deosebit de palatalizarea labialelor, şi că de fapt avem şi o dispariţie a lui *χ'* sau *γ'*.) Fac observaţia că citatul din Capidan este contradictoriu, el începînd prin a afirma că numai graiul din Ţîrnareca reprezintă fidel tendinţele interne ale dialectului meglenoromîn, şi sfîrşind prin a afirma că tendinţe analoage se găsesc şi în celelalte graiuri. Cred însă că nu se poate vorbi de graiuri care ar păstra mai fidel decît altele tendinţele unui dialect sau unei limbi, dacă acele graiuri sînt în minoritate sau chiar paritate faţă de celelalte. In caz de paritate nu se poate vorbi decît de graiuri care s'au schimbat mai puţin şi de graiuri care s'au schimbat mai mult. Făcînd după aceia (p. 126) o statistică a cuvintelor care prezintă palatalizarea şi a celor care nu o prezintă, autorul constată că formele cu labialele alterate le întrec mult pe celelalte şi că prin urmare tendinţa spre palatalizare a caracterizat dialectul

meglenoromîn. Dar în acest caz se punea problema originii formelor nepalatalizate (p. 126-127). El se întreba: „pentru explicarea acestui dublu tratament al labialelor, trebuie oare să admitem că şi dialectul megl. s'a desvoltat pe un teritoriu unde din vremurile cele mai vechi au fost două tendinţe, una pentru alterarea şi alta pentru menţinerea lor intactă, aşa cum s'a întîmplat cu dialectul dacoromîn? Lucrul acesta n'ar fi cu neputinţă. Greutatea constă numai în reducerea prea mare a teritoriului locuit astăzi de Meglenoromîni. In sînul acestui dialect, aşa cum ni se înfăţişează astăzi, nu întîlnim nici un centru, fie alcătuit măcar şi dintr'o singură comună, în graiul căruia să avem toate labialele intacte. Aceasta n'ar fi fost cu neputinţă pentru vremea cînd Meglenoromînii ocupau un teritoriu mult mai întins decît cel actual; despre aceasta nu ne vorbesc numai numele de localităţi din Meglen de origine romînească, precum şi comunele romîneşti de curînd bulgarizate, dar şi graiul lor amestecat în interiorul uneia şi aceleiaşi comune şi deosebit dela una la alta, care totuş se află învecinate. De sigur că în privinţa aceasta se poate numai presupune, fără ca din această presupunere să putem obţine un rezultat sigur.—Deaceia, drumul cel mai sigur ar fi ca să admitem că formele cu labiala nealterată se datoresc influenţii dialectului dacoromîn, din vremea cînd Meglenişii nu întrerupseseră contactul cu Romînii nordici: (Vezi şi Meyer-Lübke în Dacoromania II, 16, care admite că „Meglena aparţine dialectelor care palatalizează")."

Avînd concepţia pe care o întîlnim la toţi cercetătorii de pînă astăzi, că Meglenoromînii au alcătuit oricînd o singură comunitate lingvistică şi că au fost deci întotdeauna puţin numeroşi, Capidan n'a explicat cum se face că din punct de vedere al palatalizării labialelor graiul din Ţîrnareca a urmat altă cale decît graiul celorlalte sate. De aceia Densusianu şi Rosetti, care rămîneau la aceiaşi concepţie, că Meglenoromînii au alcătuit oricînd un singur grup şi că deci au ocupat un teritoriu restrîns, trebuiau să ajungă la ipoteza că graiul din Ţîrnareca s'a abătut dela tipul reprezentat de celelalte graiuri meglenoromîne în urma unei puternice influenţe macedoromîne. Capidan

face însă ipoteza unui grai meglenoromîn, astăzi dispărut, care n'ar fi palatalizat labialele. E drept că el înclină mai mult spre ipoteza că cuvintele cu labialele intacte, din meglenoromînă, ar fi împrumuturi din dacoromînă, din vremea cînd Meglenoromînii mai aveau relaţii cu Romînii nordici. Noi socotim însă această presupunere ca puţin probabilă. Mai întîiu numai dacă am admite că în munţii dela Dunăre au locuit în tot cursul evului mediu Romîni identici ca graiu cu Romînii din Muntenia, s'ar putea admite un împrumut de elemente cu labialele intacte. Aceasta e o ipoteză foarte probabilă, dar pe care n'o putem sprijini cu nici un fapt. (Este de admis că Meglenoromînii, ca frîntură a Romînimii din Bulgaria medievală, au avut oarecare legături cu Dacoromînii în tot cursul evului mediu, pînă la marea migraţie a Romînilor din Bulgaria la Nordul Dunării, care a adus întreruperea legăturilor între Nord şi Sud). Noi nu putem însă accepta părerea că formele cu labialele alterate ar fi împrumuturi dela Dacoromîni pentru motivul că împrumutul formelor caracteristice unui dialect nu se prea observă în viaţa dialectelor decît în cazuri excepţionale, ca acela al dialectului dela Nord de Mureş. Este de admis că palatalizarea labialelor a caracterizat nu numai graiul din Ţîrnareca, dar şi pe cel din celelalte localităţi, — după C a p i d a n, originar din Rodope —, şi că acele cuvinte care în dialectul meglenoromîn (fără Ţîrnareca) nu prezintă palatalizarea labialelor, provin dela un grup de Romîni suddunăreni nepalatalizanţi, care se amesteca cu Meglenoromînii din Rodope. R o s e t t i, pentru care, cum am mai spus-o, graiul din Ţîrnareca nu ne indică procesele care au avut loc în dialectul meglenoromîn, crede că starea actuală din celelalte graiuri meglenoromîne se explică prin aceia că palatalizarea labialelor e în curs de realizare şi că deci, în cazurile în care s'a realizat, ea este recentă (p. 133): „elle n'a pas atteint encore tous les mots. D'autre part, on s'aperçoit une fois de plus que la moins résistente des labiales est l'*f*, qui est palatalisée dans tous les mots, et que la plus résistente est l'occlusive labiale sonore (*b*), ce qui correspond en tout point avec l'enseignement de la phonétique théorique". Credem că nu se pot admite susţinerile sale. Şi nu se pot

admite nici cele ale lui P r o c o p o v i c i, *Dacor.*, VI., p. 417-418, care crede că Meglenoromînii au realizat palatalizarea labialelor „peste tot", dar că mai tîrziu dialectul „a depalatalizat" unele cuvinte, „între acestea, pe toate cele cu *bi*". [El susţine că acolo unde avem astăzi labială + *e* în loc de *ĭe*, a avut loc o depalatalizare, ceiace mie nu mi se pare deloc just. Fenomenul este o reducere a lui *ĭe* la *e*, datorită schimbării bazei de articulaţie, şi nu dovedeşte că, mai înainte, în locul labialei precedente fusese o palatală.] Cea mai verosimilă ipoteză, aş putea spune: ipoteza care se impune cu necesitate, este aceia a unui dialect meglenoromîn, (sau, în orice caz, a unui subdialect suddunărean), care nu palatalizase labialele. Acesta ar fi al treilea graiu meglenoromîn pe care ar trebui să-l admitem în trecut. Care va fi fost repartiţia geografică a acestor graiuri în cursul evului mediu, cel puţin spre sfîrşitul lui?

Patria din evul mediu a graiurilor meglenoromîne care prezintă un amestec de labiale cu palatale, trebuie să fi fost munţii Rodope, căci prefacerea lui *ă'* în *ǫ'*, care caracterizează graiurile în discuţie, se întîlneşte mai ales în dialecte bulgare din această regiune. Am admis acest lucru după C a p i d a n, deja în articolul citat, p. 171-173, unde îi făceam şi corectările necesare. Nu mai cred însă, ca în articolul pomenit, p. 172-173, că patria mai veche a graiului din Ţîrnareca şi a graiurilor înrudite cu el, pe care le constatăm acum în Nordul Dunării, au fost munţii dinspre Dunăre ai Bulgariei (Balcanii). Credeam atunci că, din moment ce o mare parte din Romînii care vorbeau acele graiuri, au migrat în Nordul Dunării, ei trebuie să fi fost în imediata vecinătate a fluviului. Aceasta mi se părea a fi în acord cu faptul că în dialectele bulgare de Est, invocate şi de L a c e a, (după W e i n g a n d), se întîlneşte fenomenul dispariţiei lui *v* urmat de *i* (adică de fapt al unui *γ'*, provenit din *v*) (vezi articolul meu, p. 164). De aceia, la p. 172 eram obligat să susţin: „Asemănările mai numeroase cu dialectul macedoromîn, pe care le prezintă acest graiu [din Ţîrnareca], caşi cel al Romînilor emigraţi în Nordul Dunării, sînt, după toate probabilităţile, din punct de vedere al fenomenelor celor mai vechi posibile (*n'erg*, *iu* „viu", verb, presupun pen-

tru cele dintîiu timpuri ale limbii romîne nişte forme *mĭergu, vĭeńu*, la care *ĭ* s'a generalizat la toate formele, aşa că aceste asemănări se explică prin aceia că strămoşii Meglenoromînilor din Ţîrnareca [în textul de atunci lipseşte „din Ţîrnareca"] şi al Romînilor din Balcani, emigraţi la Nord, au fost în cele dintîiu timpuri ale limbii romîne într'un concontact mai strîns cu Macedoromînii decît au fost strămoşii celorlalţi Meglenoromîni". Trebuie să recunosc că asemănările graiului din Ţîrnareca cu dialectul macedoromîn sînt numeroase, şi că se manifestă nu numai în ce priveşte fenomenele cele mai vechi ale limbii romîne, dar şi în ce priveşte fenomene mai recente. Palatalizarea labialelor este unul dintre acestea. Faptul remarcat de R o s e t t i, *Rech.*, p. 131-132, şi D e n s u s i a n u, *Grai şi suflet*, II, p. 370 şi urm., că tratamentul labialelor în graiul din Ţîrnareca se apropie mult de tratamentul aceloraşi sunete în macedoromînă este just. Mai întîiu trebuie să admitem aceasta pentrucă graiul din Ţîrnareca nu prezintă excepţii la palatalizare, cum e cazul cu celelalte graiuri macedoromîne, căci nici macedoromîna nu prezintă excepţii. In al doilea rînd, înfăţişarea actuală a palatalelor rezultate în graiul din Ţîrnareca este aproape întotdeauna identică cu cea a palatalelor rezultate în dialectul macedoromîn. Dacă am admite, ca în articolul pomenit, că în tot cursul evului mediu Romînii din Ţîrnareca au locuit spre Dunăre, ar trebui să admitem că aria palatalizantă începea imediat la Sud de Dunăre, că ea se întindea şi în munţii Rodope, unde totuşi era un dialect care nu palatalizase labialele, şi că ea se întindea în continuare în Macedonia şi Nordul Greciei, la Macedoromîni. Fenomenul s'ar fi produs pe o arie prea vastă. Aceasta ne îndeamnă să credem că Romînii din Ţîrnareca au trăit şi în evul mediu mai în apropiere de Macedoromîni. Faptul însă că tratamentul labialelor în graiul din Ţîrnareca este identic cu cel din macedoromînă, nu dovedeşte, cum credea R o s e t t i, o influenţă recentă a Macedoromînilor asupra Meglenoromînilor, şi nici măcar una veche, ci o asemănare mai mare, în ce priveşte baza de articulaţie, cu macedoromîna, şi deci o vecinătate cu macedoromîna pe vremea cînd s'a produs fenomenul palatalizării. Dacă luăm în consideraţie că dispariţia

lui *v* urmat de *i* (de fapt dispariţia lui *γ'*) se întîlneşte şi în dialectele bulgare din Macedonia (vezi Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 137-138; vezi şi articolul meu, p. 164), se poate admite că graiul din Ţîrnareca şi cele asemănătoare, care au migrat la Nord, se vorbeau în cursul evului mediu în Macedonia, mai ales în părţile de Nord-Est ale ei, deci în acelaşi teritoriu în care se vorbeşte şi astăzi graiul din Ţîrnareca. Pentru această ipoteză pledează şi numeroasele asemănări pe care graiul din Ţîrnareca le prezintă cu macedoromîna, precum şi puternica influenţă pe care graiul bulgar din Macedonia a exercitat-o asupra lui. Nu ne vom opri la asemănările dintre graiul din Ţîrnareca şi cel macedoromîn, ele fiind relevate la tot pasul de Capidan în *Meglenoromînii*, I. Vom adăuga numai că ele nu se pot explica, în spiritul concepţiei lui Densusianu şi Rosetti, prin influenţa macedoromînei şi chiar numai a graiului din Livădz, ci dovedesc că mai înainte Meglenoromînii alcătuiau două grupuri cu evoluţie lingvistică deosebită. Va trebui să spunem însă cîteva cuvinte asupra asemănărilor pe care graiul din Ţîrnareca le are cu graiul bulgar din Macedonia, căci ele, deşi au fost relevate de Capidan, au fost neglijate de acest învăţat. Crezînd că toţi Meglenoromînii au locuit la început în Rodope şi că ei s'au stabilit recent în Meglen, el afirma la p. 92, (dupăce examinase unele fenomene fonetice meglenoromîne care se întîlnesc şi în Rodope, şi înainte de a arăta unele particularităţi de pronunţie, proprii bulgariei de Est, pe care le găsia în elementele slave din meglenoromînă): „De altfel, întreaga influenţă slavă asupra dialectului meglenit derivă din dialectele bulgare răsăritene". El dădea astfel a înţelege că influenţele meglenobulgare pe care le constata în graiul meglenoromîn, erau neînsemnate, deşi la p. 86, unde începea expunerea asupra elementului slav din meglenoromînă, spunea: „dintre cuvintele străine care au influenţat cel mai mult dialectul meglenoromîn, sînt acelea care au pătruns din vechea limbă slavă şi din limba bulgară, mai ales, din dialectul meglenobulgar vorbit pînă în Vodena". In capitolul consacrat influenţei slave (p. 86 94), Capidan, care nu dă acolo vreo listă a elementelor de origine meglenobulgară, nu ne spune

dacă nu se poate face vreo gradaţie între graiurile meglenoromîne din punct de vedere al intensităţii influenţei meglenobulgare suferite. Cîteva constatări făcute tot de Capidan, în domeniul morfologiei, mă fac însă să cred că influenţa meglenobulgară (şi am putea spune: macedobulgară) s'a exercitat mai puternic asupra graiului din Ţîrnareca. Capidan, *Meglenoromînii* I, p. 170 şi 171, arăta că în Ţîrnareca se mai întîlneşte, pe lîngă forma în *-ăra*, *-ura*, *-urlea* a gerundiului, şi o formă în *-eaĭchi*, de origine bulgară. El nu preciza însă că această terminaţie bulgară aparţine numai graiurilor macedobulgare, care, în locul bulgarului *št*, au *k'*. La p. 181 spunea: „mighĭu (mbg. [= meglenobulgarul] meghĭu, bg. meždu) „între" (întrebuinţat numai în Ţîrnareca)." Dar dacă influenţa macedobulgară s'a exercitat asupra graiului din Ţîrnareca într'o mai mare măsură decît asupra celorlalte graiuri meglenoromîne, atunci acest dialect a avut relaţii cu graiurile macedobulgare într'o vreme cu mult mai îndelungată decît le-au avut celelalte graiuri. Se poate admite chiar că le-a avut din cele dintîiu timpuri ale limbii romîne. Şi, poate influenţa dialectelor bulgare de răsărit, pe care Capidan, o considera exclusivă în timpurile mai vechi asupra dialectului meglenoromîn, se va fi exercitat numai asupra dialectelor care au prefăcut pe *ă'* în *ǫ'*. Aşadar Romînii suddunăreni cu graiu de tip Ţîrnareca, care au migrat în Nordul Dunării în secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, erau originari din Macedonia, şi nu din regiunile dinspre Dunăre. Că atît ei, cît şi Romînii din Ţîrnareca nu locuiau în evul mediu prin părţile Sofiei, cum credeam în articolul citat, p. 173, reiese şi din faptul că numele topice de origine romînească din această regiune prezintă labialele nealterate. Fărşeroţii şi Romînii din Albania, pe care în *BIFR*, IX, p. 175-179, îi consideram la origine „Meglenoromîni" de neamul celor din Ţîrnareca, trebuie să fi locuit pe atunci tot în Macedonia, şi deci mutarea lor mai la apus n'a fost un lucru greu. Faptul că ramura de Romîni cu palatale, care a trăit în Rodope, n'a păstrat unele din palatalele rezultate din labiale, ci a făcut să dispară *χ'* şi să se transforme *γ'* în *g'*, dovedeşte că ea nu şi a păstrat intactă vechea bază de articulaţie. A-

ceasta ne face să credem că pe vremea palatalizării labialelor ea a fost ceva mai aproape de Macedonia, și că numai dupăce s'a stabilit în Rodope și-a schimbat întrucîtva baza de articulație, schimbare dovedită și prin prefacerea lui *ă'* în *ǫ'*. Graiul din Huma, care, întocmai ca și cel din Țîrnareca, n'a prefăcut pe *ă'* în *ǫ'*, dar care, din punct de vedere al tratamentului labialelor, merge cu celelalte graiuri meglenoromîne (vezi C a p i d a n, *Megl.*, p. 125), reprezintă poate faza mai veche, de dinainte de stabilirea în Rodope a acestor Meglenoromîni. Așadar aria cu labialele alterate cuprindea în Sudul Dunării numai Macedonia și o parte din regiunea munților Rodope, foarte probabil partea de Vest. Regiunile dela Nordul acestora aveau labialele intacte, sau cel mult *pχ'*, *bγ'*, *fχ'* și *vγ'*, precum vom arăta îndată. Aria în care a apărut fenomenul palatalizării în Sudul Dunării, nu este deci chiar aceia pe care o credea P u ș c a r i u: Nord-Estul peninsulei balcanice. Fenomenul se constată într'o regiune foarte îndepărtată de cea în care s'a produs el la Nordul Dunării. Acest fapt e încă un argument că nu din Sudul Dunării s'a răspîndit, prin imitație, fenomenul, în graiurile dacoromîne.

Desigur însă, nu toate aceste graiuri de tip meglenoromîn, migrate la Nord, suferise palatizarea labialelor. Aceasta o arată faptul că găsim fenomene de tip meglenoromîn, — chiar dintre cele pe care le-am folosit noi în articolul nostru pentru a susținea că a avut loc o migrare dela Sud la Nord —, și în regiuni oltene care nu prezintă palatalizarea labialelor, precum și la Romînii din Sîrbia și cei din Banat și Hațeg, care deasemenea nu prezintă palatalizarea labialelor. Majoritatea graiurilor dacoromîne din Sîrbia sînt considerate ca aparținînd graiului bănățean. Ele seamănă însă pînăla identitate numai cu cele din Sud-Estul Banatului (Valea Almăjului și valea Cernei) și din părțile vestice ale județului Mehedinți. Din cele două studii recente asupra lor (cu texte), al lui E. P e t r o v i c i, *Note de folklor dela Romînii din Valea Mlavei (Sîrbia)*, și al lui I. P ă t r u ț, *Folklor dela Romînii din Sîrbia*, ambele în *An. Arh. de Folklor*, VI (1942), rezultă că acest graiu a pierdut pe *h* inițial și intervocalic. Găsim deasemenea *stŭacă* 'vite' (< sîrbul *stoka*,

cu acelaşi înţeles), *ŭară* 'horă' (vezi p. 32), care par a veni din *stŭăcă* şi *hŭără*, (aici ceiace e de tip meglenoromîn e diftongarea), *dupră* 'depe' (p. 380), *ĭeşk'i* 'aşchii' (p. 381), ba şi meglenoromînisme neîntîlnite în Oltenia şi Muntenia, ca *trăuşă* 'pridvor' (mgl. *triuşă* 'partea curţii din faţa casei, aria din curte' vezi I. A. Candrea, *Grai şi suflet*, VII, p. 212). O formă ca *ĭáşk'ĭĭe* găsim şi în Pecenişca, jud. Severin (E. Petrovici, *Texte dialectale*, p. 2) (teritoriu cu graiu identic cu cel din Sîrbia ?), *ĭeşkiĭ*, *ĭeşkiile*, în Secăşeni, jud. Caraş (*ib.*, p. 24) (teritoriu cu graiu deosebit de cel din Sîrbia ?) şi *ĭešl'e*, în Ţara Haţegului (vezi Densusianu *Graiul din Ţara Haţegului*, p. 20). Găsim şi *dupră* 'depe' (Ghilad, jud. Timiş-Torontal, Petrovici, *o.c.*, p. 29) şi *după* 'depe' (Vălcani, jud. Timiş-Torontal, *ib.*, p. 35). Dupăcît se poate judeca, şi dispariţia lui *h* a caracterizat cîndva graiurile bănăţene şi haţegane. Intr'adevăr, *praŭ* 'praf', din Haţeg, vezi Densusianu, *o.c.*, p. 38, întocmai ca şi *praŭ* din meglenoromînă, nu se poate explica decît prin aceia că *h* a dispărut, şi în acest caz, *-u*, care, pe acea vreme, încă se pronunţa, a trebuit să fie menţinut întocmai ca în *boŭ*, *săŭ*, etc. Deasemenea formele *hăsta*, *hăla*, care caracterizează astăzi graiul din Banat şi Ţara Haţegului, nu se pot explica decît ca false regresiuni ale unui graiu care pierduse pe *h* şi era în vecinătatea unor graiuri ce nu-l pierduse. Unii cercetători au afirmat, fără să invoace vreun izvor istoric, că Romînii din Sîrbia sînt Dacoromîni migraţi acolo recent din Banat. La lumina apropierilor de mai sus ale graiului acestor Romîni cu cel meglenoromîn, ipoteza unei migraţii din Nordul Dunării pare neverosimilă. Printr'o examinare mai atentă a influenţelor slave din graiul lor se va putea da un răspuns mai precis chestiunii originii lor. Dupăcît aflu însă din S. Dragomir, *La patrie primitive des Roumains*, *Balcania*, VI, p. 87-95, izvoarele istorice arată acolo pe Romîni din timpul evului mediu. Este aşadar de presupus că în tot evul mediu ei erau în peninsula balcanică. Dar fiindcă ei nu au palatalizat labialele, ei trebuie să fi fost ceva mai departe de Macedonia, cel puţin dela un timp încoace. Şi deoarece meglenoromînisme prezintă şi Bănăţenii şi Romînii din Ţara Haţegului, teoria migraţiunii din Sudul Dunării, pe care

pînă acum am susținut-o numai cu privire la unii Romîni din Sudul Transilvaniei, Oltenia și Muntenia, trebuie extinsă și la Bănățeni și Hațegani. Desigur, în felul acesta se se explică acele apropieri ale meglenoromînei cu graiul bănățean și hațegan, relevate de D e n s u s i a n u, *Grai și suflet*, II, p. 379-380. Cu această ocazie voiu face unele precizări și asupra originii graiurilor oltene.

Graiul oltean a fost considerat pînă astăzi, — și pe drept —, ca o variantă a celui muntean: el are *ž* în loc de *ğ* și, în numeroase localități, *očhĭŭ*. El prezintă totuși multe deosebiri față de dialectul muntean din celelalte părți, și anume în ce privește unele fenomene vechi. E. G a m i l l s c h e g, *Über die Herkunft der Rumänen (Jahrbuch der Preuss. Akademie der Wissenschaften zu Berlin*, 1940) (se poate folosi și traducerea din *Rev. Fund. Reg.*, August, 1940), a arătat cel dintîiu că, în cazul unor fenomene foarte vechi, Oltenia nu merge cu Muntenia, ci cu teritoriul transcarpatin și Moldova. Acest cercetător nu putea însă stabili mai de aproape înrudirile graiului oltean, deoarece el nu distingea, în cadrul ariei dacoromînești nemuntene, cele trei subdialecte pe care le distinge E. P e t r o v i c i și, după aceia, noi înșine. Noi constatăm că cele mai multe asemănări le prezintă dialectele oltene cu graiul Romînilor din Sîrbia, Banat și Țara Hațegului (meglenoromînismele relevate mai sus sînt în această categorie) și că aceste asemănări sînt cîteodată foarte vechi. Deja K. J a b e r g, *Vox Romanica*, V, p. 80, în cadrul unui articol intitulat *Der rumänische Sprachatlas und die Struktur des rumänischen Sprachgebietes*, a constatat că Oltenia merge de multe ori cu Banatul. El însă nu dădea acolo fapte. Noi vom pomeni deocamdată aici pe *limbüruș* 'omușor', cu varianta sa, *linguruș* (vezi *ALR*, I, 33 și *ALRM*, I, 48), pe *postrungă* 'strungă' (*ALR*, I, 31 și *ALRM*, I, 45), care nu apare însă în Banat, (îl găsim și în localitatea 129 din jud. Sibiu), pe *străfig*, 'strănut' (verb) din Oltenia și localitatea 9 din jud. Caraș, pe *străfin, zdrávăn* și *zdrăvin*, cu același înțeles, din Banat (*ALR*, I, 78 și *ALRM*, I, 117), pe *trógnă* 'guturaiu', din Oltenia, Banat și Hațeg (Oltenia mai are *tróĭnă*, iar Banatul, *trŏánă, trónă, trŏáñe, trŏágnă*) (*ALR*, I, 112 și *ALRM*, I, 157), și pe *gîlcă* 'uimă', din Oltenia și

Banat (*ALR*, I, 113 şi *ALRM*, I, 158). Dealtfel graiul din jumătatea de Nord-Vest a judeţului Mehedinţi, prezintînd particularităţile cele mai bătătoare la ochi ale dialectului bănăţean, trebuie considerat chiar ca aparţinînd acelui dialect (vezi *ALRM*, I, 7, 8, 9, 11, 13, 16, 18, 19, 21, etc.), şi, după cît arată numele judeţului însuşi, el trebue să fie originar din Mehadia (pentru nume vezi Iorga, *Observaţii şi probleme bănăţene*, p. 12-13). Eu cred însă că şi actualul graiu din Gorj a fost la origine identic cu cel din Banat şi Ţara Haţegului, deşi el prezintă azi fenomenele cele mai caracteristice ale dialectului oltean-muntean. Intr'adevăr, varianta fonetică *ĭeşche*, pe care, în articolul meu citat, o invocam pentru a susţinea originea meglenoromînă a unor Olteni (vezi *BIFR*, IX. p. 165), nu este atestată deocamdată, în ce priveşte Oltenia şi Muntenia, decît pentru Gorj (eu citam acolo *Graiul nostru*, I, p. 26, dar puteam trimite şi la T. Gîlcescu, *Grai şi suflet*, V, p. 75, care dă formele *ĭęşkĭe* şi *ĭęşt'e*). Ea leagă graiul de acest judeţ de graiul din Banat şi Haţeg, şi ea nu e faptul cel mai probant; *scamn* (vezi Gîlcescu, p. 79) şi *praŭ* 'praf' (*ib.*, p. 78), chiar *ńima* 'nimeni', *ib.*, dovedesc fără putinţă de contradicţie caracterul bănăţean-haţegan al graiului gorjan. Probabil că şi *furnigă*, din acelaşi judeţ, pe care în articolul meu citat îl invocam ca un alt meglenoromînism, (acolo trimiteam din greşală la *Graiul nostru*, I, p. 78, în loc de Gîlcescu, *Grai şi suflet*, V, p. 78), se găseşte şi în Banat şi Ţara Haţegului, căci cuvîntul mai apare, pe lîngă meglenoromînă, şi în istroromînă. Din aceste fapte rezultă că Oltenii, Romînii din Sîrbia, Bănăţenii şi Romînii din Ţara Haţegului au locuit cîndva pe un teritoriu mai restrîns, care pare să fi fost în Sudul Dunării între Macedonia, Oltenia şi Banat (acest teritoriu, poate, nici nu atingea, la Nord, Dunărea). De acolo au trebuit să vie ei, cel mai tîrziu pela sfîrşitul evului mediu, atunci cînd au venit şi ceilalţi Romîni cu meglenoromînisme, care s'au stabilit în Muntenia şi Sudul Transilvaniei. Aceşti emigranţi, strămoşi ai Bănăţenilor, ai Romînilor din Ţara Haţegului şi ai Oltenilor, aveau, desigur, un graiu identic (sau aproape identic) cu cel al Romînilor pomeniţi în documente sîrbeşti în secolul al XII-lea şi cele următoare: lipsa palatalizării la-

bialelor şi la aceştia din urmă, este, poate, singura identitate lingvistică importantă, pe care izvoarele ne îngăduie s'o constatăm. Romînii din Banat şi Oltenia sînt singurii care pot fi identificaţi, cum vor autorii publicaţiei *Documenta Historiam Valachorum in Hungaria illustrantia*, Budapesta, 1941, p. X-XI, cu Romînii din Sîrbia medievală. Dar e mai probabil că cei pomeniţi de izvoare medievale, în Sîrbia, sînt cei care au mai rămas acolo, în urma migraţiilor la Nord.

După aceste lămuriri asupra chipului în care s'au format actualele graiuri oltene şi muntene, să încercăm a afla ce origine are palatalizarea labialelor din aceste graiuri. In In Oltenia şi Muntenia există regiuni destul de întinse care prezintă palatale în locul labialelor, şi există şi localităţi care prezintă *s*, *sk'* şi *sf* în loc de *f*, şi *z*, *zg'* în loc de *v*. O arie palatalizantă cu *k' (t')*, *bg'*, *mn' (mn, n')*, *fk'* (pe vremea cercetărilor lui W e i g a n d şi *fχ'*) şi *vg'* se întîlneşte în Sudul Olteniei. M a c r e a, *Dacor.*, IX., p. 152-153) a opinat că ea se explică printr'o migrare ardelenească, efectuată în secolul al XVIII-lea, cînd o bună parte din populaţia ardeleană părăsea, din cauza impilărilor, Ardealul şi se stabilea în şesul Olteniei, rămas liber în urma mutării Romînilor de acolo la Sud de Dunăre. Explicaţia este desigur justă. In sprijinul ei eu pot aduce şi faptul că în graiul din această regiune se întîlnesc şi forme rotacizante şi cu *te* prefăcut în *k'e*: *Graiul nostru*, I, p. 52 : *mărunche* (de două ori), precum şi ardelenisme ca *rîp* „jeg" (vezi *ALRM*, I, 184), *obăcie* „iobăgie" (de două ori), *ibid.*, p. 60, toate din Pleniţa, jud. Dolj, precum şi *a vghiera* „a zbiera", *ibid.*, p. 68, Şîgarcea, jud. Dolj, pe care T. P a p a h a g i, *Grai şi suflet*, II, p. 59, îl compară cu *a biera* dela Moţi. Pledează pentru această origine şi forma pe care o prezintă palatalizarea : *bg'*, *mn'*, şi chiar *fχ'* (cea din urmă ar arăta că prin secolul al XVIII-lea încă se mai găsea în Ardeal faza aceasta). Tot în această regiune apare şi *sk'* pentru *f* şi *zg'* pentru *v* (pentru ultimul vezi Luca P r e d a, *Grai şi suflet*, VII, p. 235). In *Dacor.*, IX, p. 154, M a c r e a spune : „Considerînd de origine ardelenească palatalizarea din Sudul Olteniei, pot fi mai uşor explicate formele *sk'er*, *sk'ere*, *sk'erbe*

şi *sfier, sfiere* din această regiune, cele dintîi rezultînd din contaminarea rostirii *h'er, h'iere*, etc., adusă (cu *h'*, care a devenit apoi ocluzivă) din regiunea Sibiului, cu *ŝer, ŝere*, adusă de pe Cîmpia Ardealului, cele de al doilea, din contaminarea rostirei locale *fier, fiere* cu acelaşi *ŝer, ŝere*, etc., de pe Cîmpie, — *ŝ* transformîndu-se în *s* din cauza lipsei acestei nuanţe din graiul unei părţi a populaţiei". Deoarece însă graiul din Corbu, Optaşi şi Potcoava, toate localităţi din jud. Olt (vezi Luca P r e d a, *l. c.*), precum şi în graiul bătrînilor din Aluniş, jud. Olt, (vezi M. T o m e s c u, *Migraţiile din comuna Aluniş (jud. Olt) şi influenţele lor*, p. 11), există *s* pentru *f*, şi *z* pentru *v*., este de presupus că contaminarea s'a făcut între *ser* şi *χ'er* sau *fier*. Ca şi *s* din localităţile muntene în care el s'a păstrat pînă astăzi, acest *s* presupus de forma *sk'* din Sudul Olteniei, trebuie să fie de origine ardeleană, căci, precum a arătat Ernst G a m i l l s c h e g, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 190-193, într'o regiune ardeleană care a cuprins şi părţi din Munţii Apuseni, *f* şi *v* au ajuns, după palatalizare, la *s* şi *z* (după G a m i l l s c h e g, p. 107-108, şi graiul din Şerbăneşti şi Floru, jud. Olt, au avut mai înainte *s* şi *z* în loc de *f* şi *v*, şi că ele au fost înlocuite cu *f* şi *v* prin regresiune fonetică; dar autorul crede că *s* şi *z* au devenit mai întîiu *χ'* şi *g'*, printr'o altă regresiune fonetică, şi că abia acestea au fost înlocuite cu *f* şi *v*, vezi p. 191-193). Probabil că şi *χ'* şi *γ'* care s'au contaminat cu *s* şi şi *z* erau tot de origine ardeleană.

Ceialaltă arie palatalizantă din Muntenia, cu *k', g', χ', γ', n'*, cuprinde judeţele Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila şi Ialomiţa. Nordul judeţelor Muşcel, Dîmboviţa şi Prahova o prezintă şi el la unele cuvinte. La alte cuvinte ariile palatalizante înaintează şi mai mult spre centrul Munteniei. Aria din Est prezintă şi fapte ca acestea: *Graiul nostru*, I, p. p. 222: *are să γ'ie*, Glodeanu Sărat, jud. Buzău; p. 224: *a işit*, aceiaşi localitate; p. 225: *irea* 'era', aceiaşi localitate: Padina, jud. Buzău: p. 225: *lăcustili, irea, dăpă* 'după', *işam, măturli, bucati*; Largu: p. 227: *iream, horghea, g'ini, să γ'ie, angăralili*; p. 228: *horba, ghini, ghietili, γ'iti, femeili*; Găvăneşti, p. 230: *γ'in* '[ei] vin', *unili, altili, păralili, oamini*; Ţinteşti, p. 231: *învoelili, ghini, undi, secirat, γ'ini, dipă cum* 'după

cum', p. 232: *dipă* 'după', p. 233: *irea*; Chetroasa de Sus: p. 235: *tist di dorobanți, dipă* 'după'; Greceanca, p. 236: *pripoarele iestea*; Vispești, p. 237: *irea*; Lapoșul, p. 238: *γ'ine, dăpă*; Bozioru, p. 239: *a ișit, dăpă* 'după', p. 240: *știiam juca*; jud. Brăila, Vădeni, p. 245: *eria*; Moγ'ila Niresii, p. 249: *dăpă* 'după'; Viziru, p. 250: *γ'ine*; Cioara Doicești, p. 253: *o să γ'ie*; p. 254: *dăpă* 'după', p. 256: *durnia*; Rușețu, p. 257: *să γ'ie*, p. 258: *γ'ine*, p. 259: *dăpă ce, dăpă, să γ'ie*, p. 260: *γ'ine*, p. 261: *s'a apruchiat*: jud. Rîmnicul Sărat, Racoițeni, p. 265: *di moarti, dila, coadili, nucili, toate bucatili, iream* (să se remarce și forma fonetică a numelui satului); Costienii Mari, p. 266: *iream, toati, relili, trecusi, cîntasi, ghini, γ'ini, Rusaliili, găinili, irea*, p. 267: *cini ști, γ'ini, irea, închedicăm*, p. 268: *dila, spatili, γ'ini*, p. 269: *ișît*, Slobozia-Galbini, p. 269: *irea*, p. 270: *γ'in, toati, părțili, fimeili, să căpiti, nechiptănată*; Grădiștea, p. 272: *irea, cari, ai* 'ani', *dipă* 'după'; jud. Ialomița, Vaidomir, p. 195: *ierea*, p. 196: *iercam*; Ceacu, p. 197: *erea, sfulgeră, dîpă*, p. 198: *dîpă*; Călărași: *γ'ine, o χ'i făcîndă, o χ'i vinită*: Șocariciu, p. 200: *γ'ine*; Maltezi, p. 202: *ai* 'ani', p. 203: *obăgie, ai*; Bordușani, p. 204: *ai, durniam*; Găița, p. 205; *dipă*, p. 207: *sî γ'ĩe*, p. 208: *o χ'i mersă, dipă, γ'ine*, p. 209: *γ'ine*; Bora, p. 212: *γ'ine*. *ALRM*, I, 423: localitățile 735 și 730 din Buzău (dar și 748, 744 și 746 din Prahova și 727 din Ilfov) prezintă *k'imitir* 'cimitir', întocmai ca dialectul meglenoromîn și macedoromîn. *Chimitiru* apare și în *Graiul nostru*, I, p. 186, Cocioc, jud. Ilfov. Dicționarele (T i k t i n, Acad., S c r i b a n, afirmă că *cimitir* vine din *chimitir*, cu schimbarea lui *k'* în č, supt influența limbilor romanice occidentale. Cred că explicația este greșită, deoarece *cimitir* aparține graiului popular din toată Oltenia și Muntenia, afară de localitățile cu *k'imitir*, pomenite mai sus. Deoarece în romînește există și *cimiter* (Dicț. Ac., citat din T. P a m f i l e), care desigur este forma moștenită direct din latinește, trebuie să admitem că forma *cimitir* a rezultat din *cimiter*, modificat foneticește supt influența unui *k'imitir*, acesta de origină bizantină. Este clar că în răsăritul Munteniei avem a face cu o populație de origine suddunăreană, care a stat însă multă vreme în Ardeal. Hotărîtoare pentru originea suddunăreană a acestor

Romîni sînt mai ales următoarele fapte: *iream*, care aparţine emigranţilor cu graiu de tip Ţîrnareca, vezi articolul nostru, p. 169 şi 175; *dăpă, dîpă*, (care presupun un **depă*), şi mai ales *dipă*, toate comparabile cu macedoromîn *dipu*, (Nic., Pap.B., la Pascu, *Dicţ.*) şi meglenoromîn *dipu*, (*An. Ac. Rom.*, Seria II, t. XXV, M.S.L., Buc. 1903, p. 209, atestat pentru Lundzini, în P. Papahagi, *Megleno-romînii*); *a sfulgera*, comparabil cu macedor. *sfuldzirare* (Dal., Pop. B., la Pascu, *Dicţ.*), etc. Nu trebuie să se uite însă că unele din aceste fapte caracterizează şi graiuri dela Nord de Mureş şi din Bucovina. In unele cazuri (*o χ'i făcîndă, o χ'i vinită*) avem probabil a face chiar cu Ardeleni propriu zişi. Cred că nu toţi s'au aşezat în această regiune în secolul al XIX-lea. Din faptul că meglenoromînismele care există la ei nu sînt dintre cele pe care le-am găsit în Şcheii Braşovului, la Săcele şi în Oltenia şi Muntenia, — *dăpă, dipă* —, ar trebui să tragem concluzia că ei alcătuiau o altă ramură de Romîni suddunăreni. Forma palatalizării, prezenţa ei în *γ'ine, să γ'ie*, şi chiar *dipă*, care apar pretutindeni, în această regiune, cu excluderea lui *vine, să vie, după*, prezente în restul Munteniei, îi apropie de Macedoromîni. Este însă de presupus că ei sînt tot o ramură a Meglenoromînilor cu graiu de tip Ţîrnareca, din Macedonia. Este chiar foarte probabil că şi în graiul lor *γ'* căzuse, dar că el a fost reintrodus prin împrumut dela dialectele din Sudul Ardealului, aşa cum s'a întîmplat dealtfel chiar în secolul nostru cu graiul din Săcele (vezi articolul meu, p. 165—166). Poate numele de localitate *Racoiţeni* păstrează pronunţia mai veche. Inainte ca această ramură de Romîni suddunăreni, care au făcut un lung popas în Ardeal, să se aşeze în răsăritul Munteniei, regiunea aceasta trebuie să fi avut o foarte rară populaţie de acelaşi fel cu cea din centrul şi apusul Munteniei. Cît despre partea de Nord a judeţelor Muşcel, Dîmboviţa şi Prahova, este probabil că lucrurile stau la fel. Se ştie de altfel că pe valea Teleajenului şi împrejurimi s'au aşezat, dela sfîrşitul evului mediu încoace, o mulţime de Ardeleni din părţile săcuieşti, ceiace a şi făcut ca judeţul în care se găseau aceşti oameni să se cheme *Săcuieni* (vezi C. C. Giurescu, *Vechimea satelor Star-Chiojd şi Chiojdul mic*,

Rev. Ist. Rom., IV. p. 283-285, *Județe dispărute din Țara romînească, Omagiu profesorului D. Gusti*, și *Istoria Romînilor*, II, partea I-a, ed. a IV-a, p. 401-403). Dar dacă un sat ca Cerașu, jud. Prahova, din apropierea atîtor așezări ardelene ale vechiului județ Săcuieni, prezintă un graiu ardelean cu *k'* prefăcut în *t'*, unele cuvinte palatalizate (*hincă*) și *nemîncîndă* (vezi *Graiul nostru*, I, p. 179-181), în unele localități din Nordul acestor județe avem cuvinte cu *γ'*, alături de altele în care el a dispărut, ceiace înseamnează că Ardelenii în discuție sînt la origine Meglenoromîni de tipul celor din Țîrnareca. *Graiul nostru*, I, p. 122: *stăilar, staila* 'stavila' (Cetățenii din vale, jud. Muscel), p. 130: *iișoară* (Dragomirești, jud. Dîmbovița), p. 182: *ĭermii* 'viermii' (Bătrîni, jud. Prahova).

In unele regiuni muntene palatalizarea labialelor s'a produs într'un chip deosebit de acela din meglenoromînă, macedoromînă, dialectele ardelene și cele moldovene, și anume: *pχ'*, *bγ'*, *fχ'*, *vγ'*. Deoarece palatalizarea de acest tip a labialelor se produce în localități care au fenomene ce se găsesc și în Șcheii Brașovului, — localitățile care au *oĭchĭŭ, ureĭche*, etc.: 795, 776, 760, 748, 890, 932 și 940 (vezi *ALRM*, I, 21, 27, 82, 86, 331, 414) —, ar fi de admis că palatalizarea de acest tip se explică și ea printr'o migrație, dela Sudul Dunării, de prin vecinătatea Macedoniei. Dată fiind însă forma palatalizării, — prezența labialei, ca și în Ardeal —, este de presupus că avem a face cu niște Ardeleni. Această ipoteză s'ar părea că e întărită de următorul fapt: în Zimnicea există *mń*, alături de *fχ'* și *vγ'* (vezi E. Petrovici, p. 299-302).

§ 35. — Cercetările noastre au dus la concluzia că populația olteană, munteană și ardeleană de Sud, care are astăzi palatale în locul labialelor, este venită din altă parte, de prin secolul al XIV-lea încoace, și că cea mai veche populație romînească din Oltenia, Muntenia și Sudul Ardealului nu suferise palatalizarea labialelor. Aceasta înseamnează că vastul spațiu pe care se vorbește astăzi dialectul muntean, era ocupat în evul mediu, sau cel puțin spre sfîrșitul lui, de un dialect nepalatalizant. Se poate presupune că acest graiu nepalatalizant se vorbia și în Balcanii dela

răsărit de Sofia, unde totuşi s'ar putea admite şi prezenţa unui graiu de tip meglenoromîn nepalatalizant (ca dealtfel şi în regiunea Timocului şi a Moravelor). Nu cumva este deci o legătură între graiul literar muntean din secolul al XVI-lea, nepalatalizant, şi acest graiu străvechiu muntenesc? Dacă o vom admite, nu urmează să admitem şi că limba literară din Muntenia s'a fixat deja în secolul al XIV-lea (aceasta ar fi în total dezacord cu faptele istorice, care ne fac să credem că cel mai de vreme în secolul al XV-lea a putut să se nască o limbă literară în Muntenia). Este de presupus, întocmai ca şi pentru Moldova, că limba literară munteană îşi are originea în graiul aristocraţiei muntene care a întemeiat şi organizat în secolul al XIV-lea statul muntean şi care, deoarece se separase de popor mai înainte de stabilirea Romînilor suddunăreni în Nordul Dunării, avea un graiu palatalizant. A ignora această aristocraţie şi a spune că limba literară muntenească a fost creată numai de Coresi supt influenţa manuscriselor rotacizante, sau chiar datorită faptului că era dintr'o regiune nepalatalizantă, nu mi se pare un lucru atît de potrivit. Coresi n'a scris în graiul popular pe care-l vorbea el acasă, căci pe vremea sa exista un graiu al aristocraţiei şi al clerului din Ţara Romînească, care tocmai pentrucă era graiul claselor conducătoare şi instruite, se bucura de prestigiu în ochii tuturor. Existenţa unui asemenea graiu înainte de Coresi ne este arătată de scrisoarea boerului Neacşu din Cîmpulung, din 1521, care cuprinde *corabii, bine, io*. Dar acest text dovedeşte, cum am spus-o la § 21, şi influenţa textelor rotacizante asupra graiului vorbit de boerii şi clericii munteni. Presupunînd că textele rotacizante ar fi avut palatale în locul labialelor, Coresi desigur nu le-ar fi urmat, cum nu le-a urmat în cazul rotacismului. Tradiţia limbii literare muntene este mai veche decît Coresi, şi nu numai pentru motivul că în secolul al XV-lea va fi început să se scrie mult romîneşte în Muntenia, dar şi pentrucă aristocraţia munteană a avut o limbă deosebită de cea a poporului. Densusianu însuşi a admis, se pare, că graiul lui Coresi era şi al aristocraţiei muntene din timpul său. De aceia ni se pare curios că tocmai cercetăto-

rii care au făcut ipoteza că graiul literar din Muntenia este la origine graiul unei aristocrații nepalatalizante (M a c r e a, *Dacor.*, IX, p. 159-160, și, după el, P u ș c a r i u, *Dacor.*, VIII, p. 310) au invocat, pentru a explica faptul că graiul literar din Muntenia are labialele intacte, atît tradiția creată de textele maramureșene, cît și faptul că diaconul muntean era dintr'o regiune cu labialele intacte. Mai mult decît oriunde, pe pămîntul dacoromînesc, aristocrația munteană trebuia să vorbească cu labialele nealterate. Lucrul acesta l-a înțeles N. S u l i c ă, *Athenaeum*, V (1939), nr. 1, 2, 3 și 4, articolul *Preoții dela biserica sfîntul Nicolae din Brașov ca precursori ai lui Coresi și ctitori ai limbii literare*, în special p. 254, 257 și 356-358, care, dînd pentru prima oară un mare rol în formarea limbii literare coresiene preoților dela biserica Sf. Nicolae din Șcheii Brașovului, a admis că aceștia acceptase graiul aristocrației muntene, cu care avea relații directe (precum s'a spus mai înainte, Romînii din Șcheii Brașovului erau palatalizanți, și numai contactul cu aristocrația munteană i-ar fi determinat să părăsească această particularitate în graiul lor scris). Deoarece ei erau și translatorii și scribii de romînește ai Sașilor brașoveni, eu aș vrea să susțin că influența limbii rotacizante asupra limbii coresiene s'a exercitat printr'înșii, și că ei au reușit să impună aaceastă influență boerimii muntene deja înainte de 1521, anul scrisorii boierului Neacșu (S u l i c ă greșește cînd crede, p. 357-358, că limba lui Coresi nu prezintă o influență a graiului rotacizant și că reprezintă graiul curat al aristocrației muntene de atunci; în ce privește concepția sa despre originile limbii literare romînești, el este un adept al teoriei lui D e n s u s i a n u și B i a n u, vezi p. 258).

Admițînd că graiul literar din Muntenia își are origiginea în graiul din Muntenia de dinainte de migrarea masivă a Romînilor suddunăreni la Nord, urmează că faptele lingvistice nu sînt împotriva ipotezei făcute de O n c i u l în *Radul Negru*, *Conv. Lit.*, XXIV, și în *Originile principatelor romîne*, că statul muntean ar fi fost întemeiat de voievozi romîni din Oltenia, în secolul al XIII-lea; ar fi aceasta de altfel tocmai ipoteza făcută și de P u ș c a r i u. Dar noi am accepta-o nu pentrucă numai din Oltenia s'ar fi putut ri-

dica atunci ca limbă a aristocraţiei un graiu cu labialele intacte, — ceiace nu e adevărat —, ci pentrucă şi în Oltenia aristocraţia ar fi avut atunci un graiu cu labialele intacte, ca în Muntenia. Dar, împotriva lui O n c i u l, ar trebui să se admită că aristocraţia olteană din secolul al XIII-lea, care a creat statul muntean, nu era venită din Sudul Dunării, ci reprezenta ceiace era mai vechiu în această regiune (acest învăţat admitea o migrare a Oltenilor din Sudul Dunării la Nord). Deasemenea faptele lingvistice nu sînt nici împotriva ipotezei lui I o r g a (*Geschichte des rumänischen Volkes* şi alte lucrări), care socotea că statul muntean a fost întemeiat de aristocraţia dela Est de Olt, din secolul al XIII-lea. Să adăugăm însă că nici ipoteza lui X e n o p o l, *Istoria Romînilor* şi alte lucrări, reluată după aceia de I. V l ă d e s c u (vezi X e n o p o l, *Istoria Romînilor*, ed. Vlădescu, III, p. 223-233) şi de N. B e j e n a r u, *Arhiva*, XXXIII (1926), p. 225-235, iar acum în urmă de G. B r ă t i a n u şi I. M o g a (vezi Brătianu, *Tradiţia istorică despre întemeierea statelor romîneşti*, p. 85-111, 115-116 şi 219-223), că statul muntean a fost întemeiat de Romîni veniţi din Făgăraş, nu este repinsă de fapte, fiind foarte probabil că, pe vremea cînd, s'a întemeiat principatul muntean, graiul din Ţara Făgăraşului avea labialele intacte (actualul graiu din Făgăraş este venit mai dela Nord, cum a arătat G a m i l l s c h e g). Dacă, după cît se pare, sînt motive serioase să se admită această ultimă ipoteză ca cea mai probabilă, cercetarea lingvistică nu aduce nimic împotrivă. Pare însă verosimil că aristocraţia întemeietoare de stat vorbea graiul romînesc cel mai vechiu din Muntenia, iar nu graiul veniţilor din Sudul Dunării la sfîrşitul evului mediu. Pe cît se pare, aceşti Romîni din Sudul Dunării n'au venit ca nişte cuceritori şi organizatori ai spaţiului oltean şi muntean, cum a fost cazul cu Maramureşenii lui Bogdan. Explicaţia dată de L a c e a plecării din Sudul Dunării a Romînilor din Şcheii Braşovului, anume că această migrare s'ar datori năvălirii turceşti, trebuie să fie explicaţia valabilă pentru migrarea multor grupuri de Romîni, care, dela Sudul Dunării, s'au mutat la Nordul ei. Şi nu e de mirare că la 1392 s'au mutat lîngă Braşov tocmai nişte Romîni care locuiau prin părţile

Vardarului, pe unde duce drumul dela Belgrad la Salonic. Acolo prezenţa Turcilor se făcea mai simţită. Numai emigrarea Bănăţenilor, Oltenilor şi a Romînilor din Ţara Haţegului s'a produs foarte probabil mai de vreme, şi se datoreşte altor cauze. Tot alte cauze trebuie să fi explicînd şi emigrarea spre Nord a Romînilor din Balcani, cu graiu muntenesc.

§ 36. — In secolul al XVI-lea nu exista o limbă comună romînească, dacă înţelegem prin această expresie o limbă a scrisului, identică pe tot teritoriul dacoromîn. Rosetti ar avea dreptate să susţină, împotriva lui Densusianu, acest lucru (*Rech.*, p. 90), dacă prin limbă comună ar înţelege o limbă cultă, fără variaţii mari dela o regiune la alta. Dar în secolul al XVI-lea existau graiuri literare care aveau labialele intacte şi care, deci, dacă se potriveau cu graiul popular din Banat, din Maramureşul şi Crişana de pe acea vreme şi din unele părţi ale Olteniei şi Munteniei, în restul ţării se deosebia de graiul popular. Faptul că aceste graiuri aveau labialele intacte a făcut pe Hasdeu şi pe Densusianu să creadă că deja în secolul al XVI-lea exista o limbă literară romînească unică, o tradiţie literară unică sau, ceiace e tot una, conştiinţa unei limbi literare unice. Noi am văzut că această caracteristică comună tuturor dialectelor literare din secolul al XVI-lea are cauze speciale la fiecare dialect literar, şi că deci numai întîmplarea a făcut să avem o oarecare unitate a graiului nostru scris, din secolul al XVI-lea. Dar acest graiu scris era şi vorbit de pătura noastră aristocrată din acea vreme. Nu trebuie să ne mai mirăm, ca Densusianu, că fenomenul nu apare mai des în texte. Şi deoarece cînd Rosetti tăgădueşte că ar fi existat o limbă comună romînească în secolul al XVI-lea, el înţelege să tăgăduiască că ar fi existat vreo deosebire între graiul scris şi graiul popular, — am văzut la § 8 că prin limbă comună cercetătorul bucureştean înţelege şi dialect literar —, el nu mai poate fi acceptat de noi. Din acest punct de vedere trebuie să recunoaştem că are dreptate Densusianu, şi mai ales Ibrăileanu, Puşcariu, Procopovici şi Macrea. Cînd Rosetti afirmă *Grai şi suflet*, V, p. 352, că o limbă

scrisă „care să-şi impuie norma" nu exista în ţările romîne nici „la sfîrşitul secolului al XVII şi începutul secolului al XVIII", el greşeşte şi mai mult. Dar această limbă scrisă nu putea avea pe acea vreme o influenţă asupra graiului popular al bărbaţilor, cum admite Puşcariu, *Dacor.*, IV, 1309, şi acum *Etudes*, p. 85, pentru a împăca faptele cu spusele lui Cantemir. Fenomenul acesta nu se va produce desigur decît în secolul al XIX-lea şi mai ales al XX-lea. Fenomenul care, dimpotrivă, va avea loc în tot timpul vechii romîne literare, (chiar mai înainte de mijlocul secolului al XVI-lea, cînd se plasează primele texte romîneşti păstrate pînă astăzi), va fi acela al îndepărtării de popor, chiar în cazuri în care schimbarea palatalelor în labiale n'ar fi justificată. Afară de cele două forme „hiperliterarizate" pe care le-a relevat Densusianu, *l. c.*, (despre *firovim* vezi şi Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 23 şi 93, care vorbeşte de hiperurbanism; cred că e mai corect în cazul de faţă „hiperliterarizare"), se mai întîlnesc şi altele, chiar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea. Astfel, Coresi, *Carte cu învăţătură*, 1581, Gaster, I, p. 30: *se îmbrăca în cѫѱfí şi firure*. Cuvîntul *cămfí*, pl. care lipseşte din glosarul lui Gaster, este, cum a arătat Drăganu, *op. cit.*, p. 66 şi 70, gr. καμουχάς „stofă orientală". Hiperurbanismul acesta a fost relevat de Drăganu. In *Tatăl nostru*, scris de Luca Stroici la 1593, apare *fitlanul*, Densusianu a mai relevat şi pe *arfimandrit* (vezi Macrea, *Dacor.*, IX, p. 102). Dar fenomene identice s'au produs şi mai înainte de această dată. Ele sînt dealtfel şi cele care ne interesează mai mult de noi, căci ele dovedesc că graiul aristocratic se deosebia şi mai înainte de această dată de graiul poporului, şi că nu supt influenţa limbii tipăriturilor lui Coresi s'a ajuns în Moldova la un graiu cult cu labiale. Unul dintre aceste fenomene este cel petrecut în *movilă*. Puşcariu spunea, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Etudes*, p. 84: „Le mot *movilă* „colline" vient probablement du slave (v. sl. *mogyla*, bulg. *mogila*, russe *mogila*, petit-russe *mohela*, polon. *mogila*). On le considère comme le résultat d'un hyperurbanisme de la forme *moghilă*, en partie conservée en dialecte (cf. Densusianu, *Histoire de la langue roumaine*, I, 276). Mais, é-

tant donné que le domaine de *g'* (pour *v*) est très restreint (cf. la carte Nr. 8 de Weigand, où il est marqué en jaune) et que la forme *movilă* est répandue aussi là où l'on dit *vin* ou *yin*, cette explication ne doit pas être exacte (on attendrait plutôt l'hyperurbanisme *mobilă*). Il semble plutôt que nous ayons ici affaire à un changement de *h* en *v*; en effet ce mot, lorsqu'il apparaît pour la première fois dans un texte, comme nom propre, a la forme petit-russienne *Mohila* (Hurmuzaki-Iorga, XI, 317 dans un acte privé de 1593). Son étymologie n'est pas parfaitement claire (cf. G. Meyer, *Etym. Wörterbuch der alb. Sprache*, 118-119)". Numele de familie *Mohila* apare foarte des, alături cu *Moghila*, deja în documentele slavoromîne dela Ştefan cel Mare. Vezi toate locurile unde apare în M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti dela Bogdan Voevod*, p. 103-105. Foarte probabil el ascunde pronunţia *moγ'ilă*, care există şi astăzi în Moldova. Scribii erau obligaţi să redea pe *γ'* prin *h*, pentrucă alfabetul chirilic nu dispunea de un semn special pentru *γ'*. Dacă scribii transcriau acest nume de familie şi cu *Moghila*, aceasta o făceau supt influenţa limbii slave, uzuale atunci la noi. Forma *movilă* este deci un hiperurbanism, aşa cum credea Densusianu, şi apariţia ei este normală acolo unde se spune *γ'in*. In acest cuvînt nu avem deci, cum înclina să creadă Puşcariu, o prefacere a lui *h* (de fapt a lui *χ'*) în *v*. Iar eu găsesc atestată întîia oară forma cu hiperurbanism (de fapt pentru această epocă nu se poate vorbi de un hiperurbanism, ci de un hiperaristocratism) în *Vascana Movili* (genitiv dela *Vascan Movilă*) şi *Movili*, dativ, care apar într'un document slavoromîn din 7062 (= 1556), Martie 2, Bîrlad (vezi Ghibănescu, *Ispisoace şi zapice*, I, partea I, p. 101), într'o vreme cînd forma obişnuită în documente era cu *g'* (în treacăt fie spus, ea dovedeşte în mod neîndoios că, deja înainte de Coresi, boerimea moldoveană vorbea cu labialele intacte).

Cum şi cînd se vor fi introdus în graiul scris cele cîteva forme cu *χ'*? *χ'* apare, cum observa deja Puşcariu, *Dacor.*, VII, p. 42-43, acum *Etudes* p. 247-248, în formele verbului *a fi*, dar nu apare, cum afirma tot acolo acelaşi învăţat, în *piept, pieptene, fierbe*. Puşcariu n'avea dreptate

să creadă, *ibid.*, că cuvintele cu palatale, care au pătruns în scrieri, sînt caracteristice graiului feminin, deşi eu constat între aceste cuvinte şi pe *a (se) răşchira* (vezi § 30, mai sus). Căci cuvinte ca *heru* (vezi Candrea, *Psalt. şch.*, I, p. CLIV) şi chiar *a hi* şi *hiindcă*, nu pot fi considerate astfel. Ţinînd samă însă că cele spuse de Cantemir sînt valabile pentru graiul clasei aristocratice, se poate admite totuşi o influenţă a graiului femeilor asupra celui al bărbaţilor, dar numai cînd e vorba de clasa cultă. Poate aşa se explică *a (se) răshira*, *a (se) răşchira*, şi chiar *hiastru*. Ori cum ar fi, fenomenul e unul de împrumut. Mă mai întreb dacă norma de pronunţare cu γ' nu se explică şi printr'o tradiţie creată de textele maramureşene, singurele la care va fi avut loc un împrumut. Constat că în Maramureş norma este prezentă şi în secolul al XVII-lea, căci ea există în Epistolia dela Ieud (vezi Bianu, *Texte*, III, p. 21, rînd. 9). Dar explicaţiile acestea nu sînt singurele care trebuiesc date. In alte cazuri, de exemplu în cazul lui *Hilip*, trebuie să admitem că avem a face cu o formă dialectală care a pătruns în graiul scris din cauza neposedării perfecte a limbii culte de către diac [1]).

---

1) Puşcariu a pomenit, atunci cînd vorbea de influenţa pe care graiul feminin ar fi exercitat-o asupra bărbaţilor, şi de cuvintele *piept*, *piepten*, pentrucă aceste cuvinte sînt singurele care prezintă palatalizarea labialelor în istroromînă. Hasdeu le invocase în sprijinul teoriei sale că palatalizarea labialelor a apărut întîiu în graiul femeilor dace, căsătorite cu Romani, şi că ea a rămas tot numai o particularitate a graiului femeilor pînă pe vremea lui D. Cantemir. Este de mirare că Puşcariu, *Z. Rek.*, *d. Urr.* acum *Etudes*, p. 83, nota, afirma: „Hasdeu est instructif jusque dans ses erreurs", iar mai tîrziu va socoti explicaţia lui Hasdeu chiar ca o explicaţie posibilă (*Dacor.*, VII, p. 42-43, nota, acum *Etudes*, p. 248, nota 1): „Hasdeu (*Etymologicum Magn. Rom.* 233 sqqu.), a eu peut-être raison de penser que ces deux mots qui appartiennent à la langue des femmes ont été imposés par celles-ci au parler commun, avec les labiales altérées". Această scurtă afirmaţie n'a căpătat din partea autorului toate precizările pe care le necesită. Trebuie să admitem că Puşcariu socoate de fapt valabilă şi pentru poporul de jos concepţia lui Procopovici despre stările de lucruri care caracterizau aristocraţia moldovenească, şi anume o socoate valabilă pentru poporul romîn de pe vremea cînd acesta încă nu se despărţise în cele patru ramuri. Căci probabil, prin „parler commun" autorul înţelege graiul de un uz mai întins în spaţiu, al bărbaţilor din acel timp. Ar trebui să mai admitem că pe acea vreme palatalizarea labialelor a caracterizat, în regiunile în care ea s'a produs, numai graiul femeilor, şi că

Trebuie să recunoaştem că afirmaţia lui D e n s u s i a n u, făcută numai pentru secolul al XVI-lea, că în texte se constată numai formele populare cu χ', este justă şi pentru secolul al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea. Exemplele cu *k'* şi *g'* sînt prea puţine, iar cele cu γ' şi poate şi cu *n'* lipsesc total, dacă e vorba de textele scrise de cei mai mari scriitori şi traducători ai vremii, şi nu apar decît rar în documente scrise de diaci fără o cunoştinţă mai serioasă a limbii literare a vremii. Se pune problema pe care a pus-o D e n s u s i a n u numai pentru limba textelor secolului al

---

Istroromînii au împrumutat cele două cuvinte dela femeile care vorbeau alt graiu decît istroromîna. Dar atunci dece să admiţi că au fost împrumatate dela femei, şi nu dela întreaga comunitate lingvistică cu palatale, cu care vor fi venit în contact Istroromînii ? Şi aceasta cu atît mai mult, cu cît cele două cuvinte nu fac parte, cum afirmă P u ş c a r i u, numai din graiul feminin, dar şi din graiul bărbaţilor. Este sigur că, în cazul poporului romîn, diferenţierile de graiu dintre bărbaţi şi femei n'au fost atît de mari pe cît ar reieşi din această afirmaţie a lui P u ş c a r i u. In privinţa aceasta să se vadă cele spuse de P h i l i p p i d e în *Principii*, p. 144-145, unde combătea părerea lui H a s d e u. (P h i l i p p i d e admitea totuşi că, atunci cînd, în secolul al XVII-lea, fenomenul a început să se realizeze, el s'a realizat întîiu în graiul femeilor şi apoi în acel bărbaţilor, şi mai admitea că a avut loc şi un împrumut al formelor cu palatale, din partea bărbaţilor, dela femei). Iată deci la ce presupuneri ne duce scurta afirmaţie a învăţatului clujean, dacă scoatem toate implicaţiile ei. Dar şi consecinţele sale sînt curioase. P u ş c a r i u ar fi trebuit să admită, conform cu această afirmaţie a sa, că graiul literar îşi are originile în graiul bărbătesc. Eu cred că în cele două cuvinte istroromîne trebuie să vedem nişte împrumuturi făcute de Istroromîni dela Macedoromîni sau dela Meglenoromîni în ultimele secole ale evului mediu. Ipoteza ni se pare mai verosimilă decît aceia pe care a făcut-o P u ş c a r i u în *Z. Rek. d. Ur.*, acum *Etudes*, p. 81, şi în *Dacor.*, VII, p. 43, nota 1, acum *Etudes*, p. 248, nota 1, că ele se explică prin metateza *pect- > kept-* sau prin disimilaţia *piept- > kept-*, *piapt- > kiapt-*. (La istroromînul *kl'ept*, deja Meyer-L ü b k e, vezi M a c r e a, *Dacor.*, IX, p. 106, admitea o disimilaţie. In istroromînul *tsęptir* acelaşi învăţat vedea un împrumut dintr'un dialect învecinat, cu *t'éptir*, ceiace înseamnă un dialect ardelean. Lucrul fusese susţinut expres de D e n s u s i a n u, *Hist.*, I, p. 339-340; la p. 343-344 acesta admitea în cazul lui *kl'ept* un împrumut din macedoromînă, dar făcea greşala de a-i crede pe Macedoromîni originari tocmai din locurile în care s'ar fi produs împrumutul. Deasemenea P. S k o k, *Nasalisation*, p. 332, la Rosetti, *Rech.*, p. 127, nota 1, a admis că istroromînul *čąptir* vine din macedoromînul *k'aptine*. R o s e t t i, *op. cit.*, p. 126 şi 127, a susţinut, cu ocazia discuţiei celor două cuvinte, că nu sînt probe care să dovedească un contact între Istroromîni şi Meglenoromîni. Totuşi cele două cuvinte pot fi o asemenea probă).

XVI-lea: De ce în limba veche literară romînească au pătruns numai cuvinte cu χ'? Aceasta este singura problemă care rămîne nesoluţionată dintre toate problemele pe care le pune palatalizarea labialelor. Probabil că tot explicaţia dată de Densusianu este cea mai bu ă. Căci nu putem accepta pe aceia pe care o dă Puşcariu în *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Etudes*, p. 84-85: „Si en mégléno-roumain le passage de *fĭ* a *ĭ* est entièrement achevé et si, chez les écrivains moldaves, *h'* pour *fĭ* s'est frayé le premier une voie dans la langue littéraire, la raison en est vraisemblement la fréquence du verbe *a fi* „être"." Nu putem admite că aristocraţia moldoveană a acceptat dela popor forma *a χ'i* pentru că o auzia mai des — căci la asta se reduce afirmaţia lui Puşcariu, *o. c.*, p. 85: „ma grand-mère, aujourd'hui (1910) âgée de 98 ans, et dont la langue n'a par ailleurs rien de dialectal, emploie toujours le *h'* du dialecte de Braşov, à l'exclusion de *k'*, *g'* etc.". Cazul relatat de el rămîne tot aşa de puţin explicat ca şi cel al vechilor noastre texte, afară numai dacă n'ar trebui să admitem că bunica învăţatului nostru era influenţată de vechile noastre texte. Cît priveşte faptul că în meglenoromînă singur *χ'ĭ* a devenit *ĭ*, el se explică prin baza de articulaţie. Dealtfel în graiul meglenoromîn din Ţîrnareca nu *χ'ĭ*, ci *γ'ĭ* a devenit *ĭ*, sau *γ'* urmat de *i* a dispărut.

CAP. II.

PREFACEREA LUI *ĔA'*, URMAT DE *E*, *I* ŞI SUNET MUIAT ÎN *E*.

§ 37. Formularea fenomenului. Cele două fenomene cuprinse supt această formulă. — § 38. Cronologia fenomenului. — § 39. Concluzii asupra originii dialectelor literare.

§ 37. — Fenomenul trebuie formulat în felul următor: *ĕá* urmat în aceiaşi silabă sau în silaba imediat următoare, în imediat contact sau la distanţă, de un *e* (acest sunet nu poate urma imediat după *a*, ci numai dupăce se pronunţă un *ĭ*), *i*, *ĭ* (acesta nu poate fi decît în aceiaşi silabă cu diftongul), sunet muiat sau sunet palatal, se preface în unele regiuni în *é*. La această schimbare trebuie să cuprindem şi schimbarea lui *ĭa'* din aceleaşi condiţii în *ĭé*, schimbare care,

contrar celor crezute de Densusianu, *Hist.*, II. p. 63-64, şi Candrea, *Ps. şch.*, I, p. CXXV-VI, s'a petrecut în acelaşi timp şi supt impulsul aceloraşi cauze, cum au înţeles ceilalţi cercetători ai fenomenului, şi cum a spus-o în mod special Gr. Scorpan, *BIFR*, II, p. 34-35. Trebuie să spunem însă că Philippide, *Orig.*, II, p. 18, a formulat altfel decît noi (şi decît ceilalţi cercetători) fenomenul: „*á* accentuat, precedat în aceiaşi silabă de *ĕ*, *ĭ*, sunet muiat, şi urmat în aceiaşi silabă ori în silaba imediat următoare de *e*, *i*, sunet muiat, se preface în *é*. Astfel vechii diftongi *ĕá*, *ĭá*, proveniţi din diftongarea lui *é*, *ĭé*..., s'au prefăcut în *é*, *ĭe'* în poziţia — *e*..." Philippide l-a formulat în felul acesta, ca să poată cuprinde într'o singură formulă cele două procese formulate de noi separat, precum şi altele noi, ca prefacerea lui *á* precedat de sunet muiat sau palatal. Şi trebuie să recunoaştem că formularea sa este cea mai corespunzătoare realităţilor. Dacă noi vom vorbi mai jos numai de prefacerea lui *ĕá* în *é*, o vom face numai pentru comoditatea exprimării, cele spuse despre această schimbare fiind valabile pentru toate fenomenele la care s'a gîndit Philippide.

Aproape toţi cercetătorii au înţeles că schimbarea lui *ĕá* în *é* nu s'a făcut direct, adică fără stări fonetice intermediare sau de tranziţie. Singur Densusianu, *o. c.*, p. 55-56 şi 59 65, urmat după aceia şi de Rosetti, *Rech.*, p. 52, nota 2, a admis o prefacere directă. Credem că părerea aceasta e puţin probabilă. Prin oricare din formulele de mai sus exprimăm de fapt, nu o singură schimbare fonetică, ci două, şi anume: o schimbare a lui *ĕá* în *ę'*, singura care s'a şi produs în unele regiuni, şi alta, a lui *ę'* în *é*. Lucrul acesta nu prea a fost înţeles pînă acum. Dovadă, felul în care a fost formulat fenomenul. Singur Gr. Scorpan. *BIFR*, II, p. 31, în cadrul unui articol consacrat fenomenului, a susţinut clar că *ę*, deşi a fost un „stadiu intermediar", a constituit totuşi „o stare normală" a limbii, iar nu un simplu „moment" de trecere. Intocmai cum la palatalizarea labialelor grupurile *pk'*, *bg'*, etc., au constituit, cel puţin pentru unele regiuni, starea fonetică scop, adică starea fonetică spre care se tindea prin schimbare, tot aşa şi aici *ę* a constituit,

cel puţin pentru unele regiuni, starea fonetică finală. Dovadă e faptul că atîtea regiuni l-au păstrat neschimbat pînă astăzi. Cred că nici n'ar mai trebui să se considere *ę* o fază intermediară decît pentru acele regiuni unde el n'a existat decît un singur moment şi unde deci scopul schimbării ar fi fost *e* (dacă, bineînţeles, s'ar putea constata astfel de regiuni). Dacă mai jos noi vom vorbi de o fază intermediară, *ę*, va fi tot numai pentru comoditatea exprimării. In ce priveşte aria pe care *ĕá* este reprezentat astăzi prin *ę* şi cea în care el e reprezentat prin *e*, să se vadă S. Puşcariu, *Dacor.*, I, p. 383-384, care se întemeiază pe harta generală (Übersichtskarte) nr. 2 din Atlasul lui Weigand [e nevoie să se corecteze în textul lui Puşcariu *ę* dela p. 283, r. 6, în *ę*], precum şi A. Philippide, *Orig.*, II, p. 18-20, care se întemeiază pe textele lui Weigand. Cred că este greşită notaţia din *ALR*, I, — vezi de exemplu *ALRM*, I, 3 (piele), 274 (fete), 362 (mirese), 381 (femeie) şi 399 (el piere) —, care este *ę* mai pretutindeni acolo unde hărţile sau textele lui Weigand arată *e*. Foarte probabil, anchetatorul a considerat ca *ę* ceiace de fapt este un *e*.

Desigur, în acelaşi timp şi prin aceleaşi faze cu fenomenul despre care e vorba, s'au schimbat în *e* sau *ĭe* şi diftongii *ĕá* sau *ĭá* din acele forme ale conjugării în care aceşti diftongi nu erau urmaţi de *e*, *i* sau sunet palatal (mold. şi nordmureşan, — vezi *ALRM*, I, 176, încuiat, — *încuĭet* sau *încuĭęt*, *şîdém*, *şîdé*, *tăĭém*, *tăĭé*, *tăĭét*, *tăĭétî*, etc.), deşi în cazul acesta avem a face nu cu fenomene fonetice, ci de anologie (vezi Philippide, *Orig.*, II, p. 18). Acest lucru rezultă din chiar examinarea faptelor de limbă romîneşti, dialectale sau din textele vechi romîneşti. Mai adaug că fenomenul fonetic în discuţie s'a produs şi cînd diftongul nu era accentuat: *cártĕa*, *čĕaĭa* s'au schimbat în *cártę*, *čęĭę* sau *carte čeĭe* în aceleaşi regiuni şi desigur şi în acelaşi timp în care schimbările corespunzătoare au avut loc la diftongul accentuat. Amîndouă aceste cazuri vor fi lăsate la o parte în discuţia care urmează, deşi afirmaţiile noastre sînt, probabil, valaşi pentru ele.

Incercînd mai jos să stabilim cronologia fenomenului, vom lăsa însă realmente la o parte cazurile în care *ĕá* sau

ĭá (sau chiar á) era precedat de š, ž, s, z, ţ, dz şi r (velari sau muiaţi), căci ele pun probleme noi, pe care vom căuta să le soluţionăm în alt capitol, la discuţia altui fenomen.

§ 38.—Cercetările de pînă acum cu privire la cronologia schimbării lui ĕá-e în é-e au dus la rezultate care se plasează pe două poziţii deosebite una de alta şi de neîmpăcat atîta vreme cît, în discuţie, nu se apelează la alţi termini: H. Tiktin, *Studien*, p. 78-94, A. Philippide, *Introd.*, p. 100, *Principii*, p. 40, *Orig.* II, p. 18, I. Iordan, *Diftongarea*, p. 161-167, G. Pascu, *Arhiva*, 1921, p. 244-245, articolul *Diftongul ea în poziţie e în secolul XVI şi XVII*, şi Gr. Scorpan, *l. c.*, p. 26-46, în articolul *O problemă de fonetică veche romînească, Diftongul eá urmat de e în textele sec. XVI*, au afirmat că diftongul ĕá n'a ajuns la é decît în secolul al XVIII-lea, pînă atunci fiind în uz ę sau chiar ĕá; I. Bărbulescu, *Fonetica*, p. 130-146, Ov. Densusianu, *Hist.*, II, p. 56 şi 59-63, Candrea, *Ps. şch.*, I, p. CXXIII-CXXVII, Puşcariu, *Dacor.*, I, p. 382-388, Rosetti, *Rech.*, p. 50-53 şi *L. r.*, p. 31-32 şi 55-56, şi Iordan, *ZfrPh*, 58, p. 371 (recensia cărţii lui Rosetti, *L. r.*), au afirmat că diftongul ĕá se găsea transformat în e deja în secolul al XVI-lea. Amîndouă grupurile de cercetători au plecat dela starea relevată de textele vechi romîneşti şi de informaţiile gramaticilor. Bărbulescu a pornit şi dela valorile fonetice pe care le aveau semnele ѣ şi ѧ în textele slave bisericeşti, scrise în afara pămîntului romînesc sau pe acest pămînt. Teoriile din interiorul fiecărui grup prezintă totuşi mari deosebiri între ele. Noi va trebui să reexaminăm faptele pe care le-au invocat cercetătorii. Făcînd istoricul chestiunii, vom pomeni şi pe unii cercetători a căror poziţie nu e clară, considerată din punctul de vedere expus mai sus. Ordinea expunerii teoriilor va fi, în bună parte, cea cronologică.

Tiktin, care constata că grafiile ѣ şi ѩ apar pînă în secolul al XIX-lea acolo unde altădată au fost diftongii ĕa şi ĭá urmaţi de e, afirma, întemeindu-se pe mai multe fapte, că în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, în locul vechilor diftongi ĕá şi ĭá, existau ę' şi ĭę'. Cercetările ulterioare au arătat că nu toate argumentele sale rezistă criticii. Consi-

derăm perfect îndreptăţite obiecţiile ridicate de I. Iordan, *Dift.*, p. 163, nota, Bărbulescu, *o. c,*, p. 148-149, şi Candrea, *o. c*, p. CXXXIX-CXL (ele sînt reproduse, cu amplificări, de Scorpan, p. 29-30). Cred însă că primele două argumente ale lui Tiktin, folosite de el ca să dovedească că la sfîrşitul secolului al XVII lea şi începutul secolului al XVIII lea vechii *ĕá* şi *ĭá* sunau *e'* şi *ĭe'*, nu pot fi trecute cu vederea. Intr'adevăr, faptul că în *Psaltirea în versuri* a lui Dosoftei (1673), ѣ şi ꙗ, cărora azi le corespunde *e'*, nu rimează niciodată cu *á* (nu există niciodată rime ca *vѣde-cade*), pe cînd cei cărora le corespunde azi *ĕa* sau *ĭa*, rimează, apoi faptul că în atîtea opere tipărite ale secolului al XVII-lea, de exemplu pomenita operă a lui Dosoftei şi *Divanul sau gîlceava înţeleptului cu lumea* (1698) a lui Cantemir, ѧ şi ꙗ notează (sau tind să noteze) pe *ĕá*, *ĭá*, cărora azi le corespunde *é*, *ĭé*, pe cînd ѣ, ꙗ notează pe *ĕá*, *ĭá*, care au rămas neschimbaţi pînă azi (*lucrĕázĕ*, *dirĕáptă*, etc.), dovedesc în mod neîndoios că *ĕá-e* nu suna ca *ĕá-ă*. Şi deoarece singurele sunete care au putut exista în condiţiile pomenite, în afară de *ĕá*, *ĭá* pe de o parte şi *é*, *ĭé* pe de alta, sînt ę', ĭę', care şi există azi pe o bună parte a teritoriului dacoromîn, este de admis, întocmai cum a făcut Tiktin, că ѧ şi ꙗ din secolul al XVII-lea îi nota tocmai pe ei.—Deoarece textele secolului al XVI-lea prezintă, în cazul care ne interesează pe noi, alternanţa lui ѣ şi ѧ cu ε, Tiktin credea că are dreptul să urce prezenţa lui ę pînă în acel secol. In lipsa de tradiţie ortografică din acel timp, scribii ar fi recurs cîteodată şi la ε, atunci cînd aveau de notat un sunet pentru care încă nu exista un semn special, ei dispunînd numai de ѣ şi ѧ, cu valorile *ĕa* şi *ĭa*, şi ε, cu valoarea *e*. Autorul credea că chiar ꙗ din secolul al XVI-lea (din *pĭare*, etc.) avea valoarea unui ĭę'. Atrag însă atenţia asupra faptului că, după Tiktin, în alte cazuri (cele în care *ĕá* nu era urmat de *e*, *i*, sunet muiat), ѣ, ѧ şi ꙗ aveau valorile *ĕa*, *ĭa*. Philippide n'a adăugat nimic la argumentarea lui Tiktin. Teoria acestuia, întrucît se referă la textele secolului al XVI-lea, a fost acceptată şi de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 103-104, care o consideră valabilă pentru C. T., şi probabil şi pentru toate textele ar-

delene. El admite anume că literele ѣ, ѧ (nu ꙗ, cum desigur greşit e notat acolo) şi ꙗ nu însemnau numai pe *ĕá* şi *ĭá* (ori *ĭé*) în poziţia *e*, dar şi pe ẹ'. Acest cercetător relevă şi cazuri în care ẹ' ardelean este redat prin ε, semn ce avea deci, în această întrebuinţare, altă valoare decît cea normală. — Dacă am acceptat susţinerile lui Tiktin cu privire la graiul din secolul al XVII-lea, în special graiul lui Dosoftei şi Cantemir, nu tot aşa de uşor putem accepta şi concluziile sale cu privire la graiul secolului al XVI-lea. Desigur, aşa cum recunoaşte şi Scorpan, p. 30, în unele cazuri (în unele texte; Scorpan spune: „o parte din vorbirea sec. XVI") vor fi stat lucrurile şi aşa, dat fiind că şi azi există regional ẹ. Dar aceasta numai dacă ẹ poate fi urcat, pe baza altor fapte, pînă în secolul al XVI-lea. Vasăzică am avea a face deocamdată cu o simplă ipoteză, care ar putea fi sprijinită de alte fapte, iar nu de alternanţa lui ѣ sau ѧ cu ε, cum a crezut Tiktin. Oricine dintre cunoscătorii chirilicei dela noi şi-ar fi pus problema notării lui ẹ în secolul al XVI-lea, ar fi trebuit să-l noteze în mod obişnuit tot prin ѣ sau ѧ, iar nu şi prin ε, cum crede Tiktin, deşi nici această grafie nu este exclusă. Densusianu, *Hist.*, p. 64, notă, discutînd pe Tiktin, tăgăduia că strămoşii noştri au avut „o ureche aşa de fină" încît să distingă pe ẹ, dar pe nedrept. Precum a spus-o şi Scorpan, p. 35-36, Romînii din primele secole ale epocii literare nu întîmpinau dificultăţi la distingerea lui ẹ de *e* sau *ea*, ci la notarea lui, şi apropierile pe care le puteau face erau faţă de *ea* şi *e*.

Bărbulescu, plecînd dela faptul că ѣ şi ѧ notau în textele slave dela noi şi de aiurea şi pe *e*, că vechii diftongi *ĕa* şi *ĭa*, urmaţi de *e*, sună azi în romîneşte *e*, *ĭe*, şi că ѣ şi ѧ alternează cu ε, admitea că diftongii pomeniţi erau deja transformaţi în *e*, *ĭe* în secolul al XVI-lea (vezi *Fonetica*, p. 135-136).

Ignorînd cu totul cele spuse de Bărbulescu, Densusianu ajungea la unele concluzii asemănătoare. Intemeindu-se pe aceiaşi alternanţă între ѣ, ѧ şi ε, el susţinea că în secolul al XVI-lea vechiul diftong *ĕá* se pronunţa *e*, dar se scria ѣ, ѧ în virtutea unei tradiţii grafice, formată înainte de secolul al XVI-lea. La p. 56 el spunea: „ces exemples [*fere*, *fiere*, *este*,

ieste, miere, etc.) montrent que le changement de *ĭa* en *e* était connu dès le XVI-e siècle ; nous n'oserions pourtant pas affirmer qu'il était général ; il ne s'était probablement effectué que dans certaines régions..." Cu toate acestea, la p. 62 spunea : „Il ne peut donc y avoir de doute que *ea... e* < *e... e* était un phénomène général à une époque ancienne de l'évolution du roumain...— Au XVI-e siècle les conditions avaient changé : *ea... e* était devenu *e... e...* Ce qui nous autorise à arriver à cette conclusion c'est le nombre assez grand, comme nous l'avons vu plus haut, des formes avec *e* attestées à cette epoque; leur témoignage est catégorique et ne saurait guère être interpreté d'une autre manière. Si un seul texte nous était parvenu du XVI-e siècle avec la particularité constante *ea... e*, on pourrait, à la rigueur, admettre que dans certains régions l'ancien état phonétique subsistait encore ; ce n'est pourtant pas le cas; même le *Codicele Voronețean*, qui nous offre un phonétisme plus conséquent et écrit, par exemple, toujours *leage, treace*, etc. laisse entrevoir par endroits le phonétisme nouveau..." Cred că contradicția care există între cele două pasaje, în ce privește aria de apariție a fenomenului, nu trebuie înlăturată admițînd că, pentru Densusianu, schimbarea s'a produs pe tot teritoriul dacoromîn pe mici arii, vecine cu altele în care schimbarea nu s'a produs. E mai probabil că avem a face cu o scăpare din vedere a autorului. Asupra chestiunii el a gîndit în două feluri și a uitat să elimine pe unul din lucrare. P. 63 : „Puisque, comme nous l'avons dit ailleurs, le roumain doit avoir été employé quelquefois dans l'écriture même avant le XVI-e siècle, on garda de cette époque plus ancienne quelques habitudes de graphie qui correspondaient aux conditions phonétiques d'alors, mais ne pouvaient plus refléter l'évolution ultérieure de la langue, au moment où les premiers textes religieux commencèrent à être traduits. Nous devons même supposer que les personnes ayant une certaine instruction restèrent plus fidèles à cette tradition graphique, tandis que les moins lettrés suivirent le courant de la langue, en écrivant comme ils prononçaient, c'est-à-dire *lege*, etc. (Mihai-Viteazul, qui n'avait pas, à coup sûr, beaucoup de culture littéraire, écrit, par exemple, *mele...*).

Et pour voir combien la tradition s'imposait aux traducteurs ou aux copistes de textes religieux nous pouvons citer quelques particularités qu'on découvre dans les manuscrits ou les livres imprimés; ainsi le copiste de la *Psaltirea Scheiană*, XXXIV, 11, après avoir écrit *nederepte*, a corrigé en marge ce mot en *nedereapte*; dans CC [1] [Coresi, *Cazanie*, 1564], 437, on trouve la forme *creeade* où on voit bien qu'on avait eu d'abord l'intention d'écrire *crede* et que s'étant ravisé ensuite on a rétabli la forme avec *ea*, en oubliant de biffer *e*". Alte susţineri ale lui Densusianu nu merită nici o atenţie şi ele au fost respinse între alţii şi de Scorpan, p. 32-33 şi 36. Dacă în cazul palatalizării labialelor, Densusianu explicase lipsa fenomenului în textele vechi printr'o tradiţie de limbă, în cazul de faţă el admite menţinerea stărilor de limbă mai vechi printr'o tradiţie de grafie (în spiritul concepţiei sale despre limba literară romînească el ar fi putut admite şi o tradiţie de limbă). Dar acum era obligat să considere această tradiţie întemeiată nu de Coresi, ci de scribii secolului al XV-lea.

Candrea a acceptat teoria lui Densusianu, dar cu modificări, dintre care unele îl apropie de Tiktin, Philippide şi Drăganu, iar altele îl duc pe o cale nouă. P. CXXIII: „Valoarea primitivă de *ea* pe care a avut-o litera cirilică în forme de categoria celor de mai sus [ѣ, ѧ, ꙗ] a evoluat încetul cu încetul spre *e*, dupăce a trecut prin fazele ę [foarte deschis], ę, păstrate încă în unele regiuni din Transilvania. Singurul punct asupra căruia mai trebue păstrată oarecare îndoială [după cercetarea lui Densusianu], este dacă pe la începutul secolului al XVI-lea, în regiunile rotacizante, se ajunsese deja definitiv la pronunţarea actuală *e* sau se va fi menţinut încă în parte faza intermediară ę. Evoluţiunea spre *e* va fi început în acele regiuni în primul sfert al veacului al XVI-lea, după cum dovedesc numeroasele grafii cu ε în loc de ѣ [din P. s. şi P. H; vezi *ib.*, mai jos]; dacă însă această evoluţiune era desăvîrşită la acea epocă, e o chestiune care n'a fost încă pe deplin lămurită". Imediat după aceia, autorul arăta (precum remarcă Scorpan, p. 33) că cele cîteva cazuri de *e* din C. v. [relevate de fapt de Densusianu] nu pot fi „luate

în consideraţiune". (S c o r p a n îşi va însuşi această obiecţie, concluzînd: „In felul acesta posedăm un text din sec. XVI, în care, în toate exemplele s i g u r e, găsim notat pretutindeni diftongul *ĕá-e*. In consecinţă Densusianu trebue să admită „că în unele regiuni vechiul stadiu fonetic se menţinea încă"." Totuş la p. 42 el va scăpa din vedere că există un astfel de text.) C a n d r e a admitea apoi, p. CXXIV, că grafia ѣ pentru ę sau *e* din secolul al XVI-lea se explică printr'o tradiţie ortografică, rămasă în uz din secolul al XV-lea, „cînd s'a fixat sistemul de transcriere a limbii romîne cu cirilice", şi cînd *ĕá* încă nu trecuse la ę sau *e*.

Cu mai multă fidelitate a reluat teoria lui D e n s u s i a n u (dar numai teoria sa dela p. 61-65) elevul său R o s e t t i (dacă facem abstracţie despre chestiunea simultaneităţii fenomenelor *ĕá* > *e* şi *ĭá* > *ĭé*, asupra căreia R o s e t t i nu s'a pronunţat). El admite că alternanţa lui ѣ şi ѧ cu ѥ (în cazul care ne interesează), din toate textele secolului al XVI-lea afară de P.v. şi C. v., care au numai ѧ şi ꙗ, (aceste precizări sînt numai în *L. r.* p. 30 şi 56), se explică prin conflictul „între două ortografii: ortografia tradiţională, care impunea litera ѣ, şi ortografia nouă, corespunzătoare realităţii fonetice" (*Rech.*, p. 51). Existenţa stării fonetice intermediare ę este respinsă, *ib.*, p. 51, după Densusianu, *op cit.*, p. 62, pe baza „repartiţiei geografice a faptelor": „en effet, il faudrait admettre que cet état intermédiaire était commun à l'ensemble du domaine daco-roumain, puisque tous les textes présentent des alternances". (Autorul a scăpat însă din vedere lucrul relevat de C a n d r e a, că C. v. nu prezintă alternanţele în discuţie. Lucrul va fi spus de altfel de R o s e t t i însuşi în *L. r.*, unde se afirmă că aceiaşi e situaţia şi în P. v.). Ea este respinsă şi la p. 52, nota 2, pentru motive de ordin principial: schimbările fonetice de acest tip nu se fac prin „etape de transiţie" şi nu pot fi observate în timpul realizării lor. Cu toate acestea, autorul afirma, p. 53: „ *A priori*, on ne peut pas repousser la possibilité qu'il y ait eu des régions qui aient connu au XVI-e siècle l'[*e*] ouvert; mais cette prononciation ne transparaît nullement dans la graphie et rien n'est moins sûr que l'hypothèse selon laquelle les lignes d'isoglosses actuelles cor-

respondraient à celles du XVI-e siècle; le moins que l'on puisse dire de cette hypothèse, c'est qu'elle est incontrolâble". Aşadar existenţa unui ę considerat ca fază de tranziţie n'a putut fi tăgăduită, ea fiind impusă de fapte; numai că nu se acceptă posibilitatea sa de notare. De fapt noi acceptăm afirmaţiile de ordin principial ale lui Rosetti, dar nu admitem că ę a fost o fază de tranziţie (vezi § 37). Adaug că, spre deosebire de Candrea, care, din prezenţa unor *e* în texte dela începutul secolului al XVI-lea, nu îndrăznea să tragă concluzia că se ajunsese la *e*, Rosetti, împreună cu Densusianu, se crede îndreptăţit s'o facă.

O concepţie înrudită cu cea a lui Densusianu şi Rosetti a exprimat Puşcariu, *Dacor.*, I, p. 384-388. Pe baza unor exemple ca *ved'ѣ*, d'ѣu = de au, *cart'ѣ*, din Coresi, *Carte cu învăţătură*, S. Puşcariu afirma, p. 385: „Teoria lui Tiktin, că prin ѣ vechii noştri scriitori voiau să exprime pe ę, nu se poate admite pentru Coresi". Eu adaug că nici Tiktin nu tăgăduia valoarea de *ea* a lui ѣ din astfel de exemple. „Dacă la Coresi se poate presupune că formele cu *ea* în loc de *e* se datoresc unei tradiţii literare sau că trecerea lui *ea* în *e* începuse în dialectul său (muntean-braşovean) tocmai pe la sfîrşitul veacului al XVI şi deci neconsecvenţa transcrierii ar reoglindi şovăirea în rostire, nu tot aşa stăm cu celelalte texte. De oare ce formele cu *e* se găsesc tocmai la scriitorii şi copiştii mai puţin culţi, ele par a reda pronunţarea dialectală; dar această pronunţare e încă şi astăzi ę sau chiar *ea!*" P. 385-386: „A reduce totul la tradiţiuni ortografice, precum face Densusianu... în contrazicere cu sine însuşi [pentrucă pune în secolul al XVI-lea primele traduceri de texte religioase în româneşte] şi precum admite, după el, şi Candrea..., nu merge şi nu explică, în tot cazul, de ce în regiunile cu ę păstrat pînă azi întîlnim scrierile cu *e*, care nu pot fi desigur nici întîmplătoare nici greşite". Avînd concepţia că în anumite epoci există alternanţe (variante) de vorbire, dintre care una cu vremea înfrînge pe ceialaltă, acest învăţat a admis că alternanţa grafică despre care e vorba oglindeşte lupta între două pronunţii. Puşcariu scăpa şi el din vedere constatarea făcută de Candrea, că există un text din secolul al XVI-lea care nu prezintă

alternanţa, şi credea că lupta între cele două pronunţii s'a dat pe tot teritoriul dacoromînesc. Dacă însă astăzi în Muntenia avem numai *peşte,* iar în Banat şi regiunile nordice numai *peaşte* (informaţiile erau luate din Atlasul lui Weigand), aceasta înseamnă, după P u ş c a r i u, că într'o regiune a învins o variantă fonetică, iar în altă regiune, altă variantă fonetică (Palia dela Orăştie prezintă şi ѣ şi ε). Dar R o s e t t i obiecta (*Rech.*, p. 52): „S'il est admissible, en principe, que ceux qui nous ont laissé les textes aient pu prononcer concurremment [*ĕa*] et [ę] [am schimbat notaţiile lui Rosetti] dans la même mot, il n'est pas vraisemblable qu'ils aient noté scrupuleusement ce flottement, que seul un phonéticien aurait pu recueillir. [Aici autorul trimite la nota 2, rezumată de noi sus, deşi acea notă se referea de fapt la susţinerile lui T i k t i n, cum bine a înţeles S c o r p a n, p. 30-31; autorul n'are dreptate să creadă că cele două pronunţii, dacă ar fi existat, n'ar fi putut fi putut fi notate de indivizii scriitori]. — Pour expliquer la victoire de la prononciation [*ĕa*] dans le Banat, il faudrait montrer que les parlers de cette région ont subi l'influence d'une langue commune, dont l'effet se serait traduit par l'adoption d'un système articulatoire nouveau; or, cette influence est indémontrable; et il n'y avait pas de langue littéraire, au XVI-e siècle, qui aurait pu imposer sa norme. — Quant à l'état actuel, on n'a pas tenu compte du fait que l'ouverture de l'[*e*], dans le Banat, peut être un phénomène récent. Rien ne s'oppose à cette interprétation (v. ch. VI, III). Le Ps. Tordas le confirme: ce texte qui provient du Banat, où [ę] [am schimbat notaţia autorului] est aujourd'hui normal, connaît des notations par [*é*] et ne présente aucune alternance (v. p. 50). — La lutte entre deux prononciations, supposée par M. Puşcariu, n'est donc pas confirmé par les faits".

Dacă părerea lui T i k t i n era părăsită de lingviştii pomeniţi, alţi cercetători, elevi ai lui P h i l i p p i d e, au acceptat, ca şi acesta, susţinerile lui Tiktin cu privire la graiul din Moldova dela sfîrşitul secolului al XVII-lea, dar i-au adus o modificare importantă: *ĕá-e* s'a păstrat în Moldova, şi deci pretutindeni, pînă la 1680. E vorba de G. P a s c u, *Diftongul ea în poziţia e în secolul*

XVI şi XVII, publicat în *Arhiva*, 1921, p. 244-245, şi Gr. Scorpan, *l. c.*, p. 44-46. G. Pascu constata anume că în textele scrise cu caractere latine *e* notează şi diftongul *ĕa*, ba găsia chiar o grafie ca *putara* (în *Tatăl nostru* scris de Luca Stroici la 1593 cu ortografie poloneză), care îi apărea ca redînd un *putearea*, literele *t* şi *r* fiind pronunţate cu timbru de *ĭ*, ca în ortografia poloneză. Pascu are, cred, totală dreptate, cînd susţine existenţa lui *ĕá-e* în *Tatăl nostru* scris de Luca Stroici, dar nu şi cînd susţine că acelaşi diftong era şi la Vito Piluzio, 1677 şi Miron Costin *Chronika*, 1765 (?), căci *potere* dela aceştia poate fi interpretat nu numai ca *ĕá*, dar şi ca ę sau chiar *e*. Scorpan acceptă susţinerile lui Pascu şi, plecînd dela constatarea acestuia, că în textele scrise cu caractere latine, *e* nota şi pe *ea*, obiectează lui Rosetti că *e* din Psaltirea Tordas, scrisă cu caractere latine, poate însemna şi pe *ea*. El propunea să se cerceteze cum a fost notat în acest text *ĕá* din împrejurările în care el nu devine ę sau *e*. Scorpan totuşi admite, p. 45-46, că în secolul al XVI-lea erau şi regiuni cu *é-e*, dar crede că nu se pot preciza „liniile de izoglose, din cauza neprecizării notării diftongului în textele chirilice, care constituesc marea majoritate". După el însă e probabil că exemplele cu *ĕá* şi ę erau cele mai numeroase. P. 46: „In ceia ce priveşte regiunea Banatului, care păstrează încă vechea pronunţare cu *ĕá* şi ę pentru *e*, trebue să admitem că şi în sec. XVI situaţia era aceiaşi. Exemplele din Palia de la Orăştie şi cele din Psaltirea Tordas (dacă acestea într'adevăr sînt sigure) cu *é* pentru *ĕá* nu le putem interpreta în felul indicat de Rosetti, adică nu putem să le socotim ca „indice de evoluţie fonetică". Foarte probabil că în aceste texte se reflecta pronunţarea cu ę'. — Pentru celelalte regiuni, atunci cînd e vorba să aflăm dacă diftongul s'a păstrat sau nu în texte, trebue să ne orientăm după starea de azi. Intr'adevăr, dacă într'o perioadă de trei secole tot mai persistă în unele părţi pronunţarea cu *ĕá* şi ę, se impune concluzia firească că oamenii aceia opun o rezistenţă organică la transformarea diftongului în *e*". Scorpan s'a pronunţat şi împotriva oricăror tradiţii grafice în secolul al XVI-lea (p. 39-42). Constatînd că Rosetti admite pre-

facerea lui ę în *e* pe tot teritoriul dacoromîn, pînă în secolul al XVI-lea, se întreba care limbă comună ar fi putut aduce această schimbare (căci lui Scorpan i se părea că numai o limbă comună putea produce o schimbare pe tot teritoriul dacoromîn). Intrebarea era prilejită de faptul că Rosetti însuşi tăgăduia existenţa unei limbi comune în secolul al XVI-lea (atunci cînd discuta concepţia lui Puşcariu). Teoria lui Pascu şi Scorpan era o revenire, fără ca ei să fi ştiut, la teoria lui D. Puşchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, p. 10-11, care spunea (p. 11): „dacă Dosoftei se abate dela tradiţie şi nu scrie *lěge*, pricina este că lui *e* accentuat latin nu-i mai corespundea diftongul *ea* din *sъmnědzъ*, de pildă; dacă totuş nu adoptă scrierea cu *e*, explicarea trebue căutată în aceia că graiul lui nu ajunsese încă la *e* curat, ci la un *e* deschis, deci *lęge*". Rezultă deci că, după Puşchilă, ѣ notase pînăla Dosoftei diftogul *ěá* chiar în cazul cînd în silaba următoare era *e*. Dar Puşchilă nu apela la alte fapte pentru a-şi susţinea afirmaţia. El mai adăuga: „Dosoftei aparţinea, fie prin locul de naştere, fie prin acela unde a trăit mai mult (vreo mînăstire din Bucovina) unei regiuni caracterizate prin păstrarea lui ę deschis". Ceiace mă face să cred că el accepta şi existenţa pe acea vreme a unei arii cu *e* şi considera faptul de limbă caracteristic lui Dosoftei ca dialectal.

La acestea avem de spus următoarele, Desigur, Bărbulescu avea dreptate cînd afirma că ѣ are în textele secolelor al XVI-lea şi al XVII-lea şi valoarea de *e*, întocmai ca în textele slave dela noi şi dela popoarele slave. Cu toate acestea, norma generală ortografică era de a se scrie ѣ cu valoare de *ea*, astfel cum cred Densusianu, Candrea, Rosetti şi Puşcariu, care, tocmai avînd în vedere norma, au neglijat cu totul spusele lui Bărbulescu. Acest invăţat, comparînd ortografia textelor chirilice romîneşti din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea cu ortografia textelor chirilice slave de pînă atunci, a crezut că nu găseşte în prima decît un reflex al celorlalte, cum şi stau de fapt lucrurile în parte. Dar aceasta nu excludea şi prezenţa unei tradiţii ortografice romîneşti, formată atunci cînd pentru prima oară s'au aplicat regulile ortografice slave scrierii limbii romîne, tra-

diţie care să se fi inspirat numai din unul din diversele sisteme ortografice slave, şi care să fi rămas predominantă, cu toate influenţele celorlalte sisteme ortografice slave. In virtutea unei asemenea tradiţii, foarte probabil de origine bulgară, căci la Bulgari ѣ a rămas şi pînă azi cu valoarea de *ĕa*, norma cea mai obişnuită de a se nota *ĕa* la Romîni era ѣ.— Dar grafia ε pentru *ĕá* urmat de *e*, din vechile texte romîneşti, arată în mod neîndoios, cum au susţinut ceilalţi învăţaţi pomeniţi mai sus, că în secolul al XVI-lea *ĕá* în condiţia pomenită ajunsese la *e*. Acest lucru rezultă din faptul că, pentru un cunoscător al normelor ortografice chirilice, aplicate limbii romîneşti, ε nu putea nota decît pe *e*, şi nu şi pe ę, care, din cauza asemănării acustice ca diftongii *ĕa* şi *ĭa*, trebuia să fie redat prin acelaşi semn prin care se notau aceşti diftongi, înrudiţi ca timbru cu ę (timbrul de *a* al lui ę cerea numaidecît acest lucru). Fenomenul nostru n'a fost însă general dacoromînesc, precum s'a susţinut de unii, căci nu apare în C. v., adică într'o regiune în care şi astăzi el nu se găseşte realizat. Actuala arie a fenomenului tot trebuie luată în considerare atunci cînd vrem să stabilim aria veche a lui. Acest procedeu, care s'a dovedit atît de fructuos în alte domenii ale lingvisticii romanice, nu poate fi neglijat nici în cercetarea limbii noastre şi a fenomenului de faţă. Din acest punct de vedere, trebuie să dăm dreptate lui S c o r p a n; dar el n'a făcut decît să indice calea, nu şi s'o urmeze. Configuraţia veche a fenomenului trebuie stabilită, plecîndu-se dela cea actuală, căci doar numai eventualele migraţii dintr'o regiune în alta a teritoriului dacoromînesc, au schimbat configuraţia ariilor din secolul al XVI-lea. Dar noi cunoaştem acum, în linii generale, aceste migraţii (vezi mai sus, §§ 18, 21, 32 şi 34), şi putem conclude ce schimbări au suferit între timp ariile din acel secol. Eu cred aşadar că fenomenul nu era realizat în secolul al XVI-lea decît în aceleaşi graiuri — rămase pe loc sau migrate — în care el se găseşte realizat şi astăzi, şi că prezenţa lui ε în locul vechiului diftong *ĕá* urmat de *e*, dovedeşte că diftongul ajunsese la *e* numai cînd e vorba de aceste graiuri; aceasta ar fi reluarea teoriei lui D e n s u s i a n u din *Hist.*, p. 56, pe care şi-a însuşit-o dealtfel şi P u ş c a r i u. Şi mai

cred că acele graiuri care azi au *ĕá* sau *ę'*, aveau şi în secolul al XVI-lea aceiaşi situaţie fonetică, şi că prezenţa lui ε, în textele cu acel graiu, pentru vechiul diftong *ĕá* urmat de *e*, trebuie să fie explicată altfel decît au crezut învăţaţii pomeniţi mai sus. Unii din cercetătorii pomeniţi mai sus au neglijat actualele stări de lucruri, care, de fapt, trebuiesc proiectate şi în trecut: Tiktin a admis că în secolul al XVI-lea *ĕá-e* suna *ę'-e* pe tot teritoriul dacorominesc, Densusianu şi Rosetti au admis că acelaşi grup suna *é-e* pe tot teritoriul dacorominesc, iar Candrea a îmbinat amîndouă teoriile. Pascu a admis că pînă pela 1680 pretutindeni se pronunţa *ĕá*, iar dela acea dată încoace, ę. Numai Puşcariu şi Scorpan au ţinut samă şi de fazele actuale ę şi *e*, proiectîndu-le şi în trecut. Dar în cursul netipărit despre limba romînă în secolul al XVI-lea, ţinut la universitatea din Bucureşti în ultimii ani ai vieţii sale, Densusianu a recunoscut şi el că *ĕá* urmat de *e* s'a păstrat în unele regiuni neschimbat pînă astăzi, şi că această situaţie a pătruns şi în limba scrisă din secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea. Puşcariu însă face greşala de a admite că altădată fazele *ĕá-e* şi *é-e* existau pe tot teritoriul dacorominesc şi că ele duceau o luptă de exterminare. Cred că această concepţie despre schimbările fonetice este în contradicţie cu faptele. Desigur, numai rar se întîmplă ca graiul dintr'o anumită regiune să aibă şovăieli fonetice; dimpotrivă, tendinţele fonetice ale unui graiu sînt bine definite. Rosetti nu putea concepe lupta despre care vorbia Puşcariu decît ca o luptă între dialect şi limba comună. Ea s'ar putea concepe însă şi altfel: ca o luptă între micile subdialecte (graiuri populare) vecine. Şi pentru noi, acesta este singurul fel în care ea s'ar fi putut manifesta în secolul al XVI-lea, cînd prezenţa unei limbi comune sau a unor dialecte literare, deosebite de graiurile populare, n'ar fi putut avea o prea mare influenţă asupra acestor graiuri. Dar o asemenea luptă ar fi cu totul altceva decît ce a presupus Puşcariu, care se gîndea, desigur, la lupta pronunţiilor chiar în aceiaşi localitate şi chiar la acelaşi individ. Şi se poate admite într'adevăr că în aria bănăţeană-ardeleană-maramureşeană cu *ĕá* şi *e*, au fost şi regiuni cu

e. Cred însă că de exemplu prezența actuală a unor cuvinte ca *vede* și *merge,* cu *é-e,* în Banat (vezi Pușcariu, p. 387), pe o arie foarte vastă, se explică mai degrabă prin analogie cu *vezi, merg, mergĭ,* etc., decît prin vreun asemenea dialect cu *é-e.* Dialectul bănățean trebuie să fi avut și atunci *ĕá,* cum are astăzi. Lupta pe care o admitea Pușcariu, nu se poate admite și din cauză că ea nu se mai constată la nici un alt fenomen fonetic dacoromînesc (deși învățatul clujean crede altfel, și anume că ea se întîlnește și la rotacismul lui *n* intervocalic). Pe de altă parte, prezența lui *é* în textele ardelene și bănățene din secolul al XVI-lea nu pune dificultăți: ea ne poate reflecta graiul unor mici regiuni care prefăcuse pe *ĕá* în *é,* dar mai probabil se datorește faptul că ę, — și nu numai ę́-*e,* ci orice ę—, se nota în Ardeal și prin *e.* Intr'adevăr, Rosetti, *L. r.,* p. 51-52, afirmă că ardeleanul ę, provenit din *ĕá,* (e vorba de *ĕá* în alte condiții decît cele în care devine ę și *é*), era redat cîteodată prin ε. Dar dacă se admite acest lucru pentru ę din condițiile în care el nu devine *e,* el trebuie admis și pentru ę din condițiile în care el poate avea această evoluție, și am văzut că Drăganu a constatat în texte redarea lui ę ardelean prin ε. (Așadar Tiktin tot avea dreptate, măcar că numai în parte, cînd afirma că ε nota și un ę. Deaceia au și acceptat acest lucru Drăganu, Candrea, Pușcariu și Scorpan.) In textele ardelene și bănățene posterioare tipăriturilor coresiene, sau măcar contemporane, alternanța lui ѣ cu ε se poate explica și prin influența textelor coresiene (astfel se pot explica exemplele cu *e* din Palia dela Orăștie). Numai prezența fără excepții (relevată de Rosetti) a lui *e* în locul lui *ĕa,* în Psaltirea Tordas, pare greu de soluționat. Ea s'ar putea explica prin vreun graiu local în care *ĕá-e* devenise *é-e.* Dar, deoarece textul e scris cu caractere latine, credem că altă explicație este mai plauzibilă: autorul, influențat de ortografia ungurească, nota pe ę prin *e* (se știe că și astăzi *e* unguresc notează un ę). Foarte probabil, deci, singura explicație justă pentru acest text este cea propusă de Scorpan. Așadar textele din secolul al XVI-lea nu ne obligă numai decît să admitem că Ardealul și Banatul prefăcuse pe ę́-*e*

în *é-e*. Asupra părerilor care admit existenţa lui pînă pela 1680 sau pînă în secolul al XVIII-lea, ne vom pronunţa mai jos.

Am ajuns aşadar la două rezultate contradictorii în ce priveşte cronologia fenomenelor noastre: pe de o parte trebuie să susţinem, împreună cu Tiktin, Pascu şi Scorpan, că în a doua jumătate a secolului al XVII-lea se pronunţa *ę'-e*, pe de alta trebuie să susţinem, împreună cu Bărbulescu, Densusianu, Puşcariu, Rosetti şi chiar Scorpan, că în unele regiuni se pronunţa *é-e* chiar în secolul al XVI-lea. Cercetătorii de pînă astăzi şi-au însuşit sau una sau alta din cele două concepţii, tăgăduind pe ceialaltă. O împăcare a lor le apărea imposibilă. Şi ea, într'adevăr, rămîne imposibilă, atîta vreme cît vom rămînea la terminii de mai sus. O împăcare nu se poate obţinea decît considerînd pe fiecare din cele două constatări valabilă numai pentru realitatea care a fost observată atunci cînd s'a făcut constatarea. Căci cele două serii de cercetători au generalizat constatările lor la fapte cărora nu li se potriveau. Intr'adevăr, constatările lui Tiktin sînt valabile numai pentru graiul scris în Moldova sau chiar graiul unor scriitori moldoveni, şi, precum s'a văzut, şi pentru graiul ardelean, popular sau scris, iar constatările lui Densusianu, Candrea, Puşcariu, Rosetti, în ce au ele viabil, sînt valabile numai pentru graiul popular moldovenesc şi muntenesc. Dar în acest caz, se naşte întrebarea: Cum se face că oamenii cei mai culţi ai Moldovei, din a doua jumătate a secolului al XVII-lea şi primul sfert al secolului al XVIII-lea, pronunţau *ę'-e*, pecînd poporul pronunţa de mult *é-e*? Aveau ei o pronunţie dialectală, şi anume moldovenească de Nord, cum presupune Puşchilă? Acest lucru s'ar putea admite, dar numai pentru cei născuţi sau crescuţi în Nordul Moldovei, deci pentru Dosoftei, nu şi pentru cei din Sudul Moldovei, de exemplu Cantemir, născut la Fălciu şi crescut la Iaşi. Mai de grabă trebuie deci să admitem că pe vremea aceia graiul aristocraţiei şi clerului din Moldova avea *ę'-e*, şi că deci era deosebit de graiul poporului. Această interpretare pare cu atît mai justă, cu cît şi alte fapte ne arată existenţa unui astfel

de graiu al claselor culte din Moldova secolului al XVII-lea şi al XVIII-lea. Deasemenea, prezenţa lui *ĕá* pînă pela 1680 sau pînă la sfîrşitul secolului al XVIII-lea, dacă ea într'adevăr a avut loc, aşa cum cred P a s c u, S c o r p a n şi D e n s u s i a n u (acesta, în ultimii săi ani), ar trebui considerată ca un fapt caracterizînd numai limba claselor culte sau chiar numai limba scrisă.

Aşadar, prefacerea lui ę' în *e* a avut cronologii deosebite după regiuni şi dupăcum e vorba de graiul popular sau de limba claselor de sus [1]).

Prezenţa lui ę' în jumătatea de Nord a Moldovei (cu Bucovina) şi peste Prut, precum şi prezenţa lui *ĕá* şi ę' în Oltenia, faţă cu e din restul Moldovei şi Muntenia, şi cu *ĕá* şi ę' din Ardeal şi Banat, se explică prin migraţiile de Ardeleni din Nordul Moldovei, peste Prut şi în Oltenia. Se poate aşadar bănui că înainte de aceste migraţii, care, precum am văzut la locul potrivit, s'au petrecut din secolul al XV-lea încoace, graiurile din Moldova şi Muntenia aveau numai *é-e*. Căci pare imposibil să admitem că prefacerea lui *ĕá* sau ę' în *e* a avut loc după secolul al XV-lea numai la populaţia moldovenească şi muntenească care nu descindea din Ardeleni. Repartiţia geografică a faptelor ar fi deci un indiciu pentru prezenţa lui *ĕ* în locul diftongului *ĕá*, în Moldova şi Muntenia, în secolul al XV-lea. Dar fenomenul poate fi, în aceste regiuni, şi mai vechiu. Inclin să cred că în Moldova el s'a produs la puţin timp după migrarea din Ardeal pe pămîntul moldovenesc a Moldovenilor, (această migrare a avut loc după părerea noastră, expusă la § 32, în primele secole ale mileniului nostru), căci fenomenul este unul din cele care caracterizează dialectul moldovenesc (împreună cu *-ea* > *-e*, *-e* > *-i*, *-ă* > *-î*), şi se explică prin noua bază de articulaţie a Moldovenilor, căpătată pe pămîntul

---

1) Lucrul acesta pare să fi fost admis şi de S c o r p a n, p. 29, cu ocazia criticii făcute lui T i k t i n, numai că el vorbia de limba s c r i s ă, în loc de limba claselor de sus. El spunea: „E sigur că în această epocă [a doua jumătate a secolului al XVII-lea] se săvîrşise în l i m b a s c r i s ă [subliniat de autor], evoluţia *ĕá* > ę [în text, greşit, *e*], iar grafiile cu ѣ, ꙗ, în aceste cazuri, trebuesc atribuite tradiţiei". Cu toate acestea autorul mai departe nu trăgea concluzia justă, a unei diferenţieri lingvistice de ordin social.

moldovenesc. In Muntenia fenomenul pare să fi fost anterior migrării Romînilor suddunăreni, căci meglenoromîna, cu care graiul acestora era înrudit, are *ĕá-e*. Această particularitate a noilor veniţi pare să fi fost părăsită după stabilirea lor în Muntenia. Prefacerea lui *ĕá* în ę este, în Ardeal şi Maramureş, anterioară secolului al XVI-lea, cînd ea se manifestă prin apariţia în texte ca *e*. Ea poate fi foarte veche. In Muntenia şi Moldova, unde *e* este dovedit pentru secolul al XVI-lea, prefacerea lui *ĕá* în ę trebuie să fie şi ea tot atît de veche ca şi în Ardeal.

§ 39. — Ne rămîne acum să arătăm mai precis deosebirile dintre graiurile scrise din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi graiurile populare din acelaşi timp, precum şi originile diferitelor graiuri scrise romîneşti de atunci. Intîiu de toate trebuie să arătăm originea pronunţiei cu ę a clasei culte din Moldova. Era această pronunţie un fapt care caracteriza numai graiul cult din Moldova depela 1700? Adică era ea graiul popular din Moldova de Nord, devenit pela jumătatea secolului al XVII-lea graiul clasei de sus din Moldova? Sau era ea o pronunţie existentă de multă vreme în graiul clasei de sus moldovene? Căci concepţia lui Pascu, că ę a rezultat pela 1680 din *ĕá*, prin evoluţie fonetică, nu mai poate fi acceptată, cînd ştim că e vorba numai de graiul clasei culte moldoveneşti. Graiul unei clase culte nu evoluează doar, fonetic, ca şi graiurile populare, ci numai prin înlocuirea lui cu altul, popular sau creat prin voinţă. Ce s'ar putea accepta din ea ar fi doar că pînă pe la 1680 se întrebuinţa *ĕá*. Rămîne deci să vedem dacă acest lucru e just, căci el e în contradicţie cu cele susţinute de Tiktin despre limba de pînă pela 1680. S'ar putea presupune că limba clasei de sus din Moldova avea *ĕá* în secolul al XVI-lea, dar e mai probabil că aceasta nu era pronunţia generală, ci alături exista şi cea cu ę, şi poate chiar, mai rar, şi cea cu *e*. Acestea două din urmă ar fi avut un sprijin popular, pe cînd cea dintîiu s'ar explica numai prin grafie (prin faptul că semnul ѣ, întrebuinţat prin tradiţie grafică în cuvinte ca *lѣge*, avea în mod obişnuit valoarea fonetică *ĕa*). Dar e sigur că pronunţia *ĕá-e* a existat şi după 1680, bineînţeles, tot ca pronunţie cultă, impusă de scriere.

Cred că trebuie să dăm dreptate şi lui Densusianu, ba să susţinem chiar că viziunea acestuia a fost mai dreaptă decît a lui Pascu. Dacă pronunţia ę a existat şi în secolul al XVI-lea, ea s'ar putea considera ca reprezentînd graiul moldovenesc de Nord (venit din Ardeal în secolul al XV-lea, vezi mai sus, § 32), ajuns normă a clasei de sus pe cînd capitala statului era la Nord (Rădăuţi, Baia, Suceava). S'ar putea însă admite că pronunţia ę, şi de fapt şi *ĕá*, erau mai vechi, şi anume aduse din Maramureş, de descălecătorii Moldovei dela 1359. Pronunţia *ĕá* sau ę nu se poate explica în Moldova decît sau prin graiul de Nord, venit din Ardeal în secolul al XV-lea, sau prin graiul maramureşean. Admitem deci în Moldova secolului al XVI-lea nu numai o tradiţie grafică, dar şi una de graiu. Scrierea cu ѣ ne îndreaptă numaidecît spre textele maramureşene, care vor fi fost cunoscute de Moldoveni în secolul al XV-lea chiar.

Nu putem face deducţii, din fapte de ordin grafic, asupra valorii pe care o avea ѣ în Muntenia. Este sigur însă că şi acolo el acoperea o pronunţie *ĕa* sau ę a claselor de sus, susţinută de graiurile oltene şi de unele graiuri muntene. Pronunţia însăşi a claselor de sus şi grafia trebuie să fi fost de origine maramureşeană, şi ea probabil a pătruns, cum s'a arătat în § 35, tot în secolul al XV-lea şi anume prin textele rotacizante, cunoscute la Braşov.

Aşadar dăm dreptate lui Densusianu, Candrea, Puşcariu şi Rosetti, care au susţinut existenţa unei tradiţii grafice. Dar, pelîngă aceasta, noi admitem şi o tradiţie lingvistică, deosebită de graiul popular şi corespunzătoare grafiei. Ambele însă, numai în Moldova. Este de mirare că Densusianu, care admitea o tradiţie grafică a lui ѣ, nu a admis şi una lingvistică (de pronunţie), deşi aceasta din urmă era strîns legată de ceialaltă (căci o grafie deosebită de graiul vorbit duce la o altă pronunţie, măcar din cînd în cînd). Şi aceasta e cu atît mai de mirare, cu cît, în cazul palatalizării labialelor, Densusianu a admis şi o tradiţie de limbă, deosebită de cea a poporului. Rosetti nu avea dreptate cînd combătea ideia unei limbi comune româneşti în secolul al XVI-lea (de fapt limbă de cultură sau a claselor de sus, căci ea putea să nu fie una pe tot pămîn-

tul dacoromînesc). El greşea însă cînd îşi imagina că acea limbă comună ar fi trebuit să aibă tipul articulatoriu nou, adică *é*, iar nu *ĕá*.

CAP. III.

VELARIZAREA ŞI MUIEREA ŞUIERĂTOARELOR.

§ 40. Rezultatele cercetărilor de pînă astăzi asupra cronologiei fenomenelor. Formularea şi aria lor. — §§ 41-42. Cronologia fenomenelor. — § 43. Concluzii asupra originii dialectelor literare romîneşti.

§ 40.—H. Tiktin, *Studien zur rumänischen Philologie*, I, Leipzig, 1884, p. 99-109, şi după el, A. Philippide, *Orig.*, II, p. 45-47, au susţinut că, în timpuri mai vechi, dialectul moldovenesc, care astăzi are *š* şi *ž* (numiţi de ei *š* şi *ž* guturali; corect ar fi însă: velari), avea *ś* şi *ź* (š şi ž muiaţi), iar dialectul muntenesc, care astăzi are, cu excepţia graiului muntean de Est, *ś* şi *ź*, avea numai *š* şi *ž*. Aşadar, după dînşii, în dialectul moldovenesc nu se găseau pe acea vreme grupurile *ša, šă şî, šo, šu, ža*, etc., caracteristice astăzi acestui dialect, ci numai grupurile *śa, śe, śi, śo, śu, źa*, etc., iar în dialectul muntenesc nu se găseau pe acea vreme grupurile *śa, śe*, etc., ci numai grupurile *ša, šă*, etc. Schimbarea lui *š* şi *ž* în *ś* şi *ź*, numită de cei doi învăţaţi muiere, ca şi schimbarea inversă, numită de aceiaşi învăţaţi guturalizare, deşi era corect să fie numită velarizare, a avut, după aceiaşi învăţaţi, urmări asupra vocalelor următoare: *ă* şi *î*, precedaţi de *š* şi *ž*, au devenit, odată cu cu muierea acestora, *e* şi *i*, iar *e* şi *i*, precedaţi de *ś* şi *ź*, au devenit, odată cu velarizarea acestora, *ă* şi *î*; în afară de aceasta, *a*, *o* şi *u*, precedaţi de *š* şi *ž*, au devenit, odată cu muierea acestora, în situaţia diftongilor *ĭa*, *ĭo* şi *ĭu*, — dacă nu cumva chiar se vor fi transformat în aceşti diftongi sau diftongul *ĕa* —, iar diftongii *ĕa*, *ĭa*, *ĭo* şi *ĭu*, precedaţi de *š* şi *ž*, au devenit *a*, *o*, *u*. La aceste concluzii au ajuns cei doi învăţaţi stabilind cronologia celor două schimbări prin raport cu alte fenomene fonetice, adică stabilind cronologia relativă a fenomenelor. Este o metodă care a fost folosită şi de noi la § 32, şi ale cărei rezultate se impun cu necesitate minţii noastre. Examinînd căile posibile de schimbare

fonetică a unor cuvinte ca *vessica*, *camisia*, etc., în cele două dialecte pomenite, pînăla formele lor fonetice actuale, cei doi învăţaţi constatau că anumite condiţii fonetice, pe care noi le ştim necesare pentru producerea unor schimbări fonetice ca aceia a lui *ĕá* în *é* şi a lui *e* precedat de labială în *ă*, nu se mai găsesc astăzi în cuvinte care totuşi prezintă schimbările fonetice despre care vorbim. Era deci clar pentru ei că, după momentul în care s'au produs aceste schimbări fonetice, condiţiile fonetice necesare pentru îndeplinirea lor au fost distruse prin alte schimbări fonetice, ulterioare, al căror rezultat îl cunoaştem prin examinarea înfăţişării fonetice actuale a cuvintelor. Stările fonetice distruse sînt tocmai pronunţia velară sau muiată a şuierătoarelor [1]). Cele două cuvinte de mai sus sună astăzi în Muntenia *băşică, cămaşe.* Deoarece schimbarea lui *e* şi *ĕá*, precedaţi de labiale, în *ă* şi *a*, nu se produce decît dacă în silaba următoare este o vocală velară orii labiovelară (*ă*, *î*, *o*, *u*) ori *a*, urmează că pe vremea cînd s'a petrecut această schimbare în Muntenia, cuvintele sunau *beşică, cămĕaşă*, cu š gutural, care prefăcuse pe *e* şi *i* următori în *ă* şi *î*. Dimpotrivă, în Moldova, unde schimbarea lui *e* şi *ĕá*, precedaţi de labiale, deasemenea s'a produs, cele două cuvinte care azi sună *bešîcî, cămešî*, au trebuit să sune, pe vremea fenomenului, *bešică, cămĕaše*, cu *š́*, care cerea după el *e* şi *i*. Muntenia de Est a rămas la faza muntenească mai veche, *băšîcă, cămašă*. Procedarea celor doi lingvişti mai presupunea că velarizarea lui *e* prin labiale s'a produs în acelaşi timp atît în Moldova cît şi în Muntenia, ceiace pare să fie just. T i k t i n adăuga (p. 100) că unele graiuri de peste munţi merg cu Muntenia, iar altele, cu Moldova. P h i l i p p i d e, care dispunea de un material mai vast, era în această privinţă mai precaut. El spunea (p. 47): „Pentru scurtare am numit forma *cămé̦şă* moldovenească şi formele *cămáşă, cămáşe* munteneşti. Aceste forme nu se întîlnesc însă numai în Moldova şi Muntenia, ci tot teritoriul romînesc cuprinde

1) Cazul dela § 32 era invers: într'o serie de cuvinte care astăzi prezintă condiţia de palatalizare a labialelor, palatalizarea labialelor nu apare, pentrucă pe vremea cînd s'a produs fenomenul, condiţia de palatalizare nu exista (ea s'a născut mai tîrziu, ca efect al altei schimbări fonetice).

ori pe unul (*căméşă*) ori pe altul (*cămáşă, cămáşe*) din aceste tipuri. Constatarea lor însă, întrucît este legată de fenomenele prefacerii *e-á-e* < *e-ê-e* şi a guturalizării lui *e* prin labiale, nu este sigură în acele teritorii unde pomenitele fenomene nu au loc". Imediat după aceia autorul arăta că îndoiala este cu privire la graiul din Banat şi cel dela Nord de Mureş.

Lui Tiktin i s'a părut că la aceleaşi concluzii asupra evoluţiei fonetice a sunetelor *š* şi *ž* duce şi examinarea monumentelor noastre literare dela al XVI-lea secol încoace. Ba chiar, pe dos de cum va proceda Philippide, el scotea aceste concluzii mai întîiu din limba textelor (p. 102-104), şi pe urmă, cu ajutorul metodei de care am pomenit (p. 105-107). El spunea (p. 104-105): „Aus den hier aufgeführten litterarischen Zeugnissen haben wir die Erkenntniss geschöpft, dass im älteren Moldauisch *s, j* eben so allgemein palatal wirkten, wie sie heute in dieser Mundart allgemein gutturale Lautmodificationen hervorrufen. Im Walachischen finden wir hingegen beide Wirkungen schon beim Beginn der Litteraturperiode nebeneinander vor, so dass es zweifelhaft bleibt, ob den Lauten *š, j* diese Doppelnatur bei jenen Rumänen, welche *sedet* durch *şáde* reflectieren, von jeher eigen gewesen oder ob, wie im Moldauischen, eine der beiden Sprechweisen auf einer älteren Stufe allein Geltung gehabt habe". Numai pentrucă situaţia pe care o prezintă textele din Muntenia îi apărea neclară, apela Tiktin la metoda, pomenită mai sus, pentru stabilirea cronologiei relative. La p. 107-108, unde el combina rezultatele obţinute pe cele două căi, el plasa fazele *š* şi *ž* ale graiului moldovenesc şi fazele *š* şi *ž* ale dialectului muntenesc în epoca preistorică a limbii romîne (adică în epoca preliterară), — aceasta pe baza faptului că guturalizarea lui *e* precedat de labială şi prefacerea lui *ĕá-e* în *ę́-e*, care, după autor (vezi *Studien*, p. 83), este mai veche decît guturalizarea prin labiale, apar realizate deja în cele mai vechi texte. Cu toate acestea, Tiktin admitea, p. 108-110 şi în special 110, că *š* şi ž nu mai erau muiaţi în Moldova în timpul perioadei literare. Aceasta numai pentru a putea explica formele *šadză, ašadză, vite ască*, etc., care apar şi în Moldova, cu exclude-

rea formelor ca *š'kdză*, etc. El n'a arătat însă dece totuşi fenomenul s'a produs în acest caz în Moldova mai înainte decît în alte cazuri (dece adică, la Moldoveni, guturalizarea s'a manifestat întîiu la *š̊* şi *ž̊* urmaţi de *ěá ă* şi apoi şi la *š̊* şi *ž̊* urmaţi de *ěá-e*) [1]. Dificultăţile teoriei lui T i k t i n ne fac să ne îndoim de exactitatea afirmaţiilor sale cu privire la limba scrisă din epoca veche [2]. P h i l i p p i d e a acceptat teoria lui T i k t i n, dar nu aidoma. Starea pe care ar prezinta-o textele ar fi, după P h i l i p p i d e, următoarea: în secolul al XVII-lea *š* şi *ž* erau muiaţi la Moldoveni şi lipsiţi de muiere la Munteni, iar în secolul al XVIII-lea š şi ž şi-au pierdut muierea la Moldoveni şi au devenit muiaţi complet la Munteni (complet, căci exemple de *š* şi *ž* muiaţi se găsesc la Munteni şi în secolul al XVII-lea. P h i l i p p i d e nu se deosebeşte de T i k t i n decît prin aceia că admite caracterul muiat al lui š şi ž la începutul epocii literare moldoveneşti, şi printr'o ipoteză cu privire la timpurile anterioare fazei Š şi *ž̊* din Moldova şi *š* şi *ž* din Muntenia. T i k t i n admisese că înainte de faza velară din Muntenia (*şăsu, căměaşă*) şi cea palatală din Muntenia (*šesu, căměaşe*), fusese o fază *şesu, căměaşă*, pe care o numea romînească primitivă (Urrumänisch) şi o considera ieşită direct din stările de lucruri latineşti (p. 108). P h i l i p p i d e, luînd în consideraţie că tipul *şadă* [astfel redat de dînsul; de fapt, tipul *şadză*], *slujască*, „există dela cele mai vechi monumente literare în mod constant pînă astăzi în toate provinciile dacoromîneşti" (p. 45), şi că în secolul al XVII-lea textele moldoveneşti prezintă pe *š* şi *ž* muiaţi, a crezut că trebuie să admită şi pentru Moldoveni

---

1) De fapt la p. 108-109 autorul dăduse o explicaţie dispariţiei lui *ě* din *ěá* precedat de Š şi *ž̊* în graiul moldovenesc: după palatale *ěá* devine în romînă *ă*: *ʒěarba* devine *ʒarbă*; deci şi *šěade*, *ěadză* au trebuit să devină *šade*, *šadză*, la care autorul ajunge printr'o fază intermediară, *šya*-. Insă afirmaţiile dela p. 110, — grafiile *aşadză*, *vitejască*, *caşul*, *judecată*, singurele existente în vechea moldovenească (cu excluderea grafiilor *aş'kdză*, *cašul*, etc.), dovedesc că š şi ž nu mai erau acum muiaţi ia Moldoveni —, o anulează. Iar dacă n'ar anula-o, ar rămînea neexplicat dece în cazul lui *š'kde* grupul *šěá* n'a devenit *ša*.

2) Adaug că, la T i k t i n, textele tipărite ale secolului al XVI-lea (Coresi şi Palia dela Orăştie) erau invocate pentru graiul muntenesc, deşi erau considerate ca reprezentînd un graiu din Ardeal.

o fază cu *š* şi *ž* velari, anterioară celei cu *š* şi *ž* muiaţi din această regiune (p. 45). La p. 46 zicea: „š şi ž sînt muiaţi în vechea moldovenească, dupăcum probează vechiul mold. *cămĕáşe*. (Vezi exemple la Tiktin Studien 102). Cu toate acestea deja în vechea mold. *sedeai* sună *şáză*... Dacă înainte de vechiul mold. š muiat nu ar fi fost altul fără muiare şi cu putere de guturalizare, *şádă* ar fi fost posibil numai dela al XVIII secol încoace". Plecînd dela acelaşi fapt care ieşea din comun şi pentru Tiktin, Philippide admitea deci întîiu o guturalizare prin š şi ž pe tot teritoriul romînesc, apoi o muiere pela 1600 a lui š şi ž la Moldoveni, şi însfîrşit, în secolul al XVIII-lea, o muiere a lui š şi ž la Munteni şi o guturalizare a lui š şi ž la Moldoveni. Faptul care îl obliga pe Tiktin să admită că *š* şi *ž* moldoveni, urmaţi de *ĕá-ă*, s'au velarizat mai devreme decît ceilalţi *š* şi *ž* moldoveni, a căpătat la Philippide o altă interpretare, fără ca autorul să ne arate dece nu acceptă pe aceia a lui Tiktin. Noi vom recunoaşte că este imposibil să se admită împreună cu acesta, că, urmaţi de *ĕá-ă*, *š* şi *ž* s'au velarizat mai de vreme decît în celelalte împrejurări: fenomenul de velarizare a trebuit să se producă odată în toate împrejurările. Ne întrebăm însă dacă şi interpretarea lui Philippide este justă, căci în cazul cînd el ar avea dreptate, Moldovenii ar fi suferit de prea multe ori muierea şi velarizarea lui š şi ž.

Concepţia lui Tiktin şi Philippide nu este însă împărtăşită de ceilalţi lingvişti care au discutat fenomenul (numai noi am admis-o în *BIFR*, VI, p. 105-106 şi 112-113). Dacă se admite de toţi că în Moldova a avut loc cîndva, în primele secole ale perioadei literare, o guturalizare a vocalelor *e* şi *i* de către š şi ž precedenţi, nu se admite însă că în Muntenia ar fi fost, înainte de actuala fază cu š şi ž muiaţi, o fază cu š şi ž guturalizanţi. Cazurile de guturalizare din textele munteneşti vechi sînt considerate de aceşti lingvişti ca începuturi ale unei guturalizări, contemporană cu cea moldovenească. Este concepţia lui Densusianu, *Hist.*, II, p. 18-19, 55, 56, 58, 59-60, 61-62, 74, 81, 86 şi 88, şi Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 99-100. Această convingere i-a făcut pe învăţaţii pomeniţi să creadă că fe-

nomenul este paralel cu velarizarea lui *e* şi *i* precedaţi de alte consonante, ba chiar un aspect al ei, şi să trateze fenomenele împreună. Afirmaţiile lui D r ă g a n u vin chiar în contradicţie cu cele spuse de T i k t i n şi P h i l i p p i d e asupra graiului moldovenesc din secolul al XVII-lea. P. 99: „In *Codicele Todorescu* mai aflăm un număr însemnat de cuvinte în cari *e* nu e trecut la *ă*, nici *i* la *î* după consonantele *s, z, ţ, dz, ş, j* şi *t, d*, atît în silabe intonate, cît şi neintonate, deşi această trecere s'a făcut pretutindeni în cărţile tipărite în Moldova în secolul al XVII-lea". R o s e t t i *Rech.*, p. 50 şi 66, *L. r.*, p. 48 şi 54-55 şi *Bull. lingu.*, III, p. 103, a acceptat şi el acest fel de a vedea lucrurile. Noi credem însă că el e greşit. Cele cîteva puncte slabe sau îndoielnice ale concepţiei lui T i k t i n şi P h i l i p p i d e nu sînt de natură să năruiască întreaga concepţie, care dealtfel nici n'a fost combătută de cercetătorii ulteriori. Ce rămîne îndoelnic e numai cronologia absolută a fenomenelor. Şi deoarece fenomenele sînt puse de toţi cercetătorii în perioada literară, — numai prima velarizare pe care Philippide o admitea la Moldoveni ar fi anterioară —, soluţia nu poate veni decît din examinarea textelor.

Inainte însă de a începe această muncă, să combatem o formulare greşită a condiţiilor în care s'a produs guturalizarea lui *e* precedat de š şi ž, — greşită, cel puţin cînd e vorba de graiul din Moldova şi Muntenia —, formulare care se găseşte la unii din lingviştii ce au studiat pînă acum fenomenul. D e n s u s i a n u admitea, *Hist.*, II, p. 18, că fenomenul s'a produs numai dacă în silaba următoare nu era o vocală palatală, şi că forme ca *şez, şes*, în loc de *şăz, şăs*, sînt rezultate ale analogiei, primul cu *şezi*, al doilea cu substantive provenite din participii trecute, în *-es*. El vorbea acolo numai despre prefacerea lui *e* provenit din *ĕ* latinesc şi precedat de š; dar desigur că extindea afirmaţia la orice *e* precedat de š şi ž. O concepţie în parte identică se găseşte la C a n d r e a, *Ps. şch.*, I, p. CXXXIX-CXL, căci acesta crede că diftongul *ĕá*, precedat de š şi ž, „a trecut de timpuriu la *a*, cînd era final sau cînd vocala silabei următoare era *ă* (*a*)", şi că grafii ca *şade* nu redau pronunţia *šade*, ci *šĕade*. Aceşti cercetători au plecat desigur dela stă-

rile de lucruri pe care le relevă textele secolului al XVI-lea, care prezintă velarizarea diftongului *ĕa* numai în condiţiile pomenite de Candrea. Densusianu s'a mai luat, probabil, după velarizarea lui *e* precedat de labiale, care s'a produs numai în condiţiile admise de el pentru velarizarea lui *e* precedat de şuierătoare. Părerea acestor cercetători nu poate fi însă admisă cînd e vorba de graiul moldovean şi cel muntean. Densusianu însuşi va constata la p. 55 excepţii, şi excepţii mai sînt o mulţime altele [1]. Vom căuta să vedem mai jos dacă ei au dreptate cînd e vorba de vreo altă regiune, de exemplu cea ardeleană. Dar fenomenul în discuţie a mai fost formulat şi altfel. Pentru Puşcariu, *Dacor.*, VII, p. 49, această schimbare fonetică, ca şi orice alt fenomen de velarizare, s'ar fi produs mai ales în silabă neaccentuată. Cred că nici această presupunere nu este întemeiată.

In ce priveşte aria fenomenelor, trebuie să spun că, împotriva celor crezute de Tiktin şi Philippide, în Muntenia centrală şi de Vest şi în Oltenia nu avem pretutindeni *ś* şi *ź*, căci în unele localităţi există *šă, šî, žă, žî*, deci şuierătoare cu efect velarizant (vezi de exemplu *ALR*, I, 167, 168, 178, 212, 216, 217, 228, 284, 293 şi 302). Ba şi un alt fapt, nebănuit de cei doi învăţaţi, se mai întîlneşte în multe localităţi muntene şi oltene, altele decît cele despre care am vorbit chiar acum: existenţa în aceiaşi localitate, mai exact: în graiul aceluiaşi individ, a grupurilor *še, ši*, dar *ša, šo, šu* (faptul se poate constata din aceleaşi materiale invocate imediat mai sus; să se compare de exemplu harta 167, 'mătuşă', cu 302, 'aşa', şi 293 'înjunghiu'). Aceasta înseamnă că grupurile fonetice *še, ši, že, ži* nu cuprind în Oltenia şi Muntenia oricînd *ś* şi *ź*, deşi după şuierătoare nu poate urma

1) Philippide admitea, *l. c.*, că „guturalizarea în poziţia *-e* este posterioară guturalizării în poziţia *-ă*. El credea că acest lucru rezultă „din munteneştile *şáde, slujáşte...* faţă de moldoveneştile *şă'de, slujă'şte*". Eu nu văd însă cum poate rezulta din aceste fapte concluzia scoasă de Philippide. Dealtfel a admite că velarizarea în poziţia *-ă* s'a realizat înaintea celeilalte este, la urma urmei, a despărţi fenomenul în două procese distincte şi a formula primul proces aşa cum a formulat Densusianu şi Candrea procesul velarizării prin şuierătoare în întregimea lui.

decît vocală palatală. Ba din hărţile indicate mai sus ar rezulta chiar că *š* şi *ž* caracterizează numai puţine localităţi oltene şi muntene. Localităţile cu *še*, *ši*, dar *ša*, *šo*, *šu* ne prezintă o situaţie în perfectă potrivire cu formularea dată de Candrea velarizării lui *ĕ* din *šea*, *žea*.

Pentru a termina cu discuţiile asupra formulării fenomenului, să spun că în părţile de peste munţi velarizarea nu a ajuns oricînd la vocale velare în adevăratul înţeles al cuvîntului, ci la nişte vocale intermediare între cele palatale şi cele velare, şi pe care Weigand le nota cu ę şi *i* (cu un cerc mic dedesupt), iar *ALR* cu *ĕ*, *ę̆* şi *î* (vezi şi cele spuse de Puşcariu, *Dacor.*, VII, p. 7-9). Philippide crezînd că ę şi *i* (cu un cerc mic dedesupt) nu sînt altceva decît *ă* şi *î* puri, a considerat că peste munţi am avea tot o velarizare perfectă, dar, precum arată cercetările ulterioare, pe nedrept.

Deoarece fenomenele de velarizare pe care le discutăm noi aici, sînt distincte de celelalte velarizări, le şi tratăm noi separat.

§ 41. — Este adevărat că textele din Moldova secolului al XVII-lea prezintă *şe*, *şi*, *je*, *ji*, — Drăganu greşea cînd afirma că lucrurile stau altfel —, dar, contrar celor spuse de Tiktin, afirmaţia e justă şi pentru Muntenia, unde uzul *şă*, *şî*, *jă*, *jî*, este excepţional. Cumcă însă în Moldova pronunţia oamenilor dela ţară era *šă*, *šî*, *žă*, *žî*, ne arată întîiu de toate unele texte care prezintă fenomenul. Existenţa lor fusese mărturisită chiar de Tiktin, p. 103: „In den zahlreichen, von Hâjdeu in Arhiva istorică und Cuvente den bătrâni, von Melchisedek in Cronica Huşilor und Cronica Romanului veröffenklichten Urkunden habe ich die Verbindungen *şâ*, *jâ*, *şî*, *jî* [Tiktin notează pe *ă* prin *â*] kaum 2-3 Mal angetroffen". Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, II, partea I, p. 67, *şx* 'şi' document fără veleat, Aug., 5, Todireni (fixat de editor: prope 7137, Ianuar, 12 = 1629), p. 51: *Băşăni* (de trei ori), doc. fără veleat (după 7127, Iulie, 3 = 1619), p. 161: *sau jăluit*, doc. din 7146, Mart, 27, Iaşi = 1632, p. 162: *Şăndreşti*, doc. fără veleat (după 7146, Mart, 27 = după 1638), p. 174: *Miclăuşăni*, doc. din 7147, Dec., 3, Iaşi = 1638, p. 193: *Prăjăscul*, doc. din 7148, Mart, 11, Iaşi =

1640 (dar la p. 193, în acelaşi document, *Prăjescul*), p. 194 şi 195: *Prăjăscul*, doc. din 7148, Mart, 11. Intr'un document din 1642 (Gaster, I, p. 103) întîlnim *Jъjъia*, *aşъjdirѣ*, alături de *şi* (de mai multe ori), *moşie* şi *Focşѣ* ori *Focъşѣ*. Se pot da exemple de š şi ž (velari) şi din textele jumătăţii a doua a secolului al XVII-lea. Uzul fonetic velar apare şi în documentele slavoromîne din acelaşi timp. Ghibănescu, *o. c.*, I, partea I, p. 195: *Boloşъşt* (dar ceva mai jos, *Băloşeştii*, *Oprişeşt*), doc. 7099, Iaşi = 1590 sau 1591, *ib.*, partea II, p. 92: *Jъrdѣnii*, doc. 7121, Iulie, 22, Iaşi = 1613 (în documente apare de obiceiu *Jeverdѣnii*), p. 122: *Prăjъscul* (dar mai jos, *Prăjescul*), doc. 7127, Mai, 9, Iaşi = 1619, *ib.*, II, partea I, p. 106: *Pleşъşti*, doc. din 7145, Aug., 29, Goeşti = 1635. Este sigur că aceste grafii redau o pronunţie existentă pe acea vreme, şi deoarece ele nu sînt normale pentru limba scrisă a vremii, ele trebuie să fie ale graiului popular. Tiktin, care chiar la începutul cercetării sale (p. 99) făcea distincţie între graiul popular de azi şi limba cultă, trebuia să aibă precauţia de a admite posibilitatea acestui dualism lingvistic şi pentru epoca limbii vechi, şi să dovedească întîiu de toate că limba cărţilor bisericeşti din secolul al XVII-lea (logofătul Istratie şi Dosoftei) şi a lui Cantemir, pe care se întemeia el în cercetarea sa, reprezinta graiul popular. Dacă ar fi avut în vedere şi graiul unor diaci, deci al unor oameni cu mai puţină cultură, şi care, necunoscînd bine limba scrisă, au dat frîu liber formelor dialectale, ar fi ajuns la alte concluzii. Totuşi, în cazul de faţă, concluzia la existenţa unei diferenţieri sociale a vorbirii nu trebuie scoasă atît de repede. Cum trebuie să interpretăm grafiile obişnuite ale secolului al XVII-lea? Vorbiau oamenii culţi ai vremii şi diacii limba poporului, şi deosebirea era numai de scris? Sau ei vorbiau o limbă deosebită de cea a poporului, şi anume aceia pe care o scriau? Cu alte cuvinte: Era numai o tradiţie ortografică? Sau era şi una lingvistică, deosebită de cea a poporului? Aceste întrebări sînt foarte fireşti, cînd luăm în consideraţie că şi astăzi Moldovenii culţi pronunţă de foarte multe ori, sau chiar obişnuit, *şă*, *şî*, *ză*, *zî*, întocmai ca poporul de jos, deşi scriu *şe*, *şi*, *je*, *je*. Velarizarea lui *e* şi *i* de către š şi ž an-

teriori este unul din acele fenomene care pătrund în graiul vorbit al clasei culte (limba conversaţiei, despre care vezi cele spuse mai sus, la *Introducere*) şi care produc o diferenţiere regională în limba noastră de cultură. Inclin pentru ipoteza că şi în secolul al XVII-lea clasa cultă moldovenească pronunţa *šă, šî, žă, žî*, şi că grafiile *şe, şi, je, ji* se explică prin tradiţia ortografică din acel timp. Trebuie să admitem totuşi că măcar din cînd în cînd clasa cultă pronunţa şi *še, ši, že, ži*, întocmai cum e cazul cu clasa cultă moldovenească de azi (limba scrisă influenţează doar asupra limbii vorbite). Aşadar T i k t i'n ar fi trebuit să se gîndească dacă nu cumva grafia secolului al XVII-lea n'ar fi redat nici graiul boierilor şi clerului, şi dacă nu cumva ea el se explica printr'o simplă tradiţie ortografică. Pentru noi este însă clar că în Moldova graiul popular, singurul care poate fi luat în consideraţie cînd e vorba de stabilirea cronologiei schimbărilor fonetice, avea š şi ž velari (cu efect velarizant asupra vocalelor următoare) deja la începutul secolului al XVII-lea.

Pentru *e* din cuvintele de tipul *šéde*, textele din Moldova a acelui secol prezintă š şi ž urmaţi de ѣ sau ѧ. T i k t i n a crezut că şi acest caz trebuie interpretat aşa cum a interpretat el pe ѣ sau ѧ din tipul *l'ѣge*, adică a admis că şi acolo era un ę. Noi am acceptat interpretarea lui T i k t i n pentru Moldova secolului al XVII-lea, cînd era vorba de celelalte cazuri. Dar dacă în limba poporului moldovenesc *e* şi *i* de altădată, precedaţi de š şi ž, sunau în secolul al XVII-lea *ă* şi *î*, se pune problema dacă ѣ sau ѧ precedaţi de š şi ž mai notau nişte ę. Desigur, şi în acest caz, trebuie să admitem o deosebire între graiul poporului şi graiul clasei de sus, şi chiar între graiul scris şi graiul vorbit de clasa cultă. Mai mult decît oricare alte semne, ѣ şi ѧ erau întrebuinţate după š şi ž numai în virtutea tradiţiei ortografice, formată mai înainte, căci pe vremea aceia poporul de jos trebuie să fi pronunţat *ă*, iar clasa de sus *ă̧* (*ă* deschis), deci *šăde, šă̧de*. Totuşi de multe ori, desigur, clasa de sus moldovenească pronunţa *šęde*, cu ę. Pluralitatea valorilor fonetice ale lui ѣ sau ѧ a făcut desigur ca tradiţia grafică să fie urmată cu mai mare grijă, aşa

că, după cît sînt informat, în texte nu apar grafii ca šzde.

O situaţie cu totul deosebită prezintă tipul *şadză*, care apare cu excluderea altor tipuri, de exemplu *şѣdză*, în Moldova acelei vremi. Deşi este evident că o asemenea grafie redă pronunţia populară a vremii, este greu de explicat de-ce în acest caz pronunţia populară a devenit normă în limba scrisă.

Am spus mai înainte că în Muntenia norma ortografică este, ca şi în Moldova, *şe, şi, je, ji*. Se pune problema dacă şi în Muntenia limba scrisă era deosebită de aceia a poporului. In ce priveşte grupurile *şe, şi, je, ji*, desigur, între limba scrisă şi cea a poporului nu era nicio deosebire. Apariţia unor *şă, şî, jă, jî*, care se întîlnesc des şi în Biblia lui Şerban, trebuieşte explicată ori prin tradiţie, ori prin regiunile muntene în care š şi ž erau velari (căci, precum am spus-o, nu e adevărat că toată Oltenia şi Muntenia centrală şi de Vest ar avea *ś* şi *ź*). Prezenţa lui *ś* şi *ź* în Muntenia secolului al XVII-lea este dovedită şi de unele grafii speciale întîlnite în textele de atunci. I. Şiadbei, *Rev. Fil.*, I, p. 278, articolul *Fragmentul Leviticului romînesc dela Belgrad*, relevă în textul Leviticului grafia *vrăjimaşii*, „care ar dovedi articularea muiată a lui *j* în Muntenia", şi atrage atenţia că fenomenul apare şi „într'un document din Vlaşca la începutul secolului XVII (cf. Hasdeu, *Cuvente*, I, p. 153) şi în altele mai nouă". Grafia în discuţie fusese relevată şi mai înainte, de Bărbulescu, care îi dăduse aceiaşi interpretare în *Fonetica*, p. 152. Deoarece însă, precum am încercat să susţin la § 21, Leviticul în discuţie a fost scris la Braşov, el ar dovedi că şi prin Sudul Ardealului erau localităţi cu *ś* şi *ź* la începutul secolului al XVII-lea. Ceiace nu e de mirare, dat fiind că aceste sunete există şi azi acolo, în unele localităţi.

Dar în Muntenia secolului al XVII-lea era o altă tradiţie ortografică decît în Moldova, în ce priveşte tipul *şade*. In acest tip, apare acolo, după *ş* şi *j*, întotdeauna *a*, şi nu ѣ ori ѧ. Această grafie se întîlneşte acolo şi în secolul al XVI-lea, şi continuă în secolul al XVIII-lea. Părînd în contradicţie cu normele generale ale lui *ş* şi *j* din Muntenia şi cu probele că în acel secol š şi ž erau deja muiaţi în Munte-

nia şi în Sudul Transilvaniei, ea pune dificultăţi. Dificultăţi pune şi grafia de tipul *şadză*, care, întocmai ca la Moldoveni, se întîlneşte şi la Munteni, cu excluzivitatea altor grafii. Vom încerca aici explicarea lor. Se ştie că astăzi în dialectul muntean cuvintele în discuţie sună cu *š́* şi *ž́*, adică *š́ade, ž́ază*. Dar grafiile *şade, şază* par să redea nu această pronunţie, ci pe cea cu š velar. Trebuie să admitem că în secolul al XVII-lea cuvintele respective erau pronunţate în Muntenia, de popor, altfel decît azi, şi că această pronunţie a devenit norma limbii scrise? Sau că poporul pronunţa cuvintele în discuţie ca şi azi, şi că grafiile pomenite se explică numai printr'o tradiţie ortografică specială, ce nu acoperia, întocmai ca şi în Moldova, graiul vorbit? Este greu să acceptăm deocamdată una din aceste presupuneri. Cred însă că se poate da cu mai mult succes o altă explicaţie acestor grafii. Vocala implicită, — pentru care vezi *BIFR*, IV, p. 204-211, V, p. 95-96 şi VII-VIII, p. 310-313, este la Munteni, ca şi la Moldoveni, *î*. Cîteva sunete (cele palatale sau muiate) au însă pretutindeni la Romîni, vocala implicită *i*. Dacă la Moldoveni, care au š şi ž velari, vocala implicită a acestor sunete este *î*, la Munteni, al căror š şi ž sînt palatali, vocala implicită a acestor consonante este *i*. Aşadar, dacă pentru un Moldovean š şi *ž* scrişi izolat sînt nişte š şi ž cu timbru de *î*, pentru Munteni š şi ž scrişi izolat sînt nişte š́ şi *ž́* cu timbru de *i*. Pentru a reda pronunţia *š́ade*, un Muntean nu mai are deci nevoe să scrie după š un *ĭ* (sau un ѣ, ѧ, dacă e vorba să exemplificăm cu literele chirilice), ci un simplu *a*, deoarece *ĭ* se cuprinde deja în semnele š şi *ž*. Astfel stau lucrurile astăzi cu Muntenii, care scriu *şade*, deşi pronunţă *š́ade*, şi se pune întrebarea dacă grafia munteană veche, identică cu cea de azi, nu ascunde aceiaşi pronunţare (T i k t i n a scăpat din vedere că la Munteni grafia *şade* a rămas în uz şi în epoca în care el admitea şăierătoare muiate). Pentru un Moldovean, o asemenea grafie însă nu poate reda decît pronunţarea *šade*.[1]). Dea-

1) O explicaţie identică a dat B ă r b u l e s c u. *Fonetica*, p. 149-150, grafiei *ša*, *ža*, din textele slave bisericeşti, vechi sau medii, aceste din urmă de la noi sau de aiurea; numai că la acest cercetător nu apare, cum e uşor de înţeles, expresia vocală implicită, ci el vorbeşte de „*ĭ* care se auzea în pronunţarea palatalei" (p. 152).

ceia grafia *vrăjimaşii*, discutată mai sus, trebuie considerată ca grafia unui Muntean sau Ardelean care, în graiul său de acasă, nu avea *ş̌* şi *ž̌*, şi pronunţa *vrăžmašiĭ* numai prin imitarea altor Munteni sau Ardeleni. Este deci foarte probabil că în secolul al XVII-lea Muntenii culţi pronunţau, ca şi astăzi poporul de jos, *šade*, *šază*, cu *š̌*, şi că ortografia întrebuinţată de ei era tocmai cea potrivită, din punctul lor de vedere, pentru o asemenea pronunţie. Limba literară din Muntenia secolului al XVII-lea nu s'ar fi deosebit deci, din punct de vedere fonetic, de cea a poporului. (Totuşi, şi cu privire la această ipoteză se pot trezi îndoieli, căci, poate, grafia cuvintelor cu *š̌* şi *ž̌* la Munteni a fost hotărîtă, plecîndu-se nu dela vocala implicită a acestor consonante, ci dela aceia pe care o prezintă majoritatea consonantelor, şi şi care este *î*.) Adaug însă că, dacă explicaţia aceasta este justă, grafia la care ajungeau Muntenii ce pronunţau şuierătoarele muiat era identică cu grafia acelor Munteni care pronunţau şuierătoarele velar (căci, precum am spus-o, în Muntenia şi Oltenia există numeroase localităţi cu *mătuše*, dar *šade*). Aşacă grafia *şade* îşi avea sprijin în graiul tuturor Oltenilor şi Muntenilor. Aşadar, textele muntene ale secolului al XVII-lea, spre deosebire de cele moldovene din acelaşi timp, corespund graiului popular. — Faptul că la un popor care pronunţă pe *š* şi ž muiaţi, literele *ş* şi *j*, urmate de *a*, *o* şi *u*, notează în mod normal pronunţiile *ša*, *šo*, *šu*, este încă un argument în sprijinul părerii că în Moldova secolului al XVII-lea *š* şi ž se pronunţau velar, căci altfel ar fi de mirare dece acolo apar grafiile ş'ѣ, şѧ.

Situaţia întîlnită în textele din Moldova şi în Muntenia secolului al XVII-lea se întîlneşte şi în textele romîneşti ale secolului al XVI-lea şi comportă aceleaşi explicaţii. Examinarea stărilor de lucruri moldovene şi muntene din acest timp o vom face luînd în consideraţie şi stările de lucruri de peste munţi, neglijate de T i k t i n. Peste munţi găsim în secolul al XVI-lea tot stările de lucruri de dincoace de munţi: în Banat, Crişana şi Ardealul propriu zis, fără Năsăud, găsim stările de lucruri din Muntenia, în Năsăud şi Maramureş găsim stările de lucruri din Moldova. Totuşi C. v. prezintă stările de lucruri munteneşti, adică

şade. In secolul al XVII-lea stările de lucruri moldovene vor caracteriza şi regiunea ardeleană dela Nord de Mureş, inclusiv Bălgradul. Am susţinut la § 20 că tipul *şade* din textele ardelene nerotacizante ale secolului al XVI-lea (afară de C. T.) se explică prin graiurile populare din Ardeal şi Crişana, care pînă azi prezintă acest tip. Am mai susţinut că acest tip fonetic se găsea şi într'un graiu maramureşean rotacizant, care stă la baza Codicelui voroneţean, (cu *şade*), dar spuneam că acest graiu nu poate fi localizat mai precis, subînţelegînd că în Maramureş aşa ceva este insolit (de fapt astăzi nu există niciun graiu de acest fel în Maramureş). Trebuie să adaug acum că aproape toată Crişana şi o bună parte din Ardealul vecin prezintă grupurile *še, ši, že, ži*, (cu *e* şi *i* puri, sau cu nişte *e* şi *i* care au ceva din timbrul lui *ă* şi *î*), cu excluderea lui *šă, ši, žă, ži*, deşi sînt uzuale *ša, šo, šu, ža, žo, žu* (vezi W e i g a n d, *Jahresbericht*, IV, p. 268, roşiŭ p. 274-275, şea, şi p. 280, şase, şapte, şi VI, p. 19, roşiŭ, p. 23, şea, şi p. 27, şase, şapte, dar mai ales ALR, I, harta 297, 'cosciug', care ne dă pentru regiunea pomenită: *copîrşeu* (cu *e* sau acel *e* cu timbru de *ă*), pe *copîrşaŭă, copîrşaĭe, copîrşęĭe*, (cu ę sau cu un ę cu timbru de *ă*) (singularul şi pluralul în aceiaşi localitate). Ca şi în cazul graiurilor muntene, se constată o situaţie pe care T i k t i n (şi după el, P h i l i p p i d e) n'a considerat-o posibilă, anume prezenţa grupurilor *še, ši, ša, šo, šu*, şi numai a acestor grupuri, (deci cu excluderea grupurilor *šă, ši*), în acelaşi graiu. Aşadar textele ardelene nerotacizante, ale secolului al XVI-lea, redau o pronunţie populară atunci cînd ele prezintă grafii ca *şe, şi, je, ji*. Şi, desigur, la fel stau lucrurile şi cu textele rotacizante (adică maramureşene), deşi azi în Maramureş există grupurile *šă, ši*, etc. (vezi *ALR*, I, hărţile citate; totuşi harta 302, 'aşa', ne prezintă pentru această regiune *ašę*, iar T. P a p a h a g i, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, p. LV, 233-234 şi 237, prezintă şi cazuri de *še, ši, že, ži*). Numai că acolo, alături de *še, ši, ša, šo, šu*, exista şi *šea* sau *šia*, etc. Ne-o dovedeşte faptul că textele prezintă *şadză*, dar *şᵏde*. Cu alte cuvinte velarizarea lui *ĕ* din *ĕa* s'a produs numai în tipul *şadză*, nu şi în tipul *şᵏde*. Mi se pare că nu e o simplă întîmplare

faptul că o mulţime de localităţi din Crişana şi Ardeal (vezi Weigand, *Jahresbericht*, IV, p. 280 şi VI, p. 27, prezintă *šase*, *šasă*, dar *šepts'e*, *šept'e*, *šepk'e*, *şepte*. Situaţia aceasta trebuie să fi fost altădată şi în Maramureş. Se pare deci că vechiul *ĕá*, precedat de *š* şi *ž*, a devenit *a* în unele graiuri rotacizante, numai dacă în silaba următoare nu era un sunet palatal sau muiat (*şasă* prefăcuse mai înainte pe *-e* precedat de *s*, în *ă*). Numai cînd e vorba de aceste regiuni este deci exactă formularea pe care Densusianu şi Candrea o dăduse velarizării, întemeindu-se pe textele secolului al XVI-lea, (şi mai ales pe cele rotacizante), socotite de dînşii ca redînd, din acest punct de vedere, o situaţie populară. Dar argumentul hotărîtor că formularea lor era justă pentru această regiune, nu putea fi adus decît invocînd şi graiurile populare actuale, — a căror situaţie trebuie proiectată în trecut —, ceiace ei n'au făcut. Admiţînd că *ĕa* a devenit *a* numai cînd acest diftong era final sau cînd în silaba următoare era *ă* sau *a*, Candrea era însă în imposibilitate (*o. c.*, I, p. CXXXIX-CXL) de a mai considera ca rezultat al velarizării prefacerea lui *ĕa* în *a*, în cuvinte ca *šade*, în care silaba imediat următoare diftongului avea *e*. Densusianu, *Hist.*, II, p. 56, 61 şi 61-62, a admis în acest caz reducerea la *a* a diftongului, scăpînd din vedere că aceasta era în contradicţie cu formularea pe care o dăduse fenomenului. Se poate însă ca el să-şi fi imaginat această reducere la *a* nu ca o velarizare, ci ca o reducere pe care o cerea consonanta muiată imediat precedentă, — deci *š* —, căci el discută în acelaşi timp (p. 56) şi pe *čare* provenit din *čeare* 'cere', pe care-l consideră într'o situaţie identică. Candrea nu va urma această explicaţie. El va admite (p. CXL) că „această anomalie [tipul *şade* din C. v. în ce priveşte tratarea lui *ea*... *e* e numai aparentă. Grafia cu *a* în loc de ѣ în aceste cuvinte reproduce fără îndoială grafia manuscrisului primitiv. In epoca cînd s'au tradus Faptele Apostolilor *ea* din cuvinte de felul acestora nu începuse încă să evolueze spre *ę*, astfel că traducătorul, avînd să transcrie formele cu *cea*, *jea*, *şea*, le reda uneori prin *ča ja*, *şa*, din cauza asemănării lor în pronunţare (vezi mai sus grafia inversă datorită aceleiaş confuziuni). Copiştii succe-

sivi, găsind formele cu *čare*, *îndulčaste*, *sfrăşaşte*, *deşarte*, *şade*, etc., au putut să influenţeze asupra scrierii şi formele *čară*, *îndulčască*, *munčască*, *sfrăşască*, *deşartă*, *şadză* [am schimbat semnul autorului pentru *dz*], unde *a* era normal (v. mai sus)... Ceeace vine să întărească mai mult aceste hipoteze este faptul că în unele cuvinte în care *a* era originar, găsim adesea vocala transcrisă prin ѣ, ѧ... cînd era precedată de č, *j* sau ş. Astfel în V [= P. v.] : *aşѧ*, *înfrînş'ѣte*, *îngroşѧră-se*, *învrătoşѧră*, *învrătoşѧrĭa*, *învrătoşѧte*, în H : *aşѧ*, *aşѧşi*..., apoi *jѧlĭa* (V CXXXIX, 9)..." Prima ipoteză făcută de Candrea presupune, ca şi cea a lui Densusianu, că în epoca traducerii textelor rotacizante š şi ž erau muiaţi în dialectul maramureşean. A presupune că *ş* din grafia *şade* a C. v. ascunde un *š̑* nu este ceva de neacceptat. Dar în acest caz altă explicaţie mi se pare mai plauzibilă pentru anomalia din C. v.: cea pe care am dat-o mai sus pentru grafia identică munteană (*şa* în loc *şĭa* s'ar explica prin faptul că scribul avea de notat un *š̑*, cu vocala implicită, *i*). In acest caz ar trebui să admitem că în Maramureş existau şi localităţi cu *š̑* şi *ž̑*. Dar aceasta ne-ar obliga să admitem că în C. v. şi grafia *şadză* redă un *š̑adză*, ceiace n'ar fi curios. Totuşi nimic nu ne obligă să preferăm această explicaţie celei date de mine mai sus, că *şade* din C. v. prezintă guturalizarea. Deşi în atîtea localităţi ardelene şi crişene velarizarea prin š s'a produs numai dacă în silaba următoare nu era *e*, *i* şi sunet muiat sau palatal, în Maramureş trebuie să fi fost o regiune în care ea s'a produs şi în acest caz. Dacă C. v. nu prezintă totuşi cazuri de *şă*, *şî*, etc., aceasta se va fi explicînd aşa cum trebuie explicat faptul pentru graiul moldovenesc. Fac în treacăt şi observaţia că nu toate acele cuvinte cu *şѧ*, *jѧ*, în care Candrea vede la origine un *a*, iar nu *ĭa*, au avut într'adevăr *a* : *aşa* presupune un *aşi* + *a*, iar *a înfrîmşa*, *a îngroşa* şi *a învîrtoşa* au avut *a* numai în dialectul muntean, în care, pe vremea derivării lor, š era velar, nu şi în cel rotacizant şi moldovenesc, unde, pe vremea derivării lor, š şi ž erau muiaţi (despre *jale* vom vorbi în § următor).— Aşadar graiul rotacizant, ca şi graiul ardelean nerotacizant, din secolul al al XVI-lea, se dovedeşte a coincide, în ce priveşte fenomenele discutate

în prezentul capitol, cu graiul popular din acelaşi timp. Dacă în secolul al XVII-lea, graiul de tip maramureşean şi năsăudean, cu *škde*, devine limba scrisă a Bălgradului, faptul priveşte numai clasa cultă din Ardeal.

In ce priveşte Banatul, textele secolului al XVI-lea prezintă aceiaşi situaţie ca şi cele din Crişana, Ardealul propriu zis şi Muntenia. Graiul popular actual, din părţile de Nord, prezintă (mai ales) *šă, šî, žă, žî.* Foarte probabil această pronunţie era cea normală şi în secolul al XVI-lea, aşa că ea ar explica eventualele excepţii dela grafiile *şe, şi,* etc.

Philippide vorbise, ca dealtfel şi Tiktin, de un tip moldovenesc sau muntenesc şi în celelalte părţi ale teritoriului romînesc. Cum el trăgea concluzia asupra tipului caracteristic unui dialect din forma cuvîntului *cămaşă*, rezultă că de fapt prin tip moldovenesc Philippide înţelegea faptul că velarizarea prin şuierătare s'a produs după velarizarea labialelor, deci recent, iar prin tip muntenesc înţelegea faptul că velarizarea prin şuierătoare s'a produs înainte de velarizarea prin labiale, deci într'o epocă foarte veche. Dacă astfel stau lucrurile, cred că, în loc de tip moldovenesc sau tip muntenesc, trebuia să vorbească de o guturalizare recentă sau străveche. Aceasta cu atît mai mult cu cît dialectele din Banat şi cel din Crişana, Maramureş şi părţile vecine din Ardeal sînt (sau au fost) cu totul deosebite de dialectele moldovenesc şi muntenesc. Dealtfel chiar în cazul fenomenelor care ne interesează un dialect poate avea numai parţial tipul muntenesc, anume dacă el a produs velarizarea prin š şi ž într'o epocă foarte veche, dar n'a mai muiat în epocă recentă cele două consonante. Aşadar, noi nu vom vorbi, ca Philippide, de un tip moldovenesc şi altul muntenesc, în cazul velarizării prin š şi ž. — Cînd e vorba de Ardeal, Banat, Crişana şi Maramureş, faptele nu ne îngăduie întotdeauna să spunem dacă guturalizarea e recentă, ca la Moldoveni, sau străveche, ca la Munteni. In această privinţă dăm aşadar dreptate lui Philippide, *Orig.*, II, p. 47. Numai prezenţa lui *cămaşă, chimáşă* în Banat, Criş-Mureş şi Someş-Tisa (anume la Bufani, veniţi în secolul al XVII-lea dintr'un teritoriu cu graiu muntean, apoi în loc. 115 şi 140 din Crişana, vezi Weigand,

Jahresb., III, p. 219, şi IV, p. 272), precum şi în textele rotacizante (*cămaşe*, *cămaşa* în P. s.; vezi C a n d r e a, *Ps. sch.*, II, p. 363), ne dovedeşte că, cel puţin în unele graiuri rotacizante, š şi ž aveau într'o epocă mai veche efect velarizant. Dar cum în regiunea Someş-Tisa (cu Oaş), unde se întîlneşte velarizarea lui *e* prin labiale, avem şi *chemẹ̆'şă*, *cămẹ̆'şă*, rezultă că în alte graiuri rotacizante š şi ž într'o epocă veche erau muiaţi. Este foarte probabil că şi tipul *căm'ĭaşə*, *cămĭaşe* din P. s. (vezi *ib.*) trebuie considerat ca moldovenesc, căci limba acestui text prezintă în general velarizarea lui *e* prin labiale (vezi C a n d r e a, *o. c.*, I, p. CXXXI).

Că în Moldova velarizarea prin š şi ž e mai veche decît cele mai vechi texte romîneşti păstrate pînă astăzi, o dovedesc cele cîteva cazuri de velarizare pe care le întîlnim în cuvintele romîneşti din documentele slave moldoveneşti ale veacului al XV-lea (căci norma generală a scrierii acestor cuvinte este tot cea a textelor romîneşti din secolul al XVI-lea şi următoarele, deci *şe*, *şi*, *je*, *ji*, dar *şa*, *şo*, *şu*, *ja*, *jo*, *ju*). Şi că în Ţara Romînească muierea şuierătoarelor este mai veche decît cele mai vechi texte romîneşti păstrate pînă astăzi, o dovedesc cele cîteva cazuri de muiere pe care le întîlnim în documentele slave munteneşti ale veacului al XV-lea. I. B o g d a n, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, p. 152: *Demecuşъscul*, P. P. P a n a i t e s c u, *Documentele Ţării Romîneşti*, I. p. 136 (anul 1424): *J'ьleş[koga]*, p. 286 (a. 1475): *Ceraşeni* şi p. 333 (a. 1483): *Gogoşe* (=*Gogoaşe*) (în documentele slave din Muntenia găs m însă şi forme ca: *Şъrban*, p. 56, a. 1392; *Şьrban*, p. 143, a 1425; *Şărbăneşti*, p. 364, a. 1487-1488; *Jlъţi*, p. 339, a. 1483).

Aşadar, ceiace P h i l i p p i d e considera ca resturi dintr'o stare anterioară fazei muiate a graiului moldovean şi a celor de tip moldovenesc, sînt de fapt fenomenele de guturalizare are au avut loc în regiunea maramureşeană şi unele regiuni ardelene. Nimic nu ne arată că înainte de faza palatală din graiul moldovenesc ar fi fost o fază guturală. Foarte probabil deci că graiurile moldoveneşti au prezintat pe š şi ž palatali dela începutul limbii romîne şi pînă la fenomenul de velarizare, căci altfel Moldova ar fi suferit de prea multe ori velarizări şi pala-

talizări. Ne apare acum ca adevărată afirmaţia lui Tiktin că în graiul moldovenesc caracterul palatal al lui š şi ž n'a supravieţuit începuturilor literare. Numai că aceasta înseamnă că graiul scris moldovenesc din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea nu mai reprezinta, aşa cum credea Tiktin, graiul popular moldovenesc.

§ 42. — Dupăce am stabilit cu texte că fenomenul de velarizare (în anumite condiţii, a lui š şi ž, în Maramureş şi Ardeal, şi în toate condiţiile, în Moldova) este anterior secolului al XV-lea, şi că tot astfel stau lucrurile şi cu muierea aceloraşi sunete în Muntenia, să arătăm că la aceiaşi concluzie ne duc şi celelalte metode de care dispunem pentru a stabili cronologia fenomenelor fonetice. — Deja Tiktin a păşit pe această cale. Dupăce dovedise că fenomenul velarizării lui *e* precedat de labiale s'a produs atît în graiul moldovenesc cît şi în cel muntenesc, în faza mai veche a acestor graiuri, iar nu în cea actuală, el invoca, la p. 107, faptul că velarizarea lui *e* precedat de labiale este un fenomen anterior începuturilor literare, căci el apare în cele mai vechi texte. Din aceste fapte nu putem ajunge însă la concluzii mai precise. La p. 107-108 şi 109-110, Tiktin arăta că velarizarea lui š şi ž la Moldoveni şi palatalizarea lor la Munteni sînt mai noi decît prefacerea lui *ĕá-e* în *é-e*, şi argumentarea a fost acceptată de Philippide, *Orig.*, II, p. 45 şi 46. Noi trebuie să facem precizarea că, pentru Moldova şi Muntenia, nu poate fi vorba atît de posterioritate faţă de *ĕá* > *ę*, cît faţă de *ę'* > *e*, şi că numai în unele regiuni de peste munţi velarizarea s'a aplicat asupra lui *ę'-e*, ceiace a avut ca rezultat *ă,-e* (*şă,de*). Deoarece însă Tiktin şi Philippide credeau că fenomenul *ĕá-e* > *ę'-e* a avut loc pînă în secolul al XVI-lea, iar *ę'-e* > *e'-e* în secolul al XVIII-lea, ei nu puteau trage adevăratele concluzii cu privire la timpul velarizării moldovene a lui š şi ž şi muierii muntene a aceloraşi sunete. Pentru noi, care credem dovedit că *ĕá-e* era prefăcut în *é-e* chiar în secolul al XIV-lea (vezi § 38), nimic nu se opune urcării în timp a velarizării moldovene şi muierii muntene dincolo de secolul al XVI-lea pînă în secolul al XV-lea, decînd avem cele mai vechi cazuri de velarizare sau palatalizare în texte.

In spiritul concepţiei lui Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, şi, desigur, supt influenţa lui, Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 100, făcea şi el consideraţii asupra cronologiei velarizării lui *e* prin š şi ž. Fenomenul, spunea el, „trebue să fi fost şi în „străromînă“, căci se găseşte şi în mr. şi mgl.“ (străromîna era concepută deci ca faza romînei de pînăla despărţirea dialectelor). Dar prezenţa unui fenomen fonetic (din cele pe care negramaticii le-au considerat legi fonetice) în mai multe dialecte ale aceleiaşi limbi, — e vorba de limbi cu dialectele despărţite unele de altele —, nu înseamnă numaidecît că acel fenomen exista pe vremea cînd dialectele acelei limbi nu se despărţise unele de altele. Autorul ar fi trebuit apoi să ne comunice şi data la care punea el despărţirea dialectelor. Dacă acest eveniment este pus de el spre sfîrşitul evului mediu, cum a făcut Puşcariu, *Études*, p. 116-119, trebuie să dăm dreptate autorului, dar numai întrucît e vorba de velarizarea din macedoromînă, meglenoromînă şi graiul muntenesc, sau şi de velarizarea moldovenească, care, dupăcum s'a văzut, e mai recentă (cu privire la velarizarea din Ardeal nu mă pot pronunţa). Părerea lui Drăganu s'ar putea admite şi dacă am pune limita inferioară a romînei primitive ceva mai sus, de exemplu prin secolul al X-lea, cum au făcut atîţia cercetători. Ea nu s'ar putea admite însă dacă am considera romîna primitivă ca romîna din faza ei de formaţie, cum am făcut în *BIFR*, VII-VIII, p. 174-185, unde am mai spus că sfîrşitul acestei faze trebuie pus în secolul al VII-lea. Cel mai plauzibil lucru e că în această vreme limba romînă a avut pretutindeni *š́* şi *ž́*, aşa cum am admis în *BIFR*, VI, p. 106.

Ca să putem urca sigur, în ce priveşte cronologia fenomenului, dincolo de secolul al XV-lea, — cel mai îndepărtat timp asupra căruia ne informează textele —, trebuie să apelăm la elementele de împrumut care au suferit fenomenul, şi anume la cele de origine slavă veche. Examinarea aspectului fonetic actual al unor cuvinte de origine velară, ca mold. *žă'li* şi ard. *žele* (cu ę sau cu un ę spre *ă*), ne duce la concluzia că, pe vremea celei mai vechi influenţe slave, Moldovenii şi o parte din Ardeleni pronunţau şuierătoarele palatal. Lucrul a fost înţeles deja de Tiktin, care, la p.

102, introducea şi acest cuvînt între exemplele cu care argumenta tezele sale, iar la p. 109 susţinea expres că *şa* şi *ja* se redusese în Moldova, în timpuri mai vechi, la *şĕa* şi *jĕa*. El înţelegea deci, — numai că nu insista suficient asupra faptului —, că elementul lexical despre care e vorba suferise în momentul intrării sale în limbă, o acomodare, în ce priveşte partea fonetică, la normele fonetice uzuale pe atunci în dialectul moldovenesc : ž a devenit *ž́*, astfel cum am spus noi clar în *BIFR*, VI, p. 106. Este acesta unul din acele fenomene care se întîmplă oridecîteori există o nepotrivire între normele fonetice ale limbii din care se împrumută şi ale celei care împrumută, şi care au fost numite, de noi pentru aceia fenomene de adaptare bruscă (vezi *BIFR*, II, p. 141-142, şi *Italica*, II, p. 116-119). Philippide care lua şi el în considerare elemente slave, şi chiar cuvîntul discutat aici, a admis fără nicio modificare sau completare cele spuse de Tiktin, deşi s'ar fi impus să atragă atenţia asupra schimbării de acomodare fonetică, suferită de elementul slav în momentul împrumutului. Aceste lucruri n'au fost înţelese însă de Densusianu, care în *Hist.*, II, p. 54, afirma, greşit : „*E* pour *a* dans *jele* PH. CXI, 10 ; CXVIII, 134 montre que *jale* fut modelé sur *jeli, jelui*". Intrucît influenţa slavă veche asupra limbii Dacorominilor s'a exercitat mai ales între secolele al VIII-lea şi al XI-lea, urmează că velarizarea lui *ś* şi *ž́* la Moldoveni nu poate fi mai veche decît secolul al XII-lea. Cum deja am presupus (§ 39) că prefacerea lui *ĕá-e* în *é-e* se explică prin amestecul Moldovenilor cu alte neamuri la migrarea lor din Carpaţi pe teritoriul moldovenesc, şi această schimbare ar putea fi explicată la fel.— Din elementele de origine slavă nu se poate scoate nici o concluzie cu privire la timpul velarizării şi palatalizării muntene : dacă *žalь* a intrat în epoca velară, el a fost acceptat fără nici o schimbare fonetică bruscă ; dacă a intrat în vreuna din fazele muiate, el trebuia să sufere acomodarea fonetică. Dar în toate aceste cazuri evoluţia fonetică ar fi ajuns la aceiaşi fază, cea actuală. Este însă plauzibil că pe vremea influenţei slave *ş* şi *j* munteni erau velari şi că fenomenul de muiere al acestor sunete e în legătură cu schimbarea organelor articulatorii produsă odată

cu venirea atîtor Romîni din Sudul Dunării la sfîrşitul evului mediu. Pe baza probelor de graiu muntenesc pe care le avem pînă astăzi la îndemînă nu se poate spune dacă nu cumva formele cu *ş̌* şi *ž̌* n'au fost aduse în Muntenia de aceşti Romîni. Fapt este că Meglenoromînii prezintă astăzi faza velară (vezi Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 104, 107, 108, 110 şi 113). Dar informaţiile pe care ni le pune la îndemînă acest învăţat sînt numai cu privire la Meglenoromînii care, în evul mediu, au locuit în Munţii Rodope şi au migrat apoi spre Vest, nu şi cu privire la Meglenoromînii din Ţîrnareca, care, după cum am arătat mai sus, la § 34, au locuit din vechi timpuri ale evului mediu în Macedonia. Ce ne face însă să credem că aceste migraţii romîne din Sudul Dunării au adus la Nordul fluviului şuierătoarele muiate, — şi ne gîndim nu numai la cele care au adus la Nord un graiu de tip meglenoromîn, dar şi la cele ale Romînilor din munţii Balcani, care, dupăcît am văzut mai sus, § 34, vorbiau dialectul muntean —, este prezenţa lui *ş̌* şi *ž̌* în unele graiuri bulgare. Tiktin, p. 110-111, spunea : „Dem für das prähistorische Moldauisch nachgewiesenen Phänomen der Mouillirtheit sämtlicher *ș*-Laute der Sprache (c^e, g^e , *ș*, *j*) und der hierauf beruhenden palatalisirenden Wirkung derselben begegnen wir noch heute in jener slavischen Mundart, die einst in der Geschichte des Rumänischen eine so bedeutende Rolle gespielt hat, ich meine im Bulgarischen. Nach Cankoff, Gramm. 4 wird für altbulg. *črŭnŭ* schwarz, *črŭvĭnŭ* roth gegenwärtig entweder *črân*, *črâven* oder, infolge von Umstellung, *čęrn*, *čęrven* gesprochen, also mit *e* für *â*; für den männlichen Suffixartikel *-ât* tritt nach č, š, *ž* *-ęt* ein: *kârpáčęt*, *kóšęt*, *bodéžęt* (das. S. 11); in demselben Werke wird für *u*, *o*, *a* nach č, š, ž stets *ê*, *jo*, *ju* geschrieben: *čês*, *košêra*, *žêba*, *čjolêk*, *čjudo*, *šjuga*, *žjuvak*. *ê*, das sonst den Lautwert des rumänischen *ĕa* hat (das. S. 1), dürfte hier wohl wie ѣ in rumänisch чѣрѫ zu verstehen sein, also die palatine Natur des vorhergehenden Consonanten bezeichnen. Im Ksl. gilt das Gesetz, dass ѣ nach č, š, *ž* zu *a* wird (Leskien, Altbulg. Gramm. § 9), was, ebenso die grundsätzliche Vertretung von *ŭ* durch *ĭ*, nach diesen Consonanten (ibid. § 24), gleichfals aus der weichen Be-

schaffenheit der letzteren zu erklären ist.". [1]) Pentru stările de lucruri din bulgară (veche şi nouă) vezi şi Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 145. Aceste fapte din bulgară nu trebuiesc însă invocate pentru a explica starea cea mai veche a lui *š* şi ž din graiul moldovenesc şi din unele graiuri ardelene, care, fiind şi romînească primitivă (în sensul pe care-l dăm noi acestei expresii) se explică prin substratul trac, ci trebuiesc invocate pentru a explica starea de lucruri cea mai recentă din dialectul muntean, în special prezența lui *ṡ* şi *ż*. [2])

Aşadar mijloacele de care dispunem noi pentru stabilirea cronologiei fenomenelor fonetice ne fac să credem că velarizarea lui š şi ž în Moldova, ca şi palatalizarea acestoraşi sunete în Muntenia este aproximativ contemporană cu întemeierea celor două Principate, şi că în Ardealul dela Nord de Mureş, Crişana, Banat şi Maramureş velarizarea, care e numai în anumite condiții, s'a produs într'o epocă tot atît de veche.

§ 43. — Discuțiile din §§ anterioare au lămurit complet numai originea grafiilor din textele rotacizante: ele redau perfect pronunția pe care voiau s'o reprezinte. N'am lămurit însă cu totul originea grafiilor din Moldova.

Cu privire la graiul literar muntean, am văzut că grafiile de acolo se pot explica prin graiurile muntene şi oltene populare, cu şuierătoarele muiate sau cu *še, ši, ša, šo, šu*. Aceasta însă nu înseamnă numaidecît că graiul literar muntean, în faza sa cea mai veche, trebuie scos numaidecît din aceste graiuri. El ar putea să nu fie altceva decît graiul

1) Desigur, ѣ precedat de ş şi ž se scria în vechea bulgară şi ѧ, din cauză că *ş* şi *ž*, care erau de fapt nişte *ṡ* şi *ż*, implicau pronunția unui *i* consonant, (sunetul implicit), adică a unui sunet foarte apropiat de *ğ* din *ğa*, care trebuie să fi fost împreună cu *ę* (*e* deschis), valoarea fonetică a lui ѣ.

2) O dovadă în sprijinul faptului că şuierătoarele muiate au fost aduse din Sudul Dunării, o constitue şi faptul că *r* muiat muntenesc a fost adus tot de acolo. Astfel, un cuvînt ca munt. *sir'ac* sau *sirğác* 'sărac', se dovedeşte prin păstrarea lui *i*, a fi un împrumut dela Slavi mai recent in limbă, şi deci pare să fi fost împrumutat de Romînii care au stat mai mult în Sudul Dunării. Forma *sirac* imediat înrudită cu cea munteană, se găseşte şi la Meglenoromîni, ceiace întăreşte presupunerea noastră. In Muntenia există şi *sărac*, dar aceasta trebuie considerată ca forma munteană anterioară migrației suddunărene.

literar maramureşean sau chiar, ceiace e şi mai probabil, graiul literar ardelean din Crişana şi Ardealul central, acceptat la Sudul Carpaţilor cu unele modificări. Cu privire la Moldova, graiul literar din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea ne duce către graiul rotacizant sau către cel ardelean nerotacizant din texte ca C. T. şi din textele secolului al XVII-lea, tipărite la Bălgrad, care aveau *ş'kde*, dar *şadză*. Identitatea de grafii între graiul moldovean scris, cel mai vechiu, şi graiul maramureşean scris, tot cel mai vechiu, s'ar putea explica prin aceia că graiul scris maramureşean, ca primul exemplu de limbă scrisă romînească pentru Moldoveni, a fost imitat de aceştia, (mai ales că am admis că boerii moldoveni pronunţau în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, pe š şi ž, velar, ca şi poporul de jos). Aceasta n'ar fi prea greu de admis, date fiind relaţiile clerului şi boerimii moldovene cu oraşul Bistriţa, pînă în secolul al XVII-lea. Se poate însă admite şi altceva: atunci cînd a început a se scrie mai mult romîneşte în Moldova, în secolul al XV-lea sau al XV-lea, graiul clasei aristocratice din Moldova era încă identic cu cel maramureşean, aşacă atunci cînd a început să fie redat prin chirilică, s'a ajuns în mod independent la aceleaşi norme ortografice ca şi în Maramureş. Şi aceasta cu atît mai mult, cu cît graiul acestei aristocraţii a fost desigur susţinut şi de unele graiuri din jumătatea de Nord a Moldovei şi din părţile de peste Prut, graiuri originare din Ardeal şi Maramureş. O examinare a documentelor slavoromîne din Moldova, din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, nu poate aduce o soluţie chestiunii, şi ne lasă tot în domeniul ipotezelor. In documentele slave dela Ştefan cel Mare şi dela Bogdan cel Orb, precum şi din aproape întreg secolul al XVI-lea, numele boierilor Şarpe, din sfatul domnesc, apare scris întotdeauna (sau aproape întotdeauna) *Şarpe*. Vezi I. Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, II, p. 181, 185, 192, 199, 201, 203, 205, 206, 208, 210, 216, 222, 225, 229, 231, 234, 252; M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti dela Ştefan cel Mare*, p. 261, şi *Documentele moldoveneşti dela Bogdan Voevod*, p. 10, 24, 45, 63, 71, 76, 90, 99, 109, 127, 131, 176, 193, 206, 211, 250, 255, 261, 275, 305, 316, 368, 380, 385. 391 şi 406. La 7063 (1555) şi

7089 (1581) (vezi Costăchescu, o, c., p. 41-42, n. 118 şi locurile citate acolo), se întîlneşte tot *şarpe* sau *şa(r)pe*. Deasemenea, numele de sate în *-šeni*, *-ženi* apar în toate documentele slave de pînă la jumătatea secolului al XVI-lea în *-šani*, *-žani*. Cîteva exemple: Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 162 (a. 1424): *Radeşa[n]* (= *Rădăşeni*) — dar tot acolo, *Buciumѣni* —, p. 386 (a. 1434): *Radeşani*; II, p. 148, 149: (a. 1443) *Draguşane*; I. Bogdan, *op. cit.*, I, p. 10: *Leucuşani*, p. 304: *Crъjanii*, p. 342: *Levcuşanii* (cu в care trebuie cetit *ŭ*), p. 396: *Măgdăşanii*; Costăchescu, *Doc. mold. dela Bogdan Voevod*, p. 365: *Lemeşani*. Abia într'un document din 7090 (1581) Ghibănescu, *Surete*, 21, p. 110-111, apare *Cozma Şѣrpѧ* (gen.). Că în aceste cazuri, poporul pronunţa *şărpe* sau *şărpi* şi *-şănĭ*, *-jănĭ*, nu este nicio îndoială. Avem dealtfel şi grafia *şerpe*, Ghibănescu, *Ispisoace şi zapise*, I, partea I, p. 54, doc. din 7028, April 23, Iaşi (= 1520), care redă ori pe vreun š*erpe*, pronunţat de boieri şi cler, ori pe š*ărpe* popular, ba chiar şi aristocratic, cu modificarea fonetică pe care trebuia s'o sufere pentru a fi „literar". S'ar părea deci că pînă spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, în Moldova nu era în uz, în cazul de faţă, nici grafia maramureşeană şi năsăudeană, şi nici o grafie care să redea pronunţia populară, ci o grafie munteană (căci numele de sate în *-şani* şi *-jani* apar şi în documentele muntene din acelaşi timp, — cîteva exemple din Panaitescu, *Documentele Ţării Romîneşti*, I: p. 216: *Găojani*, 1451; p. 232: *Coşani*, 1453; *Pîrşani*, 1490 —, şi sînt şi astăzi corespunzătoare pronunţiei populare de acolo). Lucrul n'ar fi imposibil de admis, dat fiind că principatul moldovean a imitat din multe puncte de vedere pe cel muntean şi a apelat chiar la oameni ai bisericii, din Muntenia (organizatorii vieţii monahale la mînăstirea Neamţ). E drept că *şade* este şi norma unor texte rotacizante (C. v.). Dar pare greu de admis că norma unui singur text rotacizant, deosebită de a celorlalte texte rotacizante, s'ar fi impus aristocraţiei moldovene de pînăla sfîrşitul secolului al XVI-lea. Cel mult s'ar putea admite influenţa textelor ardelene dela Sud de Năsăud şi din Crişana, care, din acest punct de vedere, merg cu textele muntene. Dar, mai probabil, decît o influenţă

munteană şi ardeleană, în cazul nostru s'a petrecut altceva: scrierea *-şani, -jani* reprezintă atît în Muntenia cît şi în Moldova o normă ortografică şi lingvistică slavă, — în cuvinte ca *Buciumѣni, Lэucuşani* se simţea sufixul slav *-ѣne, -ane,* pluralul dela *-ѣninъ, -aninъ* —, şi înlocuirea lor spre sfîrşitul secolului al XVI-lea în Moldova cu *-şѣni, -jѣni* sau *-şѧni, -jѧni,* înseamnă acceptarea normelor grafice maramureşene în momentul în care a început a se scrie mult romîneşte în Moldova supt influenţa textelor rotacizante, ce vor fi fost cunoscute abia atunci (*şarpe,* deşi nu era de origine slavă, ar fi fost scris astfel pe baza analogiei cu celelalte: dacă pronunţia populară *-şăni* este redată prin *-şani,* atunci pronunţia *şărpe* trebuie redată prin *şarpe*). Această ipoteză ar putea părea mai puţin probabilă, din cauză că, dacă s'ar fi scris romîneşte în Moldova mai ales spre sfîrşitul secolului al XVI-lea, normele grafice ar fi fost impuse de textele din Coresi, iar nu de textele manuscrise maramureşene. Deaceia ipoteza noastră ar trebui corectată, admiţîndu-se că influenţa textelor rotacizante a avut loc într'o epocă anterioară. [1]) Dar cu aceasta nu se respinge ipoteza că în-

---

1) Numele *Şendrea* apare scris in documentele slave moldoveneşti *Şandrѣ* (nom.), *Şandri* (gen.). (Atunci cînd documentele ne dau numai forma genitivului, ceiace este dealtfel foarte frecvent, am considerat genitivele în *-i* ca cele care ne interesează pe noi; genitivele în *-a, -o* sau *-ova* le-am considerat ca forme ale lui *Şandru,* nu *Şendrea*). Astfel, *Şandrѣ* apare în I. B o g d a n, *Documentele lui Ştefan cel Mare,* I, p. 224. 269, iar *Şandri,* la p. 249. Doar e sigur că acest cuvînt se pronunţa pe atunci cu şe sau şę, căci el este doar din categoria *şade* (vezi şi cele spuse de noi în *BIFR,* I, p. 166). Aşa dar şi în acest caz norma ortografică se găseşte respectată. Este drept că lui *a* din acest cuvînt i s'ar putea da şi altă explicaţie. In documentele moldoveneşti ale secolului al XV-lea *Şandro* (gen. *Şandra*) apare foarte des. Cum era evident pentru orice grămătic că *Şendrea* e un derivat (de fapt vocativul) dela *Şandru*—acelaşi caz în *Petru, Petre(a), Negru, Negre(a)* —, aceştia erau îndemnaţi a-l scrie cu *a* în loc de *e* sau *ę* (am avea deci o analogie grafică). Ne întrebăm totuşi dacă *Şandro, -a* nu se întrebuinţa şi pentru oameni pe care lumea îi numea şi *Şendrea,* căci într'un document din 1420 (C o s t ă c h e s c u, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare,* I, p. 136) apare *Şendra* (gen.). Aşadar s'ar putea să aibă dreptate C o s t ă c h e s c u, cînd la indicele lucrării, II, p. 878 şi 879 numeşte şi *Şandrea* pe unii din cei pe care de fapt forma genetivului ni-i arată a fi *Şandru.* Cînd a gîndit astfel, C o s t ă c h e s c u s'a întemeiat desigur şi pe grafia *Şѧndrъ* (nom.) (II, p. 609, anul 1395), care e izolată în Moldova,(la 1404 apare *Şandrъ* (nom.), vezi II, p. 625 şi 629). El chiar traducea acest cuvînt prin *Şean-*

locuirea lui *şarpe* cu *ş'ѣrpe* la sfîrşitul secolului al XVI-lea ar dovedi o schimbare de pronunţie in graiul clasei aristocrate moldoveneşti, care, fiind de origine maramureşeană, pînă atunci ar fi pronunţat *şarpe*, ca în unele regiuni maramureşene, şi în cele din urmă ar fi părăsit această pronunţie, pentru una moldovenească de Nord (de fapt de origine ardeleană), *şĕarpe* sau *şęrpe*, sau moldovenească de Sud, *şărpe*, *şărpi*. Ne întrebăm apoi dacă grafia *şarpe* nu reda şi o pronunţie *şęrpe* cu ę pur sau cu un ę care să aibă ceva din timbrul (lui *ă* deschis).

Am admis aşadar că grafiile muntene dela 1600 s'ar explica prin graiul popular muntean şi că cele moldovene dela aceiaşi dată s'ar explica prin graiul maramureşean, şi anume fie ca o influenţă literară, fie ca un rezultat al faptului că aristocraţia moldoveană era de origine maramureşeană. Mai e posibilă însă o altă ipoteză asupra originii acestor grafii. Mă întreb anume dacă nu cumva ele trebuiesc explicate printr'o transpunere a normelor ortografice slave în scrierea romînească, căci limba slavă literară, pe care o foloseau Romînii ca limbă oficială şi bisericească, nu prezinta grupurile grafice šъ, žъ, ci numai grupurile grafice e, ši, že, ži, întocmai ca şi cuvintele romîneşti din documentele slavoromîne şi ca dialectele literare romîneşti în faza lor cea mai veche. Aşadar în Moldova şi în regiunile muntene în care şuierătoarele se pronunţau velar, o aristocraţie şi un cler care ar fi pronunţat şuierătoarele velar, trebuia să noteze grupurile *šă*, *šî*, *žă*, *žî* nu cu šъ, šъi, etc., ci cu *še*, *ši*, etc., chiar numai pentrucă îmbinarea unui š sau ž cu ъ, ъi, nu era ceva obişnuit în grafia limbii slave literare. Dacă, dupăcum s'a dovedit pînă acum, — mă gîndesc la B ă r b u-

---

drea; -ъ, care se explică prin analogie grafică cu *Alexandrъ*, ne arată că avem a face cu *Şandru*. E curios că deşi în Moldova se scrie *Şandrişora*, *Şandrişorova* (ambele, genitive), vezi C o s t ă c h e s c u, *o. c.*, I, p. 61 (a. 1408), p. 73 (a. 1409), etc., se scrie totuşi *Şendrica* (gen.), *ib.*, II, p. 120, 540, 553; *Şendrica*, (nom. şi gen.), p. 273; *Şendrico* (nom.). *Şendrica* (nom.), p. 386; *Şe(n)drica* (gen.), p. 422 (dar şi *Şandricъi* (gen.), p. 300; *Şandrica* (gen.), p. 380). In Moldova se mai scria atunci: *Pojereşti*, *ib.*, p. 179, *Stejerei*, p. 212, şi *Crкje* (= *Cîrjă*), C o s t ă c h e s c u, *Doc. mold. dela Ştefan cel Mare*, p. 194, şi *Brъnduşe* (nom.), B o g d a n, *Doc. lui Ştefan cel Mare*, II, p. 38, cu *-şe* ia loc de *-şă*, ca în textele rotacizante).

l e s c u, *Fonetica*, şi la E. P e t r o v i c i, *De la nasalité en roumain*, p. 86-94, — grafia chirilică romînească este un reflex din toate punctele de vedere al grafiei chirilice slave, atunci desigur *şă*, *şî*, *jă*, *jî* nu apar în textele slavoromîne şi romîneşti de pînă în secolul al XVIII-lea nu numai din cauză că în unele regiuni romîneşti, printre care şi cele ce dăduse prima limbă literară romînească, grupurile fonetice pomenite nu existau, dar şi din cauză că normele ortografice slave erau prezente în mintea celor ce scriau romîneşte sau măcar cuvinte romîneşti. B ă r b u l e s c u, care a studiat toate grafiile chirilice romîneşii de pînăla începutul secolului al XVIII-lea, în legătură cu originea lor slavă, în cazul de faţă n'a avut de spus nimic, şi aceasta, din cauză că el a plecat dela principiul, dealtfel foarte just, că în grafiile romîneşti se ţinea samă de pronunţarea romînească, care era apoi redată prin mijloacele grafice slave. Dar se putea ivi şi cazul ca anumite sunete sau grupuri fonetice romîneşti să nu se găsească în limbile slave cu scriere chirilică care ne-au influenţat pe noi. Aceste sunete sau grupuri de sunete cereau deci o ortografie (în ce priveşte sunetul însuşi sau grupul de sunete) care nu exista în limbile slave cu alfabet chirilic. Se poate admite că în unele din aceste cazuri pronunţia romînească a fost nesocotită pentru a se menţinea normele ortografice slave. Este drept că în textele slave cu chirilică apar şi grafiile š'ѣ, ž'ѣ, šѧ, žѧ, (vezi B ă r b u l e s c u, *op. cit.*, p. 151, 153-154 şi 165), dar se pare că ele sînt mai rare, şi apoi aceste grafii există şi la noi, în textele maramureşene şi moldovene. Normele ortografice în discuţie aici au trebuit să se impună la noi şi din cauză că în unele regiuni romîneşti se pronunţa chiar conform cu aceste norme. Dar aceasta trebuia să se întîmple mai ales din cauză că numărul elementelor slave din limba romînă era destul de impunător. Cînd Romînul a început a scrie romîneşte, el trebuia să păstreze pentru cuvintele de origine slavă din limba sa grafia pe care o aveau ele în slava literară contemporană lui. Dela elementele de origine slavă ale romînei norma ortografică s'a putut apoi extinde şi la celelalte elemente lexicale şi morfologice ale limbii. Totuşi ni se pare că nu trebuie să se apeleze la această explicaţie, deoarece, după

toate probabilităţile, celelalte explicaţii sînt suficiente: graiul aristocraţiei moldovene, originare din Maramureş, avea desigur grupurile *še*, *ši*, etc., cu excluderea grupurilor *šă*, *šî*, etc.; iar dacă s'ar admite că la baza grafiilor moldovene stă scrierea textelor maramureşene, aceste texte explică totul. [1]) Grafia slavă a fost avută în vedere de Romîni desigur numai în cazurile discutate de noi mai înainte (*-şani* în Moldova), şi o probă în sprijinul acestei păreri o constitue faptul că în aceleaşi documente slave moldoveneşti avem normale grafiile de tipul: *Oničani* (Costăchescu, *Doc. mold. dela Bogdan Voevod*, p. 315, 320 şi 325; autorul înşiră la p. 318 şi 320 documentele dela Ştefan cel Mare în care apare aceiaşi grafie), cu *č* urmat imediat de *a*, iar nu de ѣ sau ѧ, adică întocmai ca în limba slavă literară, veche şi medie. (Excepţiile slave la această normă vezi-le în Bărbulescu, *l. c.*). Pare deasemenea să nu fie o simplă întîmplare faptul că textul rotacizant care are excluziv grafia *ša*, *ža*, are normală şi grafia *ča* (lucrul a fost relevat de Bărbulescu, *o. c.*, p. 148).

CAP. IV.

VELARIZAREA LUI *E* ŞI *I* PRECEDAŢI DE *S*, *Z*, *Ţ*, ŞI *DZ*.

§ 44. Formularea, aria şi cronologia fenomenului. — § 45. Concluzii asupra originilor dialectelor literare.

§ 44. — Velarizarea lui *e* şi *i*, accentuaţi şi neaccentuaţi, atunci cînd erau precedaţi de *s*, *z*, *ţ* şi *dz*, adică de spirantele şi africatele sibilante, se întîlneşte astăzi pe tot teritoriul dacoromîn afară de Muntenia şi Sud-Estul Ardealului, şi de puţine localităţi din teritoriul oltean, bănăţean şi cel altădată rotacizant, ba chiar şi din Moldova. (Vezi *ALRM*, I, 40 'mustăţi', 44 'măsea', 55 'ţîţe', 72 'maţe', 144 'ţin', 211 'părinţi', 213 'taţi', 221 'fraţi', 241 'nepoţi', 315

1) O explicaţie analoagă, — influenţa grafiei şi limbii slave literare asupra grafiei şi limbii romîneşti —, s'ar fi putut da şi în cazul palatalizării labialelor, lipsa palatalelor în textele moldovene, ardelene şi muntene s'ar putea explica prin aceea că limba şi grafia slavă a impus formele cu labiale şi grămăticilor romîni. Totuşi o asemenea explicaţie este ultima care ar trebui dată şi deaceia nici n'am dat-o atunci cînd am discutat palatalizarea labialelor.

'braţe'. Philippide, *Orig.*, II, 48-53 şi 62-64, care se întemeia mai ales pe cercetările dialectale ale lui Weigand, afirma că fenomenul „are loc în modul cel mai consecvent în Moldova şi cel mai puţin consecvent în Muntenia" (p. 49-50 şi 63). Se ştie însă că el interpreta vocalele intermediare între *e* şi *ă* (sau *i* şi *î*), pe care Weigand le nota cu ẹ şi *i* [1]), ca nişte *ă* şi *î* deschişi (vezi *Orig.*, I, p. XIII), aşacă el a considerat unele cazuri de velarizare parţială (adică pînă la vocala medie), ca nişte velarizări totale (adică pînăla vocala velară). Vom atrage atenţia asupra faptului că Densusianu formula greşit şi acest fenomen. Intocmai ca în cazul velarizării lui *e* şi *i* precedaţi de š şi ž, el credea că velarizarea prin *s, z, ţ, dz* nu s'a produs decît dacă în silaba următoare nu era o vocală palatală. Pentru velarizarea lui *e* vezi *Hist.*, II, p. 18, unde era vorba numai de velarizarea prin *ţ* şi *dz*, şi unde mai adăuga că „*zeu* et *Dumnezeu* doivent être considérés comme des formes refaites sur le voc. *zee, Dumnezee* et les pl. *zei, Dumnezei*, de même qui *ţes, şez* ne sauraient être que des formes analogiques d'après *ţeşi, şezi*", iar pentru velarizarea lui *i*, vezi p. 24, unde era vorba numai de velarizarea prin *ţ*. Desigur că şi în cazul de faţă Densusianu greşea. Cu privire la cronologia fenomenului de guturalizare prin *ţ* (dar autorul se referea desigur şi la guturalizarea prin *dz*), S. Puşcariu, întemeindu-se pe faptul că fenomenul apare şi în macedoromînă şi meglenoromînă, a susţinut, *Z. Rek. d. Urr.*, (vezi acum *Études*, p. 78), că fenomenul este romînesc primitiv. Deoarece romîna primitivă este pusă de acest învăţat pînă la sfîrşitul evului mediu (vezi *Études*, p. 116-119), urmează că fenomenul poate să fie în limba romînă foarte vechiu. La p. 113 el admitea că fenomenul nostru, întocmai ca şi cel al palatalizării labialelor şi al velarizării lui *e* şi *i* precedaţi de *r*, a fost o inovaţie a Romînilor suddunăreni, şi că dela dînşii s'a răspîndit şi la Nordul Dunării. La p. 118-119 găsim informaţii mai precise asupra timpului în care s'a produs fenomenul şi asupra căilor pe care s'ar fi făcut această migraţie. Pe baza faptului că fenomenul se întîlneşte, — în-

1) *i* cu cerculeţ supt el.

tocmai ca şi cel al palatalizării labialelor şi al velarizării lui *e* şi *i* precedaţi de *r*—, şi în elementele slave, Puşcariu afirma că fenomenul face parte dintre fenomenele romîneşti primitive mai recente, şi că s'a extins în Nordul Dunării pe la Est de Argeş, pe unde s'au răspîndit dealtfel, după dînsul, toate aceste fenomene romîneşti primitive tîrzii. Autorul mai admitea că la Nord de Mureş, în secolul al XVI-lea, fenomenul încă nu se produsese, deoarece el încă nu se propagase pînă acolo. Concepţia aceasta despre originea fenomenului nu poate rezista criticii, întocmai ca şi concepţia autorului despre palatalizarea labialelor, şi anume pentru acelaşi motiv de ordin teoretic (vezi mai sus, § 32): fenomenele fonetice nu migrează decît odată cu oamenii; excepţie avem cînd un graiu prea aberant faţă de celelalte este treptat înlocuit cu alte vecine. Desigur că regiunea rotacizantă a putut împrumuta fenomenul din regiunea Mureşului, căci regiunea rotacizantă era în situaţia de a imita graiurile de mai la Sud, ea fiind prea aberantă faţă de ele şi faţă de dialectele literare din Sud, susţinute de factori mai puternici decît cei care susţineau limba literară rotacizantă. (Şi încă nu trebuie să se uite că în unele părţi ale regiunii altădată rotacizante velarizarea a ajuns la vocalele medii între *ă* şi *e* sau *î* şi *i*, ceiace înseamnă cauze proprii). Dar Romînii dintre Mureş şi Dunăre şi cei din Moldova n'au mai putut imita un fenomen petrecut la Sudul Dunării, deoarece nimic nu făcea ca dialectele dunărene să aibă un prestigiu deosebit (Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Etudes*, p. 114-115, crede că viaţa orăşenească, prezentă în evul mediu în Sudul Dunării, era de natură să dea un asemenea prestigiu graiului romînesc de acolo; dar oraşele acelea nu erau romîneşti, ci slave şi greceşti, şi ele au putut fi în evul mediu numai centrale de expansiune ale unor cuvinte de civilizaţie şi cultură, iar nu şi ale unor schimbări fonetice). Fenomenul fonetic în discuţie a trebuit să se producă în mod independent atît în Nordul cît şi în Sudul Dunării. Aceasta rezultă şi din faptul că tocmai în Muntenia, pe unde s'ar fi extins, după Puşcariu, fenomenul la Nordul Dunării, el se întîlneşte astăzi în cea mai mică măsură. — Că fenomenul este romînesc primitiv, a spus-o şi Drăganu, *Două manuscripte*

vechi, p. 99-100, unde vorbeşte în acelaşi timp şi despre velarizarea prin š, ž şi *t*, *d* (pasajul a fost citat de noi la § 40). Nu ştiu dacă el a acceptat şi celelalte păreri ale lui S. Puşcariu.

Concluzii întemeiate pe fapte, cu privire la cronologia relativă a fenomenului a scos A. Philippide, *Orig.*, II, p. 49: „Din cuvinte ca *însámnă*, *ţáră* > *tĕrra*, *dzádă-zádă* > *taeda*, *zámă* se constată că fenomenul de faţă este mai nou decît cel de sub 27 [= diftongarea în *ĕá* a lui *é* urmat în silaba următoare de *e* şi *ă*]. Contrariu însă de ce se întîmplă la 29 [*e* precedat de *r* devine *ă*] şi 30 [guturalizarea lui *e* prin *š* şi *ž*], fenomenul de faţă este mai nou decît cel de sub 7 [*ĕá-e* > *é-e*] atît la Munteni cît şi la Moldoveni; pentr aceia nu *sáte* > *sĭtis*, *sácetă* > *sĭccitas*, *ţáse* > *tĕxit*, *dzáce-záce* > *dĕcem*, *păzáşte*. Dar din *însámnă*, *ţáră*, *dzádă*, *zámă* faţă cu *să'te*, *să'cetă*, *ţă'să*, *ză'ce*, *pază'şte* se constată că şi aici, ca şi la 29 şi 30, guturalizarea în poziţia *-e* este posterioară guturalizării în poziţia *-ă*. In special fenomenul de faţă este mai nou decît cel de sub 30: pentru aceia cuvinte ca *se* (conjuncţie > *si*, şi pronume), *sĕáră* > *sōra*, *sĕácă* > *sĭcca*, *ţĕáră* > *tĕrra* sînt numeroase dela Praxiul Voroneţ şi Psaltirea şcheiană începînd pînă astăzi (Cu toate acestea deja în Vor. *sămi'nţă* > **sementia*, *săptămi'nă* > *septimana*, *sărácii*, în Şch. *sáră* alături cu *sĕáră*, *ţară* alături cu *ţĕáră*". [1])

Ce rămîne din afirmaţiile lui Philippide e că fenomenul nostru e mai nou decît *ĕá-e* > *é-e* atît la Munteni cît şi la Moldoveni, şi că el e mai nou decît velarizarea prin *š* şi *ž* la Munteni. Nu e însă deloc sigur că el e mai nou decît velarizarea prin *š* şi *ž* la Moldoveni şi la acei Dacoromîni care, din punct de vedere al acestei velarizări prin *š* şi *ž*, merg cu dialectul moldovenesc. Am văzut în capitolul precedent cum se explică lipsa aproape generală, din textele vechi romîneşti, a lui *şă*, *şî*, etc. Dat fiind că cele două velarizări sînt aspecte diferite ale aceleiaşi tendinţe fonetice, a fost posibil ca ele să se fi produs, în graiul moldovenesc, în acelaşi timp. Deoarece fenomenul *ĕá-e* > *é-e* s'a produs cel mai tîr-

1) Nu vedem, ca şi în cazul fenomenului de velarizare discutat în capitolul precedent, cum a putuţ scoate Philippide concluzia că velarizarea în poziţia *-e* este posterioară celei în poziţia *-ă*, vezi mai sus, § 40.

ziu prin veacul al XIV-lea (vezi mai sus, § 38), urmează că fenomenul discutat aici s'a putut produce şi la această dată. Textele ne vor arăta cît de mult putem urca în timp.

Precum se vede, fenomenul discutat aici nu s'a produs într'un mod cu totul paralel fenomenului de velarizare examinat anterior. Dacă în Moldova şi Ardeal a fost, întocmai ca şi în cazul velarizării prin š şi ž, mai întîiu o epocă în care, după *s, z, ţ, dz*, urmau *e, i*, şi apoi o epocă în care urmau *ă, î*, în ce priveşte Muntenia, *e* şi *i* au rămas neschimbaţi, după consonantele în discuţie, tot timpul dela latina populară pînă astăzi. De fapt deosebirile sînt şi mai mari, căci dacă acolo apariţia velarizării însemna (în dialectele muntenesc şi moldovenesc) părăsirea unui stadiu muiat, în cazul de faţă apariţia velarizării (în dialectul moldovenesc) nu înseamnă numaidecît părăsirea unui stadiu muiat, iar lipsa ei (în dialectul muntenesc) nu înseamnă numaidecît prezenţa muierii. Faptul nu trebuie să ne pară curios. Cele două categorii de consonante pot avea o soartă diferită, dupăcum o soartă diferită pot avea chiar *ţ, dz* faţă de *s, z* (să se gîndească cineva la cele petrecute în macedoromînă, unde *ţ* şi *dż* au altă soartă decît *s* şi *z*, vezi Philippide, *Orig.*, II, p. 51-52. Noi concludem aceasta din faptul că, după consonantele în discuţie, puteau urma la Moldoveni, în epoca anterioară velarizării, iar la Munteni, pot urma şi astăzi, vocalele *ă, î, a, o, u* (să se vadă atîtea cuvinte de origină latină care prezintă aceste situaţii fonetice). Aşadar în graiul moldovean *s, z, ţ* şi *dz* nu cereau numaidecît după ei, vocalele *e* şi *i*, în vremea în care *e* şi *i* nu se guturalizaseră. Nu trebuie să judecăm starea de lucruri de atunci după actuala stare de lucruri moldovenească, care se caracterizează tocmai prin aceia că după siflante urmează numai *ă* şi *î*, alături cu *a, o, u*, dar nu şi *e, i* (că fenomenul e imperativ şi astăzi, şi se impune şi neologismelor, a arătat I. Iordan, *Bulletin linguistique*, IV, p. 13, în cadrul unui articol întitulat *Mots savants et mots populaires*; autorul discuta şi velarizarea prin š şi ž). Starea de lucruri de atunci, din dialectul moldovenesc, trebuie judecată după actuala stare de lucruri din dialectul muntenesc. Totuşi siflantele muiate există în unele părţi ale dialectului muntean,

căci numai astfel se pot explica forme ca *mătase*, *tuse*, *bătrîneţe*, *frumuseţe*, etc. (Philippide, *Orig.*, II, p. 50, avea deci dreptate, dar trebuia să facă precizarea că muierea siflatelor nu este ceva general la Munteni). Ele au existat desigur şi în unele părţi ale teritoriului altădată rotacizant, căci numai aşa se explică forme ca *sînge*, *sîmbătă*, *vădzindu* din textele maramureşene, ardelene şi bănăţene ale secolului al XVI-lea. (Vezi Rosetti, *L. r.*, p. 45-46, care însă dă o explicaţie greşită: „Consoanele care au provocat procesul ([*dz*], [*s*] sau [*r*]) sînt articulate în partea anterioară a gurei; dimpotrivă, [*î*] este articulat în partea posterioară a gurei. Sub influenţa lui [*dz*], [*s*], [*r*], [*i*] şi-a modificat articulaţia posterioară şi a trecut la [*î*]". Că nu aceasta e cauza rezultă din faptul că există velarizări prin *s*, *dz*, şi *r*).

Faptul că în dialectul moldovenesc velarizarea prin siflante este şi astăzi imperativă, şi că din acest punct de vedere ea merge cu velarizarea prin š şi ž din acelaşi dialect, ne îndeamnă să credem că în dialectul moldovenesc cele două velarizări au avut loc în acelaşi timp şi că ele se explică în acelaşi fel, adică prin schimbarea bazei de articulaţie, prilejită de amestecul Moldovenilor cu neamurile străine, găsite pe pămîntul moldovenesc atunci cînd Moldovenii s'au aşezat pe acest pămînt.

§ 45. — Textele vechi romîneşti prezintă un amestec de forme palatale şi velarizate. Pentru secolul al XVI-lea să se vadă Densusianu, *Hist.*, II, p. 55 (*ţermure* CT. [Coresi, *Tetraevanghelul*] Matei 28, nu este, cum crede Densusianu acolo, un exemplu curios, căci formularea dată de autor fenomenului e greşită), 58, 68-69, 70-71, 74, 75-76, 80-81, 83, 87, 88-89. Formele velarizate au pătruns în texte în măsură cu mult mai mare decît s'au petrecut lucrurile cu velarizarea prin š şi ž. Este greu de spus dece în acest caz fenomenul a pătruns mai mult în texte şi a devenit cîteodată chiar fenomen normal al limbii culte. Dar odată norma formată, —amestecul formelor velarizate şi nevelarizate—, ea a persistat şi în veacurile următoare. E clar însă că o asemenea normă nu se putea naşte în Moldova secolelor al XV-lea şi al XVI-lea, în care velarizarea era lucru normal la poporul de jos, decît dacă admitem că aristocraţia moldove-

nească avea un graiu deosebit de al poporului. Că într'adevăr această aristocraţie avea un graiu ce nu velarizase pe *e* şi *i* precedaţi de sibilante, rezultă din cuvintele romîneşti pe care le întîlnim în documentele slave moldoveneşti. Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 341 (a. 1437): *Cusѣrъ*, II, p. 131 (a. 1443): *Coposeşti*, *Doc. mold. dela Ştefan cel Mare*, p. 141: *Secarъ*, p. 156: *Dzѣmъ*; Bogdan, *Documentele lui Ştefan cel Mare*, I, p. 292: *Secarъ*, *Grodzѣ*, p. 296; *Secarъ*, (şi p. 297, 302), p. 310: *Budzѣ*, p. 448: *bradzi*, II, p. 53: *Sturdzѣ*, p. 92: *Deokѣţi* (totuşi avem şi *Sь(ca)rъ*, Bogdan, I, p. 374 (a. 1489) şi *sъcъtura*, ib., p. 488 (a. 1491), care trebuesc desigur considerate ca forme populare pătrunse în documentele slave). [1]) Dar neavînd siguranţa că graiul literar moldovean îşi are originea în graiul aristocraţiei moldoveneşti, de origine maramureşeană, nu putem exclude nici ipoteza că graiul literar din Moldova a fost împrumutat, ca graiu literar, din altă parte. Fără aceste două ipoteze, cazurile în care fenomenul nu apare în texte, ar rămînea neexplicate. De unde ar trebui adus atunci graiul aristocraţiei moldovene din secolele al XVI-lea şi al XVI-lea sau graiul literar moldovenesc din secolul al XVI-

1) Că graiul aristocraţiei moldovene din secolul al XV-lea era deosebit de graiul moldovenesc popular şi că dimpotrivă el mergea cu graiul maramureşean şi cu alte graiuri de peste munţi, rezultă şi din alte fapte relevate de documentele vremii. Bogdan, *Doc. lui Ştefan cel Mare*, p. 390 (a. 1490): *Urita* (= *Urîta*), II, p. 202 (a. 1502): *Uriti* (dat.) (numele nepoatei unui boier, ea însăşi proprietară), care nu prezintă velarizarea lui *i* precedat de *r*, întocmai ca în unele graiuri altădată rotacizante, printre care şi cel maramureşean. Că textele rotacizante au fost cunoscute în Moldova cel mai tîrziu la mijlocul secolului al XVI-lea o dovedeşte faptul că într'un document scris în slavă, din 7062 (1554), Decembrie 21, apare рръчилѣни (nume de sat, astăzi Răciuleni lîngă Baia), vezi Costăchescu, *Doc. mold. dela Bogdan Voevod*, p. 332 şi locurile citate acolo (pentru informaţii asupra satului vezi *ibid.*, p. 330). E drept că nu dispunem de documentul original, ci de o copie, dar desigur copistul a păstrat ortografia cu рр a originalului. Se ştie că рр este modul de scriere în P. H. al lui *r* lung sau intens, care exista în dialectul rotacizant, şi care în celelalte texte rotacizante (şi chiar în P. H.) se nota cu ̃ (vezi Densusianu, *Hist.*, II, p. 121-122, care relevă grafia рр în P. H. şi P. O., şi Candrea, o. c., p. XLIX şi CLXIV-CLXV). Deoarece, după cum a dovedit Candrea, p. XCIII-XCIV, P. H. nu e copie şi a fost tradusă pela 1500-1520, urmează că grafia рр este o normă mai tîrzie a textelor rotacizante.

lea? Singură Muntenia (cu părţi din Sud-Estul Ardealului) prezintă astăzi situaţia fonetică din cele mai vechi texte moldoveneşti, ca şi din toate celelalte texte romîneştı din secolul al XVI-lea. Totuşi limba literară cea mai veche din Moldova, ca şi cea din Ardeal, nu poate fi scoasă din această regiune. Trebuie să admitem că altădată Maramureşul, unde a apărut cea dintîiu limbă scrisă romînească, nu velarizase în secolul al XV-lea pe *e* şi *i* precedaţi de sifiante, că acest graiu a devenit literar şi că el a fost dus de întemeietorii Moldovei şi la răsăritul Carpaţilor, unde el a devenit limba aristocraţiei moldovene. Faptul că limba literară veche din Muntenia prezintă şi ea un amestec de forme velarizate cu forme nevelarizate nu trebuie să pară curios. El se poate explica chiar prin aceia că în Muntenia s'a produs în oarecare măsură şi velarizarea, dar şi prin influenţa textelor rotacizante, iar mai tîrziu, ardelene şi moldovene. Se înşela deci D e n s u s i a n u, care, dupăce constata, într'un curs universitar despre limba secolului al XVII-lea, că în Biblia dela 1688 apare foarte des *Dumnezău*, *dumnezăiesc*, „cu *ă* în loc de *e*“, şi că în aceiaşi carte „forma aşa de caracteristică pentru graiul muntenesc, *seară*, apare mai des cu fonetismul *sară*, ca în Moldova şi în alte regiuni“, spunea că explicaţia acestor forme nu este uşor de dat (el se gîndea la preferinţele unora dintre traducători, dar şi la culegători şi mai lua în considerare şi exemple ca *deşărt, şădea*). Cînd luăm în considerare că acest amestec se găseşte şi la C o r e s i (exemple se pot găsi chiar în *Hist.*, II, *l. c.*) şi că deci el devenise oarecum tradiţional, normal în Ţara Romînească, explicaţia apare şi mai evidentă. Mai curios ar putea să apară faptul că în unele scrieri ale lui D o s o f t e i, *e* şi *i* sînt păstraţi intacţi după *s* şi *z*, dar sînt velarizaţi în mod regulat după *ţ* şi *dz* (de pildă *Psaltirea în versuri*). Cred că D o s o f t e i a acceptat fonetismul moldovenesc numai după *ţ* şi *dz*, iar nu şi după *s* şi *z*, numai pentrucă s'a condus după stările de lucruri din dialectul macedoromîn, desigur cunoscut lui (că învăţatul mitropolit cunoştea acest dialect a susţinut convingător D. G ă z d a r u, *Arhiva*, XXXIV (1927), p. 122-149; vezi şi aici mai sus, § 24).

O discuţie specială merită cazul de velarizare a lui *ĕ* din *ĕá-e* sau ę din ę'-e în cuvinte ca *săcere, săte, dzăce,* etc. Aceste cuvinte sînt scrise în primele secole ale dialectelor literare romîneşti cu ѣ: *sѣcere, sѣte, dzѣce,* etc. Dar această grafie nu acopere, cel puţin în Moldova şi Muntenia, pronunţia populară, care era *secere, săcere.* Pentru Moldova se poate admite că avem a face cu forme impuse de aristocraţia de origine maramureşeană. Se poate însă admite, — şi această explicaţie este valabilă şi pentru Muntenia —, că avem a face cu tradiţii grafice, impuse de prima limbă literară romînească, cea maramureşeană, sau chiar de un graiu literar ardelean.

CAP. V.

APARIŢIA VERBELOR CU -*T*, -*D*, -*N* ŞI -*R*.

§ 46. Formularea şi numirea fenomenului.—§§ 47-48. Cronologia apariţiei verbelor cu -*t* şi -*d*.— § 49. Cronologia apariţiei verbelor cu -*n*. — § 50. Cronologia apariţiei verbelor cu -*r*.— § 51. Concluzii asupra originilor dialectelor literare romîneşti.

§ 46.—Există astăzi în limba romînă, la conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a, un număr de verbe al căror radical se termină la unele forme verbale în -*t*, -*d*, -*n* şi -*r*, iar la altele în -*ţ*, -*z*, -*ĭ* şi -*rĭ*: *pot-poţĭ, scot-scoţĭ, simt-simţĭ, şed-şezĭ, cred-crezĭ, aud-auzĭ, ţin-ţiĭ, pun-puĭ, vin-viĭ, par-parĭ* sau *paĭ, cer-cerĭ* sau *ceĭ, sar-sarĭ* sau *saĭ* şi *moriŭ* (*morĭ*)-*moare.* Avem a face cu nişte alternanţe consonantice ale radicalului verbal în partea lui finală, cum se găsesc atîtea în limba romînă şi într'o mulţime de limbi. Şcoala lingvistică din Praga ar vorbi în cazul de faţă de morfoneme. Terminul nu mi se pare potrivit. Alternanţele verbale în discuţie n'au fost însă în toate timpurile limbii romîne supt forma pe care o au astăzi în limba cultă romînească. Formele cu -*ţ*, -*dz* (sau -*z*) şi -*ĭ* erau în limba veche mai numeroase decît astăzi. Toate dialectele literare romîneşti în epoca lor veche, şi chiar în epoca nouă, se caracterizează prin prezenţa la aceste verbe a radicalului terminat în -*ţ*, -*dz* şi -*ĭ* (sau chiar -*ń*) la persoana I-a şi a II-a sing. dela prezentul indicativului şi la persoana I-a, a II-a, a III-a sing. şi a III-a pl. dela

cel al conjunctivului şi la gerundiu, cu excluderea radicalelor în *-t*, *-d*, *-n* şi *-r*, care sînt foarte rare. Pentru secolul al XVI-lea să se vadă O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 204, 205-207, 210, 211-213 şi 238. Pentru secolul al XVII-lea, vezi de exemplu C. Lacea, *Jahresb.*, V, p. 77-78. In acest secol numai dialectul literar bănăţean face excepţie, precum s'a spus la § 22, şi încă numai spre sfîrşitul secolului. Astăzi, pe o mare parte a teritoriului dacorominesc, cîteodată pe cea mai mare parte a sa, nu avem la verbele în chestiune, la modurile, timpurile şi persoanele amintite, decît radicale în *-t*, *-d*, *-n* şi *-r*, care sînt cele mai frecvente şi mai de recomandat şi în limba literară (de cultură). Radicalul în *-ţ*, *-dz* (sau *-z*) şi *-ĭ* n'a rămas decît la persoana a II-a sing. dela prezentul indicativului şi cel al conjunctivului, şi la gerundiu. Formele verbale care prezintă un radical terminat în *-ţ*, *-dz* (sau *-z*) şi *-ĭ* (sau *-ń*) şi *-rĭ* au fost numite de S. Puşcariu şi de şcoala sa (mă refer mai ales la Leca Morariu) forme iotacizate (s'a vorbit şi de verbe iotacizate), iar celelalte au fost numite de aceiaşi, neiotacizate; pentru motive pe care le vom vedea mai departe, noi nu putem accepta această terminologie. Pentru a scurta vorba, noi vom vorbi de verbe cu *-t*, *-d*, *-n* şi *-r* sau cu *-ţ*, *-dz* (sau *-z*), *-ĭ* (sau *ń*) şi *-rĭ(ŭ)*. Problemele pe care le pun ele au fost văzute pînă acum de lingvişti, care au şi căutat şi chiar reuşit să le soluţioneze, dar care au făcut şi unele mari greşeli, şi n'au spus tot ce trebuia spus. Noi vom examina mai întîiu apariţia formelor verbale cu *-t* şi *-d*, apoi a celor cu *-n*, şi însfîrşit, apariţia formelor verbale cu *-r*, deoarece, pe lîngă probleme comune, cele trei grupe pun şi probleme proprii.

§ 47. — Se ştia deja de pe urma cercetărilor lui Weigand, — şi lucrurile au fost confirmate acum de *ALR* —, că în Muntenia, Vîlcea, Romanaţi şi Sudul Ardealului, precum şi cîteva localităţi din Munţii Apuseni, există în graiul popular de astăzi verbe cu *-ţ* şi *-z* (sau *-dz*) în radicalul formelor verbale amintite, pe cînd în restul Olteniei, Banat, restul teritoriului ardelean şi Moldova, avem forme cu *-t* şi *-d*. Vezi *ALRM*, I, hărţile 111 (eu văd), 112 (să nu vadă), 114 (eu aud), 119 (eu rîd), 133 (mă tund), 142 (eu simt). Norma în

secolul al XVI-lea şi al XVII-lea o alcătuiesc şi pentru aceste ultime regiuni, adică şi în textele rotacizante, moldovene, ardelene, bănăţene şi oltene, formele cu *-ţ* şi *-dz*, care, dacă-s identice, — lăsînd la o parte bineînţeles deosebirile fonetice dela dialect la dialect —, cu cele munteneşti actuale, sînt deosebite de ceiace găsim azi în regiunile pomenite (pentru secolul al XVI-lea, vezi O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 205, 206, 207, 211-212 şi 238). Deoarece fapte lingvistice şi de altă natură ne-au arătat că textele din aceste regiuni nu sînt copii de pe cărţile munteneşti ale lui Coresi sau de pe manuscrisele folosite de Coresi, urmează că într'o fază mai veche a limbii romîne, aceia în care s'a scris prima oară romîneşte, sau aceia în care clasa aristocratică în al cărei graiu s'a scris întîia oară romîneşte s'a despărţit de popor, situaţia era alta decît cea actuală; ceiace astăzi se observă numai în Muntenia şi părţile vecine din Ardeal se întîlnia atunci şi în alte regiuni, şi deci situaţia actuală este posterioară începutului literaturii romîneşti sau momentului în care clasa aristocratică în al cărei graiu s'a scris întîia oară romîneşte, s'a despărţit de popor. Dat fiind că cele mai multe verbe cu *-ţ* şi *-dz* (sau *-z*) din textele vechi prezintă aceste sunete în urma evoluţiei fonetice normale a formelor latineşti *sedeo, audio*, etc., ne putem chiar întreba dacă în timpurile preliterare ale limbii romîne şi în acea vreme în care s'a scris întîia oară romîneşte sau în care s'a separat de popor clasa aristocratică în al cărei graiu s'a scris întîia oară romîneşte, nu cumva formele verbale cu radicalul în *-ţ* şi *-dz* (sau *-z*) erau singurele întrebuinţate pe tot teritoriul dacoromînesc.

Astăzi nu e niciun lingvist care să nu fie sigur că formele ca *şedzu, audzu* vin direct din *sedeo* şi *audio*, dar pe vremuri Weigand a susţinut (*Jahresb.*, II, p. 240) că formele acestea sînt mai noi decît *şedu* şi *aŭdu*, şi anume provenite prin analogie cu pers. a II-a sing., unde *-dz* sau *-z* a fost oricînd prezent. Concepţia lui Weigand a fost combătută convingător de S. Puşcariu, în *Z. Rek. d. Urr.* (vezi acum *Études*, p. 69-72), care însă crede (p. 70),— greşit —, că *n* + *i* (< -ī, *-es*, *-is*) nu s'a alterat în romîneşte şi că deci la verbele în *-n* apariţia unor forme ca *spuiu*, pe baza formelor de pers. a II-a sing., era im-

posibilă. Dar şi Puşcariu face, în ce priveşte cronologia fenomenului, ipoteze care sînt foarte puţin probabile şi care par să fie, după cît putem noi judeca, greşeli. Weigand se întemeia, atunci cînd susţinea că formele cu *-t* şi *-d* au fost singurele răspîndite în primele timpuri ale limbii romîne, pe prezenţa acestor forme în toate cele patru dialecte. Acestui învăţat i se părea că metoda comparativă, just aplicată, trebuie să ducă la concluzia că în graiul de dinainte de despărţirea dialectelor, adică în ceiace el numea limba romînă primitivă, au existat numai formele cu *-t* şi *-d*. Puşcariu admitea că în această afirmaţie este ceva adevărat, prezenţa fenomenului în toate dialectele neputîndu-se explica în mod independent, dar deoarece el constatase în trei dialecte şi prezenţa formelor etimologice, el trăgea concluzia că fiecare dialect a avut, înainte de despărţirea lor unul de altul, şi aceste forme verbale (vezi *Études*, p. 71-73). Să dăm cîteva citate. P. 71-72: „*Aud* remonte au roumain primitif, car il n'est pas admissible que cette forme se soit constituée d'elle même dans chacun des dialectes après leur séparation, du moins de telle sorte que cette innovation donne partout exactement le même résultat". P. 72-73 „à coté de la forme ancienne et régulière *auz*, qui est aujourd'hui encore conservée dans certains dialectes et qui jadis était beaucoup plus répandue, une autre, nouvelle et analogique, *aud*, apparut dès l'ancien roumain. Elle empiéta de plus en plus sur l'ancienne forme, mais n'avait point réussi à l'éliminer lorsque le roumain primitif se partagea dans les dialectes actuels. La lutte continua dans chaque parler, et le résultat fut une victoire totale ou presque totale de *aud* sur *auz* en aromain, en mégléno-roumain et en istro-roumain, tandis que en daco-roumain les veilles formes eurent la vie plus dure". Precum se vede, fenomenul e unul din acelea pe care Puşcariu îşi întemeiază teoria sa că limba romînă primitivă, — concepută întocmai ca şi de Weigand, ca limba romînă de pînă la separarea celor patru grupuri de Romîni —, avea dialecte. Dar lămuririle acestea nu erau suficiente. La p. 113-116 el aducea precizările pe care le credea necesare cu privire la acest fenomen şi în general la toate fenomenele care, după dînsul, dovedeau că romîna primitivă avea dia-

lecte. El admitea, ca şi în cazul palatalizării labialelor, că fenomenul şi-a avut originea într'un singur punct al limbii romîne primitive, — am putea spune: în una din ariile lingvistice care, mai tîrziu, la separarea lor una de alta, vor deveni dialecte —, şi că de acolo se va răspîndi prin imitaţie şi la celelalte arii. Invăţatul clujean admitea, ca şi în cazul fenomenelor de palatalizare a labialelor şi a tuturor fenomenelor discutate de el în *Z. Rek. d. Urr.*, că inovaţia s'a născut la Sud, unde formele cu *-t* şi *-d* sînt astăzi exclusiv întrebuinţate, şi că de acolo s'a răspîndit la Nord. P. 114: „*aud* pour *auz* paraît être venu du sud-ouest au nord et au nord-est; en tout cas, il a fait de très grands progrès dans l'est du teritoire daco-roumain, en Moldavie, depuis le XVII-ème siècle". Apariţia acestui fenomen şi a atîtor altora la Sudul Dunării era pusă de el în legătură cu viaţa superioară pe care o duceau Romînii din Sudul Dunării în comparaţie cu cei dela Nord: o viaţă orăşănească şi cu oarecare organizaţie socială superioară. Deoarece însă, spre deosebire de celelalte fenomene luate de el în consideraţie, şi chiar spre deosebire şi de palatalizarea labialelor, fenomenul de faţă, lipseşte tocmai în regiunea Munteniei, unde celelalte sînt prezente, şi se găseşte în Banat şi în Nordul teritoriului dacoromîn, unde în secolul al XVI-lea celelalte erau absente, el admitea (p. 115) că inovaţiile suddunărene au pătruns la Nord în timpuri diferite şi prin locuri diferite şi că fenomenul nostru s'a răspîndit pe la Vest de Olt. El prezinta aceasta ca o consecinţă a faptului că centrele vieţii romîneşti din Sudul Dunării s'au schimbat cu vremea. Invăţatul nostru admitea totuşi că în secolele al XV-lea şi al XVI-lea fenomenul nu exista la Nord de Mureş (p. 115-116), care, după dînsul, alcătuia pe vremea aceia o graniţă dialectală mai importantă decît Dunărea, inovaţiile venite din Sudul fluviului, oprindu-se la Mureş. Cînd el spunea, p. 116: „les innovations *k'ept*, *aud*, même si elles n'avaient pas pénétré partout, existaient toutes deux dans certaines régions méridionales du daco-roumain", înţelegea desigur că în Oltenia, în Banat şi în Ardeal, la Sud de Mureş, aveam forma *aud*, existentă acolo încă de pe vremea cînd dialectele nu se separase. Răspîndirea la Nord de Mureş s'ar fi

făcut aşadar, concludem noi, cel mai devreme în secolul al XVI-lea, cînd, după P u ş c a r i u, ea apare cîteodată şi în texte, (vezi aici, mai jos). La p. 118-119 P u ş c a r i u, stabilea chiar cronologia relativă a acestui fenomen faţă cu alte fenomene romîneşti primitive. Dupăce susţinea că celelalte fenomene în discuţie, printre care şi palatalizarea labialelor, s'au produs după influenţa slavă, şi că ele au pătruns tîrziu în dialectul dacoromîn, „cînd comunicaţiile pierduse din intensitatea lor", continua, p. 118-119: „Les points de passage ne furent pas les mêmes pour tous, comme nous l'avons montré § 13: *aud* pour *auz*, qui est de l'ouest de l'Olt, avait dû parvenir au nord avant la palatalisation des labiales, qui nettement est attestée tard, et dont le point de passage, situé à l'est de l'Argeş, prouve d'ailleurs la date récente; dans cette région en effet, il n'y eut qu'assez tard une population roumaine". Deoarece, după P u ş c a r i u, (vezi *Études*, p. 116-119, şi *Limba romînă*, I, p. 255-256), dialectul dacoromîn n'a mai avut relaţii cu cele din Sudul Dunării dintr'un moment care e cu cîteva secole posterior anului 1000, fenomenul în discuţie aici, ar trebui considerat anterior acestui an. Vezi acum despre fenomenul în discuţie şi cele spuse în *Limba romînă*, I, p. 249.

Impotriva unor afirmaţii ale lui P u ş c a r i u s'a ridicat întîiu I. B ă r b u l e s c u, *Arhiva*, XXIX (1922) nr. 2, acum în *Individualitatea limbii romîne*, p. 516-518. Plecînd dela faptul relevat de G. P a s c u, *Arhiva*, XXVIII (1921), nr. 1, p. 65, că la Miron C o s t i n există, pe lîngă forme cu *-dz*, şi forme cu *-d*, ca *răspund*, şi că o asemenea alternare avem şi în C. v., autorul afirma că formele cu *-dz* au dispărut în graiul moldovenesc numai după secolul al XVII-lea, şi că în vremurile anterioare cele două serii existau împreună. Deoarece forma cu *-d* se dovedea a fi caracterizat un dialect, — cel moldovenesc —, cu excluzivitatea formei în *-dz*, numai de puţină vreme, B ă r b u l e s c u se simţea în drept să admită că în trecut şi în celelalte dialecte s'au putut petrece lucrurile la fel, şi el înclina mai ales spre această părere, căci, precum arătaseră W e i g a n d şi P u ş c a r i u, şi macedoromîna are *sămţu*. El mai adăuga (p. 517): „faptul că găsim şi în alte limbi romanice pe lat. *d* manifestat şi

ca *d* (s. ex. ital. *credenza*, friulan *credintse*) şi ca *z* (s. ex. vechi provensal *crezensa*) arată mai curînd: că străromîna a moştenit din latina populară şi a avut, deodată în întreg teritoriul ei, dubletul cu *d* şi *z*. Aşa că, atunci cînd, prin pătrunderea Slavilor în străromîna, aceasta s'a desfăcut în cele 4 dialecte, fiecare din dialecte a rămas cu aceste dublete în sine" (autorul admitea, p. 518, că Muntenia a păstrat dubletele pînă azi). — Ce trebuie să arătăm din capul locului că e greşit în această teorie, e faptul că it. *credenza*, friul. *credintse* şi v. prov. *crezensa*, ar dovedi prezenţa în latina populară a unor forme verbale cu *d* şi *dz*. Cuvîntul latinesc popular dela baza acestora a sunat pe tot teritoriul latinesc popular *credenţa*, şi dacă *d* se găseşte transformat în vechea provensală ca *z*, aceasta se explică printr'o prefacere fonetică proprie provensalei. Apoi, dacă Bărbulescu, admiţînd că fiecare dialect avea şi forme cu *-dz* şi forme cu *d*, înţelegea să spună că aceste forme existau chiar în aceiaşi localitate şi la acelaşi individ, el greşea deasemenea. Cele două forme trebuiau să se găsească numai în regiuni deosebite.

O. Densusianu, *Hist.*, II, *loc. cit.*, n'a luat poziţie faţă de concepţia lui Puşcariu. Asupra apariţiei formelor cu *-t* şi *-d*, el nu se opreşte de loc. P. 205: „La I-re pers. sg. de *şedea, vedea*, se termine toujours par (*d*)*z* et non *d*, introduit par analogie". P. 207: „La I-re sg. de *auzi* conserve toujours la consonne du radical, la forme analogique *aud* n'étant jamais employée".

Nici A. Philippide nu a luat atitudine în mod special faţă de felul cum concepe Puşcariu apariţia formelor verbale cu *-t* şi *-d* în limba romînă, dar el făcînd în *Orig.*, II, p. 235, o critică a concepţiei lui S. Puşcariu despre romîna primitivă, a luat în mod fatal atitudine şi faţă de felul cum concepe Puşcariu apariţia acestor forme. El susţinea acolo apariţia tîrzie şi în mod independent a fenomenelor lingvistice pe care Puşcariu le considera romîneşti primitive (vezi despre asta şi cele spuse de noi în *BIFR.*, VII-VIII, p. 171-173 şi 174-177, în articolul *Noţiunea de romînă primitivă*). In cazul apariţiei formelor verbale în *-t* şi *-d*, care în secolul al XVI-lea nu alcătuiau norma lin-

gvistică în niciunul din teritoriile dacoromîne, cel puţin în graiul oamenilor culţi, noi trebuie să admitem, pentru moment, ca foarte plauzibilă o asemenea teorie, mai ales că avem a face, dupăcum recunoaşte Puşcariu şi o spune şi Densusianu, cu nişte fenomene de analogie. In mai multe rînduri (vezi *Linguistique historique et linguistique générale*, I), A. Meillet a arătat că limbile şi dialectele surori desvoltă în mod independent fenomene lingvistice identice şi a argumentat aceasta nu numai cu fenomene fonetice, dar şi cu fenomene de analogie. Asemenea cazuri de convergenţă lingvistică, (cum le-a numit el), în desvoltarea limbilor surori, îngreuiază, cum tot Meillet a arătat, întrebuinţarea metodei comparative. Faptul că cele patru dialecte romîne prezintă forme verbale în *-t* şi *-d*, nu constituie nicidecum o probă că înainte de separarea Romînilor în cele patru grupuri ele erau deja prezente (mai ales că Puşcariu consideră fenomenul printre cele mai vechi ale romînei primitive). Numai pentrucă, şi după noi, separarea Romînilor dela Nordul Dunării de cei din Sudul Dunării a avut loc prea tîrziu, în secolul al XIII-lea sau al XIV-lea, cînd s'au împuţinat sau a dispărut aproape în întregime Romînii din Bulgaria şi Serbia, am putea afirma şi noi că fenomenul în discuţie s'a petrecut pe vremea romînei primitive şi că el îşi are originea în Sudul Dunării. Aceasta însă în oarecare contradicţie cu Puşcariu, care consideră fenomenul printre cele mai vechi ale romînei primitive. Ar mai trebui apoi să admitem în acest caz, împotriva lui Puşcariu, care susţine că în acest timp inovaţiile din Sudul Dunării veneau prin Muntenia, că inovaţiile au venit în acest timp şi prin Banat. Noi credem însă că chiar o vecinătate a Romînilor din Nordul Dunării cu cei din Sudul Dunării nu poate explica împrumutul acestor forme verbale cu *-t* şi *-d* de către Romînii nordici dela cei din Sudul Dunării. Noi constatăm că, în fond, pentru Puşcariu, fenomenul nu mai e rezultatul unei analogii decît pentru creatorii lui, care ar fi fost Romînii din Sudul Dunării, pentru Romînii din Nordul Dunării fenomenul rămînînd numai unul de împrumut. Dar oare nu cumva în acest caz răspîndirea fenomenului numai la Nord de Carpaţi şi apoi în Moldova este ceva cu-

rios? Dacă fenomenul a avut o atît de mare putere de răspîndire, încît din Banat şi Oltenia a ajuns pînă la extremitatea estică a teritoriului moldovenesc, nu este curios că el nu s'a extins şi în Muntenia? Deoarece mai sînt însă şi alte fenomene lingvistice comune Ardealului şi Moldovei şi chiar Banatului, Olteniei, Ardealului şi Moldovei, să nu pornim dela asemenea consideraţii, ci dela fapte neîndoioase. Precum vom vedea mai jos, formele verbale cu *-n* şi *-r* apar în dacoromînă în două arii care nu sînt în continuare, în Banat, Oltenia, Arad, Bihor şi Huniedoara deoparte, şi în Maramureş, Nordul Ardealului şi Moldova de Nord (pînă la Nistru) de altă parte. Dacă şi în acest caz, mai puţin sau deloc luat în considerare de Puşcariu, (faptul se explică prin lipsa de informaţii asupra fenomenului, căci Weigand, singurul anchetator pe acea vreme al graiurilor dacoromîneşti, nu introdusese în chestionarul său cuvinte ca: *spun, pun, cer*, vezi *Études*, p. 71-72, nota 3 dela p. 70), inovaţia a venit dela Sudul Dunării, prin Banat şi Oltenia, cum se face că ea nu se găseşte şi în aria intermediară? Este de admis deci ca sigur, că cel puţin în Maramureş, Ardealul de Nord-Est şi în Moldova de Nord, fenomenul s'a produs în mod independent. Dar dacă el s'a produs aici în mod independent, el s'a putut produce în mod independent de aria suddunăreană şi în Banat, Huniedoara, Arad şi Bihor. A. Meillet susţinuse, înaintea lui Philippide, că inovaţiile lingvistice sînt mai degrabă generale decît generalizate (vezi *Linguistique historique et linguistique générale*, I, p. 72-75 şi în special 75). Această afirmaţie nu este, desigur, valabilă pentru toate inovaţiile lingvistice, ci numai pentru o parte din ele; dar însuşi învăţatul francez o considera valabilă numai pentru schimbările fonetice şi morfologice. Admiţînd aceasta, Meillet înţelegea că inovaţiile lingvistice sînt rezultatul unor tendinţe general umane. Noi putem vorbi însă şi de tendinţe specifice unei singure comunităţi lingvistice. Dacă afirmaţia marelui lingvist francez are nevoie şi de alte specificări, întrucît la inovaţiile fonetice avem a face cu tendinţe generale sau locale ale organelor articulatorii, iar la cele analogice cu tendinţe generale sau locale ale spiritului, impuse acestea din urmă de anumite stări lin-

gvistice, (de anumite asociaţii făcute de spirit), ea este totuşi una din contribuţiile cele mai de preţ ale ştiinţei limbajului în epoca numeroaselor şcoli lingvistice de după 1900. Nu toate inovaţiile lingvistice se produc aşa cum crede S. Puşcariu, împreună cu atîţi lingvişti contemporani, printre care Meyer-Lübke şi M. Bartoli: plecînd dela un singur individ şi răspîndindu-se prin împrumut la o parte sau la toţi membrii unui popor. A. Philippide a atacat în *Orig.*, I, p. 366 şi urm., această concepţie, iar la p. 755-756 a atacat chiar felul în care Puşcariu îşi imaginează răspîndirea inovaţiilor considerate de el romîneşti primitive. Invăţatul clujean a plecat dela faptul neîndoios că la Nord de Mureş a avut loc, din secolul al XVI-lea încoace, o masivă acceptare a faptelor lingvistice caracteristice pînă atunci regiunii dela Sud de Mureş, — noi înşine am acceptat aceasta cînd am studiat palatalizarea labialelor —, şi s'a crezut îndreptăţit atunci să conclude că un fapt analog s'a petrecut mai înainte cu regiunea dela Sud de Mureş, care ar fi acceptat faptele lingvistice caracteristice regiunii suddunărene. Vorbind despre faptele pe care le discuta în lucrarea sa, el spunea (*Études*, p. 118) : „D'ailleurs ils sont assez tardifs en roumain même; les textes d'ancien roumain montrent qu'ils n'ont gagné de terrain qu'au cours des temps". Noi am arătat la § 32 cum se explică faptul că regiunea dela Nord de Mureş a suferit o puternică invazie a faptelor lingvistice dela Sud de Mureş. Dar, precum am spus la § 45, nu tot aşa au trebuit să se petreacă lucrurile cu regiunea dintre Dunăre şi Mureş, faţă cu cea dela Sudul fluviului. Aceasta ne îndeamnă să admitem că şi în cazul fenomenului de faţă, nu Puşcariu, ci Philippide are dreptate. Noi va trebui să cercetăm dacă şi în cazul nostru nu avem a face cu apariţia independentă a fenomenului, cu alte cuvinte dacă nu cumva, atît în Sudul cît şi în Nordul Dunării, Romînii erau îmbiaţi sau chiar constrînşi de anumite fapte de ordin lingvistic, să producă fenomenul în chestiune. Această problemă se îmbină însă cu aceia a cronologiei fenomenului, care ne interesează pe noi cel mai mult.

§ 48.—Verbele cu *-t* şi *-d* la formele verbale amintite

nu apar în cele mai vechi texte romîneşti (ale secolului al XVI-lea), ci numai în textele secolelor al XVII-lea şi al XVIII-lea, (vorbim numai despre limba veche), şi ele apar nu ca o stare lingvistică normală, ci ca ceva excepţional. Puşcariu, *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études*, p. 71 nota 3 dela p. 70, spunea: „Si on étudie les textes d'ancien roumain, on a l'impression qu'à un moment donné s'est formée en daco-roumain la règle suivante: *z, ţ* est propre au subjonctif (où il se trouve à toutes les personnes pour les verbes de la IV-e conjugaison; *auz, auzi, auză, auzim, auziţi, auză*), *d* et *t* au contraire à l'indicatif. Ainsi, le plus ancien document écrit daco-roumain, le Codex de Voroneţ, ne possède au subjonctif que des formes iotacisées; à l'indicatif en revanche, il y a hésitation: on trouve *audu* < *audio* et *credzu* < *credo*. Les exemples n'étant pas tres nombreux, je vais les citer ici. Au subjonctif: *se audzu*, 71/1, *se cadză* 92/3, *se scoaţă* 93/13, *se spuiu* 21/4 (*se spue* 51/9, 84/4), *se s[upu]ne-se* 122/14, *se ţîe* 153/13, *se vădzu* (*se vadză* 153/12), *se vie* 45/12, 62/2 (*se vîe* 75/5); seul *se čară* 110/5 montre que pour ce verbe la iotacisation est tardive. En revanche, il y a pour l'indicatif incertitude; on trouve *despĩru* 162/10 < *dispono*, *vĩru* 131/6 (*viru* 2/14) à coté *de spĩĭu* 79/1, *puĭu* 145/13, *vĩĭu* 19/11 et *audu* 81/13, *cadu* 144/8 à coté *de credzu* 90/1. De même, beaucop plus tard, chez Dosofteiu (cf. Lacea „Jahresbericht", V, 77)." (Prin semnul nazalităţii, pus deasupra vocalelor, autorul notează pe ꙟ). Precum a arătat însă Leca Morariu, *Codrul Cosminului*, II şi III, p. 308, avem a face cu o scăpare din vedere a lui Puşcariu: formele cu *-t* şi *-d*, pe care acest învăţat credea că le găseşte în C. v., nu sînt de pers. I-a sing. ind. prez., ci de pers. a III-a pl. ind. prez., care, precum s'a spus, apare tottotdeauna cu *-t* şi *-d*. Aşadar nu avem nicio incertitudine în textele secolului al XVI-lea la prezentul indicativ al verbelor în discuţie. Şi incertitudinea nu e nici în limba lui Dosoftei, căci din Lacea, *o. c.*, constat că în *Viaţa şi petreacerea svinţilor* situaţia e aceiaşi ca şi în C. v. (Greşea deci Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 115, cînd accepta părerea lui Puşcariu). Candrea, *o. c.*, I, p. CLXXXIX-CXC, nu relevă nicio formă cu *-t* şi *-d* pentru textele ro-

tacizante. D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 207, spunea că pers. I-a sing. dela *a auzi*, anume *aud*, nu este întrebuinţată niciodată. Totuşi el releva unele forme cu *-t* şi *-d* în textele secolului al XVI-lea: *împartu* PS. CP. LXXII, 27, alături de *împarţu* (p. 204); *pat* CPr. 333; CC[1]. 345, 441, 472 (p. 204), fără să se specifice persoana şi numărul. Primul este însă tot la pers. a III-a pl. (vezi textele). Probabil că tot astfel stau lucrurile şi cu celălalt. Dealtfel, la p. 207, D e a s u s i a n u spunea că textele nu cunosc decît *imparţu, paţ*. — In textele secolului al XVII-lea fenomenul a fost relevat de P a s c u, *Arhiva*, XXVII (1921), nr. 1, p. 65, şi *Istoria literaturii romîne din secolul XVII*, p. 108, cu ocazia discuţiei faptelor de limbă romîneşti din M. C o s t i n, *Chronika ziem moldawskich y multanskich*: „Ind. pr. *şedzu, vădzu, trimiţ, puĭ(ŭ)*, însă *aud* < *audio, simptu* < *sentio, răspund* < *respondeo*". Găsim aşadar, în secolul al XVII-lea forme cu *-t* şi *-d* într'o regiune în care azi aceste forme sînt normale. Dar asemenea forme, — de fapt numai cele cu *-d* —, se găsesc şi în textele secolului al XVII-lea din ceialaltă regiune dacoromînă care azi prezintă normale formele cu *-t* şi *-d*: Banatul. Dicţionarul numit de T a g l i a v i n i *Lexicon Marsiglianum*, care, după cum a dovedit acest învăţat în *Il „Lexicon Marsiglianum"*, a fost alcătuit pela sfîrşitul secolului al XVII-lea de cineva care vorbea graiul din Banatul de Nord, prezintă, — faptul a fost relevat şi la § 23 —, formele *vend, tind* şi *ved* (*o. c.* p. 90), pe care însă T a g l i a v i n i le crede, greşit, mai vechi. Rezultă deci că cel puţin cătră sfîrşitul secolului al XVII-lea formele cu *-t* şi *-d* existau în Banat, şi că cel puţin în a doua jumătate a sec. al XVII-lea formele cu *-t* şi *-d* existau în Moldova. Şi cum aceste forme cu *-t* şi *-d* sînt excepţionale, —numai în Banat ele caracterizează limba secolului al XVIII-lea, dar nu cu excluzivitate—, rezultă că în secolul al XVII-lea existau deosebiri între limba scrisă din Banat şi Moldova şi limba vorbită de popor în aceleaşi regiuni. Dar cu aceasta sîntem încă într'o epocă apropiată de noi. Deoarece apariţia în texte a fenomenului nu înseamnă şi apariţia reală a fenomenului, ni se impune să încercăm a găsi pe altă cale timpul apariţiei fenomenului. La aceasta nu ne poate duce decît o examinare mai de aproape a condiţiilor în care s'a produs fenomenul.

Noi credem că fenomenul în discuţie nu este un simplu fenomen de analogie, care, după cum am mai spus-o şi altă dată, (vezi *BIFR*, VI, p. 109-111), sînt facultative sau eventuale, ci este o analogie care s'a realizat cu scopul de a înlătura o omonimie insuportabilă, şi deci trebuia să se realizeze cu necesitate. Ar fi deci un fenomen de analogie provocat de unul de diferenţiere, ca să întrebuinţăm expresia pe care a adoptat-o Philippide pentru astfel de fenomene (vezi de exemplu *Orig.*, II, p. 21). Acest lucru l-a susţinut, cu privire la fenomenul nostru, Leca Morariu, în *Codrul Cosminului* II şi III, p. 308, în cadrul lucrării sale intitulată *Morfologia verbului predicativ romîn*. El spunea: „tendinţa de a diferenţia p 2 sg de p. 1 sg [de fapt pers. I-a de a II-a] a verbelor iotacizate a condiţionat abandonarea formelor iotacizate — abandonare azi generală în ar, mgl şi ir, iar în dr generală, cel puţin la dentale, în idiomul moldovean (Weigand Jb VIII 276 şi acelaş în *Übersichtskarte* 15 vezi Puşc, Ur 32) — şi înlocuirea lor cu desiotacizatele forme create analog după alte verbe, ca d. p.: *văd...—vezi* după *lepăd—lepezi*, *scot—scoţi* (şi *pot...—poţi* după *înnot—înnoţi*, *spun...—spuni* (*spuîni* CPs 132) după *adun—aduni*, *cer—ceri* după *zbier—zbieri* —(cf. şi Puşcariu Ur 22, unde se menţionează că *aud—auzi* după *laud—lauzi* s'a putut săvîrşi cu atît mai uşor, cu cît şi p 3 pl se prezintă numai în forma neiotacizată [audu V 81/13 < *audunt ML II § 132] [V = C.v., iar ML = Meyer-Lübke, *Grammatik der romanischen Sprachen*] iar conjugarea a II-a, a III-a şi a IV-a oferia întru promovarea analogizării ecvaţiunea p 1 sg = p 3 pl)" P. 341, nota 1: „Evitarea omonimiei (necesitatea diferenţierii) a fost doar şi de altfel hotărîtoare în procesul desiotacizării *cad* în loc de *caz(u)—cazi*, *trimit* în loc de *trimiţ(u)—trimiţi* etc Fenomenul de analogie a trebuit să reproducă atunci cînd, pe o mare parte a teritoriului dacorominesc, vocalele finale *-u* şi *-i*, prima dela pers. I-a sing. ind. şi conj. prezent, ceialaltă dela pers. a II-a sing. ind. şi conj. prezent, au devenit consonante, (mai exact, prima a devenit o rotunzire a buzelor, iar cea de a doua o articulare palatală, rotunzire şi articulare palatală care însoţeau consonanta precedentă), sau au dispărut de-al binelea, prima prin fenomenul de dispariţie a lui *ŭ* final, ceia-

laltă, prin fenomenul de velarizare a lui *i*, *ĭ*, *e* şi *ĕ* precedaţi de *ţ* şi *dz* sau *z*. Atunci cînd *scoţu* şi *credzu* au devenit *scoţŭ* sau *scoţ* şi *credzŭ* sau *credz*, şi atunci cînd *scoţi* şi *credzi* (cu *i* sonanţi) au devenit *scoţ* şi *credz*, trebuia să se creeze numaidecît, prin analogie, nişte forme *scotŭ* sau *scot*, *credŭ* sau *cred* pentru pers. I-a singular. (Această explicaţie a fost deja publicată de noi pe scurt în *BIFR*, VII-VIII, pag. 172, articolul *Noţiunea de romînă primitivă*). Aşa se şi face că fenomenul n'a apărut în trecut şi nu apare astăzi decît în acea regiune în care s'a produs velarizarea lui *e* şi *i* prin *ţ* şi *dz* anteriori. Din *ALRM*, I, harta 72, se constată că teritoriul pe care *ţe* a dat *ţă* (şi *ţî*) corespunde perfect cu acela pe care se zice *şed*, *scot*, şi că teritoriul pe care *ţe* a rămas neschimbat coincide perfect cu cel pe care se zice *scoţ*. Dar, repet, fenomenul nostru nu este dependent numai de fenomenul fonetic al velarizării lui *ţe*, *ţi*, ci şi de dispariţia lui *i* şi *u* finali sonanţi, sau măcar de reducerea lui *-u* la *ŭ*. Dacă velarizarea lui *e* şi *i* va determina extensiunea lui spaţială, dispariţia lui *u* final, fenomen care se găseşte şi în secolul al XIII-lea şi al XIV-lea la Romînii din Sîrbia şi din Ungaria (Ardealul), şi în secolul al XV-lea la Moldoveni (vezi R o s e t t i, *Limba romînă în secolul al XVI-lea*, p. 49-50 şi chiar *Rech.*, p. 75) şi care nu e nici astăzi un fenomen general dacoromînesc (vezi C a n d r e a, *Graiul din Ţara Oaşului*, Bucureşti, 1907, şi *Ps. şch.*, I, p. XCI, unde se relevă prezenţa actuală a lui *-u* sonant în Oaş), va fi un *terminus a quo* pentru apariţia fenomenului nostru. Numai în momentul în care cele două schimbări fonetice au fost realizate de un graiu dacoromînesc, acel graiu a creat formele cu *-t* şi *-d*. Chiar dacă în Muntenia, Ardealul de Nord şi Moldova *u* final a dispărut demult (este sigur că el nu exista în limba textelor muntene ale secolului al XVI-lea; ъ şi ь finali pot reprezenta cel mult nişte *ŭ*; dar e mai probabil, cum afirmă Ilie B ă r b u l e s c u, *Fonetica alfabetului cirilic*, p. 310-317, că aceste semne în poziţie finală nu reprezintau în limba veche nicio vocală; că *ŭ* final era dispărut deja în secolul al XV-lea în această regiune ne arată şi documentele slavoromîne din acest secol), formele cu *-t* şi *-d* n'au apărut, pentrucă pers. a II-a sing. ind. şi conj.

prezent era terminată în *ți*, *zi* şi deci o confuzie între persoana I-a sing. şi pers. a II-a sing., era imposibilă. Graiul textelor rotacîzante, care nu numai că nu prezintă velarizarea prin *ț* şi *dz*, dar mai au încă şi *u* şi *i* finali sonanți, nu suferea nicidecum de omonimia celor două forme verbale şi de aceia nu numai că n'a fost constrîns deloc să păşească la crearea formelor verbale cu *-t* şi *-d*, dar nici n'a avut cel mai mic indemn la aceasta. Atunci cînd graiul rotacizant a început să dea în lături în fața graiurilor dela Mureş, care se impuneau cu necesitate indivizilor vorbitori rotacizanți, el va fi acceptat, poate, formele create de indivizii vorbitori dela Mureş, unde, poate, prefacerea grupurilor *țe*, *ți* în *ță*, *ți* s'a produs mai de vreme decît în teritoriul rotacizant. Insist asupra faptului că apariția formelor cu *-t* şi *-d*, s'a produs şi atunci cînd *u* final sonant a devenit numai *ŭ*, adică o simplă rotunzire a buzelor, care însoțea consonanța precedentă. O dovedeşte faptul că *ŭ* final s'a păstrat pînă astăzi nu numai în unele localități din Muntenia (anume din jumătatea de răsărit a ei) şi din Sudul Ardealului, unde avem aria formelor verbale cu *-ț* şi *-dz*, dar şi în multe localități din aria cu *-t* şi *-d*. Vezi hărțile din *ALRM*, I, 10, 73, 104, 180, 245, 254, 269, 302, precum şi 114 (eu aud), care ne dă şi extensiunea formelor cu *-t*, *-d* şi a celor cu *-ț*, *-dz*. Ba, pe hărțile 90 (călcîiu) şi 343 (mă însor) *ŭ* final apare în arii şi mai întinse. Chiar această deosebire fonetică a persoanei I-a sing. față de pers. a II-a sing., anume prezența lui *ŭ*, n'a fost suficientă pentru a distinge cele două forme verbale. Ononimia aceasta cerea să fie numaidecît înlăturată şi cerea simboale bine deosebite unul de altul. Cred că tot aşa se explică faptul că limba literară modernă, — cel puțin limba literară modernă vorbită de Moldoveni, Ardeleni, Bănățeni şi Olteni —, n'a acceptat formele munteneşti cu *-ț* şi *-z*, cum a acceptat atîtea alte muntenisme, ci le-a înlocuit prin formele cu *-t* şi *-d*. Căci Moldovenii, Oltenii, Bănățenii, şi o mare parte din Ardeleni, — e vorba de pătura cultă —, pronunțînd în graiul lor familiar şi în general în graiul lor vorbit, *ță*, *ți*, *dză*, *dzî*, acolo unde limba scrisă are *țe*, *ți*, *ze*, *zi*, pers. a II-a sing. a verbelor în discuție este identică la ei cu forma munteană

a persoanei I-a. Limba literară a refăcut procesul pe care l-au suferit graiurile populare cu *ţă*, *ţî*, pe vremea cînd *ŭ* sonant final a căzut. Noi credem deci că formele cu *-t* şi *-d* au apărut întîiu la pers. I-a sing. ind. şi conj., şi că, după aceia, *t* şi *d* au fost extinşi şi la pers. a III-a sing. şi plural conj. Cred că explicaţia aceasta este valabilă şi pentru celelalte dialecte romîneşti. In fiecare din ele pe de o parte *ţi*, *(d)zi* au devenit *ţî*, *(d)zî*, şi pe de alta *-i* şi *-u* sonanţi au devenit consonanţi sau au dispărut. Dacă macedoromîna are azi forme ca *avdu*, cu *-u*, aceasta se explică prin faptul că prefacerea lui *au* în *av* îngreuia pronunţarea într'o singură silabă a cuvîntului şi cerea menţinerea lui *-u*. Dar verbe ca *şăd*, nu mai erau expuse acestei menţineri a lui *-u*. Totuşi e posibilă şi o altă explicaţie: se pare că macedoromîna a avut un subdialect, care n'a pierdut pe *-u* sonant, căci dialectul macedoromîn prezintă şi azi o serie de cuvinte cu *-u* sonant păstrat. Probabil că acest dialect se vorbia pe un spaţiu prea restrîns, ca să poată menţine formele cu *-ţ* şi *-dz*.

Pentru a putea stabili momentul apariţiei fenomenului, ar trebui să ştim cînd s'a produs velarizarea vocalelor palatale precedate de *-ţ* şi *-dz*, în fiecare subdialect dacoromînesc din cele care o prezintă astăzi, şi cînd vocalele finale *-i* şi *-u* au devenit, în fiecare din aceleaşi subdialecte dacoromîneşti, din sonante cum erau, consonante, sau chiar cînd *-u* a dispărut cu totul. Greutatea argumentării stă însă chiar în aceasta. Cu privire la consonantizarea lui *-u* şi chiar totala dispariţie a lui *-ŭ* rezultat prin consonantizare, este de spus că datele relevate de R o s e t t i (vezi mai sus) constitue numai prima apariţie a fenomenului în texte, nu şi timpul producerii fenomenului, care, pentru unele subdialecte, poate fi mai vechiu. Dar deoarece velarizarea prin *ţ* şi *dz* s'a petrecut, după cît s'a văzut mai sus, la § 44, cu puţin înainte de întemeierea principatelor romîne, rezultă că tot pe atunci s'a petrecut şi crearea verbelor cu *-t* şi *-d* în Moldova şi desigur şi în celelalte părţi ale teritoriului dacoromîn (Banat, Oltenia şi o parte din Ardeal). Rezultatul cercetării noastre, este că fenomenul s'a produs independent în fiecare dialect şi chiar subdialect, şi că el e în legătură cu nişte condiţii care nu se întruneau decît numai în acele dialecte în care

el s'a produs, mai precis, că el e în legătură cu anumite stări lingvistice la care s'a ajuns în aceste dialecte, prin evoluţia lor fonetică normală. Fenomenul are deci la bază, nişte tendinţe spre claritate, care aveau aceiaşi forţă de realizare la toţi Romînii care l-au produs, şi care trebuiau să se realizeze la toţi Romînii, indiferent dacă aceştia trăiau într'o regiune cu oraşe, sau în una pur rustică. Cu toate acestea, pentrucă, după cît se pare, Oltenii, Bănăţenii (cu Romînii din Sîrbia) şi Haţeganii sînt veniţi mai dela Sud, din preajma Macedoniei, cel mai tîrziu spre sfîrşitul evului mediu (vezi mai sus, § 34), se poate admite că fenomenul s'a produs la dînşii nu pe vremea cînd erau separaţi de Meglenoromîni, ci mai înainte. Faptul că *u* final a dispărut la Romînii din Sîrbia cel mai tîrziu în secolul al XIV-lea (vezi mai sus), ar fi o indicaţie că strămoşii Bănăţenilor şi Oltenilor, încă neveniţi la Nord, crease şi verbele în *-t* şi *-d*. S'ar părea că şi Romînii din Şcheii Braşovului, veniţi din Macedonia la 1392, aveau fenomenul, căci într'un text cu particularităţi dialectale de ale lor, din secolul al XVII-lea, apare *eu vinъ* (vezi mai jos, § 49), şi e mai puţin probabil că această formă se explică prin stările de lucruri din Banat, Maramureşul de Est şi Moldova (azi cu *-n*). Dar noile forme verbale, cu *-t* şi *-d*, aduse de emigranţii din Sudul Dunării, nu s'au putut impune localnicilor din Muntenia şi Sudul Ardealului, unde au trebuit chiar să dispară. Ele se găsesc numai acolo unde graiul se prezintă ca venit în întregime dela Sud, adică în Banat, Haţeg şi Oltenia. Aşadar aria bănăţeană cu *-t* şi *-d* pare să se fi născut pe vremea cînd Bănăţenii erau vecini cu Meglenoromînii, iar nu cu Ardelenii dela Nord de Mureş, care astăzi au şi ei astfel de verbe. Teoria originii suddunărene a fenomenului, susţinută de P u ş c a r i u, s'ar putea admite pentru aria bănăţeană, haţegană şi olteană a fenomenului, numai că ar trebui să înţelegem o migrare a fenomenului împreună cu oamenii, iar nu o migrare a fenomenului dela un grup de oameni la altul. Fenomenul pare să fie unul de imitaţie numai pe teritoriul altădată rotacizant, care în secolul al XV-lea avea forme verbale cu *-ţ* şi *-dz*, iar astăzi are forme cu *-t* şi *-d* aproape pe toată întinderea sa.

§ 49. — Din *ALRM*, I, hărţile 143 (eu ţin) şi 145 (eu spun), se constată că formele verbale cu *-n* apar aproximativ în Banat, Oltenia (fără Vîlcea, Romanaţi şi chiar Dolj), Hunedoara, Arad şi Bihor, în localităţi din Maramureş, în în localităţi din Crişana, din Ardealul de Nord şi central, în Moldova de Nord (fără Neamţ şi Roman, dar cu Vaslui), şi în părţile de peste Prut, afară de părţile dela Nistrul mijlociu şi dela Dunăre. Deoarece avem motive să credem că Romînii din Bugeac sînt veniţi în secolul al XIX-lea din părţile de mai la Nord (vezi mai sus § 32), vom admite că într'o epocă mai veche numai părţile de peste Prut, nordice şi centrale, aveau fenomenul. Aria formelor cu *-n* nu mai este deci continuă, ca în cazul verbelor cu *-t* şi *-d*, ci întreruptă, şi e cu mult mai redusă decît aria formelor cu *ĭ*, care cuprinde Sudul Moldovei, Muntenia şi aproape întreg Ardealul, cu regiunea Crişurilor şi a Someşului. Fenomenul a fost considerat de Puşcariu, *loc. cit.*, tot ca romînesc primitiv şi ca originar din Sudul Dunării, deşi în argumentarea sa el vorbea mai ales despre cazul apariţiei verbelor cu *-t* şi *-d*. Noi nu vom mai repeta aici cele spuse acolo în această privinţă. Alte fapte merită să fie discutate acum. Vom spune doar atît că în Banat, Haţeg şi Oltenia, al căror graiu se cere adus din Sudul Dunării, fenomenul poate fi de origine suddunăreană, dar că în acest caz imigrarea s'a făcut odată cu oamenii, nu fără dînşii. Prezenţa unei forme verbale ca *eu vinz* într'un text dela biserica Sf. Nicolae din Braşov, datat de Gaster, *Chrest.*, I, p. 136 —, unde se găseşte şi forma în discuţie, — între 1600 şi 1650, ne îndeamnă să considerăm ca foarte probabilă originea meridională a verbelor cu *-n* pentru acele regiuni al căror graiu, prezintînd meglenoromînisme, trebuie adus din Sudul Dunării. Textul în discuţie (*Cîntec la Crăciun*), care e în parte versificat, a fost desigur compus de vreun Romîn din Şcheii Braşovului, căci cuprinde unele particularităţi dialectale ce nu se pot explica decît printr'un graiu înrudit cu cele meglenoromîne (vezi mai jos, capitolul *Lipsa meglenoromînismelor în cel mai vechiu graiu literar muntean*). Forma cu *-n* pare deci să nu se explice prin vreun graiu dacoromînesc care ajunsese atunci la astfel de verbe, de exemplu graiul mol-

dovenesc sau cel bănăţean-haţegan, ci numai prin faptul că Romînii din Şcheii Braşovului au venit din Sudul Dunării cu o asemenea formă. Ea ar fi o probă că în secolul al XIV-lea formele cu *-n* existau deja în dialectul meglenoromîn. Foarte probabil deci că Romînii suddunăreni migraţi în Muntenia şi Sudul Ardealului au avut cu toţii forme verbale în *-n*, dar cu vremea le-au piedut, împrumutînd pe cele ale localnicilor. Dar în Moldova fenomenul nu poate fi considerat ca o propagare a celui oltean sau bănăţean. Faptul invocat şi în § precedent, ca un sprijin în ce priveşte concepţia noastră despre apariţia lui *-t* şi *-d*, că fenomenul apare în două arii separate printr'o mare întindere în care el nu apare, dovedeşte din capul locului că el s'a produs cel puţin în Maramureş şi Moldova de Nord în mod independent. E drept că ariile separate ale aceluiaşi fenomen se arată de multe ori a fi fost mai înainte unite, separarea producîndu-se prin apariţia altui fenomen în spaţiul intermediar sau prin împrumutarea unor stări de lucruri vecine. Dar în cazul nostru extinderea formelor cu *ĭ*, dela Sud de Mureş, ar fi trebuit să aibă loc începînd cu secolul al XVI-lea, deci într'o vreme în care la Nord de Mureş, cum ne arată textele şi cum admite şi P u ş c a r i u, încă nu se simţea prezenţa fenomenelor venite din Sudul Dunării. De altfel în această regiune formele analogice ale verbelor în *-n* ar fi trebuit să fie în *-nr* sau *-r*. Asemenea forme pentru pers. I-a sing. ind. prezent a crezut că găseşte P u ş c a r i u, *Z. Rek. d. Urr.* (*Études*, p. 71, nota 3 dela p. 70; pasajul care interesează a fost redat de noi mai sus, § 49), dar precum s'a spus mai sus, pe nedrept. C a n d r e a, *l. c.*, Leca M o r a r i u, *o. c.*, p. 316 şi 323-324, şi D e n s u s i a n u dau numai forme pentru pers. a II-a sing. ind. şi conj. prez. Astfel D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 207: „*puni* (*puri*, 2-e sing., CP. PS. XX, 6, 10, 13", „*spuni* (*spuri*) CP. PS. XLIX, 16"; p. 211: „*să ţii* (*se ţiri*) CP. PS. XXXVI, 34" [*n* din formele coresiene *puni*, *spuni*, redă pe ѫ]. Eu pot adăuga *se nu spuѫri*, pers. a II-a sing. conj. C. v. XXIII, [*Sbiera*, LIII, 6]. Este clar că asemenea forme nu mai pot fi considerate ca alcătuind aceiaşi arie cu cele în *-n*, şi că ele n'au luat naştere pe baza formelor cu *-n* din Banat şi Oltenia şi n'au putut da naştere for-

melor cu *-n* din Moldova. Căci formele cu *-n*, care apar în Coresi, nu trebuiesc considerate ca fapte reprezentînd pronunţia populară munteană, ci numai ca forme create prin desrotacizare de Coresi sau de preoţii braşoveni care transpuneau textele rotacizante în graiul lor nerotacizant. Dealtfel pentru ca să putem admite legătura între aria cu *-n* din Banat, Haţeg şi Oltenia şi aria cu *-n* din Nord-Est, ar trebui să se dovedească că toată aria rotacizantă din Ardeal a avut forme în *-nr* sau *-r* (provenit din *-nr*). După cît putem însă judeca, nu aceasta a fost realitatea, căci tocmai partea cea mai conservatoare a regiunii rotacizante, regiunea de pe Crişuri şi Someş, care şi astăzi prezintă atîtea particularităţi, are formele cu *-ĭ*. Formele cu *-nr* şi *-r* din textele rotacizante nu sînt, după toate probabilităţile, decît nişte creaţii proprii ale regiunii rotacizante, despre care vom vorbi în mod special mai jos. Ar rezulta deci că aria cu *-n* din Nord-Estul teritoriul dacoromîn, care apoi s'a întins şi peste o parte din teritoriul rotacizant, este independentă de cea din Sud-Vest. Dacă fenomenul apariţiei verbelor cu *-n* s'a produs în mod independent în partea de Nord-Est a teritoriului dacoromîn, el se va fi produs în mod independent şi în Banat şi Oltenia şi regiunile vecine, şi nu are nici o legătură istorică cu fenomenul identic din dialectele suddunărene. Ca şi în cazul apariţiei formelor cu *-t* şi *-d*, noi găsim şi în acest caz, pretutindeni unde fenomenul a avut loc, nişte condiţii speciale dialectului, care îl obligau numaidecît să realizeze fenomenul. Fenomenul ne apare tot ca înlăturarea unei omonimii, deci ca un fenomen de diferenţiere a semnelor lingvistice cu scopul de a menţinea claritatea. Intr'adevăr fenomenul s'a produs numai acolo unde prin evoluţia fonetică normală s'a ajuns la omonimie între pers. I-a sing. şi pers. a II-a sing. a ind. şi conj. prez. La verbele în *-ţ* şi *-dz*, omonimia se producea din cauză că, prin vreun fenomen fonetic oarecare, de cădere a lui *ĭ*, pers. a II-a devenia identică cu pers. I-a. La verbele în *-n* ea se va produce din cauză că pers. I-a devenia identică cu pers. a II-a. Ţinînd seamă că *-u* a devenit pe aproape tot spaţiul dacoromînesc *-ŭ*, iar în multe regiuni a dispărut complet, ar fi de aşteptat ca fenomenul să se găsească pe tot teritoriul dacoro-

mînesc. Şi totuşi el se găseşte pe un spaţiu mai restrîns. Deoarece el nu se găseşte în cea mai mare parte a teritoriului ardelean rotacizant, de altă dată, şi anume tocmai în acea parte care e mai conservatoare, — graiul de pe Crişuri şi Someş —, este de presupus (am spus-o şi mai sus) că graiul rotacizant ardelean nu a realizat fenomenul. Era şi firesc pentru o regiune în care *-u* final s'a păstrat mai mult decît în alte regiuni. Dimpotrivă în Moldova, unde, precum arată documentele slave, nu mai exista *-u* sonant în secolul al XV-lea, şi desigur şi mai înainte, au trebuit să apară forme cu *-n* la pers. I-a sing., care să înlăture omonimia cu pers. a II-a sing. Dar, spre deosebire de ceiace am constatat la verbele în *-ţ* şi *-dz*, omonimia n'a devenit aici insuportabilă decît în cazul cînd şi *-u* a dispărut, cînd deci n'a mai rămas nici o urmă din *-u* de altă dată. Aşa se şi face că aria fenomenului este cu mult mai restrînsă decît aceia a apariţiei verbelor în *-t* şi *-d*. Fenomenul nu s'a produs decît acolo unde, după ce *-i* dela pers. a II-a sing. a devenit *ĭ*, *-u*, înlocuit deja cu *ŭ*, a dispărut cu totul. Cînd în spaţiul altădată rotacizant s'au extins formele dela Mureş, cu *n* în loc de *nr* şi *r*, în cazul fenomenului nostru trebuia să fie valabilă aceiaşi lege: fenomenul nu se putea produce decît dacă dispărea *-ŭ*. In Banat, unde s'a ajuns deci la *spuń* la amîndouă persoanele în discuţie, acolo *-ń* menţinîndu-se pînă azi, în Oltenia şi în jumătatea de Sud-Vest a Moldovei, unde, prin căderea lui *ń*, s'a ajuns la *spuĭ* la amîndouă persoanele în discuţie, a trebuit să se creeze o nouă formă, analogică, *spun*, pentru a se înlătura confuzia. In Maramureş această formă se va fi extins odată cu puternica influenţă pe care această regiune a suferit-o din partea graiurilor nerotacizante dinspre Sud şi Est, dela care va fi împrumutat de altfel şi particularitatea de a nu mai pronunţa pe *-ŭ*. E drept că aria lui *-ŭ* astfel cum apare ea pe *ALRM*, harta 180 (limbric) nu coincide perfect cu teritoriul formelor verbale în *ĭ*, ci e mai redusă; cred însă că avem a face cu greşeli de notare fonetică ale anchetatorului, căci, după cît ştiu eu, *-ŭ* apare şi în judeţul Fălciu (în comuna Vutcani şi desigur şi în altele), care pe harta pomenită totuşi nu intră în aria *-ŭ*. Numai pe harta 104 (stîngaciu) apare un singur

punct (localitatea 508) şi cu un *-u* foarte redus, iar pe lista 10 (cap), în localităţile 508 şi 618. Cu toată lipsa noastră de informaţii în ce priveşte aria în care *-u* a dispărut complet, cred totuşi că numai acest fapt trebuie invocat atunci cînd se vrea să se explice apariţia verbelor cu *-n*. Se constată, spre deosebire de ceiace am constatat la verbele în *-t* şi *-d*, că *ŭ* joacă aici un rol. Inceputul fenomenului ar trebui deci plasat cel mai devreme atunci cînd *-ŭ* a căzut. Cum acest fenomen a trebuit să aibă loc înainte de secolul al XV-lea, apariţia formelor cu *-n* trebuie plasată şi ea în acelaşi timp. Sigur e însă că fenomenul a apărut întîiu la pers. I-a sing. ind. şi conj. şi că apoi s'a extins şi la pers. a III-a sing. şi pl. conj. In Bucovina există chiar astăzi *rămîn, spun,* dar *să rămîĭe, să spuĭe,* (vezi L. M o r a r i u, *o. c.*, p. 310). Textele ne prezintă forme cu *n* chiar în secolul al XVI-lea, dar rar, cele normale fiind cu *ń* sau *ĭ* (> *ń*) (vezi mai jos). Noi credem că chiar modificarea lui *ţiĭŭ* sau *ţiĭŭ* şi *viĭŭ* în *ţiŭ* sau *ţîŭ* şi *viŭ* se explică prin aceiaşi tendinţă de a deosebi cît mai bine pers. I-a sing. de pers. a II-a sing. (ea îşi are un analog în prefacerea lui *fiĭŭ* în *fiŭ*, pentru a se diferenţia de pluralul *fiĭ*). Limba literară modernă a respins formele cu *ĭ*, deşi ele sînt caracteristice dialectului muntean. Desigur, întocmai ca şi în cazul formelor cu *-ţ* şi *-z*, ele au fost respinse, pentrucă duceau la confuzie, fiind la cei mai mulţi Romîni culţi omonime cu formele pers. a II-a.

In *BIFR.*, IX, p. 211-212, noi am opinat că formele verbale cu *-t*, *-d* şi *-n* au apărut în Oltenia pe cînd o parte din ea ar fi alcătuit împreună cu Banatul şi cu Haţegul, un stat slav, presupus întîia oară de Silviu D r a g o m i r în *Dacor.*, I, p. 147-161, şi în special p. 149 şi 161. Mă întemeiam cînd susţineam aceasta pe faptul că fenomenele în discuţie nu apar în toată Oltenia, ci numai în Mehedinţi, Gorj şi Dolj, adică numai în acea parte, cu privire la care, după fapte din ordin istoric-toponomastic, S. D r a g o m i r admitea că a făcut parte din acel stat slav. Formele verbale cu *-t* şi *-d*, precum şi una cu *-n* (145, eu spun) erau singurele fapte lingvistice pe care le puneam atunci în legătură cu acest stat. Dar statul slav în discuţie a existat, după S. D r a g o m i r, pînă în secolul al XI-lea, deci într'o vreme în care

poate nu se produsese nici velarizarea, nici amuţirea lui *-u*. Dacă fenomenul s'a produs în acea vreme, faptul că s'a produs între graniţele acestui stat slav nu trebuie să fie considerat în sensul că faptele politice au determinat fenomenul în discuţie, ci că Romînii dintre hotarele acelui stat slav, alcătuind o comunitate lingvistică supusă unor condiţii proprii, au căpătat o bază de articulaţie deosebită de a celor din Muntenia, care bază de articulaţie i-a dus la fenomenele de velarizare şi de dispariţie a lui *-u*.

Fenomenul, din textele rotacizante, al apariţiei lui *-nr-* sau *-r-* la pers. a II-a sing., trebuie să fi avînd altă explicaţie decît aceia dată mai sus, care e numai a formelor în *-n*. Aceasta o putem bănui numai din faptul că el se produce într'un stadiu în care *-u* şi *-i* existau şi că el se produce tocmai la pers. a II-a sing. ind. şi conj. prezent, la care nu se produce în cazul celălalt, şi nu se produce la pers. I-a sing. ind. şi conj., la care se produce în cazul celălalt. El pare să fie rezultatul unei simple analogii, — nu al unei analogii comandată de diferenţiere —, care s'a realizat numai pentrucă între formele *spuńu* şi *spuńi* pe deoparte şi *spunre, spunremu, spunreţi, spunru*, etc., pe de alta, era prea mare deosebire fonetică. El poate să fie deci cu mult mai vechiu decît fenomenul apariţiei lui *-n* în Banat, Oltenia şi Moldova. El ar putea fi urcat pînă în perioada de comunitate a rotacizanţilor dela Nordul Dunării cu cei din Sudul Dunării, deci cu Istroromînii, căci în istroromînă avem *ţiri*, etc. Acolo însă analogia a cuprins şi pers. I sing.: *ţiru* (*ţir*). Dacă formele cu *-nr-* sau *-r-* caracterizau şi în teritoriul rotacizant numai indicativul, şi nu s'au extins şi la conjunctiv, cum susţine P u ş c a r i u, *loc. cit.*, este un lucru care nu poate fi hotărît.

Dat fiind că într'o vreme mai îndepărtată cea mai mare parte a graiurilor moldovene de Nord era în Ardealul nordic (cu Crişana) şi central (vezi mai sus, § 32), se poate presupune că altădată aria verbelor cu *-n* era în Ardeal mai mare decît astăzi; şi dat fiind că o parte din aceste graiuri erau rotacizate, se poate presupune că cel puţin în unele localităţi moldovene de Nord formele cu *-n*, de astăzi, s'au născut din nişte forme rotacizate ca *spur*, *să spură* atunci cînd aceste graiuri, supt influenţa celor mai dela Sud şi Est, în-

locuiau pe *-r*(-) cu *-n*(-). Prezenţa lui *-r* la pers. I sing. ind. în istroromînă întăreşte această presupunere. Poate chiar numai astfel se explică dece formele cu *-n* apar azi numai în graiurile moldovene de Nord şi în acele graiuri moldovene de Sud (Bugeacul) care sînt venite recent dela Nord.

Să trecem acum la înşirarea exemplelor cu *-n* din textele vechi. In *Hist*,, II, p. 206, D e n s u s i a n u spunea cu privire la textele din secolul al XVI-lea: „Comme I-re sg. de *ţinea* on trouve *ţiu* et *ţiñiu* (dans les régions où *n* suivie de *e*, *i* en hiatus s'est conservée; *ţin* est tout à fait inconnu; cf. ci-dessous, le présent du subjonctif)". P. 211, după ce trimisese la mai multe texte pentru *să ţi(ni)e* : „*să ţină* CL. XXIV, 728 est suprenant, puisqu'il ne concorde pas avec la morphologie du XVI-e siècle; peut-être faut-il l'interpréter toujours comme *să ţinie*" (este vorba de glosele române depe manuscrisul slav al *Sintagmei* lui M. V l a s t a r i s). Noi credem să prezenţa formei *să ţină* în acest text nu are nimic curios, din moment ce fenomenul a trebuit să se producă în graiul moldovan înainte de secolul al XVI-lea. Mai mult, această formă ne localizează textul în partea de Nord a Moldovei. (I. B o g d a n îl localiza la mînăstirea Neamţ). Deoarece aceste glose cuprind şi unele rotacisme (vezi-le la R o s e t t i, *Étude sur le rhotacisme*, p. 5), este de presupus că avem a face chiar cu graiul rotacizat, — dar nu consecvent rotacizant—, de pe acea vreme, al clasei culte moldoveneşti. Apariţia unui *să ţină* tocmai într'un asemenea text, este un fapt în plus pentru ipoteza făcută de noi mai sus, că formele verbale cu *-n*, din Moldova, au provenit din altele, rotacizate, adică cu *r*, atunci cînd graiul a fost „desrotacizat". Dacă ele n'au devenit literare, asta nu înseamnă că aristrocraţia şi clerul aveau altă pronunţie, pe aceia în *-ń-*, pe care o prezintă dealtfel şi textele maramureşene, căci formele cu *-nr-* şi *-r-* apar tot în aceste texte, şi ne duc deci tot spre graiul maramureşean. Ce trebuie să admitem e că, în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, aristocraţia moldovenească şi-a părăsit pronunţiile proprii ei, pentru a accepta pe acelea, mai obişnuite, ale graiului scris maramureşan şi al altor graiuri din Ardeal, poate şi cel coresian.

In Banatul de Nord fenomenul este atestat deja pentru sfîrşitul secolului al XVII-lea (*în Lexicon Marsiglianum*), vezi Tagliavini, *Il „Lexicon Marsiglianum"*, p. 90: *spon, czin, me spar* (*me spari*), *sar*. Autorul crede însă greşit, că ele sunt forme mai vechi. La p. 80 spunea că grafia *me spari* „tradisce forse la pronunzia *r'* ". Formele *rămînind, ținind, punind*, şi chiar *venindu* (*vinind*) (*Hist.*, II, p. 258) din Palia dela Orăştie, *spunindu* din P.s. şi *supunindu* din C.v. (*ibid.*), dat fiind că se termină în -*ind*(*u*), şi nu în -*înd*(*u*), cum se termină de obiceiu gerundiul romînesc, au desigur un *n'*, şi dovedesc că prezentul indicativ dela care au fost derivate, avea *n'*, nu *n*. Faptul că apar mai ales în Palia dela Orăştie se potriveşte perfect cu faptul că în Banat *n'* s'a păstrat pînă azi. Aceasta nu înseamnă însă că în secolul al XVI-lea Banatul încă avea formele cu *n'* la gerundiu şi la pers. I-a sing. ind. şi conj. prezent. Dacă formele cu -*n* vor fi acolo mai vechi, ca şi cele cu -*t*, -*d*, atunci ar trebui să se admită că formele cu -*ni* (adică -*n'*) sînt împrumuturi din textele rotacizante.

§ 50.—Din *ALRM*, I, hărţile 198 (să mă doară), 395 (eu mor) şi 397 (eu pier) se constată că formele verbale cu -*r* apar pe acelaşi teritoriu pe care apar şi cele cu -*n*. Totuşi formele cu -*r*(*ŭ*) şi -*ră* în loc de -*rĭ*(*ŭ*) sau -*ĭ*(*ŭ*) şi -*ĭe* se întîlnesc şi în multe localităţi din Muntenia, Ardealul central şi Crişana. Este de atras atenţia asupra faptului că *mor* are conjunctivul *moară* chiar în acele regiuni în care el sună la indicati *morĭŭ*. In limba veche avem -*rĭŭ* sau -*ĭŭ* şi -*re* sau -*ră* (atît în textele rotacizante, cît şi în cele ale lui Coresi). Densusianu, *Hist.*, II, p. 207: „La I-re sg. de *cere* se présente sous deux formes: *ceriu* CP. XXVI, 4, 8; CXVIII, 33, 145, *ceiu* PS. XXVI, 4, 8; CXVIII, 33, 145; PV. CXVII, 145". „Les verbes *pieri*, *sări* présentent les formes suivantes à la I-re sg.: *pieriu* CT. Luc. 79; CC[1]. 319; CC[2]. 21, 28, 30; *saiu* TM. 46". P. 211: „*se pae* CV. CX, 13 (et aussi *să pare* CT. Mathieu 11, 38; CPr. 51, 273; CC[2]. 16, 30, 34, 125, 327, 421)". „P. 212: „*se cearā* CV.; PS. CP. CIII, 21; CIV, 45; CT. Matheiu 4, *se ceae* PH. XIII, 2; LII, 8: TM. 46.". P. 212-213: „*să piei* (I-re sg.) PO. Gén. 19, 45, *se piară* PS. LXVII, 3; LXXXII, 18; CVIII, 15; PV. XCI, 8; C, 8; CP. LXVII, 3; LXX, 13; CT. Mathieu 13;

75; Jean, 18, 40: CPr. 68; CC[1]. 25; CC[2]. 80; TP. 160; P. 2; AA. XX, 483, *se piae* PH. LXVII, 3 (*ibid.*, LXXXII, 18; *pie*), *să piae* PO. Gén. 41: *să răsare* CPr. 65; CC[2]. 427, *să răsae* TB. 467: CTd. 220; *să sare* CPr. 50, *să sae* PO. Ex. 21; AA. XX, 484 (la dernière forme reproduit normalement le lat. *saliat*, tandis que *să sare* est résultée de la fusion de *să sară*, que nous n'avons pas trouvé des les textes—comp. plus haut *să piară*—, avec *să sae*; de la même manière s'expliquent, naturellement, *să răsae, să răsare*)". P. 238: „*păind* (=*părînd*) PH. XXVI, 2"; „*perindu* PS. CP XXXVI, 20, *pieindu* PH. XLVIII, 11". Leca Morariu o. c., *Codrul Cosminului*, II şi III, p. 324: „*ceriu* CPs 64, 65², 334—*ceiu* Sch 77, 79², 396, 418, Dos 84, 166, Cron I 12, 62, III 425"; „*ceri* [pers. a II sing.] CE 441/15". P. 341: „p 1 sg *moru* Sch 389". Philippide, *Orig.*, II, p. 106: „*ceînd* Praxiul Voroneţ pag. 91". Aşadar, spre deosebire de ceiace am constatat în cazurile discutate anterior, în textele rotacizate avem nu numai forme cu *-ĭ*, dar şi forme cu *-r-* (de fapt la fel e şi cu limba textelor lui Coresi).

Spre deosebire de ce constatam în cazul verbelor în. *-n*, în cazul de faţă, forma nouă, *-r*, se opune nu numai unei forme mai vechi, *-ĭŭ*, dar şi unei forme mai vechi, *-rĭŭ*. Acest dualism al formelor mai vechi, care variază după verb,—unele verbe au alternanţa *ĭ -r*, alte verbe au alternanţa *rĭ -r*,—a fost explicat pînă acum diferit. Pentru Philippide, *-i(ŭ)* este rezultat prin evoluţie fonetică (atît *l+i+o* cît şi *r+e+o* din latină trebuiau să ajungă, după învăţatul nostru, la *-ĭ*) iar *-rĭ(ŭ)* este o excepţie la această evoluţie fonetică. Astfel, în *Orig.*, II, p. 105, Philippide afirma că *r* (precedat de vocală accentuată) + *ĭ* vechiu + *u* ori *a* neaccentuaţi (de fapt autorul trebuia să vorbească de *ă*, căci e vorba de o schimbare din epoca romînească, nu din cea latinească) a dat în dacoromînă *r'*, care apoi ori şi-a pierdut muierea (şi a devenit deci *-ru, -ră*), ori a devenit *ĭ* (în celelalte dialecte el şi-o pierdut muierea, vezi p. 106). Philippide adăuga (p. 105): „In sufixele derivative *-árius, -érius, -órius*, din cauza diferenţierii (pentrucă altfel s'ar fi alterat prea tare fizionomia sufixului) *r'* ori şi-a pierdut muiarea ori s'a păstrat chiar muiat, în *ĭ* însă nu s'a prefă-

cut... Tot diferenţierii se datoreşte faptul că *r'* ori şi-a pierdut muiarea ori s'a păstrat ca muiat, dar nu s'a prefăcut în *ĭ* în *mór* ori *moḯ* (scris *mórĭu*) > *morior* (altfel s'ar fi confundat cu *móĭŭ* > *mollio*), *mŏáră* > *moriat* (altfel s'ar fi confundat cu *mŏáĭe* > *molliat*) *mŏáre* > *muria* (altfel s'ar fi confundat cu *mŏáĭe* > *molliat*)". Iar la p. 113 Philippide admitea că *sar* este rezultat prin evoluţie fonetică din latinescul popular şi romînesc primitiv *salĭu*, în care, „din cauze nouă necunoscute", *l* rămăsese nemuiat; căci *l* (precedat de vocală) + *ĭ* + vocală se moaie în limba română (v. p. 111-113). Păstrarea lui *r* în *mor* a fost explicată la fel şi de Leca Morariu, *o. c.*, p. 341. Impotriva acestei explicaţii s'a ridicat Densusianu, *Grai şi Suflet*, IV, p. 403, care, vorbind despre chipul cum concepea Philippide evoluţia lui *r'* în dacoromînă, spunea: „explicaţie greşită cînd se ştie—lucru elementar—că pereo a dat normal *pieriu* şi alături de acesta s'a zis *piei*, prin analogie cu *sai* < salio, analogia plecînd dela întîlnirea lui *tu pieri*, *el piere* cu *tu sari*, *el sare* Philippide consideră pe *sariu* ca representînd direct pe salio (cf. 113) prin schimbarea lui *l* în *r* mai veche decît alte casuri de *l*+*ĭ*+ vocală; salio însă nu a putut da decît *saiu*, ca filium > *fiu*, iar *sariu* > *sar* nu este la rîndul lui—iarăşi lucru elementar—decît o refacere analogică după *pieriu* > *pier*. Densusianu tăgăduia apoi că diferenţierea ar fi avut vreun rol în menţinerea lui *r'* sau în prefacerea lui *r* în sufixul *-ariu* > *-ar* (*văcar*, *căldare*). Leca Morariu, uitînd că socotise ca rezultate prin evoluţie fonetică forme ca *ceĭu*, admitea şi el, *o. c.*, p. 317, că „forma *paĭŭ* e analogie după *saiŭ* < *salio* prin paralela *saiŭ* p 1 sg — *sare* p 3 sg care a dat şi pentru *pare* p 3 sg rezultatul *paĭu* p 1 sg". — Desigur, obiecţiile lui Densusianu sînt întemeiate: *r'* provenit din latinul *-ri-*, s'a păstrat intact în teritoriul rotacizant şi Moldova, căci aşa îl prezintă majoritatea cuvintelor de acolo, iar *salio* a dat în mod normal *saiŭ*, căci din moment ce există o asemenea formă, care se încadrează în „legea" fonetică, alături de alta care nu se încadrează, ea este de considerat ca etimologică. Iar faptul că şi în textele secolului al XVI-lea avem *parĭu*, dar *saiu*, se explică prin aceia că formele analogice încă nu fusese create. To-

tuși Densusianu n'a explicat dece, alături de *morĭŭ* nu există *moĭu*. După părerea noastră, diferențierea tot trebuie invocată pentru a explica pe *morĭŭ*, dar ea trebuie invocată anume pentru a explica dece în cazul de față nu s'a produs analogia cu *saiu*, așa cum s'a produs la *ceĭŭ*, *pĭeĭŭ*.—Așadar în cazul verbelor în *-r*, situația la care se ajunsese cînd *-i* și *-u* au devenit *-ĭ* și *-ŭ* era următoarea: la verbe ca *morĭŭ*, *morĭ*, care în latină avusese *r*, se ajunsese la omonimie între pers. I-a și a II-a sing. pe cale fonetică, și în acest caz aveam un *r'*; la alte verbe, care în latină avusese *l*, se ajunsese, tot pe cale fonetică, la omonimie între aceleași persoane, dar *l'* ajunsese la *ĭ* (*saĭŭ*, *saĭ*) și însfîrșit la altele, care în latină avusese *r* și deci în romînă trebuiau să aibă *r'* (atestat dealtfel în secolul al XVI-lea la Coresi: *cerĭu*, *pĭerĭu*), se ajunsese la omonimie nu numai în aceste forme, etimologice, dar și în cele create prin analogie cu *saĭŭ*: *ceĭŭ*, *ceĭ*, *pĭeĭŭ*, *pĭeĭ*.

Ni se pune întîiu de toate următoarea problemă: dece există astăzi în Muntenia forme cu *-r(ŭ)* în loc *-ĭŭ* sau *-rĭŭ*. Deoarece aceste forme sînt caracteristice și dialectelor sud-dunărene, ar trebui să admitem că avem a face cu graiul emigraților din Sudul Dunării, stabiliți la Nord. In acest caz deci graiul veniților din Sud și-ar fi impus formele sale sau cel puțin și le-a menținut (ceiace nu s'a întîmplat în cazul verbelor în *-t*, *-d* și *-n*). Rămîn însă neexplicate formele *cerĭu*, *pĭerĭu* dela Coresi (afară numai dacă admitem că dialectul muntean n'a produs în secolul al XV-lea formele analogice *ceĭu*, *pĭeĭu*, și era încă la cele etimologice).

Se constată așadar o serie de forme cu *-ru* sau *-ră* numai în limba textelor rotacizate și a celor bănățene din secolul al XVI-lea. Dacă în Banat fenomenul nu este curios, cum se poate explica el în textele rotacizante? Căci el este în discordanță cu cele constatate la verbele în *-t*, *-d* și *-n* (adică *-r*, fiind vorba de un teritoriu rotacizant). Ele pot reda niște pronunții populare locale, existente și astăzi acolo. Trebuie să atragem însă atenția asupra faptului că forma de conjunctiv care trebuie considerată ca o formă cu *-r* (nu cu *-rĭ*) este cea în *-ră*, nu și cea în *-re*, care desigur reprezintă un mai vechiu *-rĭă* (< lat. *-reat*), știut fiind că în romînă *ă* precedat

de *ĭ* ori sunet muiat s'a transformat în *e*. Dar şi *-ră* a a rezultat, poate, nu analogic, ci prin evoluţie fonetică, din *-re*, despre care tocmai am vorbit. Aşacă, de fapt, formele în *-re* şi *ră* n'ar trebui considerate ca nişte forme care ne interesează pe noi. Singurele forme care ar putea prezinta un paralelism, în ce priveşte modul lor de formare, cu formele verbale în *-t*, *-d* şi *-n*, ar fi deci cele în *-r* dela indicativ. Philippide ar fi putut explica formele ca *moru* din textele rotacizante prin acea pierdere a muierii pe care a admis-o el ca o evoluţie fonetică posibilă a dacoromînei. El ar fi trebuit însă să dovedească că în Maramureş a existat o regiune în care *r'* nu s'a prefăcut *ĭ*, ci şi a pierdut muierea. Căci pentru noi este evident că cele două evoluţii ale lui *r'* nu se puteau produce pe aceleaşi arii (la unele cuvinte o evoluţie, la alte cuvinte ceialată evoluţie), ci că ele trebuiau să se producă pe arii care să se excludă. De fapt, întrucît noi nu admitem că s'a produs o prefacere a lui *r'* în *ĭ*, ceiace ne rămîne de făcut e să stabilim aria pe care *r'* şi-a pierdut muierea. Fenomenul se întîlneşte în dialectele suddunărene, pe toată aria lor, apoi în unele graiuri muntene, oltene şi bănăţene (pentru Banat vezi Weigand, *Jb.*, III, p. 253, textul V, rîndul 5: *păcurar*, sing. neart., dar şi *răşchitor'ŭ*, p. 289, r. 4). In restul teritoriului dacoromîn *r'* s'a păstrat. Totuşi în Maramureş sau într'o regiune a Maramureşului, fenomenul nu s'a produs, căci la T. Papahagi, *Graiul şi foklorul Maramureşului*, găsesc *brăcinar* (p. 60, r. 11) şi *păcurar* (p. 60, r. 12), iar C. v. prezintă *-toru* în *ţietorului*, *făcătoru* (această formă e a copistului, căci cuvîntul e corectat), pentru care vezi Candrea, o. c. p. LXXXIV [1]). Priurmare formele ca *moru* din textele rotacizate şi cele actuale cu *-r*, din părţile nordice ale dacoromînei, se pot explica nu numai pe cale analogică şi din nevoia diferenţierii persoanei I-a şi a II-a sing. ind.

---

1) Desigur, procesul de pierdere a muierii, pe care l-a suferit *r'*, adică procesul de velarizare a acestui sunet, pleacă din aceiaşi tendinţă care a produs şi velarizarea şuierătoarelor şi siflantelor, şi el este deci un alt aspect al velarizării lui *e* şi *i* precedaţi de *r*. E de mirare însă că în graiul moldovean procesul nu s'a petrecut. Că însă o legătură există între velarizarea vocalelor precedate de *r* şi fenomenul nostru, pare să rezulte şi din faptul că în Banat, unde se zice *păcurar*, avem şi *sărî* 'sării', *murî* 'murii', vezi Weigand, *Jb*, III, p. 241.

prez., dar și prin evoluție fonetică. Totuși mai e posibilă o explicație. Am văzut mai sus că *piară* din textele rotacizate poate fi explicat numai prin evoluție fonetică. Din moment ce o asemenea formă exista în limbă, s'a putut crea prin analogie un *pĭer* pentru pers. I sing. ind. prez. Aceleași explicații sînt valabile și pentru Banat, unele localități din Oltenia și Muntenia, și Sudul Dunării. Pretutindeni unde însă *eu pĭerĭŭ* a dat *eu pĭerŭ* prin evoluție fonetică, *eu saĭŭ, tu saĭ* au devenit *eu sarŭ, tu sarĭ* (în Banat, prin analogie cu formele care aveau accentul pe desinență: *eu săr* sau *sĭăr, tu săr'*, vezi Weigand, *Jb.*, III, p. 239) prin analogie cu *eu pĭer, tu pierĭ* (căci acolo unde s'a născut *eu pĭer* se zice și *tu pĭerĭ*, vezi *ALRM*, I, 398). Dacă în teritoriul rotacizat și în Moldova *pieiu* s'a format după modelul lui *saĭu*, aici *sar* s'a format după modelul lui *pĭer*.

Așadar apariția verbelor cu *-r* în textele secolui al XVI-lea, fapt fără corespondent în cazul verbelor cu *-t, -d* și *-n*, se explică, poate, prin aceia că verbele în *-r*, nu sînt datorite diferențierii. Limba literară a evitat formele cu *-ĭŭ* (din *-rĭŭ*) sau *-rĭŭ* pentru același motiv pentru care a evitat și formele cu *-ĭŭ* în loc de *-n*.

§ 51. — Deoarece, după cît ne îndeamnă să credem o serie de fapte, formele verbale în *-t, -d* și *-n* au apărut în Banat și Moldova cu cîteva secole înainte de secolul al XVI-lea, graiurile literare din Banat și Moldova, din epoca cea mai veche a lor, nu pot fi considerate la origine ca identice cu graiul popular bănățean și moldovean. Prezența formelor cu *-ț, -dz* și *-n* în limba scrisă din secolul al XVI-lea, din Banat și Moldova, ne duce către alte graiuri decît cele locale. Pentru graiul literar moldovenesc, se înfățișează două ipoteze: sau el este, la origine, graiul descălecătorilor maramureșeni și al unor Maramureșeni stabiliți în secolul al XV-lea în părțile de Nord ale Moldovei, sau el este ieșit din graiul literar maramureșean. Că formele cu *-ț, -dz, -ĭ* și *-rĭ* nu se explică prin influența textelor muntene, (în special coresiene), o dovedește chiar grafia moldovenească cu *-dz*, și nu cu *-z*, a formelor verbale în discuție. Pentru graiul literar bănățean cel mai vechiu trebuie să admitem numai presupunerea că el este graiul literar rotacizant sau ardelean

(nerotacizant), acomodat în mică măsură graiului popular bănăţean. Un text ca Palia dela Orăştie nu redă oricînd graiul din Banat, ci mai ales pe cel al textelor de tot felul din Ardealul secolului al XVI-lea şi din Maramureş. In ce priveşte graiul literar din Muntenia, sînt de spus următoarele: Deoarece avem motive să credem că Romînii suddunăreni care s'au stabilit spre sfîrşitul evului mediu în Oltenia şi Muntenia, au adus cu ei verbe în *-t -d* şi *-n*, graiul literar muntean trebuie considerat la origine sau ca graiul unei aristocraţii formate înainte de migrarea dela Sud şi care nu a primit nimic în această privinţă din graiul veniţilor, sau ca o adaptare a graiului literar maramureşean la graiul popular şi aristocratic muntean, făcută de Munteni pentru uzul lor. [1])

1) Precum se vede, noi susţinem, împreună dealtfel cu Puşcariu Densusianu şi Philippide, că formele cu *-ţ*, *-dz* sau *-ń* şi *-ŕ* sau *-ri* sînt cele mai vechi şi că ele erau extinse în preajma începuturilor literare pe o mare întindere a teritoriului daco-romînesc. Argumente în această privinţă a adus Puşcariu în *Z. Rek. d. Urr.*, (*Études*, p. 72, nota 3 dela p. 70). Verbe ca *credo*, *vendo*, *pono*, *expono*, au trebuit să sufere în primele timpuri ale limbii romîne, poate şi în latina populară, un fenomen de analogie, care să le dea aceiaşi terminaţie ca şi celorlalte (*video*, *sedeo*, *audio*), adică o terminaţie caracteristică conjugării a II-a şi a IV-a, ele rămînînd totuşi de conjugarea a III-a. Dacă astfel stau lucrurile, atunci expresia „verbe iotacizate" nu se potriveşte decît pentru aceste cîteva verbe de conjugarea a III-a care au căpătat terminaţia *-ĭo* în latina populară. A înţelege prin verbe iotacizate şi pe celelalte, care deja în latineşte aveau *-eo* sau *-io*, este greşit. Prezenţa unui *-ĭo*, în latina populară la aceste verbe nu se poate considera o iotacizare. Dealtfel nici pentru celelalte expresia iotacizare nu este justă. Prin asemenea termini derivaţi dela numele unui sunet sau unui grup de sunete, ca rotacizare, africatizare, palatalizare, etc. se înţelege ntotdeauna un fenomen fonetic sau o serie de fenomene fonetice de natură fiziologică, iar nu nişte fenomene de analogie, de natură spirituală. Dar la urma urmei ea se poate accepta, convenind că avem a face cu fenomene de analogie. Ea nu este însă valabilă decît pentru epoca latinei populare, pînă la africatizarea lui *t* şi *d* + ĭo şi pînă la muierea lui *n* şi *r* + ĭo. Dacă cumva fenomenele de analogie n'au avut loc pe vremea latinei populare şi deci ele n'au constat în propagarea unui ĭ şi la alte verbe, ci în propagarea unei africate sau a unui sunet muiat, atunci terminul iotacizare este deadreptul fals, potriviţi fiind terminii africatizare sau muiere. Un proces lingvistic romînesc nu poate fi denumit avînd în vedere cum ar fi trebuit să se producă el în latina populară, dacă între timp ar fi avut loc o evoluţie fonetică normală. Dar să zicem că şi în acest caz expresia n'a fost întrebuinţată decît pentru a scurta vorba. Expresia este însă nepotrivită şi pentru alte motive: expresia „verbe

CAP. VI.

ADJECTIVELE ŞI PRONUMELE DEMONSTRATIVE-DETERMINATIVE.

§ 52. Stările de lucruri din textele romîneşti vechi şi din actualele graiuri populare. — § 53. Vechimea şi originea formelor. — § 54. Originea locală a formelor din vechile dialecte literare.

§ 52. — Dialectele literare vechi au următoarele adjective şi pronume demonstrative-determinative, care se întîlnesc şi în limba modernă: *acest*, *această*, cere apar şi supt formele *cest*, *ceastă*, şi *acel*, *acea*. Ele apar şi cu un *-a* final: *acesta*, *aceasta*, *acela*, *aceia*, *cesta*, *ceasta*, *cela*, *ceia*. Vezi pentru secolul al XVI-lea O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 186-189, şi Rosetti, *L. r.*, p. 95-96. Densusianu spune, p. 187: „Sont attestés aussi: *astă* PO. Ex. 34; IP. 29 (comp.

iotacizate" — extinsă, printr'un abuz, la orice verbe terminate în *-ţ*, *-dz* sau *-z* -ĭ (< -ń) şi *-rĭ* sau -ĭ (< *-r*) —, ne face să credem că formele de bază ar fi cele cu *-t*, *-d*, *-n* şi *-r*, care ar putea fi numite neiotacizate. Cred că numai expresia „verbe iotacizate" l-a indus în eroare pe Tagliavini, care, *op. cit.*, p. 90, avînd în vedere formele analogice cu *-n* şi *-r*, spune că la ele consonanta încă n'a fost alterată de acţiunea lui ĭ, iar avînd în vedere pe cele în *-d*, spune că *d* n'a fost transformat în *z*. Aceste forme neiotacizate sînt însă tocmai cele mai recente. Expresia verbe neiotacizate ar trebui să se aplice unor forme care n'au căpătat în latina populară un ĭ şi n'au suferit schimbări ale grupului astfel născut. E drept că specialiştii preveniţi n'au căzut în această greşală, şi de exemplu Puşcariu, *Limba romînă*, p. 249, vorbeşte de o „desiotacizare" a verbelor atunci cînd vrea să denumiască apariţia verbelor cu *-t*, *-d*, *-n* şi *-r*. Dacă facem abstracţie de faptul că prin astfel de termini ar trebui să înţelegem numai fenomene fonetice, şi dacă facem abstracţie şi de faptul că în fond nu e o desiotacizare sau desmuiere, expresia pare mai potrivită decît cea de verbe iotacizate, întrucît prin analogie se ajunge acum la nişte forme care ar putea veni, pe calea unei evoluţii fonetice normale, din forme latineşti populare în care ar fi lipsit ĭ. Dar repet: oare e bine să întrebuinţăm termini care arată ce a înlăturat analogia, în loc de a întrebuinţa termini care arată ceiace ea a creat? A denumi fapte de limbă romîneşti tîrzii avînd în vedere starea de lucruri care ar fi avut loc în latina populară, deci a privi fenomene atît de tîrzii din punctul de vedere al limbii latine populare, este greşit. Noi trebuie să denumim fenomenul după procesul real care a avut loc atunci cînd s'a produs. Neavînd a face cu fenomene din latina populară, ci cu fenomene romîneşti, va trebui să dăm apariţiei verbelor cu *-t*, *-d* şi *-n* şi *-r* alt nume. Dacă nu se poate găsi unul scurt, putem renunţa la aşa ceva. Dar cred că termini potriviţi se pot găsi. Pentru latina populară se va vorbi de verbe cu ĭ şi verbe fără ĭ, iar pentru romînă se va vorbi de verbe cu *-ţ*, *-dz* sau *-z*, *-ń* sau *-ĭ* şi *-ŕ* sau -ĭ, şi de verbe cu *-t*, *-d*, *-n* şi *-r*.

astă noapte CC[1]. 256), *aiasta* CTd. 195; CB. I, 51; RLR. 52, *aiastă* CB. I, 77; DH. XI, 320, *aiastea* CB. I, 192". (IP = Invăţătură la Paşti, în Bianu, *Texte de limbă din secolul al XVI-lea*, III; RLR = Rosetti, *Lettres roumaines... tirées des archives de Bistritza*). Exemplele din *Cuvinte din bătrîni* (= CB) I, sînt toate din acte moldoveneşti. Aşadar în secolul al XVI-lea numai Ardealul central şi cel de Nord şi Moldova prezintau pe *aiasta, aiastea*. Rosetti, *Lettres*, *Grai şi Suflet*, II, p. 218, dă *(a)ista, (a)iasta*. In secolul al XVII-lea deasemenea apar în textele moldoveneşti *(a)ist, (a)iastă*. Un document din 1641, Gaster, I, p. 91, are *iastă*. Alte exemple, la Rosetti, *L. r.*, p. 96. Greşeşte deci A. Procopovici, cînd în *Rev. Fil.*, II, p. 328-329, invocînd citatele din *Dicţ. Ac.*, crede că formele *est, eastă* (fără *a-*), sînt atestate pentru prima oară în secolul al XVIII-lea, şi cînd întemeiază între altele şi pe această „constatare" teoria că ele sînt mai noi în limba romînă (p. 323-336). Vito Piluzio prezintă şi el *aiesti*, fem. pl. (vezi Gaster, I, p. 226). Densusianu, p. 188, mai spunea: „*Ăla, aia* ne sont jamais attestés, ce qui ne veut pas dire qu'ils étaient ignorés au XVI-e siècle (*aia* CTd. 220 est probablement écrit pour *aceia* et ne serait donc pas un exemple de *ăia* qu'on aurait mal transcrit)". Afirmaţia aceasta este valabilă şi pentru secolul al XVII-lea. Este de adăugat că atît în secolul al XVI-lea cît şi în al XVII-lea, nu apare nicăieri nici *ăsta, ăştia, ăstea* şi poate nici *aştea*, în orice caz nu sînt normale. Limba veche deasemenea întrebuinţează formele acestea compuse cu *alalt: cesta alalt* sau *cestalalt, aceasta alaltă* şi *cela alalt* sau *celalalt* (Densusianu, II, p. 188). Tot acum trebuie să pomenim şi de articolul adjectival, care în limba veche apare nu numai cu formele *cel, cea*, dar şi cu formele *cela, ce(a)ia*, Densusianu, II, p. 170. Astăzi graiul popular din Moldova şi părţile de Nord-Vest al Dacoromînimii are adjectivul şi pronumele demonstrativ-determinativ *(a)ist, (a)est, (a)iastă, ceal*, (masc.) *cei*, (fem.), *aceala, aceie, (a)ista, (a)iasta, asta* şi articolul adjectival *ceal, cei*, iar graiul popular din Muntenia, Oltenia şi jumătatea de Sud-Est a Ardealului şi Banat are adjectivul şi pronumele demonstativ-determinativ *(h)ăsta, (h)asta, ahăsta, ahasta, (h)ăla, (h)aia, ahăla*,

ahaia, (h)äst, (h)asta, (h)ăl, (h)a şi articolul adjectival *ăl (al), a*. Densusianu şi Candrea, *D.E.*, p. 15 şi 86, spun că formele cu *h* sînt în Banat, Sud-Vestul Transilvaniei, Mehedinţi şi Gorj. Philippide, *Orig.*, II, p. 212, cunoştea numai formele dela Munteni-Pădureni (Hunedoara). D. Găzdaru, *Descendenţii demonstrativului latin ille în limba romînă*, p. 151, 153, 155-156 şi 157, le constată în Criş-Mureş, Someş-Tisa, Munteni-Pădureni, Ţara Haţegului şi Muntenia, şi chiar Oltenia, Sud-Estul Transilvaniei şi Ţara Oltului. Această situaţie este confirmată parţial de *ALR*, care ne prezintă articolul adjectival cu *h* nu numai la Munteni-Pădureni, dar şi în judeţele Alba, Turda, Cluj, Someş, Năsăud, Mureş, Tîrnava Mare, Sibiu, Făgăraş şi Braşov (vezi *ALRM*, 264, 265, 280), ba chiar şi în localitatea 395 din Muntenia (*ibid.*). (In Banat nu apare decît în cîteva localităţi din jud. Caraş). Chiar D. Cantemir ne spune că Muntenii pronunţau *ahăla*. Avem desigur la el a face ori cu o formă populară, ori cu una din graiul familiar al boierilor. *ALRM*, hărţile pomenite, prezintă pe *cel, cea* în judeţele Arad (fără partea de Est), Bihor, extremitatea de Vest a judeţului Turda, partea de Vest a judeţului Cluj, partea de Vest şi Nord a judeţului Someş, judeţele Sălaj, Sătmar şi Maramureş, şi aproape tot judeţul Năsăud. Vezi şi *Graiul nostru*, II, p. 64: *ceia fraţi* (alte exemple pentru această regiune, la D. Găzdaru, p. 163-164). Apar însă în acest spaţiu cîteva localităţi cu *a!* (333, 341). Formele *ăl(a), a* se întîlnesc chiar în Maramureş şi Oaş, unde textele secolului al XVI-lea ne arată că altădată a fost altceva. *Graiul nostru*, II, p. 63: *bala a spurcată* (Oaş); p. 65: *ala* 'acela', *beśedzele alea, ala zmău*; p. 66: *a mai bătrînă* (alte exemple pentru aceiaşi regiune la Găzdaru, p. 145-146 şi 149). *ALRM* nu ne dă încă o hartă pentru *acesta*, ne dă însă în schimb una pentru *aceasta* (336). Deoarece însă forma *aiasta* este înlocuită în multe părţi cu *asta*, nu putem şti extensiunea lui *aist(a)*. Localităţile cu *(a)iasta* sînt mai puţine decît cele cu *cel*. Ele apar mai ales spre Nord-Estul, Nordul şi Nord-Vestul teritoriului dacoromîn. *Graiul nostru*, II, ne prezintă aceiaşi situaţie: p. 58: *aiasta* (Oaş); p. 61: *aiesta*; p. 62: *aiste pustii*; p. 63: *aestui*. Şi în Maramureş este *iasta* şi probabil şi *ista*. Este de presu-

pus că formele cu *h* erau altă dată mai răspîndite în Muntenia. *ALRM,* hărţile citate, ne prezintă pe *cel* şi în Oltenia, în localităţile 850, 815, 825, 840, 846 şi 884. Tot aşa *Graiul nostru,* II, prezintă pentru Oltenia şi (*a*)*cela,* p. 13, r. 18, p. 14, r. 7 de jos (text), chiar *ceilanţ,* p. 45. Nu e o întîmplare că tot acolo apare şi articolul adjectival *cel, cea.* Acest articol adjectival apare şi în unele localităţi din restul Ardealului şi Muntenia. Hărţile 265, 280 şi 281 ne prezintă pe *cel* în unele localităţi din Buzău, Rîmnicul Sărat, Ialomiţa, Dobrogea şi din acea parte a Ardealului care în mod obişnuit are *ăl.* Este probabil că acolo apare şi adjectivul şi pronumele demonstrativ corespunzător. Moldova şi Nord-Vestul Dacorominimii prezintă apoi astăzi (*a*)*istalant* şi (*a*)*cealalant.* Restul teritoriului are *ăstalalt, ălalalt.* Aşadar prin Ardealul de Nord şi Nord-Est există şi *aista, aiasta,* (*a*)*istalalt* şi *cel.* Cum se face dar că graiul literar din toate părţile are în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea formele (*a*)*cest*(*a*) şi (*a*)*cel*(*a*)?

§ 53. — G. Ibrăileanu, cursul citat, credea că în epoca veche în care s'a început a se scrie romîneşte, *acesta* exista în limba vorbită a tuturor Romînilor. *Dicţ. Ac.*, supt *ăst,* spune: „Raportul între *ăşt* (*ast, est, ist*) şi *acest* este analog cu raportul între „acel" şi „ăl". Odinioară trebuie să fi existat între ele o deosebire reală de sens şi *acesta* să fi însemnat „iacă ăsta"; fiind deci mai expresiv se va fi întrebuinţat mai ales în funcţiune demonstrativă, pe cînd *ăst* va fi fost întrebuinţat mai mult în funcţiune determinativă, precum se poate cunoaşte din cazurile în care *ăst* nu poate fi înlocuit (nici în limba literară de azi) prin *acest.* Scriitorii au ales dela început forma cea mai expresivă, chiar cînd acest lucru nu era absolut necesar, şi astfel *acest* a devenit cuvîntul cel literar. In vorbire însă, avînd la dispoziţie gesturile şi înălţarea vocii spre a da mai multă expresie pronumelui demonstrativ, nu a fost necesar să se aleagă forma cea mai expresivă *acest.* Intr'adevăr în graiul poporului de pretutindeni şi în limba comună [= limba uzuală a claselor de sus], *ăst* (*ast, est, ist*) e pînă astăzi cu mult mai des întrebuinţat decît *acest,* care se răspîndeşte în cercuri mai largi abia în timpul din urmă, prin influ-

enţa limbii literare". Impotriva acestor presupuneri se ridică A. Procopovici, *Rev. Fil.*, II, p. 323-336, şi în special 327-328, 328-329 şi 331. Ceiace l-a făcut să nu admită aceasta este concepţia sa despre apariţia formelor *ăl, ăst, el, est*, pe care, împotriva explicaţiilor de pînă la dînsul, le consideră forme analoage, iar nu etimologice, adică continuatoare directe ale lui *ille* şi *iste* din latină, şi le crede create după secolul al XVI-lea. P. 327-328: „Cîtă vreme am crezut că *ăl, ăst* sînt forme vechi, cari au existat întotdeauna în limba noastră, n'am avut alt expedient, decît acela de a atribui asemenea preferinţe stilistice scriitorilor noştri vechi. Nu putem constata însă la ei şi alte maniere de felul acesta, cîtă vreme nu s'a creat o tradiţie literară izvorîtă din structura graiului sau graiurilor în cari s'a scris mai întîiu sau n'au intervenit anumite stratificări sociale, ca cele de cari vorbesc în altă parte (*Rev. Fil.* I, p. 256, nota). Ar fi foarte curios ca formele acestea, atît de răspîndite astăzi, să nu fi pătruns nici într'un singur caz într'o literatură destul de cuprinzătoare, ai cărei autori au fost de cele mai multe ori oameni fără de multă învăţătură. Observăm că scriitorii veacurilor trecute nu se prea pot emancipa de particularităţile dialectului lor nici mai apoi, cînd se străduiesc să observe tradiţia stabilită prin opera înăintaşilor lor sau cînd nu voiesc decît să copieze în mod cît se poate de exact un text mai vechiu. Păstrăm deci din explicările Dicţionarului academic numai partea relativă la raportul dintre limba literară pe de o parte şi graiul poporului de pretutindeni şi limba comună [limba uzuală a claselor de sus] pe de altă parte". P. 331 : „Concluziunea noastră este prin urmare că mai întîiu scriitorii noştri vechi n'au putut întrebuinţa forme ca *ăst, ăl* şi variantele lor (*ele, este*, etc.), pentru că nu existau în graiul lor, iar apoi cînd acestea şi-au făcut apariţia, ele n'au putut pătrunde decît cu greu (cfr. *eastă* din sec. XVIII la I. Neculce şi E. Kogălniceanu [dar noi am arătat mai sus că *iastă* apare şi în secolul al XVII-lea], pentrucă li se opunea o tradiţie. Cît despre formele cu *a-*, de tipul lui *aist(a)*, singurele care trebuie să fi existat în toate vremurile, ele apar în scrisul nostru, precum am văzut, foarte de cu vreme şi destul de

numeroase. Că nu se găsesc în textele husite, pare să fie o simplă întîmplare, motivată poate totuşi de împrejurarea că n'au fost prea obişnuite în graiul în care au fost scrise aceste texte, de vreme ce au cam ieşit din uz şi din celalalt graiu rotacizant, al Istrorominilor". Credem însă că Procopovici n'are dreptate cînd susţine apariţia analogică şi tîrzie a pronumelor *ăst* (*est*), *ăl* (*el*). Tot concepţia mai veche, a lui Meyer-Lübke, reluată de Puşcariu, Candrea, Densusianu şi Tiktin, (vezi locurile indicate de Procopovici, p. 323-325), şi accceptată şi de Philippide şi Găzdaru, ni se pare cea întemeiată. Procopovici are însă dreptate în altă privinţă. El susţinea, p. 325 326, că nu este explicată dezvoltarea lui *ille* sau *illum* (de fapt, cu fonetismul latinesc popular, **ellu*) în *-lu*, articol substantival, în *ăl*, adjectiv şi pronume demonstrativ şi determinativ şi articol adjectival, şi în *al*, semn al genitivului substantivelor şi pronumelor substantivale, şi articol al pronumelui posesiv şi al numeralelor ordinale. Sau, pentru a vorbi mai clar, el susţinea că n'au fost găsite cele trei condiţii fonetice deosebite, în care trebuia să se găsească **ellu*, pentru a ajunge la formele în discuţie. Invocînd o frîntură de frază ca *caballum illum illum formosum illum vicini illui*, care ar trebui să stea la baza romîneştei *calul ăl frumos al vecinului*, el spunea că nu se poate vedea o deosebire de condiţii fonetice care să ducă la dispariţia lui *ĭ* din primul *illum*, la prefacerea celui de al doilea în *ăl*, şi a celui de al treilea în *al*. Trebuie să spunem că cercetătorii de pînă astăzi au găsit aceste condiţii: poziţia accentuată (deci de cuvînt cu accentul său) şi cea neaccentuată (deci de proclitic sau enclitic), numai că nu s'a lămurit cum aceste două condiţii pot explica trei evoluţii diverse şi nu s'a arătat întotdeauna condiţia (poziţia accentuată sau neaccentuată a) fiecărei evoluţii. A voi să explici trei evoluţii simultane prin două condiţii este imposibil. Una din evoluţiile fonetice în discuţie trebuie să fie mai veche. Noi credem că articolul substantival *-lu*, cu apocopa lui *e-* şi cu reducerea lui *ll* la *l*, este, cum arată dealtfel şi celelalte limbi romanice (fr. *le*, *la*, *les*, it. *lo*, *la*, *gli*, *le*, sp.

la, los, las, etc.), un fapt latinesc popular [1]). Presupunerea apare şi mai plauzibilă cînd luăm în consideraţie că *ille* ca articol apare la mulţi scriitori latini, începînd cu Plaut şi Cato (vezi D. G ă z d a r u, p. 69, nota ** şi p. 70-72, la care trebuie adăugate cele spuse de C. B a l m u ş, *Étude sur le style de saint Augustin*, p. 54-58). Desigur, **ellu* a pierdut accentul numai atunci cînd a devenit articol, şi numai în urma acestui fapt a fost posibilă apocopa. Apocopa însăşi este explicată de noi ca o pronunţare neglijentă, de felul celei care se observă la cuvintele care devin forme gramaticale (rom. *oĭŭ* în loc de *voĭu*, ca auxiliar de viitor ind., *am* în loc de *avem* ca auxiliar de perfect compus ind., etc.) [2]). Socotim ca puţin probabilă părerea lui G ă z d a r u, *o. c.*, passim, care e şi a tuturor romaniştilor, că articolul s'a născut în limba romînă după epoca latină, din formele neaccentuate ale determinativului **ĭllu*. Procesul admis de acest cercetător, al apocopei lui *a-* din **alu*, este mutat de noi în latina populară, cînd *a-* suna *e-*. (Socotim şi mai greşită părerea lui G a m i l l s c h e g, *Zum romanischen Artikel und Possessivpronomen, Sitzungsberichte der preuss. Ak., Phil.-Hist. Klasse*, XXVII, 1936, p. 22, că *i* al articolului s'a păstrat ca *e* în romîna cea mai veche). Admitem, cu G ă z d a r u, că apocopa s'a produs numai cînd **ellu* era proclitic, dar socotim aceasta ca valabil pentru latina populară din celelalte regiuni decît aceia pe care se va forma poporul romînesc. Nouă ni se pare că latina populară dela baza limbii romîne, care trebuie să fi avut, ca şi romîna din secolul al XVI-lea încoace, tendinţa de a întrebuinţa adjectivele demonstrative şi determinative după substantiv, a mutat după substantiv şi articolul latinesc popular (dupăce el suferise apocopa) [3]). Procliza articolului în textele rotacizante, în condi-

1) Ipoteza aceasta, după cîte ştim neimaginată încă de romanişti, a fost făcută şi de colegul meu, D. Şt. Marin (comunicare orală), care o întemeiază numai pe identitatea de evoluţie în toate limbile romanice.

2) Cred că şi prefacerea lui *ille* în cazurile oblice ca pronume personal neaccentuat este un fenomen latinesc popular şi că apocopa lui *e*, care n'a fost posibilă decît după acest proces, este şi în acest caz, tot latinească populară. Unitatea stărilor de lucruri din limbile romanice este în acest caz cea mai bună dovadă.

3) Aşadar noi vedem in tendinţa romînei spre ordinea cuvintelor care

ţii în care celelalte texte nu o prezintă, pare să redea o situaţie dialectală (şi azi procliza există pe fostul teritoriu rotacizant în împrejurări în care nu se întîlneşte în restul teritoriului dacoromîn), cu origini pînă pe vremea latinei populare (căci el merge cu celelalte limbi romanice). Articolul şi semnul de genitiv, *al*, a ieşit, cum au arătat Tiktin, *Dicţ.*, I, p. 10 şi 39, şi Philippide, şi, după acesta din urmă, şi Găzdaru, p. 119-120, din forma neaccentuată iniţială a latinului popular tîrziu **ellu,* în care *e-* a devenit *a-* după legile fonetice ale limbii romîne. Dar această formă neaccentuată trebuie socotită nu ca un fapt latinesc popular, ci ca un fapt romînesc. In latina populară, acel **ellu* care nu era articol, trebuie să fi fost oricînd accentuat. Faptul că în franceză, italiană, etc., avem identitate între articolul numeralelor ordinale şi pronumelor posesive de o parte şi articolul definit de alta, nu trebuie să înşele: mai întîiu numeralele ordinale romîneşti sînt o inovaţie faţă de ce găsim în celelalte limbi romanice, iar pe de altă parte, cînd s'a pus problema creării numeralelor ordinale şi a pronumelor posesive, care cer un articol prepozitiv, romîna, care aşeza de pe atunci articolul hotărît la sfîrşit, şi deci nu-l mai putea folosi, a trebuit să apeleze la **ellu.* Adjectivul şi pronumele demonstrativ şi determinativ *ăl* (dar şi *al*) a ieşit din forma accentuată, prin prefacerea lui *e-* precedat de *u* final al cuvintelor precedente, în *ă*, cum au admis Puşcariu, *Dicţ. Ac.*, şi *Dacor.*, V, p. 786, 795 (care însă a crezut că are a face cu forma neaccentuată), Candrea şi Densusianu, *D.E.*, p. 85 (care n'au precizat dacă silaba era accentuată sau nu) şi D. Găzdaru, p. 147 (care nu insistă asupra faptului că e vorba de silaba accentuată. Acesta din urmă face, p. 145, greşala în care a căzut şi Tiktin, de a considera varianta *al* ca rezultată prin schimbări identice cu cele care au dus la articolul şi semnul de genitiv *al*, ceiace înseamnă că pentru această variantă admite poziţia neaccentuată. Cred că trebuie să admitem o analogie cu formele feminine şi chiar confuzie (a-

constă în substantiv + adjectiv demonstrativ sau determinativ (şi dealtfel orice adjectiv) explicarea faptului atît de mult discutat şi, după părerea noastră încă nelămurit pînă acum, că articolul definit este în romîneşte enclitic.

nalogie) cu forma *al* articol şi semn al genitivului, provocată de identitatea între unele forme ale celor două cuvinte. Foarte probabil, la schimbarea lui **ellu* în **ăllu* a contribuit şi nevoia de diferenţiere faţă de pronumele personal **ellu*. Dealtfel, dacă ne luăm după faptul că **estu* a dat *ăst* numai în graiul muntean şi bănăţean, trebuie să presupunem că schimbarea lui **ellu* în *ăl* s'a produs tot numai acolo, ceiace se şi constată de fapt. In orice caz, faptul că dialectul muntean şi cel bănăţean sînt dintre cele care velarizează pe *e* precedat de labiale, (cînd în silaba următoare nu este *e, i* sau sunet muiat), se potriveşte cu această constatare.

Nu trebuie să admitem deci în explicaţiile noastre fonetice „o întreagă gamă de variaţiuni foarte distincte în diferitele lor funcţiuni", cum credea Procopovici, p. 325, ale accentului de intensitate al lui **ellu*, ci două: una accentuată şi alta neaccentuată, **ellu* sau **lu* ca articol fiind deja un fenomen latinesc popular. Prezenţa unui **ellu* accentuat, ca articol, în latina populară, nu putea stingheri de loc pe **ellu*, demonstrativ şi determinativ, deasemenea şi el accentuat. Philippide, *Orig.*, II, p. 464-466 şi 490-493, a arătat că în meglenoromînă şi în macedoromînă *ţela, ţea* şi *ţela, ţă, ţesta, ţásta* (*ţąsta*) sînt şi articole. Cred deci că Procopovici greşeşte cînd susţine, p. 326, că în funcţiile în discuţie **ellu* era totdeauna neaccentuat. Nici afirmaţia sa dela p. 325 („ar trebui să presupunem deci că între *ăl* şi *al* s'a produs o diferenţiere sintactică, căreia nu i-am putea descoperi temeiurile") nu este întemeiată. La p. 336 el va explica funcţiile sintactice prin aceia că *al* vine din lat. *a(d)*+ **illu* (explicaţie dată întîiu de Meyer-Lübke, vezi p. 325). Dar nu e nevoie de aşa ceva cînd *e* iniţial neaccentuat s'a transformat în limba romînă în *a*. Diferenţierea sintactică între cele două cazuri în discuţie este uşor de văzut cînd avem în vedere că *ăl* se referă şi astăzi la substantivul la care se referea în latină, — numai în cazul cînd e articol adjectival se referă la adjectiv —, pe cînd *al* se referă astăzi la numeralul sau genitivul de după dînsul, deşi în latină aparţinea substantivului de care atîrnă şi genitivul sau numeralul. Funcţia nouă nu s'a putut naşte decît în acel moment în care individul vorbitor a considerat pe **ellu* ca

un element atîrnător de substantivul în genitiv, ca un element al acestui substantiv (cu această ocazie adaug că este greşit să se numească *al* articol demonstrativ, aşa cum face Procopovici, p. 336, el nefiind nici articol, nici demonstrativ, ci un semn al genitivului substantivelor). Dealtfel această funcţiune nouă a lui **ellu* nu se va fi născut, aşa cum presupune Procopovici, în fraze în care s'a ajuns şi la adjectivul şi pronumele *ăl*, ci în fraze deosebite, şi deci în latina populară dela baza limbii romîne nu se va fi spus *caballum illum formosum illum vicini illui*, cum crede Procopovici, şi nici chiar *caballu lu ellu formosu ellu vicinu lui*, cum ar trebui să modificăm această frîntură de frază pentru a o pune în acord cu concepţiile noastre exprimate mai sus, ci poate s'a spus numai *caballu lu ellu formosu vicinu lui*, şi numai *caballu lu vicinu lui* şi *caballu lu ellu vicinu lui*, care mai tîrziu, în limba romînă, au ajuns, prima, la *calulu elu* (*ălu*) *frumosu vecinului*, şi ultimele la *calulu vecinului* şi *calulu elu vecinului* şi apoi *calulu alu vecinului*. Cred că articolul şi semnul de genitiv **ellu* (nu se poate admite că *al* vine din adjectivul demonstrativ şi determinativ romînesc *ăl*, şi nu din **ellu* latinesc popular; la aceasta se opune faptul pe care-l vom discuta mai jos, că *ăl* nu e general romînesc) a devenit neaccentuat numai în momentul în care n'a mai fost raportat la substantivul la care se referea de fapt, ci la genitivul următor lui. Dar Procopovici vedea şi alte dificultăţi în explicarea dată pînă la dînsul lui *ăl* şi *ăst* (p. 326-327 pentru *ăl*, şi p. 328 pentru *ăst*). După dînsul, *e-* din *elu* şi *estu* ar fi trebuit să devină în limba romînă *ĭe*, aşa cum se întîmplă cu orice *e* iniţial romînesc. La aceasta se poate răspunde că o asemenea constatare în ce priveşte *e* iniţial se bazează pe un material lingvistic recent, din secolul al XVI-lea sau al XV-lea încoace. Se poate admite că în primele timpuri ale limbii romîne şi chiar mai tîrziu, pînă aproape de secolul al XV-lea, limba romînă, cel puţin în unele regiuni ale sale, — cele care au transformat pe *elu* în *ălu* —, avea pronunţia *e* iniţial, iar nu *ĭe* iniţial. Un sprijin al concepţiei sale vedea Procopovici şi în situaţia pe care, din punct de vedere al pronumelor şi adjectivelor demonstrative, o prezintă ce-

lelalte dialecte (p. 328-331), precum şi în situaţia pe care ar prezinta-o vechea romînă literară (p. 328-329). Cu privire la situaţia din vechea romînă am atras deja atenţia că ea este alta. Rămîne să vedem ce spun pentru problema noastră celelalte dialecte romîneşti. Iată afirmaţiile lui Procopovici, p. 328: „Formele *ăl*, *ăst*, *ei*, *eşti*, *ele*, *este* sînt necunoscute dialectelor de dincolo de Dunăre şi din Istria. Ba într'însele nu se găseşte nici o singură formă corespunzătoare lui *ăl* îndeosebi, deci cu funcţiune de pronume demonstrativ, care l-ar continua pe *ille*. Cît despre *iste*, nici acesta nu există în dialectele acelea fără ca să i se fi adăogat vreun alt element şi se pare că n'a existat altă dată fără de asemenea adaus nici în dacoromîneşte. Nu mă voiu ocupa la locul acesta de formele de tipul lui *(a)cest(a)*, pentrucă nu prea au importanţă în această ordine de idei pentru problema noastră, dar voiu da mai multă atenţiune formelor de tipul lui *(a)ist(a)*". Acestea afirmaţii sînt în parte inexacte sau măcar prea categorice, atunci cînd nu se pot spune decît lucruri probabile. Dacă, precum susţine Procopovici, p. 329, în dialectul macedoromîn vor fi existînd numai forme cu *a* iniţial, deci numai *aist(u)* şi *aţel(a)*, faptul nu înseamnă numaidecît că în macedoromînă n'au putut exista odată şi formele fără *a*-. Acest dialect avînd preferinţă pentru *a* protetic, formele mai vechi, fără *a*-, au putut fi lăsate în părăsire. Cînd e vorba de dialectul meglenoromîn (p. 329-331), Procopovici însuşi recunoaşte că lipsa formelor cu *a*- se explică prin apocopa lui *a* iniţial, caracteristică dialectului. Dacă se aplică această metodă dialectului meglenoromîn, ea trebuie aplicată şi dialectului macedoromîn. Dar dacă în dialectul meglenoromîn lipsa formelor cu *a*- trebuie explicată prin apocopa lui *a* iniţial, aceasta nu înseamnă, cum crede Procopovici, că dialectul meglenoromîn a avut la început numai forme cu *a*-. El a putut avea şi forme fără *a*-, care au devenit însă norma, fiindcă apocopa lui *a* iniţial era caracteristică dialectului. Cu privire la istroromînă (p. 330-331), în care există *ţela istu*, *ţăsta ista* şi *ista*, pomenite de Procopovici, dar şi *cela* (*ţela*), *cę* „aceia", *cel'i* „cei", *ţesta* (*ţăsta*, *ceasta*), vezi S. Puşcariu, *Studii istroromîne*, II, p. 162 164 Procopovici

însuşi dă lucrurile ca probabile. Chiar dacă şi acest dialect se caracterizează prin apocopa lui *a* inițial, cum relevă Procopovici, după Puşcariu, — ar fi putut fi citat şi Philippide, *Orig.*, II, p. 32-33 —, formele fără *a-* au putut să fie originare. Procopovici crede, p. 331-334, că poate înlătura obiecția ce i s'ar putea aduce pe baza formei feminine *astă*, existentă în toate dialectele, explicînd pe *astă* prin *ha(c) ista*. Dar dacă *astă* prezintă dificultăți de explicare, relevate de Procopovici la p. 332, *ha(c) ista* nu prezintă mai puține dificultăți, el trebuind să dea *aiastă*, nu *astă*. E mai probabil că *astă* vine direct din *ista*. Renunțăm să mai facem observații şi afirmațiilor autorului dela p. 334-336, deoarece ele nu ne interesează prea mult la soluționarea problemelor noastre, deşi, în urma celor susținute de noi mai sus, am avea de făcut corectări sau complectări. Rezultă însă că Procopovici ar fi putut explica printr'un etymon latin numai pe *ăst* (*est*), deşi şi aici sînt de făcut puternice observații, nu însă şi pe *ăl* (*el*). Afirmația sa dela sfîrşitul discuției (p. 336), că *ăl*, *al*, *ea*, *a*, etc. „nu sînt decît prescurtări sau prescurtări transformate ale pronumelui demonstrativ (*a*)*cel* (*a*)*cea* etc.", ne apare de o uşurință incalificabilă, rămînînd neexplicată dispariția lui *c* în aceste prescurtări, concepute probabil de autor ca rezultatul unor analogii.

§ 54. — Aşadar nu din cauză că în secolele al XV-lea şi al XVI-lea n'ar fi existat forme ca *ăst*, *ist* şi *ăl* n'au apărut ele în limba celor mai vechi texte romîneşti şi în niciunul din vechile dialecte literare (cu excepția lui *ist*, care totuşi apare în Ardeal şi Moldova). Obiecțiile făcute de Procopovici afirmațiilor din *Dicț. Ac.*, întrucît se întemeiază pe convingerea că în secolele al XV-lea şi al XVI-lea nu existau aceste forme, sînt greşite. In ele este totuşi şi ceva bun, dar aceasta pentrucă autorul a luat în considerație şi alte fapte. Intr'adevăr, dacă aceste forme, şi dealtfel şi *aist*, nu apar în limba textelor rotacizante, trebuie să admitem că ele nu existau în graiul popular care a stat la baza acestor texte. Ajungem astfel să distingem o regiune (despre care nu ştim dacă se extindea la tot spațiul rotacizant), în care nu existau decît (*a*)*cest* şi (*a*)*cel*. Dacă astăzi

în aceiaşi regiune avem *ăst* şi *al* şi *aist* (pe lîngă *cel*), asta se explică prin puternicul fenomen de năvălire a faptelor lingvistice de la Sud de Mureş şi Est de Carpaţi în spaţiul altădată rotacizant. Şi faptul că formele nemoldoveneşti care năvălesc sînt *ăst* şi *al*, ne arată că regiunea dela Sud de Mureş avea, atunci cînd acţiunea ei asupra regiunii dela Nord de Mureş a început puternic, aceleaşi adjective şi pronume demonstrative (şi articole adjectivale) ca şi Muntenia. Poate forma *aia*, care apare în C.T. şi a fost considerată de Densusianu ca o greşală de scris, este un prim fapt de graiu popular ardelean central, pătruns în limba scrisă. Dar graiul literar muntenesc are şi el (*a*)*cest*(*a*) şi (*a*)*cel*(*a*), deşi popular în Muntenia şi Ardealul de Sud este, cel puţin dela 1700 încoace, de cînd avem pentru *ahăla* mărturia lui D. Cantemir, *ăst*(*a*) şi *ăl*(*a*) sau (*a*)*hăsta* şi (*a*)*hăla*. Prezenţa lui (*a*)*cela* este atestată deja la 1521, în scrisoarea boierului Neacşu: (*a*)*ceale corabii* şi *locul cela strimtul*. Ce trebuie să admitem? Că avem a face cu o influenţă a textelor rotacizante asupra graiului muntean cult, în secolul al XV-lea? E drept că textele rotacizante n'au fost cunoscute întîiu de Coresi, ci de clericii dela biserica Sf. Nicolae din Şcheii Braşovului, care pe urmă le-au pus la dispoziţia lui Coresi, cum foarte exact a arătat N. Sulică, *Athenaeum*, 1939, articolul *Preoţii dela biserica Sf. Nicolae din Braşov ca precursori ai lui Coresi*, vezi în special p. 253-258, şi că interesul lor pentru textele rotacizante poate fi urcat pînă în secolul al XV-lea. Dar înainte de a admite aceasta, trebuie să ne asigurăm de faptul că niciun graiu popular muntean n'a putut să dea graiului scris muntean aceste forme. Se poate găsi, în cadrul statului muntean (care se întindea cîteodată şi în Sudul Ardealului), un graiu popular care să fi prezentat odată formele (*a*)*cesta*, şi (*a*)*cela*?

Trebuie să stabilim întîiu de toate dacă *ăst*(*a*) şi *ăl*(*a*) reprezintă în Oltenia, Muntenia şi Sudul Ardealului, adică pe toată aria dialectului muntean, formele primordiale, ale latinei populare, sau dacă nu cumva ele reprezintă nişte forme de împrumut, dela dialectul bănăţean. Aceasta cu atît mai mult, cu cît în Oltenia şi Muntenia avem pe alocurea şi (*a*)*cel*(*a*). Deoarece în Oltenia şi Muntenia s'au stabilit

Romîni veniţi din Sudul Dunării şi din Ardeal, trebuie să încercăm a afla ce forme au putut aduce ei. Dat fiind că în Ardealul de Nord exista şi există încă *(a)cest(a)*, *(a)cel(a)*, iar în meglenoromînă *ţista*, *ţeastă* şi *ţelo*, *ţeo*, (pe lîngă *aistu*, *aistă* şi *ĭestu*, *ĭestă*, *ĭastă*), este de admis că forma *(a)cel(a)* din Oltenia şi Muntenia nu este străveche munteană, ci adusă de pomeniţii imigranţi, mai ales că ea apare în localităţi în care şi alte particularităţi de graiu ne arată o origine streină. Nu trebuie să se scape însă din vedere că migrările dela Sudul Dunării n'au adus oricînd o asemenea formă. Banatul şi Haţegul, al căror graiu se prezintă în întregime ca venit dela Sud, au doar *(h)ăst(a)* şi *(h)ăl(a)*. Totuşi în Muntenia nu din această cauză avem astăzi formele acestea. Numai situaţia din Oltenia s'ar putea explica în felul acesta, căci, precum am arătat la § 34, acolo avem graiuri înrudite cu cele bănăţene şi haţegane.

Formele mai vechi ale latinei populare sînt **estu* şi **ellu*. Formele **eccestu* şi **eccellu* sînt mai noi. Dacă limba romînă le posedă şi pe unele şi pe altele, fiecare din cele două grupuri trebuie să fi ocupat la origine, ca dealtfel şi astăzi, numai o parte din teritoriul de limbă latină din care va ieşi romîna. Textele rotacizante ale secolului al XV-lea şi al XVI-lea ne dezvăluie în Maramureş o situaţie care este cea mai nouă în latina populară. Situaţia existentă astăzi în Muntenia, jumătatea de Sud-Est a Ardealului, Banat şi Oltenia, pe care am restrîns-o, pentru epoci anterioare, la teritoriul dacoromînesc dela Sud de Mureş, este dimpotrivă cea mai veche în latina populară. Dialectele din Sudul Dunării prezintă primul tip (cel maramureşean), dar prezintă şi forme din **estu*. Pentru macedoromînă însă, forme ieşite din **eccestu* prezintă numai D a l a m e t r a (*aţistu*) şi B o i a g i (*aţestu*) (vezi G. P a s c u, *Dict.*, I, p. 30). Este de presupus că aceste forme nu se găsesc decît într'o singură regiune a dialectului macedoromîn, poate numai la Fărşeroţi şi la Macedoromînii din oraşele Albaniei, care, prezintă unele asemănări cu graiul meglenoromîn şi cu cele migrate la Nordul Dunării [1]).

1) In *BIFR.*, IX, p. 175-179, am susţinut că Fărşeroţii şi Macedoromînii din oraşele Albaniei sînt la origine Romîni cu graiu de tip meglenoromîn. Acum însă, cînd cred că Meglenoromînii din Ţîrnareca au fost din evul mediu

In acest caz, dialectul macedoromîn ar merge cu Moldova, ca o regiune cu **esiu* şi **eccellu*. Va fi avut Moldova mai înainte şi pe **eccestu*? Sau poate dialectele suddunărene vor fi avut mai înainte vreo arie ca cea maramureşeană şi vreo arie ca cea moldovenească (în care era **estu*) şi pe urmă au amestecat cele două arii? Nu se poate spune nimic în această privinţă. Nu se poate, numai pe baza acestor fapte, susţinea că Moldovenii şi Macedoromînii ar fi fost altădată vecini. Se poate totuşi bănui, judecînd după situaţia actuală, că toate aceste dialecte ocupau o poziţie intermediară între cele de tip maramureşean şi cele de tip meridional dacoromînesc (Banat, Ardealul de Sud, Oltenia, Muntenia), şi că cele cu formele mai vechi, ale latinei populare, trebuie să fi alcătuit o arie izolată a Romaniei. Dar pentru problemele noastre nu e nevoe să mergem cu presupunerile pînă în epoca romană. Să încercăm a stabili care era repartiţia acestor forme spre sfîrşitul evului mediu şi să căutăm a vedea dacă ea ne apare legitimată cît de cît.

Spre sfîrşitul evului mediu aria lui **estu* şi **ellu* cuprindea dialectele muntean şi bănăţean, adică tocmai dialectele care nu palatalizase labialele (exclus fiind graiul crişan-maramureşean şi cel istroromîn). Cum, după cele stabilite mai înainte, dialectul muntenesc se vorbia pe atunci în Sudul Ardealului, Oltenia şi Muntenia, şi poate şi în munţii Balcani, iar dialectul bănăţean şi oltean se vorbea pe valea Timocului şi a Moravei, aria **estu* şi **ellu* ocupa un spaţiu mai vast ca cel de azi. Se poate presupune că, la origini, numai graiul muntean a avut aceste forme şi că dela el le-a împrutat, deja în evul mediu, dialectul oltean şi bănăţean. Ne îndeamnă la aceasta atît faptul că graiul bănăţean prezintă înrudiri cu cel macedoromîn, istroromîn şi meglenoromîn, care au alte forme, cît şi faptul că Muntenia prezintă şi în alte ocazii unele arhaisme ale latinei populare (**reniclu*, vezi G a m i l l s c h e g, *Über die Herkunft der Rumänen*; totuşi, în cazul lui **reniclu*, graiul muntean merge împreună cu meglenoromîna şi macedoromîna, pe cînd în cazul ad-

---

în Macedonia (vezi mai sus, § 34), trebuie să admit că Fărşeroţii şi Macedoromînii din oraşele Albaniei au locuit şi ei, din aceiaşi epocă, cam tot prin Macedonia.

jectivului şi pronumelui *ăl* trebuie să admitem că el nu alcătuia o arie cu celelalte două dialecte). Faptul că dialectul muntean este la o extremitate a Romaniei explică suficient dece el a păstrat faze mai vechi ale latinei populare. Ar trebui să admitem că numai mai tîrziu, dupăce **estu* devenise la Munteni **ăstu*, forma aceasta, împreună cu *ăl*, s'a extins peste graiul oltean şi bănăţean (pe cînd acestea erau deja în Sudul Dunării). Emigraţii suddunăreni sau ardeleni cu alte forme, de pe teritoriul muntean, au trebuit să-şi părăsească formele lor pentru cele muntene. Dar aceasta nu s'a întîmplat pretutindeni, căci desigur nu e o întîmplare că tocmai în Buzău, Rîmnicul Sărat şi Ialomiţa, unde, pe baza altor fapte lingvistice, am presupus o populaţie suddunăreană care a stat o bucată de vreme în Ardeal, apare *cel*. Aşadar, dacă am vrea să explicăm printr'un graiu oltean, muntean sau ardelean de Sud situaţia adjectivelor-pronumelor demonstrative-determinative din dialectul literar muntean, ar trebui să recurgem numai la graiurile imigranţilor suddunăreni şi ardeleni pe teritoriul muntean. Acesta e însă în contradicţie cu concluziile la care ne ducea examinarea altor fenomene. Examinarea fenomenului palatalizării labialelor ne-a arătat că limba literară muntenească a ieşit din graiul anterior venirii acestor Romîni. Acum ar trebui să admitem că şi Romînii veniţi de peste Dunăre au contribuit. Dar oare aceşti Romîni au putut intra în clasa boierească a Munteniei? Faptul că toate particularităţile lingvistice care îi caracterizează nu aparţin limbii literare din Muntenia şi în general limbii literare romîneşti, ne-ar dovedi că ei n'au putut pătrunde în clasa boierească din Muntenia. Numai în cazul de faţă am avea un fapt de limbă caracteristic lor, care a pătruns în limba literară. S'ar putea oare admite că şi ei au intrat în constituirea clasei boereşti din Muntenia, dar că nu şi-au putut impune decît aceste fapte lingvistice, ce vor fi fost acceptate de ceilalţi pentru valoarea lor stilistică, fiind mai solemne, mai serioase şi mai frumoase decît *ahăla* şi *ahăsta* şi chiar decît *ăla* şi *ăsta*? Poate este de admis că ei n'au contribuit deloc la impunerea formelor *acela* şi *acesta* în graiul literar, pe această cale, a pătrunderii noilor veniţi în clasa cultă, ci în-

tr'un cu totul alt mod. Poate ele au pătruns în limba literară munteană prin preoţii dela biserica Sf. Nicolae din Braşov, originari din Şcheii Braşovului, care vorbeau un graiu la origine meglenoromîn. Dar în acest caz este de admis că asupra graiului literar muntean s'a exercitat şi influenţa textelor maramureşene, căci preoţii dela această biserică au cunoscut textele în discuţie de vreme. Faptul că graiul preoţilor braşoveni se potrivea, din acest punct de vedere, cu cel al textelor maramureşene, i-a determinat să le accepte în limba lor scrisă. Boierii munteni le vor fi acceptat prin corespondenţa cu Saşii şi prin contact cu înşişi aceşti preoţi (vezi cele spuse de Sulică, *l. c.*, p. 258-261 şi 344-346). Dar desigur, la aceasta i-a îndemnat şi faptul că în Muntenia unii oameni de jos, veniţi din Sudul Dunării sau din Ardeal, pronunţau *(a)cest(a)* şi *(a)cel(a)*. Nu se poate admite cu nici un chip că boerimea munteană care a întemeiat statul, avea în limba ei *acest*, *acel*, ce ar fi fost la început şi munteneşti, şi că în primele secole ale statului muntean graiul popular muntean a împrumutat dela graiurile din Ardealul de Sud, Banat şi Oltenia formele *ăst* şi *ăl*. Orice origine ar avea însă aceste două adjective şi pronume, *acela* şi *acesta*, dacă valoarea lor stilistică este problematică pentru începuturile graiului literar muntean, ea este sigură pentru secolele al XVI-lea, al XVII-lea şi al XVIII-lea. Faptul că, deşi pe vremea lui D. Cantemir exista în popor forma *ahăla* şi poate şi *ahăsta*, şi desigur şi *ăla* şi *ăsta*, — dar aceste forme vor fi existat şi în limba uzuală a boerilor, cu care mai ales va fi venit în contact Cantemir —, totuşi ele n'au pătruns în limba scrisă a timpului, dovedeşte, contrar celor susţinute de Procopovici, că *acesta* şi *acela* aveau o valoare stilistică. Ea însă n'a fost aceia pe care le-o dă *Dicţ. Ac.*, ci aceia de solemnitate, de seriozitate şi de frumuseţe, cum am spus mai sus.

Să trecem acum la graiul literar din Moldova. Dacă acest graiu prezintă, pe lîngă formele moldoveneşti *(a)ist(a)* şi *(a)cel(a)*, singurele care se găsesc azi în graiul moldovenesc şi care vor fi existat în el şi în cele dintîiu timpuri, şi forma *(a)cest(a)*, care se găseşte în textele rotacizante, scrise în Maramureş, avem o probă că el nu se identifica

la origine cu graiul popular moldovean, ci trebuie scos din graiul rotacizant maramureşean. Dar s'ar putea susţinea că această identitate se explică prin faptul că, la un moment dat, în a doua jumătate a secolului al XV-lea sau în secolul al XVI-lea, textele rotacizante au fost cunoscute şi cetite în Moldova. Presupunerea aceasta este definitiv înlăturată de faptul că într'un document scris în slavă, dela Alexandru cel Bun, din anul 1431, apare demonstrativul romînesc *cest* (чест оуриќъ), Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 315 (faptul a fost relevat de Damian P. Bogdan în *Contribuţii la studiul diplomaticei vechi moldoveneşti*, Bucureşti, 1935, p. 11, unde autorul îl numeşte, greşit, pronume personal). Deoarece această formă pronominală nu se poate explica prin vreunul din graiurile ardelene pe care le-am constatat în jumătatea de Nord a Moldovei şi peste Prut, căci aceste grauiri trebuie să fi venit în Moldova mai tîrziu, nu ne rămîne decît ipoteza că ea a fost adusă din Maramureş de către descălecători. In secolul al XVI-lea, sau poate chiar mai înainte, pătrunsese în graiul literar moldovenesc însă şi formele populare moldoveneşti *aist*(*a*) şi *ist*(*a*). Chiar dacă ele făceau impresia de familiar, cum e cazul cu ele astăzi, ele totuş au pătruns în limba literară, spre deosebire de *ăst* şi *ăl* din Muntenia, care n'au pătruns decît în limba modernă.

In ce priveşte graiul literar din Banat, el apare, din punctul de vedere al fenomenului discutat, tributar dialectului literar rotacizant şi celui din Ardeal.

CAP. VII.

LIPSA MEGLENOROMÎNISMELOR ÎN CEL MAI VECHIU GRAIU LITERAR MUNTEAN.

§ 55. Dispariţia lui *h* şi γ' iniţiali şi intervocalici. — § 56. Epenteza lui ĭ între vocală accentuată şi *k'* urmat de vocală palatală. — § 57. Imperfectul indicativului în *-ĕam* al verbului *a fi*. — § 58. Verbele perfective cu prefix de origine slavă. — § 59. Prepoziţiile *după* (*dupe*, *dăpă*, *dipă*) şi *depe* (*dupe*, *după*).

§ 55. — Printre faptele pe care, în *BIFR*, IX, p. 152, 165 şi 168, întemeiam teoria că în secolul al XIII-lea şi al

XIV-lea s'a produs o însemnată migrație de Romîni suddunăreni, cu graiu de tip meglenoromîn, la Nordul Dunării, erau şi dispariția lui *h* şi *γ'*, inițiali şi intervocali. Eu constatam anume că aceste fenomene, caracteristice Meglenoromînilor, la Nordul Dunării caracterizează nu numai pe Romînii din Şcheii Braşovului, cum credea C. Lacea, *Dacor.*, IV, p. 353 şi urm., în articolul *Sînt în Transilvania aşezări de Romîni veniți din Sudul Dunării sau nu sînt?*, dar şi pe Romînii din Săcele (jud. Braşov), iar dispariția lui *h* (nu şi a lui *γ'*) caracterizează o mulțime de localități din Oltenia şi Muntenia. Mai sus, § 34, noi am arătat însă că dispariția lui *h* în toate condițiile în care sunetul apare (fenomen spontan, nu combinatoriu), era realizată şi în graiul din Sîrbia, Banat şi Țara Hațegului, şi că dispariția lui *γ'* se întîlneşte şi în unele localități muntene. Întocmai ca şi Lacea, nu atrăgeam atunci atenția asupra faptului că, dacă dispariția lui *γ'* inițial şi intervocalic lega graiul unor localități suddunărene cu graiul meglenoromîn din Țîrnareca, dispariția lui *h* lega o vastă arie dela Nordul Dunării de întregul dialect meglenoromîn. Cele două fenomene se produc pe arii care nu-s identice şi ar fi trebuit tratate separat. Marea înrudire dintre ele ne-a determinat însă să le discutăm aici împreună. Este evident că ele sînt înrudite şi cu dispariția lui *χ'*, care se întîlneşte în graiul meglenoromîn fără cel din Țîrnareca.

Am spus mai sus, la § 34, trimițînd la Mladenov, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, p. 137-138, că dispariția lui *γ'* se întîlneşte şi în dialectele bulgare din Macedonia, precum şi în unele dialecte bulgare răsăritene. Cu toate acestea, alte fapte ne-au obligat să considerăm pe Dacoromînii care au pierdut pe *γ'*, ca veniți din Macedonia, iar nu din Bulgaria răsăriteană. Trebuie să adăugăm aici că şi dispariția lui *h* înainte de *r*, *l* şi vocală se întîlneşte în aceleaşi regiuni în care se întîlneşte şi celălalt fenomen. (Mladenov, *o. c.*, p. 143, o caracterizează: „die weitverbreiteste Aussprache in den meisten ost- und wbg. Maa. [= Mundarten]", iar la p. 144, arată că fenomenul dispariției lui *h* se întîlneşte în dialectul din Prilep; P. Skok, *Revue internationale des études balkaniques*, anul II, p. 302:

„on dit généralement partout en Macédoine *máalo*, pl. *máala*"; cuvîntul vine, ca şi *mahalà* al nostru, din arabul *mahalla*, prin mijlocirea limbii turce). Dispariţia lui *h* se întîlneşte însă şi în limba sîrbă, anume în unele regiuni ale dialectului štokav. Ea apare în textele slave chiar în secolul al XV-lea (vezi Bărbulescu, *Fonetica*, p. 472). Deoarece aria de dispariţie a lui *h* este, pe teritoriul dialectului muntean (deci şi în Oltenia şi Sudul Transilvaniei), cu mult mai întinsă decît cea a dispariţiei lui *γ'*, se iscă întrebarea dacă toţi aceşti Romîni norddunăreni, care au pierdut pe *h*, pot fi consideraţi ca originari numai din Macedonia, cum am făcut cu cei care au pierdut pe *γ'*. Lucrul n'ar fi imposibil, şi s'ar putea admite că chiar graiurile bulgare răsăritene care au pierdut pe *h* şi pe *γ'*, sînt venite din Macedonia mai ales că, după cît aflu din Mladenov, p. 148 şi 336, între aceste dialecte bulgare răsăritene avem şi graiuri cu cu *k'* şi *ć* în loc de *št* (cel din Tărnovo) (în cazul fenomenului de faţă Mladenov nu vorbeşte nimic despre o migraţie din Vest spre Est, deşi el a admis unele migraţii de Slavi din Macedonia pe teritoriul bulgar răsăritean). Desigur însă că graiul din Sîrbia, Banat şi Haţeg, care şi el a pierdut pe *h*, nu trebuie adus din Macedonia, ci din nişte regiuni sîrbeşti în care *h* a dispărut. S'ar mai putea admite că atît în unele localităţi din Oltenia şi Muntenia, cît şi în altele din Ţara Haţegului, dispariţia lui *h* se explică prin aceia că populaţia a fost la origine bulgară sau sîrbă din regiunile în care *h* a dispărut.

Cel mai vechiu caz de dispariţie a lui *h*, atestat de texte, ni-l prezintă numele de botez *Asѣnъ*, al unuia din cei doi fraţi, întemeietori ai imperiului romînobulgar (1186), căci acest nume este desigur de origine turcă (pecenegă sau cumană): *hasan*. (Numele romînesc prezintă şi muierea lui s.) Lipsa lui *h* în Ţara romînească este atestată întîia oară în numele de familie *Orѣov*, din documentul dela 20 Mai 1388 (Panaitescu, *Documentele Ţării Romîneşti*, I, p. 48). In documente anterioare cu un deceniu sau două apare numele topic de povîrniş, de padină, *Orѣhova*, (< vechiu slav literar *orѣchъ* 'nucă') vezi *ib.*, p. 36, 39 şi 43, cu *h*. Se pare că este o legătură între numele topic şi numele personal.

Ne întrebăm însă dacă avem a face cu un boier romîn sau cu unul bulgar, stabilit în Țara romînească.

§ 56. — In *BIFR.*, IX, p. 169-170, atrăgeam atenția asupra faptului că Romînii din Șcheii Brașovului și din Săcele, a căror origine suddunăreană se dovedea fie numai prin prezența în graiul lor a unor fenomene ce apar numai în meglenoromînă (și bineînțeles și în macedoromînă, întrucît aceasta merge de atîtea ori cu macedoromîna), fie și prin unele informații scrise, prezintă unele fenomene fonetice care nu se găsesc în meglenoromînă, dar care apar într'o mulțime de localități din Muntenia și Oltenia. Acolo mai spuneam (p. 169): „Foarte probabil, în Oltenia și Muntenia aceste localități sînt aceleași în care apar și meglenoromînismele pomenite mai sus (în unele cazuri aceasta se poate afirma cu siguranță), întocmai cum e cazul și cu localitățile din Sudul Ardealului. Urmează de aici că cel puțin o parte din Meglenoromînii [de fapt voiam să zic: Romînii din Bulgaria medievală cu graiu de tip meglenoromîn] care au migrat la Nord de Dunăre, aveau și particularități dialectale care îi deosebeau de strămoșii actualilor Meglenoromîni din Țîrnareca, cu care erau de altfel cei mai apropiați în graiu. In felul acesta graiurile din Oltenia, Muntenia și Sudul Ardealului devin un izvor de informații pentru graiul Romînilor din imperiul romînobulgar". Exemplificam atunci aceasta cu epenteza lui *ĭ* între *é* și *ó* urmați de *k'e, k'i*, pentru care dădeam și exemple. De fapt este de adăugat că *ĭ* apare și după *á* și *ú* în condiția pomenită. In *Graiul nostru*, I, p. 16, întîlnim *straĭchină*, pentru care vezi și E. Gamilscheg, *Oltenische Mundarten*, Wien, 1919, p. 55, (relevat și de Rosetti, *Grai și Suflet*, II, p. 168 și *L. r.*, p. 60). *ALR* ne procură exemple ca *genuiche* 776 și *genuinche* 874 (vezi *ALRM*, I, 86). S'ar putea presupune că fenomenul s'a produs și cînd vocala accentuată era *i* și poate și cînd urmau alte consonante palatale decît *k'*, dintre care mai ales *g'*. Insist asupra faptului că fenomenul nu alcătuiește arii continui, ci mai degrabă șuvițe sau mici arii fără legătură între ele. Vezi *ALRM*, v. I, hărțile 21, 27, 82, 86, v. II, 331, 414. Fenomenul apare și în texte vechi, în aceleași condiții. El a fost relevat în astfel de texte de Drăganu, *Dacor.*, III, p. 496 (seco-

lul al XVII-lea), şi de C. L a c e a, *Rev. Fil.*, I, p. 76 (în Codicele Puşcaşul, scris în 1770 de Popa Bucur P u ş c a ş u l din Bran, jud. Braşov).

N. D r ă g a n u, *Dacor.*, III, p. 476-477, 487-497 şi 502-508, este cel dintîiu care a considerat fenomenul ca fiind acelaşi cu epenteza lui *ĭ* după *á, é, ú* + *n, r* şi *l* + *e*, care apare în unele texte vechi romîneşti, (din secolul al XVI-lea), iar P u ş c a r i u, *Dacor.*, I, p. 380-381, este cel dintîiu care l-a considerat identic şi cu epenteza lui *ĭ* după *í'* (din *á* latin) + *n* + *e, i*. R o s e t t i, în *Grai şi Suflet*, II, p. 167-173, şi *I. l. r.*, IV, p. 80-83, a acceptat părerea lui D r ă g a n u, iar în ultima lucrare citată, a susţinut legătura cu epenteza din *cîĭne*, fără a pomeni pe P u ş c a r i u. P r o c o p o v i c i, *Dacor.*, IV, p. 44, a tăgăduit că ar fi vreo legătură între fenomenul din *cîĭne* şi cel din textele dacoromîneşti nordice, ale secolului al XVI-lea. D e n s u s i a n u, *Hist.*, II, p. 72, unde vorbea numai de epenteza din textele secolului al XVI-lea după *u'*, spunea numai că fenomenul este analog epentezei din *cîĭne, pîĭne, mîĭne*. Chiar R o s e t t i vorbea numai de analogie între fenomenul *straĭchină* şi celălalt (*L. r.*. p. 60). Faptul însă că epenteza se produce în toate aceste trei cazuri în condiţii deosebite şi în arii care nu se suprapun deloc sau se suprapun parţial, mă obligă să admit că avem a face nu cu un singur fenomen, ci cu trei fenomene, bineînţeles înrudite, care adică sînt manifestări ale aceleiaşi tendinţe articulatorii. Epenteza înainte de *k'* aparţinea la început numai unor graiuri de tip meglenoromîn din Bulgaria. Epenteza înainte de *n, l, r*, care apare în *P. ş.*, la copistul C, care era nerotacizant, în Evangheliarul slavoromîn dela Petrograd, în texte năsăudene şi moldovene, într'un document slav din Tîrgovişte dela 1500 şi în Evangheliarul scris de Radu dela Măniceşti, pare să fie popular numai în Nord, nu şi în Muntenia, unde va fi fost o influenţă literară a textelor nordice, şi se întindea pe o regiune redusă. Epenteza din *cîĭne, mîĭne, pîĭne* avea şi are o extensiune cu mult mai mare decît celelalte două, întîlnindu-se pe tot teritoriul muntenesc, pe jumătate din teritoriul oltenesc, în cîteva localităţi din regiunea Criş-Mureş şi Moldova şi în meglenoromînă, (vezi P h i l i p i d e, *Orig.*, II, p. 96, şi a-

ici, mai sus, § 20). Fac precizarea că în Oltenia fenomenul apare numai în Dolj, părțile vecine din Mehedinți, Gorj, Romanați și partea de Sud a Vîlcii (vezi *ALR*, *loc. cit.*) și că graiul meglenoromîn din Țîrnareca nu prezintă fenomenul, acolo existînd forma *măn'(l'ă)* (Capidan, *Meglenor.*, I, p. 112). Densusianu, *Grai și Suflet*, II, p. 378, și Capidan, *Arom.*, p. 214, au semnalat epenteza între *ă'* și *n* și în macedoromîna de Nord (*căĭn'l'i*, *măĭn'le*, *mĭĭn'le*, etc.), unde avem și epenteza lui *ĭ* după *a* + *l'u* (Capidan, *loc. cit.*; vezi și Rosetti, *I. l. r.*, IV, p. 83). In *BIFR.*, IX, p. 178, eu am considerat exemplele de mai sus, din macedoromîna de Nord, ca meglenoromînisme, deoarece am susținut că la origine Fărșeroții au fost tot Romîni cu graiu de tip meglenoromîn. Acum însă, susținînd că Meglenoromînii din Țîrnareca locuiesc acolo unde sînt astăzi, din cele mai vechi timpuri (vezi mai sus, § 34), nu mai sînt obligat să consider pe Fărșeroți ca niște foști Meglenoromîni, ci ca un grup intermediar la origine între aceștia și Macedoromîni. Și nu este nimic curios dacă epenteza lui *ĭ* între *ă'* și *n*, care s'a petrecut nu numai în meglenoromînă, dar și în Muntenia, se găsește și într'un dialect care la început făcea transiția spre cel macedoromîn. Același lucru trebuie spus și despre cazurile de epenteză din macedoromîna de Nord, după *á* + *l'u*. Pușcariu, *Dacor.*, I, p. 381, și Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 70 și 74 75, au considerat fenomenul din *cĭĭne*, *mĭĭne*, *pĭĭne* ca unul din acelea care ar dovedi că, după desfacerea Macedoromînilor din trunchiul romînesc primitiv, Meglenoromînii au mai avut încă, o bucată de vreme, legături cu Dacoromînii. (Pușcariu nu exprimă această părere la locul citat, ci spune numai că prezența fenomenului și în meglenoromînă ne arată vechimea fenomenului. Dar în *Z. Rek. d. Urr.*, acum *Études*, p. 119, și în *Studii istroromîne*, II, p. 337-342, el admite că fenomenele pe care dacoromîna le are în comun cu meglenoromîna sau istroromîna sau cu amîndouă aceste dialecte, se explică prin aceia că dialectele în discuție au continuat a avea legături și după desfacerea macedoromînei, care s'a izolat la un moment dat de celelalte graiuri romînești). Pușcariu și Capidan plasau deci fenomenul între momentul desfacerii Macedoromî-

nilor din trunchiul romînesc şi acela al desfacerii Meglenoromînilor din acelaşi trunchiu. Procopovici, *Dacor.*, IV, partea I-a, p. 44-61, considera fenomenul acesta printre cele pe care dacoromîna şi meglenoromîna le-au realizat în perioada romînei primitive, concepută, dupăcît rezultă dela p. 61-66, ca romîna de pînăla năvălirea Slavilor şi cea a Bulgarilor, cînd, după părerea sa, Macedoromînii şi Meglenoromînii au migrat spre Sud. Susţinînd acestea, el trebuia numaidecît să combată părerea lui Capidan despre cronologia fenomenului (el plasa doar fenomenul înainte de desfacerea Macedoromînilor din trunchiul comun). Admiţînd la p. 64 că Romînii primitivi s'au despărţit întîiu în două grupuri: Macedoromînii şi Meglenoromînii de o parte, Dacoromînii şi Istroromînii de alta, el nu mai putea admite continuarea unor relaţii între Dacoromîni şi Meglenoromîni în epoca în care ele nu existau între Macedoromîni şi Dacoromîni. Soluţia sa era (p. 64): „Asemănările dintre dialectul meglenoromîn şi cel dacoromîn se pot explica prin situaţia lor periferică în cuprinsul ţinuturilor străromîne". Această frază ne îndeamnă să credem că, după autor, fenomenul s'a produs în mod independent în cele două dialecte, mai ales că explicaţia fiziologică pe care el o dădea fenomenului, *l. c.*, în special p. 48-49 şi 50-51, i-l arăta ca una din evoluţiile normale ale lui *á*, pus în alte condiţii decît acelea în care el devenea *í* simplu (nu *íĭ*). El se întemeia tocmai pe această explicaţie fiziologică pentru a susţinea că fenomenul este romînesc primitiv. Dar tocmai această explicaţie fiziologică este greşită, căci *íĭ* nu este o evoluţie a lui *á* în anumite condiţii, ci este rezultatul a două schimbări fonetice: aceia care l-a prefăcut pe *á* în *ắ* (căci epenteza s'a produs pe vremea cînd în locul latinescului *á* + *n* + vocală aveam un *ắ*), şi aceia care a introdus un *ĭ* între acest *ắ* şi *ne* sau *ni* următori. După Densusianu, *Grai şi suflet*, II, p. 378-379, fenomenul din *cîĭne* ar putea fi la Nordul Dunării unul din acele macedoromînisme, pe care le-a admis acest învăţat la Nordul Dunării, [1]) dar

---

1) Autorul nu preciza dacă fenomenul s'a răspîndit printr'o migraţie de Macedoromîni, aşa cum admitea despre alte macedoromînisme dela Nord de Du-

dintr'o epocă mai tîrzie. Rosetti, *I. l. r.*, IV, *l. c.*, consideră fenomenele în discuţie ca realizate după perioada romînă primitivă, plasată de el (vezi p. 18-20) pînă în secolul al X-lea. Mai înainte, Philippide, *Orig.*, II, p. 318, susţinuse deasemeni apariţia independentă cu privire la fenomenul din *cîine*. Apariţia acestui fenomen şi în regiunea Criş-Mureş, — în Moldova el a putut fi adus pe calea unor colonizări recente —, este un fapt pe care încă nu ştiu cum să-l interpretăm: apariţie independentă? sau în legătură cu cel din Muntenia şi Meglen? Prezenţa unor meglenoromînisme în regiuni apropiate, — meglenoromînismele relevate de Densusianu, *Grai şi suflet*, II, p. 379-380—, mă îndeamnă să accept a doua alternativă, şi să presupun anume că am avea a face cu nişte Meglenoromîni sau cel puţin nişte Romîni suddunăreni, cu un graiu asemănător celui din Meglen, stabiliţi în Ardeal într'o epocă foarte veche. Prezenţa fenomenului la Munteni şi Meglenoromîni nu poate fi considerată ca o apariţie independentă. Această susţinere a noastră va fi întărită dacă se vor constata şi alte asemănări între graiul muntean şi cel meglenoromîn. (E vorba de graiul celor mai vechi Munteni, nu de graiurile de tip meglenoromîn, emigrate spre sfîrşitul evului mediu din Sudul Dunării.) Desigur, el s'a produs atunci cînd Muntenii locuiau în Balcani şi la Dunărea olteană şi munteană, în imediata vecinătate a Meglenoromînilor şi a Romînilor cu graiu de tip meglenoromîn. Prezenţa lui numai în aceste două graiuri nu obligă numaidecît la teoria că Macedoromînii s'ar fi desfăcut de Dacoromîni mai înainte decît Meglenoromînii (dealtfel, ar trebui să admitem că nu toţi Dacoromînii au avut aceste legături mai îndelungate cu Meglenoromînii, ci numai Muntenii), căci doar diferenţierea dialectală este posibilă şi fără desfacerea prin migraţie a unui popor în mai multe ramuri. Prezenţa fenomenului în cele două graiuri nu ne obligă nici să admitem că aceste graiuri erau periferice în teritoriul romînesc primitiv, căci doar o inovaţie fonetică poate apă-

---

nare, sau dacă el s'a răspîndit prin imitaţie. Această ipoteză e făcută de autor, dupăce el s'a gîndit să explice prezenţa fenomenului în meglenoromînă prin originea dacoromînă a Meglenoromînilor (e vorba de binecunoscuta sa teorie despre originea Meglenoromînilor).

rea şi într'o regiune centrală. Noi credem totuşi că aria fenomenului nostru era, în romîna primitivă, periferică, dar aceasta rezultă din alte fapte.

Cu privire la fenomenul din textele nordice dacoromîneşti, N. Drăganu, *l. c.*, şi C. Lacea, *l. c.*, au susţinut că el caracteriza şi caracterizează graiul Şasilor din Ardeal, şi că se explică prin influenţa limbii săseşti. Aceşti cercetători considerau ca scrise de Saşi textele în care apare un asemenea fenomen. Drăganu extindea această explicaţie şi la fenomenul din *očhĭŭ*. După dînsul, acest fenomen s'a răspîndit în Muntenia datorită relaţiilor comerciale dintre Saşi şi Ţara Romînească. Impotriva tuturor acestor afirmaţii s'a ridicat Rosetti, *Grai şi Suflet*, II, p. 167-173, care invoacă faptul relevat de alţii, că majoritatea Saşilor vorbesc corect romîneşte şi că fenomenul în discuţie caracterizează numai pe puţini. După dînsul, în textele dacoromîneşti, (nordice sau muntene), avem a face cu un fenomen dialectal romînesc, care are analogii şi în alte limbi. Totuşi cu privire la copistul C al Psaltirii şcheiene, la care se întîlneşte o particularitate de punctuaţie grecească, — anume întrebuinţarea punctului şi a virgulei pentru semnul întrebării —, admite ca posibilă o influenţă a limbii greceşti, căci în dialecte greceşti din regiunea Maina (Sudul Peloponesului) există un fenomen aproape identic (vezi p. 168-169 şi nota 5 dela p. 168). Autorul mai releva, p. 170, că fenomenul apare şi în macedoromînă (*cuibaire*, sing. *cuibár*, în jurul Bitoliei, comunicat de T. Papahagi, şi *maire* = *mare*, în „lista de cuvinte romîneşti comunicată istoricului J. Lucius în a doua jumătate a sec. al XVII-lea de către arhiepiscopul catolic al Ohridei, bulgarul Francisc Şoimirovici") şi în istroromînă (*roĭş* = *roşi*). Noi nu tăgăduim că în unele texte, — unele din ele sigur scrise de Saşi —, fenomenul se poate socoti ca un fapt caracteristic limbii romîne vorbite de Saşi, dar socotim ca mai probabilă presupunerea că el este un fapt dialectal romînesc, pe care Saşii, învăţînd romîneşte, l-au respectat. Credem însă că epenteza înainte de *k'* este sigur romînească, căci ea apare ca adusă de Romînii cu graiu de tip meglenoromîn, veniţi din Sudul Dunării, aşa cum am susţinut în *BIFR*, IX, *l. c.* Atunci însă nu in-

vocam în sprijinul afirmației mele decît faptul că ea apare în graiul Romînilor din Șcheii Brașovului, dovediți în mod indiscutabil ca originari din Sud. Astăzi pot aduce și un alt argument, care în același timp arată cu precizie de unde au venit toți Romînii cu *oĭchĭŭ*: în dialectele bulgare din Macedonia avem un fenomen identic. Deosebirea constă numai în aceia că epenteza lui *ĭ* nu apare numai înainte de *k'*, dar și înainte de *n* și chiar alte consonante. Intr'adevăr, M l a d e n o v, *Geschichte der bulgarischen Sprache*, spune următoarele. P. 136: „Bemerkenswert ist die Antizipation der Palatalität in gew. maked. Maa: *koĭń, kóĭn, kaméĭne, nóik'*, *nóĭk'a < nók'a* abg. нощьѭ, *siréĭne* 'Käse', *iadéĭne* 'Essen', *sidéĭne* 'sitzen' usw. Kuk.-Vod. [= Kukuš și Voden, localități în Macedonia de Sud]...; *koĭńi* und *koĭn, déĭne*, aber *den, denot, kámeĭńe*, aber *kámen(ot), kánam* 'einladen', aber *kaneĭne* usw. in Prilep..." P. 151: „Palatale Assimilation haben wir in den wbg. *máĭk'a, mák'a, sénk'a, l'úl'k'a, devóĭk'a, devók'a* (Vid. [= Vidin])u. ä." P. 154: „Von Metathese einer Artikulationslage könnte man auch bei der sogen. Antizipation der Palatatät sprechen, die in gewissen wbg. Maa vorkommt und die wieder an ähnliche Prozesse in anderen Slavinen erinnert. Statt *lóže* 'Weingarten' wird *lóĭze* artikuliert (lóĭzъ mit ъ-Reduktion des unbet. *e* in Novo-selo l. c.); so *bráĭk'a* neben *brák'a* < abg. *brat*ьѩ; in Deb. [= Debăr] und sonst in Makedonien *koĭń*, selbst *koĭn < koń*, in Kuk. Vod. u. a. *imáĭne, kaméĭne < imáн*ье, *kamen*ье usw. Schon mbg. (Siebenbürgen) [e vorba de Bulgarii din Transilvania, din epoca mediobulgară] *taĭta* acc. sg. nom. **tait* < abg. тать. Progressiv bei Pop. Metodij (XVII. Jahrh.) *voĭsk'a, vosk'a* statt *voĭsk'a*; vgl. nbg. dial. *ma(ĭ)k'a, devók'a* usw." [1]). Fenomenele din cele două limbi dovedesc o mare asemănare de bază de articulație și presupun deci amestecul etnic, prilejit de conviețuirea pe același teritoriu vreme îndelungată. Așadar pomenita particularitate a Romînilor din Șcheii Brașovului și din atîtea localități ardelene, oltene și muntene

1) Eu consider însă toate aceste fenomene de anticipare, asimilație și metateză drept unul singur și susțin că împărțirea acestuia în trei procese distincte e arbitrară. Cred că distincțiile care se fac astăzi în procesele fonetice: asimilații, disimilații, etc., nu țin samă de natura adevărată a proceselor fonetice.

cere să-i socotim pe aceştia veniţi tot din Macedonia, întocmai cum cerea palatalizarea labialelor şi dispariţia lui *γ'* şi *h*. Interesant e însă că în pomenitele graiuri slave *ĭ* apare şi înainte de alte consonante, printre care şi *n*. Aceasta ne face să credem că şi epenteza lui *ĭ* din *cîĭne* se explică tot prin amestecul etnic al Romînilor cu Slavii din Macedonia. Rămîne însă neexplicat dece, în acest caz, fenomenul romînesc s'a produs pe o arie cu mult mai vastă, căci cuprinde şi dialectul muntean cel mai vechiu, de dinainte de migrarea Romînilor cu graiu de tip meglenoromîn, spre Nord. Cazurile de epenteză înainte de *r*, relevate de R o s e t t i pentru graiul macedoromîn din Macedonia, cele de epenteză înainte de *-rc* şi *-p*, *-pă*, pe care le găsesc în Capidan, p. 68 şi 119 (*pueirc* = *porc*, *poĭp* = *popă*, *snueip* = *snop*), şi cele de metateză a lui *ĭ* precedat de *ar*, *ăr*, pe care le-am relevat eu în meglenoromînă (*BIFR*, IX, p. 169 şi aici mai jos, § 57), nu sînt izolate. S'ar putea admite că şi apariţia lui *ĭ* înainte de *l*, *r*, *n* în regiunea rotacizantă se explică tot printr'o migrare din Macedonia, efectuată mai tîrziu, prin secolele al XII-lea şi al XIII-lea, care va fi adus, odată cu acest fenomen, şi pe cel al palatalizării lui *f* şi *v* supt forma *χ'*, *γ'*, şi al dispariţiei lui *γ'*. Ipoteza aceasta ar fi întărită dacă s'ar dovedi că forma *cîntaĭr*, din documentul slav din Muntenia, dela 1500, şi forma *maĭre* din Evangheliarul lui Radu dela Măniceşti, sînt fapte de limbă munteneşti. Totuşi aceste forme pot fi de origine dacoromînească nordică.

Cred că şi Romînii din Oltenia care au pronunţia *mîĭnĭ* sînt la origine Suddunăreni cu graiu de tip meglenoromîn şi Ardeleni din regiunea Crişi-Mureş. Mai sus, la § 34, am susţinut că aria cu labialele alterate, din Dolj şi părţile vecine din Mehedinţi şi Romanaţi, este în parte de origină suddunăreană, în parte de origine ardeleană. Ea intră aproape în întregime în aria aceasta a lui *mîĭnĭ*. Din faptul că *oĭchĭŭ* se găseşte nu numai pe aria *mîĭnĭ*, dar şi în afara ei, în restul Olteniei şi în Sudestul Transilvaniei, ba chiar alcătueşte arii continui numai în aceste regiuni, trebuie să concludem că grupul Romînilor suddunăreni care aveau *oĭchĭŭ* era deosebit de al celor care aveau *mîĭnĭ*. Grupul cu

oĭchĭŭ alcătuia din acest punct de vedere o arie cu Meglenoromînii din Ţîrnareca, care, precum s'a spus mai sus, au *măn'(l'ă)*. Faptul nu este deloc curios, căci L a c e a a găsit (*Dacor.*, IV, p. 353 şi urm.) asemănări ale graiului din Şcheii Braşovului, care are *oĭchĭu*, tocmai cu graiul din Ţîrnareca. S'ar putea obiecta că, pe cînd Romînii din Şcheii Braşovului şi din Ţîrnareca au labialele palatalizate, cei cu *oĭchĭŭ* din partea de Nord-Vest a Olteniei, au labialele intacte, şi că deci e problematic dacă au venit acolo din Sudul Dudul Dunării. Şi totuşi aria unor cuvinte palatalizate se extinde din cînd în cînd şi asupra localităţilor cu *oĭchĭu* din Nord-Vestul Olteniei. Trimitem deocamdată la *Dacor.*, IX, hărţile 2 şi 5 dintre p. 142-143, reproduse de D. M a c r e a după W e i g a n d *Lingu. Atlas*, şi *ALR.*

Dacă astfel stau lucrurile, atunci rezultă că graiul literar muntean are la bază sau graiul din Muntenia şi Oltenia de Sud-Est (cu *mîĭnĭ*), sau graiul anterior venirii Romînilor suddunăreni, deci graiul cu *ochĭŭ*, şi nu graiul din Oltenia de Nord-Vest, cu *mînĭ*, sau graiul Romînilor suddunăreni emigraţi la Nord. S'ar putea admite că aristocraţia munteană avea la început şi *mînĭ* şi *oĭchĭŭ*, şi că pe urmă le-a pierdut? S'ar putea admite cel mult că la început au fost şi boieri de origine olteană, care au părăsit cu vremea, prin secolul al XV-lea şi al XVI-lea, forma *mînĭ*. Dar nu s'ar putea admite că au fost boieri care pronunţau *oĭchĭŭ*, căci din moment ce acest fenomen se găseşte chiar în regiunea Munteniei de Vest, în care au fost capitalele cele mai vechi ale statului muntean, dacă ar fi fost boieri cu acest graiu, el ar fi devenit literar. Sau trebuie să admitem că boierimea munteană a renunţat la acest graiu supt influenţa cărţilor lui C o r e s i şi chiar mai înainte, supt influenţa scrisului romînesc din Braşov şi Sibiu? Nu pare verosimil, căci dacă grămăticii şi clerul muntean au folosit texte ardelene şi rotacizante şi au fost puternic influenţaţi de limba acestora, au menţinut totuşi o serie de particularităţi ale graiului muntean, precum *genuchĭŭ*, *judec*, *cîĭne*, *cămaşe*, etc. (e drept însă că cele mai multe din ele se găsesc şi în Ardealul de Sud şi că erau normale în graiul literar din Ardeal; dar *genuchĭŭ* caracteriza şi caracterizează numai gra-

iul din Muntenia) şi nu putem înţelege dece au renunţat la aceasta pe care o discutăm aici.

§ 57. — In *BIFR*, IX, p. 169, spuneam: „Un alt fapt care uneşte Ţîrnareca cu Şcheii Braşovului şi cu o mulţime de localităţi din Muntenia este forma în *-eam* sau cu *r'* a indicativului imperfect dela *a fi*, deci *eream* sau *er'am*, care însă, în Ţîrnareca, prin schimbarea lui *e* în *ă* şi prin metateza lui *ĭ* (întîlnită în acest dialect şi în alte cazuri, precum *zgaĭr*), sună *ăĭram* (în Oltenia apare *ărĭa*, vezi *Graiul nostru*, I, p. 4). (Părerea lui Th. Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 70, că formele meglenoromîne din Ţîrnareca, *ăĭram*, *ăĭraĭ*, *ăĭra*, etc. vin din *ĭaram*, *ĭaraĭ*, *ĭara*, etc., care se găsesc la Aromînii din Zagori, în Epir, ni se pare puţin probabilă.) Acest imperfect nu se întîlneşte la Seceleni, care au acceptat forma *eram*". De fapt, la locul citat, Capidan nu spunea că formele din Ţîrnareca vin din cele macedoromîne, ci numai că sînt „identice". Dar aceasta trebuie să însemne numaidecît că formele meglenoromîne au la bază nişte forme identice cu cele macedoromîne, invocate de Capidan. Lucrul acesta îl spunea clar autorul la p. 174 a lucrării sale, unde dădea şi accentul formelor macedoromîne din Zagori: *ĕáram*, *ĕáraĭ*, *ĕára*, şi unde continua despre ele: „ajunse ĭaram, ĭaraĭ, ĭara şi prin metateză ăĭram, ăĭraĭ, ăĭrà". Dar el mai făcea acolo şi altă ipoteză despre formele din Ţîrnareca: „o contaminare între vechile forme *aram, *araĭ, *arà cu e neaccentuat trecut în a, însă necăzut, şi formele aromîne iram, iraĭ, irà, cu e iniţial trecut în i". El mai spunea: „In fine, ele ar mai putea derivà, prin metateză, şi din ĭăram, ĭărai, ĭără pentru ieram, ĭeraĭ, ĭerà, cum se aud în dialectul dacoromîn". Cred că şi aceste ipoteze ale lui Capidan sînt mai puţin probabile decît cea făcută de mine, că formele din Ţîrnareca vin, prin metateza lui *ĕ* sau ĭ, din nişte *erĕam*, *erĕaĭ*, *erĕa*, etc., care se pot considera, aşa cum vrea Gamillscheg, *Die Mundart von Şerbăneşti-Tituleşti*, p. 168, nişte imperfecte formate cu terminaţia *-ĕam*, dela conj. a II-a şi a III-a, în loc de *-am*, care se găseşte în *eram*. S'ar putea admite însă că forma *erĕam* s'a născut prin muierea lui *r*, care se întîlneşte prin unele regiuni ale Munteniei, şi care se pare că era la înce-

put caracteristică graiului unora din Romînii suddunăreni, de tip meglenoromîn, stabiliţi la Nord (cuvinte ca *sireac, creacă, fleacără*, care se găsesc în Muntenia şi Oltenia alături cu *sărac, cracă, flacără*, par să fie aduse de aceşti emigranţi suddunăreni).

Limba literară din Muntenia se dovedeşte a-şi avea originea într'un graiu localnic, nu în unul emigrat dela Sud. Aceasta ne îndeamnă din nou să credem că ea este limba unei aristocraţii care se separase de popor înainte de stabilirea Romînilor cu graiu de tip meglenoromîn la Nordul Dunării.

Imperfectul în *-ĕam* al verbului *a fi* se găseşte şi la Romînii din Albania: *arĕam, arĕaĭ, arĕa* sau *arĭa* se găseşte la Durazzo, vezi Capidan, *Aromînii*, p. 484-485, şi *Meglenoromînii*, I, p. 174, iar *irĭa*, în Codex Dimonie, vezi Capidan, *Aromînii, l. c.* Faptul a fost unul din cele pe care ne-am întemiat ca să susţinem, *BIFR*, IX, p. 175, că Fărşeroţii au fost la origine mai înrudiţi cu Meglenoromînii. Chiar dacă această ipoteză nu e verosimilă, cred totuşi că trebuie să se admită vecinătatea în timpuri mai vechi a Meglenoromînilor din Ţîrnareca şi a Fărşeroţilor. Dar imperfectul în *-ĕam* al verbului *a fi* se găseşte şi în graiul din Scărişoara (Ţara Moţilor), vezi E. Petrovici, *Folklor din Scărişoara, Anuarul arhivei de folklor*, V, p. 169, (relevat şi mai sus, § 32, nota). Cred că trebuie să admitem că imperfectul în *-ĕam* dela verbul *a fi* este un fenomen foarte vechiu în limba romînă, anume de dinainte de marea migraţie romînească care a avut loc prin secolele al VIII-lea şi al IX-lea şi care a despărţit pe Romînii din Ţara Moţilor de cei care mai tîrziu vor alcătui pe Fărşeroţi şi pe Meglenoromînii din Ţîrnareca. Faptul că imperfectul în *-ĕam* al verbului *a fi* nu apare în textele rotacizante dovedeşte că graiul acestor texte nu era la origine graiul rotacizant din munţii Apuseni.

§ 58. — Se ştie că verbe perfective cu prefix slav se întîlnesc în mod normal în dialectul meglenoromîn şi în cel istroromîn şi în cîteva localităţi bănăţene. Vezi A. Philippide, *Orig.*, II, p. 477-482 şi 530-532. Cu privire la celelalte dialecte nu se cunoştea pînă acum niciun caz de

acest fel. Noi găsim însă pe spaţiul oltean şi cel sud transilvan un verb care are prefix slav: *a (se) zăuita* 'a (se) uita'. El trebuie considerat ca perfectiv. In Gaster, I, p. 137, într'un cîntec de Crăciun, manuscris dela biblioteca bisericii Sf. Nicolae din Braşov, datat de Gaster 1600-1650 şi socotit de Găzdaru, *Arhiva* XXXIV, p. 148 „mult posterior" acestei date, apare, r. 6 de sus: *cum să nu te pociu zăuita*. Textul trebuie să fi fost scris de un cleric originar din Şcheii Braşovului, şi verbul în discuţie este una din acele particularităţi pe care acest graiu le are comune cu meglenoromîna. La faptele de acest fel, observate de Lacea, *Dacor.*, IV, p. 353 şi urm. (*Sînt în Transilvania aşezări de Romîni veniţi din Sudul Dunării sau nu sînt?*) şi de noi în *BIFR*, IX, p. 162-163 şi 166, trebuie adăugat şi acesta, cu toate că verbul de faţă nu există astăzi în meglenoromînă. In acelaşi text, p. 136, se mai găseşte şi *durmind* (r. 5 de jos). In *Graiul nostru*, I, p. 88, r. 4 şi 2 de jos avem: *ia zăuĭte-te, mai zăuĭte-te odată*, iar la p. 89, r. 12 şi 11 de jos, *ia zăuĭte-te* şi *să mai zăuĭtă* (perf. simplu), toate, în acelaşi text, din com. Celar, jud. Romanaţi, al cărei graiu este desigur originar din Sudul Dunării. In acelaşi text mai avem o mulţime de meglenoromînisme sau fenomene din Şcheii Braşovului, din care vom cita: *ierea, arînim*,'hrănim', *scăpătat*, 'apus' (punctul cardinal) (dar faptul e şi în macedoromînă; în dialectul moldovenesc de Sud se zice: o scăpătat soarili după dial, dar nu există *scăpătat* „apus"), *acas, fleacără* 'flacără' (cf. macedoromîn *fleacă*). Avem aici un meglenoromînism care, împreună cu unele din acelaşi text, trebuie adăugat la cele pomenite de noi pentru Oltenia şi Muntenia în *BIFR*, IX, p. 168-169. Prezenţa verbelor perfective romîneşti derivate cu prefixe slave, atît în Oltenia cît şi în Şcheii Braşovului, dovedeşte că fenomenul meglenoromîn exista deja înainte de marea migrare de Romîni balcanici la Nordul Dunării, petrecută în secolul al XIV-lea şi poate şi mai înainte, şi că el exista pe un teritoriu mai vast al Bulgariei medievale. Deoarece limba literară din Muntenia, Oltenia şi Sudul Ardealului nu se caracterizează prin astfel de verbe, care apar doar cîteodată, cum e cazul cu *a (se) zăuita* din cîntecul de Crăciun pomenit, ci tocmai prin verbele fără prefix slav, urmează că

graiul literar muntenesc este la origine graiul unei aristocraţii care n'a primit în sînul ei elemente suddunărene. Căci e greu de admis că limba literară din Ţara Romînească a avut înainte de Coresi astfel de elemente şi că le-a înlăturat supt influenţa textelor maramureşene.

§ 59. — Dialectul literar muntean posedă, întocmai ca şi celelalte dialecte literare, prepoziţia *după* şi conjuncţiile *dupăcum, dupăce*. Dar în graiurile populare din Vîlcea, Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila, Ialomiţa şi Vlaşca (cf. Petrovici, *Texte dialectale*, p. 303-307 şi *Graiul nostru*, I, p. 31-46 şi 195-272) există, (situaţia a fost expusă parţial şi la § 34), *dăpă, dîpă* şi *dipă*, înrudit cu macedoromînul *dipu* (graiul dela Olimp) (vezi G. Pascu, *Dict. étym.*, I, p. 140), meglenoromîn *dipu* (vezi P. Papahagi, *Megleno-romînii*, în *An. Ac. Rom.*, Seria II, t. XXV, *MSL*, Bucureşti, 1903, p. 209) şi meglenoromîn (din Ţîrnareca) *dăpă*, vezi Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 181. Forma *după* se găseşte numai în Oltenia, unde sună de multe ori *dupe*, şi în Muntenia. Ea merge alături cu prepoziţia meglenoromînă din celelalte comune decît Ţîrnareca, *dupu* (Capidan, *ibid.*), cu macedor. *după, dupu* (Pascu, *Dict. étym.*, I, p. 140) şi cu formele *după* din istroromînă şi din Banat, Ardeal, Maramureş şi Moldova. La fel stau lucrurile cu *dupăce* şi *dupăcum, dipăce, dipăcum*, etc. Trebuie să admitem că *dăpă, dipă, dipu, dîpă* existau la început pe un spaţiu foarte restrîns, locuit numai de o parte din Macedoromîni şi de acei Romîni din Macedonia, ai căror urmaşi sînt Meglenoromînii din Ţîrnareca, şi că în restul teritoriului locuit de Romîni se spunea *după, dupu*. Probabil că Romînii suddunăreni care s'au stabilit în Oltenia şi Muntenia, aveau *după* sau *dupe*. Formele *dăpă, dîpă, dipă, dipu* presupun un latinesc popular **depo* (*de post*), cele de tipul *după*, un latinesc popular **dopo*, care stă desigur şi la baza it. *dopo*. Candrea şi Densusianu, *D. E.*, p. 215, admit numai un latinesc popular **de-po*, şi explică pe *după* prin evoluţie fonetică pe terenul limbii romîne (*dăpă*, apoi *dopă*, „prin influenţa labialei următoare asupra lui *ă*"), dar mă întreb dacă prefacerea lui *e* neaccentuat în *o* n'a putut avea loc şi în latina populară. Deoarece graiul literar muntenesc are *după*, şi nu *dipă, dăpă*,

dîpă, el îşi are originea în graiul muntenesc anterior migraţiei din Sudul Dunării a Romînilor cu graiu de tip meglenoromîn. Trebuie să spunem că în Bucovina de Nord avem totuşi *dipă*, *dipăcum*, *dipăce*. Deoarece însă graiurile din Bucovina sînt venite în secolul al XVIII-lea din Ardeal, din teritoriul în care se realizase palatalizarea labialelor (vezi mai sus, § 32), urmează că altă dată *dipă* caracteriza o parte din Ardeal. Este desigur acea regiune nerotacizantă din Năsăud şi poate şi de mai la Sud, care prezintă şi alte asemănări cu meglenoromîna (vezi mai sus, § 56), şi al cărei graiu trebuie considerat ca venit din Sudul Dunării.

In Oltenia şi Muntenia, afară de jud. Buzău, Rîmnicul Sărat, Brăila, Ialomiţa, se întîlneşte prepoziţia *după*, *dupe* cu înţelesul 'depe'. Ea se întîlneşte şi în graiul din Săcele, vezi *BIFR*, IX, p. 165. Faptul că şi meglenoromîna prezintă *dupri* (acolo lat. *per* n'a devenit *pe*, ci *pri)*, ne-a făcut să credem că *dupe*, *după*, cu acest înţeles, a fost adus de emigranţii suddunăreni stabiliţi la Nordul Dunării la sfîrşitul evului mediu (am spus-o şi în *BIFR*, IX, p. 165 şi 168). Ea se găseşte şi în graiul Romînilor din Sîrbia şi Banat (*dupră*), vezi mai sus, § 34. *După* a pătruns şi în forma *dupîn* 'de prin' din dacoromînă. Forma *dupîn*, şi deci foarte probabil şi *după*, se întîlneşte şi într'o localitate din regiunea Someş-Tisa (Tiktin, II, p. 513, care citează *Şezătoarea*, IV, p. 153). Weigand, *Jb.*, VI, p. 40, dă formele *dupîngă* 'depelîngă' şi *dupăstă* 'depeste', din localitatea 182 (Cehi), din Valea Crasnei. Faptul s'ar explica prin aceia că, în cele dintîiu timpuri ale limbii romîne, strămoşii Romînilor din Valea Crasnei şi alte regiuni vecine au locuit în vecinătatea strămoşilor Meglenoromînilor. După cît se pare, Coresi nu întrebuinţa decît forma *depe*. Se pare că formele *dupe*, *după* au pătruns în limba literară abia spre sfîrşitul secolului al XVII-lea. Tiktin, II, p. 513, relevă că *dupe* apare în *Biblia* 1688, *Lev.*, 2, 7. Gaster, II, p. 427 (Lexic) trimite la *după* dela II, p. 29, r. 2, unde e un fragment din Antim, *Invăţătură bisericească*, 1741. Celălalt loc la care trimite el, I, p. 168, r. 1, Neagoe Vodă, *Invăţături*, 1654, cred că nu cuprinde *după*, 'depe', ci 'după': *iar de-ş va dezlipi ochiii* [sic!] *şi mintea de după oao.*

CAP. VIII.

ELEMENTE MARAMUREŞENE ŞI MOLDOVENE DE NORD ÎN CEL MAI VECHIU GRAIU LITERAR MOLDOVENESC.

§ 60. Adjectivul şi pronumele posesiv de pers. a III-a sing. — § 61. *acmu*. — § 62. *aşѣ*. — § 63. *rapură*. — § 64. Alte elemente maramureşene şi moldovene de Nord în graiul literar din Moldova. — § 65. Lipsa uner elemente specific moldovene de Nord în graiul literar din Moldova.

§ 60. — Toate dialectele literare romîneşti în faza lor veche, prezintă, ca de altfel şi limba nouă, adjectivul şi pronumele posesiv de pers. a III-a sing. *său*, *sa*, *săi*, *sale* (ca pronume, cu *al* înainte), alături cu adjectivul şi pronumele posesiv *lui*, *ei*, *lor* (ca pronume, cu *al* înainte). Graiurile populare prezintă şi astăzi numai *lui*, *ei* pe cea mai mare parte a teritoriului dacoromînesc, ba chiar poate pe tot teritoriul dacoromînesc. Se pare că, în cazul de faţă, sursa tuturor graiurilor literare romîneşti a fost graiul rotacizant din secolul al XV-lea şi XVI-lea, care singur păstrase încă pînă atunci uzul aproape exclusiv al lui *său* în locul uzului mai nou al lui *lui* şi *ei* (*său* n'a mai rămas în celelalte regiuni în uz, decît ca formă conjunctă, în *tată-său*, *mamă-sa*, *fiu-său*, *frate-său*, etc.). Deosebirea din acest punct de vedere între teritoriul rotacizant, sau cel puţin o parte din el, şi restul teritoriului dacoromîn, se constată uşor din examinarea textelor. Constatările în acest sens sînt şi mai uşor de făcut, dacă se compară un text care a fost copiat şi în Maramureş şi într'o regiune dela Sud de Mureş, cum e de exemplu *Invăţătură la Paşti*, copiată în Maramureş, publicată de Bianu în *Texte de limbă din secolul al XVI-lea*: III, şi acelaşi text din *C. T.* sau din Coresi, Cazania, 1581. Astfel, pentru a da cîteva exemple, *său* din textul rotacizant este înlocuit cu *lui*, *ei* în Bianu, p. 29, 6, Drăganu, p. 191, r. 12 al textului (ante, f. 1 r⁰), Coresi, ed. Procopovici, p. 115, r. 14; Bianu, p. 29, 13, Drăganu, p. 191, r. 15, Coresi, p. 115, r. 17. Acest fapt singur ne face să credem că *C. T.* nu e din Maramureş, cum credea Drăganu, p. 165-166, ci mai dela Sud, unde de altfel se găseşte şi *iĭ*, care apare în text (vezi mai sus, § 20), *ziua*, (nu *dzua*). Este deci foarte probabil că *său*, care se găseşte destul de des în unele

tipărituri ale lui Coresi, se explică numai prin influenţa textelor rotacizante, care au influenţat şi din alte puncte de vedere pe diaconul muntean.

Dintre dialectele suddunărene merge în cazul de faţă cu cel maramureşean numai istrorominul, ceiace este uşor explicabil, cînd avem în vedere şi atîtea alte asemănări dintre ele. Avem acolo procliticile (*a*) *se*, (*a*) *sę*, (*a*) *sel'*, (*a*) *sęl'e*, sau encliticele: *a sev*, *a sę*, etc. Celelalte dialecte suddunărene merg cu dialectele de Sud ale dacorominei. In meglenoromînă adjectivul şi pronumele posesiv este *lui* (Capidan, *Meglenorominii*, I, p. 152), în macedoromînă, *alui*, *al'ei*, (acelaşi, *Aromînii*, p. 415). Forma *su*, *sa* apare şi în amîndouă aceste dialecte numai ca formă conjunctă.

Dacă astfel stau lucrurile, atunci faptul că pronumele de reverenţă de pers. a III-a sing. din graiul literar moldovenesc, *dumisale* şi *dumilorsale*, sînt alcătuite la genitiv şi dativ cu adjectivul posesiv *său* (de fapt *sa*) şi nu cu *lui*, *ei* (de fapt *lui*) ca în graiul literar muntean, cu privire la care vezi § 21 şi 23, mai sus, îşi capătă acum explicaţia, şi constitue o nouă probă că graiul literar moldovenesc este la origine un graiu maramureşean, impus întregii Moldove de către o aristocraţie originară din aceste părţi. Căci cred că este imposibil să se admită că pronumele de reverenţă s'a născut în cele dintîiu timpuri ale limbii romîne, atunci cînd se va fi întrebuinţat numai *său*, *sa*, care se şi găseşte de aceia peste tot teritoriul dacorominesc în *tată-său*, etc. Pronumele de reverenţă sînt mai recente, probabil din ultimele secole ale evului mediu, cînd, supt influenţa cancelariei slave sau latine, se va fi ajuns la creaţiile *domnia mea*, *domnia ta*, etc. Formele moldoveneşti cu *său*, *sa*, s'au format sau în Maramureş, înainte de migraţia în Moldova dela 1359, sau în Moldova, în primele secole ale principatului moldovenesc. Este de presupus că la început şi formele de nominativ-acuzativ vor fi fost alcătuite tot cu *său*, *sa*, dar că, supt influenţa graiului popular din Moldova, ele au fost înlocuite prin formele cu *lui*, *ei*. Dar dacă graiul popular din Moldova a impus graiului clasei de sus aceste forme, pînă la urmă el a acceptat, dela clasa de sus, formele cu *său*, *sa*, de genitiv-dativ. Cea de singular s'a impus chiar în limba li-

terară modernă; dar la aceasta a fost ajutată de faptul că se găsea şi în Ardealul dela Nord de Mureş, vezi mai sus, § 20. Cea de plural, avînd o întrebuinţare mai rară, nu s'a mai putut menţinea, cînd, în prima jumătate a secolului al XVIII-lea, vechiul graiu literar moldovenesc a fost înlocuit cu unul mai popular. Dimpotrivă, formulele de politeţă *domniei lui, domniilor lor*, uzitate în graiul literar muntenesc (şi sudardelean), îşi dovedesc originea în chiar acest dialect.

§ 61. — Am arătat deja la § 20-23 care dialecte literare au *acmu* şi care au *acum*. Dealtfel lucrurile fusese spuse în parte deja de Cantemir. Aici vom intra în unele amănunţimi. Densusianu, *Histoire*, II, p. 250, nu stabileşte nicio deosebire dialectală. Probabil că el n'a făcut aceasta, deoarece a constatat că *acmu*, nu apare numai în textele rotacizante, în Moldova, în Ardealul de Nord în secolul al XVII-lea şi în Banat, ci şi în cărţile lui Coresi şi Oltenia. El citează numeroase locuri din Coresi, precum şi un document din 1597, din Vîlcea (*Cuvinte din bătrîni*, I, p. 80) unde avem *acmu*. Cred însă că dacă textele de graiu muntenesc prezintă două variante ale cuvîntului nostru, — cazurile de *acum*, citate de Densusianu din documente publicate în *Cuvinte din bătrîni*, I, sînt numai din Muntenia, — numai una este locală şi caracteristică graiului literar muntenesc: aceia pe care mai tîrziu şi Cantemir o va recunoaşte ca muntenească, pe cînd ceialaltă trebuie explicată prin influenţa textelor rotacizante. In documentul din Vîlcea avem, poate, chiar o influenţă a cărţilor lui Coresi şi a altor tipărituri (de fapt *Palia dela Orăştie*). Textele măhăcene şi cele „bogomilice" prezintă deasemenea amîndouă formele. Este clar de ce: unele din ele sînt, precum am arătat, după Hasdeu, copii după texte rotacizante, altele, copii după texte ardelene de Sud sau muntene. *C. T.* are *acmu*. La § 20 am arătat că, spre sfîrşitul secolului al XVII-lea, textele scrise în graiul dela Bălgrad au *acum*. Mureşul pare să fie deci, şi după textele vechi, graniţa între aria lui *acmu* şi aria lui *acum*, cel puţin cînd e vorba de Ardeal. Densusianu nu dă, din *Palia* dela Orăştie precum şi din *Psaltirea* lui Tordaş, decît numai exemple de *acmu*. Nu ştiu dacă ele sînt excluzive.

Situaţia dialectală actuală este următoarea: Oltenia, Muntenia, Ardealul dela Sud de Mureş şi Moldova de Sud au *acu* sau *acuma*, teritoriul dela Nord de Mureş şi Moldova de Nord are *amu*. La Oşani avem *amuia* (Candrea şi Densusianu, *D. E.*, p. 9). In Banat avem *acúa*, *acnú*, *acrú*, *acnuma*, *acruma* (Weigand, *Jb.* III, p. 312). Graniţa dintre *amu* şi *acum* în Moldova este o linie care desparte judeţele Neamţ, Roman, Iaşi, de Bacău, Vaslui. (Vezi *Graiul nostru*, I). Intre Prut şi Nistru *amu* coboară şi în Bugeac. Este evident că *amu* este urmaşul actual al lui *acmu*. Aceasta însă nu înseamnă că *amu* este urmaşul etimologic al lui *acmu*. In limba veche exista şi un *amu*, care însemna „deci", „deja", dar rar şi „acum" (vezi Densusianu, *Histoire*, II, p. 252-253), şi fiindcă era deosebit foneticeşte de *acmu*, a fost scos din *ad modo*, nu din *eccum modo*, mai ales că amîndouă formele au echivalente şi în alte limbi romanice (Vezi Candrea şi Densusianu, *D. E.*, p. 3 şi 9-10). S'ar putea admite că *amu* era tot numai în regiunea în care era şi *acmu*, deşi el se găseşte, şi încă cu înţelesul de 'acum', şi în textele lui Coresi şi *Palia* dela Orăştie (vezi Densusianu, *loc. cit.*), care-l vor fi acceptat prin imitaţia textelor rotacizante. Cele două forme avînd cîteodată acelaşi înţeles şi fiind foneticeşte foarte asemănătoare una cu alta, cu vremea a rămas în uz numai una din ele, întocmai cum din *sînt* şi *sfînt* a rămas numai *sfînt*. Forma *acmu*, caracteristică numai textelor rotacizante, moldovene şi bănăţene, este de pus în legătură cu ir. *acmu* şi *(a)cmo* şi mgl. *(a)cmo* (vezi Candrea şi Densusianu, p. 3). Forma *amu* 'acum' se găseşte şi în ir. (*amú*), megl. (*mo*) şi macedor. (*amó*, *amú*) (vezi Candrea şi Densusianu, p. 9). Este explicabil deci că am avut o graniţă din acest punct de vedere la Mureş. Faptul că Moldova de Nord merge cu Ardealul dela Nord de Mureş, iar Moldova de Sud merge cu Ardealul dela Sud de Mureş şi cu Muntenia, se potriveşte perfect cu faptele pe care le-am constatat şi altădată, şi trebuie explicat prin aceia că graiurile moldovene de Nord şi din Bugeac sînt venite, din secolul al XV-lea încoace, din Ardeal, pe cînd graiul moldovenesc de Sud reprezintă graiul moldovenesc cel mai vechiu, identic din acest punct de ve-

dere cu graiul muntean. Pentru noi este sigur că *acu* din Moldova de Sud nu se explică printr'o înaintare spre Nord a formelor munteneşti, ci este acolo din capul locului (adică din momentul în care Moldovenii au ocupat Moldova, şi cînd el suna *acúmu*). Forma *acu* este atestată deja în secolul al XVII-lea (în Gaster, I, p. 136, *Cîntec de(la) Crăciun*, scris la biserica Sf. Nicolae din Braşov, şi datat de autor pe la 1600-1650 (Găzdaru, *Contribuţii privitoare la originea, limba şi influenţa Mitropolitului Dosoftei, Arhiva*, XXXIV, p. 148, înclină însă a-l considera, pe baza limbii, „mult posterior"). Formele din Banat pe care Hasdeu, *M. Et.*, p. 194, 233, le credea la origine *eccum nunc, eccere nunc*, sînt sau, după cum cred Candrea şi Densusianu, *D. E.* p. 3, „o contopire sintactică din *acu* + *numa*, devenit *acnuma* prin disimilaţiune *acruma* şi prin scurtare (după modelul lui *acú*) *acnú, acrú*", sau *acmú* + *ácuma*, devenit *acmuma*, şi apoi prin disimilare *acnuma* şi *acruma*. Nu putem şti aşadar dacă Banatul a avut la început *acmu* sau *acum*. Poate le va fi avut pe amîndouă. Deosebirea de formă între cele două variante, *acmu* şi *acum*, se explică prin deosebirea de accentuare a cuvintelor: *eccum módo* a dat *acmú*, iar *eccúm modo*, *acúm*. Aceiaşi deosebire de accentuare se întîlneşte şi între *acoló* din textele vechi moldoveneşti sau mr. *aculó, acló, acălóĭa*, ir. colé, *coló*, bănăţean *acló* (vezi Candrea şi Densusianu, *op. cit.*, p. 3) şi *acólo* din Moldova de Sud şi Muntenia, şi mgl. *cola, colaia*.

Graiul literar moldovenesc din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, avînd *acmu*, se deosebea de graiul din Moldova de Sud, care în felul acesta se dovedeşte a nu fi stat la baza celui mai vechiu graiu scris în Moldova. *Acmu* ne duce spre Moldova de Nord şi spre regiunea rotacizantă. O altă confirmare deci a ipotezei că graiul literar moldovenesc este la origine graiul maramureşean sau al Moldovei de Nord, şi că deci este graiul aristocraţiei moldovene din primele secole ale principatului.

§ 62. — Limba literară din Moldova secolelor al XVI-lea, al XVII-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea prezintă *aşѣ*, ca cea rotacizantă şi cea din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea din Ardealul dela Nord de Mureş, iar

nu *aşa*, ca cea din Muntenia, Banat şi Sudul Ardealului Dar cel mai vechiu graiu moldovenesc popular a avut desigur *aşa*, iar nu *aşĕa*. Intr'adevăr, din *ALR*, I, 302 (aşa mi-a fost soarta) rezultă că în Moldova de Sud (cu, peste Prut, Cahulul şi părţi din Ismail), care, după cele spuse la § 34, prezintă cel mai vechiu graiu moldovenesc, avem *aşa*, iar în restul regiunii de graiu moldovenesc, care se prezintă, după cele dovedite tot la § 34, cu un graiu venit din Ardeal şi Maramureş, avem *aşă*, (cu un *ă* deschis, care are şi ceva din timbrul lui ę). Limita este anume între judeţele Neamţ şi Bacău, apoi prin judeţele Neamţ şi Baia, între judeţele Iaşi şi Vaslui cu Fălciu, apoi spre Sud pe Prut, şi însfîrşit pe hotarul de răsărit al al judeţului Cahul pînăla Ismail. Enclavele cu *aşa* din teritoriul dela Nordul şi Estul acestei linii se explică sau ca resturi ale vechiului graiu moldovenesc, sau prin aceia că emigranţii ardeleni stabiliţi acolo aveau *aşa* (cred că *aşa* din Bucovina a fost adus din Ardeal, căci în aceleaşi localităţi în care apare el, apare şi *soartĭa, suartĭa, soart'a*, ca în Ardeal, în loc de *soarta*, ca în Moldova). Aşadar cel mai vechiu graiu moldovenesc trebuie considerat la origine sau ca un graiu maramureşean, impus în Moldova ori de descălecători, ori de textele rotacizante, sau ca un graiu impus în secolul al XV-lea ori al XVI-lea de graiul popular din Nordul ţării, unde era şi capitala.

§ 63. — In limba literară din Moldova din secolul al XVII-lea exista numele de boală *rapură*, despre care Lacea, *Untersuchung der Sprache der „Viaţa şi petreacerea svinţilor" des Metropoliten Dosoftei, Jahresb.*, V, p. 129, spune: „eine Hauptkrankheit, wie die Flechte, oder die Flechte selbst; au pecinginatu cu ~ de ceaĭa cei dzâcŭ elefántiĕa 266 b, 32". Tiktin, *R.-D. W.*, traduce cu 'Ausschlag' 'spuzeală'. Graiul popular moldovean are astăzi însă *rapîn*, pe întreg teritorul dintre Carpaţi şi Nistru. *ALRM*, I, 184 (*jeg*) prezintă cuvîntul numai între Carpaţi şi Prut cu înţelesul de 'jeg'. In comuna Vutcani (Fălciu) el semnifică şi o boală de piele. Tiktin, *o. c.*, nu cunoaşte decît acest înţeles. Cred că acesta este înţelesul cel mai vechiu şi că cel de 'jeg' s'a desvoltat prin metaforă. Cuvîntul *rapîn* pentru boala de piele

trebuie să existe şi între Prut şi Nistru, căci în jud. Tighina şi Ismail apare (în două localităţi) *rapăn* cu înţelesul de rîie (*ALRM*, I, 163). Adaug că în com. Vutcani (Fălciu) există pentru 'jeg' şi cuvintele *jîg*, *lip* şi *slin*, care nu apar în *ALRM*, I, 184. Care este atunci originea cuvîntului *rapură* dela D o s o f t e i?

In Ardeal există *rapăn*, 'jeg' numai în localitatea 200 din Trei Scaune. Există însă *rapor* (*răpur*) 'jeg' în localităţile 190 (acelaşi judeţ), 160 şi 166 (Tîrnava Mare). Există apoi *rîp* (*rip*) 'jeg' în loc. 363 din jud. Cîmpulung, în Hunedoara, Caraş, în regiunea Dunării în jud. Mehedinţi şi Dolj, într'o localitate din Gorj (820) şi în una (49) din Timiş-Torontal. Există şi *zapor* 'jeg' în jud. Sibiu şi Hunedoara (vezi *ALRM*, I, 184). Este posibil ca în aceleaşi regiuni aceste cuvinte să însemne şi boala de piele. Există apoi *rapor* 'pojar' în localităţile 343, 345, 351, 350, 359, 348 (jud. Maramureş şi Someş) şi *zapor* 'pojar' în loc. 315, 320 din Bihor, 290, 251, 247 din Cluj, 148 din Turda şi 273, 337, 357, 355, 341 din Sălaj şi Sătmar (*ALRM*, I, 160). Există şi *rapor* (*rîpur*) 'scarlatină', în loc. 345, 354, 352, 361 din Maramureş, 270, 260 din Someş şi 122 din Sibiu, şi *zapor* (*zăpor*, etc.) 'scarlatină' în mai multe localităţi din Alba, Arad, Bihor, Turda, Cluj, Mureş, Someş, Sălaj şi Sătmar (*ALRM*, I, 161). Aşadar *rapor* există atît în Ardealul de Nord, cît şi cel de Sud, numai că are înţelesuri deosebite, şi aceste arii sînt separate prin aria *zapor*. In Banatul dela Sud de Timişoara şi Lugoj (localităţile 40, 45, 79, 77, 35, 30, 24, 11 şi 9) există *răpure*, *rămpure*, *răpurĭe*, pl. *rapurĭ*, *rampurĭ* 'coş' (vezi *ALR*, I, h. 25. Macedorominele *arapune* 'coş' (?) (şi *arópune*, *arópuni*, *arupún* 'coş', vezi *ALR*, I, h. 25) şi *arupunedzu* 'mă spuzesc' dovedesc că forma moldovenească (şi e curios că formele bănăţene se abat) este cea mai veche dintre toate variantele dacoromîne pomenite de noi. P u ş c a r i u, *Limba romînă*, I, p. 273-274, compară cuvîntul cu „mediogermanul superior" *rapfe* 'rîie', şi dă a înţelege că el vine dintr'un gotic sau gepid „*rappôns* (dela *rappô*)", care ni se pare că ar trebui să poarte asterisc. R o s s e t i, *I. l. r.*, II, p. 81, se îndoeşte dacă într'adevăr cuvîntul are această origine. In *Dacor.*, IX, p. 421, P u ş c a r i u afirmă: „Schimbul

(de sufixe) între *-ulus* şi *-inus*.. se pare că-l avem în *rapur* (*rapor*) 1653 [numărul chestiunii]/160, 166, 190 şi *rapăn* 1653/ 200, 592, etc.". Cu alte cuvinte Puşcariu credea că la baza cuvintelor noastre stau **rapulus* şi **rapĭnus*. Dar Puşcariu nu ţinea atunci seamă de echivalentul macedoromîn şi de probabila origine germanică a cuvîntului, care ne obligă la un romînesc primitiv **rápone* şi la părăsirea explicaţiei din *Dacor.*, IX. Probabil că forma *rapor* nu s'a născut nici prin asimilaţia lui *-n-* la *r*, -- deşi bănăţeanul *rapure* ne arată că şi această evoluţie era posibilă —, ci prin rotacismul lui *-n-* intervocalic, şi că deci forma *rapor* exista la început numai la Nord de Mureş. *Zapor* şi *zăpor*, care însemnează în Ardeal (vezi *ALR*, I, hărţile 115 şi 116) vărsatul şi scarlatina, sînt, precum au arătat Rosetti, *Bull. lingu.*, IX, p. 96, şi Giuglea, *Dacor.*, X, p. 432-434, de origine slavă veche: primul îl pune în legătură cu bulg. *zapor* 'constipaţie', iar al doilea, în legătură cu slovenul şi bulg. *zapor* 'stavilă, stăvilar, zăgaz' (cel sloven numai la moară). Evoluţia semantică este deci înfăţişată deosebit de cei doi cercetători; am impresia că evoluţia propusă de Giuglea este cea care corespunde realităţii; sensul de 'constipaţie' din bulgară, se explică prin acel de 'încuiere', pe care l-a avut cuvântul la origine. (In Vaidomir, jud. Ialomiţa, *zăpor* înseamnă 'revărsare de apă', vezi *Graiul nostru*, I, p, 196; cu privire la acest înţeles vezi cele spuse de Giuglea, *l. c.*, p. 433). Aşa se face că şi forma *zapor* este răspîndită mai ales la Nord de Mureş. Deaceia este de admis că *rapor* din Sudul Ardealului se explică printr'o migrare dela Nord de Mureş şi nu dovedeşte existenţa unui străvechiu *rapor* în Sudul Ardealului.

Este evident că *rapură* din vechea moldovenească este o formă înrudită. Ea este mai apropiată de forma macedoromînă (şi bănăţeană) prin aceia că a păstrat vocala finală (*e* prefăcut în *ă*, deoarece era precedat acum de *r*). Deaceia este justă părerea lui Puşcariu, *op. cit.*, că atît *rapăn* cît şi *rapură* datează din epoca romînă primitivă. Numai că trebuia făcută precizarea că *rapură* s'a născut prin rotacism şi a sunat deci în romîna primitivă **rapunră*. Forma *rîp* din Hunedoara, Banat şi Oltenia de Vest şi Nord derivă de-

sigur din *rapure*, prin interpretarea acestuia ca un plural. *Rîp* apare şi în Oltenia tocmai în graiurile, care, după alte fenomene, se dovedesc a fi de origine ardeleană.

Forma *rapură*, dela Dosoftei, ne îndreaptă deci spre Ardealul rotacizant. Trebuie ea socotită ca o influenţă literară a textelor rotacizante asupra lui Dosoftei? E mai probabil că ea era forma obişnuită în graiul clasei boiereşti din Moldova, care era de origină maramureşeană. Poate şi faptul că forma veche moldovenească suna *rapură*, iar nu *rapor*, ne duce tot spre Maramureş, căci această regiune prezintă mai multe asemănări cu macedoromîna decît alte teritorii rotacizante. Nu e apoi, poate, o întîmplare că în Maramureş şi astăzi cuvîntul designează numai boale, întocmai ca la Dosoftei.

§ 64. — Limba literară a secolului al XVII-lea şi chiar al XVIII-lea, din Moldova, se caracteriza printr'o serie de elemente lexicale (astăzi dispărute din limba cultă), care se găsesc şi în textele rotacizante ale secolului al XVI-lea sau în actualul graiu maramureşean. Vom da aici cîteva exemple, care se întîlnesc şi în scrierile mitropolitului Dosoftei. Lacea, *Jahresb.*, V. p. 105: *a dezveaşte* 'a dezbrăca', p. 112: *a îmveaşte* 'a îmbrăca', p. 113: *îngrecarea* 'însărcinarea', p. 136: *a şchiopi, a şcopi, a schiopi* 'a scuipa', p. 121: *pămentea* 'pomenirea'. Puşchilă, *Molitvenicul lui Dosoftei*, p. 74: *a îngreca* 'a concepe', 'a purta', p. 75: *a învѣşte* 'a îmbrăca', p. 76: *a şchiopi* 'a scuipa' (dar la p. 24: *a şcopi*), p. 32: *a putredi* (pe care la § 23 l-am constatat şi în Cronica lui Vasile Dubău şi Tudose Damian). Aceşti termini se găsesc şi în alte scrieri moldovene din secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, unii chiar şi în Muntenia. Unii din ei se găsesc şi în textele rotacizante, ceiace ne arată că ei erau caracteristici şi regiunii maramureşene (*a înveaşte, a inveşti, pamente*). Alţii se găsesc astăzi în Maramureş sau în regiuni imediat vecine: *a îngreca* 'a îngreuna', 'a împovăra', v. T. Papahagi, *Graiul şi folklorul Maramureşului*, glosar, *a putredi*, *ib.*, *şťopîăsc, şťŭopťăscŭ* (*ă* are un timbru de *e*), *şťopťăsc*, etc., în Maramureş şi Sătmar, vezi *ALR*, h. 87. In Bucovina există *şťopăsc* (391), *şťopčăsc* (388), *şťopťesc* (385), *şťopťăsc* (370), dar ele sînt, desigur, aduse din Ma-

ramureş şi Sătmar, prin mişcările metanastasice (vezi şi mai sus, § 20). Ce trebuie să presupunem? Că aristocraţia moldoveană moştenise aceşti termini din vremea întemeierii statului şi că ea deja îi întrebuinţa atunci cînd textele maramureşene şi-au exercitat influenţa lor peste întreg teritorul dacoromînesc? Sau că ei au devenit normali în limba scrisă din Moldova numai supt influenţa limbii textelor rotacizante? Sau însfîrşit că ei se explică prin graiul unor colonişti ardeleni, în special maramureşeni, stabiliţi în Moldova de Nord, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, chiar al XVII-lea? Ultima ipoteză pare puţin probabilă din cauză că acolo unde avem informaţii asupra ariei actuale a acestor cuvinte în Moldova (*a şchiopi*), ele nu apar pe o arie prea întinsă. Am văzut dealtfel (§ 32) că, în Moldova, cei mai mulţi emigranţi din Ardeal sînt din regiunea cu labialele alterate, iar nu din cea cu labialele intacte (Maramureşul este dintre acestea din urmă). Numai întrucît graiurile ardelene stabilite în Moldova prezintau unele asemănări cu cele maramureşene, au putut ele da un caracter maramureşean limbii scrise din Moldova secolului al XVII-lea. Dar acesta este numai cazul unora dintre termenii de mai sus (*şchiopesc*). Prezenţa în Moldova a unor asemenea graiuri a sprijinit poate formele acestea, deja existente în limba scrisă, dar nu le-a putut face uzuale. Rămîne deci de hotărît între celelalte două presupuneri. Nouă ni se pare mai probabilă prima ipoteză. Intr'adevăr, ar fi greu de priceput dece o serie de termini specific maramureşeni se impun, prin textele rotacizante, numai în graiul scris din Moldova, şi nu şi în graiul scris din alte regiuni, de exemplu din Muntenia.

§ 65. — O serie de alte fapte ne arată că cel mai vechiu graiu literar din Moldova nu trebuie identificat la origine cu graiul din Moldova de Nord, al veniţilor din Ardeal. Prin aceasta se aduce o corectare parţială a ipotezelor făcute în §§ precedente, limitîndu-se originea graiului literar moldovenesc, din epoca cea mai veche, numai la graiul maramureşean.

Th. Capidan, *Meglenoromînii*, I, p. 170, şi A. Philippide, *Orig.*, II, p. 474-475, au susţinut că *cindură că* 'deoarece', 'pentrucă', 'fiindcă', care se întîlneşte în Alec-

sandri, *Teatru*, în graiul mamei Anghelușa, și care este atestat pentru munții Sucevii în *Șezătoarea*, II, p. 87, supt forma *cindri cî, cindrilea cî* (Capidan trimite pentru toate la Pușcariu, *Dicț. Ac.*, supt *fiindcă*; Philippide trimite la Tiktin), forma *cindrcă*, Hasdeu, *Etym.*, p. 155, pentru comuna Giugești, jud. Suceava, vezi Philippide, *l. c.*), apoi formele *hindură că* și *fusîndură că*, relevate de I. Bacinschi, *Ein mazedorumänischer Ausläufer des altslavischen dativus absolutus*, *ZfrPh.*, XXXVII, p. 616, în localitățile Cîmpulung (moldovenesc) și Straja (cred că aceasta din urmă e în jud. Rădăuți), sînt de pus, în ce privește terminația *-ură, -ri, -rilea*, în legătură cu terminația *-ăra, -ura, -urlea*, care formează gerundiul în meglenoromînă. Avem deci un meglenoromînism în această regiune nordică a dialectului moldovenesc. Eu găsesc o formă asemănătoare și în jud. Dorohoi: *fiidrcî*, vezi *Graiul nostru*, I, p. 545 (de două ori), la care avem evident a face cu o „urbanizare" impusă de individul vorbitor, cuvîntul trebuind să sune de fapt *cindr(î)cî* sau *χ'indr(î)cî* (în regiunea aceasta este o arie care prezintă palatalizarea supt forma *χ'*). Cineva îmi spune că la Rîpile jud. Bacău, se zice *cindrecă*. Se poate deci presupune că toată regiunea de Nord-Vest a Moldovei prezintă acest element care lipsește în Moldova de Sud și de peste Prut. El se explică prin migrarea din Ardeal. Faptul nu apare în vechea limbă literară moldovenească decît în mod excepțional.

Tăt, care apare, în Moldova de Nord, pentru *tot*, se explică tot prin migrarea din Ardeal (*tăt* apare și la Zlatna, în Munții Apuseni). El lipsește, deasemenea, în cel mai vechiu graiu literar din Moldova.

CAP. IX.

TOTALIZAREA REZULTATELOR.

§ 66. — După cercetarea întreprinsă de noi pînă acum cu privire la stările de lucruri lingvistice din veacurile al XVI-lea și al XVII-lea, — singurele pentru care se pune problema deosebirilor între graiul scris al clasei culte și graiul vorbit de popor,—și cu privire la originea dialectelor literare ne rămîne să totalizăm rezultatele la care am ajuns.

Am constatat deosebiri între graiul scris şi graiul popular pentru cele mai multe regiuni ale teritoriului dela Nord de Mureş, atît în secolul al XVI-lea, cît şi în al XVII-lea şi al XVIII-lea. Am constatat deosebiri, tot numai pentru unele regiuni, dar foarte întinse, în Sudul Ardealului şi în Muntenia şi Oltenia. Am constatat deosebiri între limba scrisă şi cea a poporului şi în Moldova, fără să fim însă siguri că în secolul al XVI-lea ele se întindeau la tot teritoriul moldovean, căci e foarte plauzibil, — cum s'a şi admis de unii —, că măcar în unele regiuni din Moldova de Nord poporul vorbea în acest secol un graiu rotacizant şi cu multe alte elemente maramureşene, care au fost un puternic suport pentru graiul literar uzual atunci în Moldova. Am constatat deasemenea deosebiri pentru întregul teritoriu de graiu bănăţean. Asupra chipului în care s'a ajuns la aceste deosebiri, concluziile noastre variază după cum e vorba de un graiu literar sau altul. Graiul rotacizant se deosebia de cea mai mare parte din graiurile populare dela Nord de Mureş, cele mai multe din ele tot rotacizante, deoarece el era la origine, adică în secolul al XV-lea, graiul din Maramureşul de Nord. Dacă şi în Maramureş s'au stabilit, spre sfîrşitul evului mediu, nişte Romîni cu graiu de tip meglenoromîn, veniţi din Sudul Dunării, atunci trebuie să admitem că şi în Maramureş acest graiu a aparţinut unei clase aristocratice care n'a acceptat nimic din graiul unor noi veniţi din Sudul Dunării. Graiul literar din Ţara Romînească şi Ardealul de Sud se deosebea de cea mai mare parte a graiurilor populare peste care se suprapunea, din mai multe cauze. Mai întîiu în Ardealul de Sud, el este introdus din Muntenia, în urma strînselor relaţii dintre Braşov şi Sibiu cu principatul dela Sudul Carpaţilor. Dar chiar şi în Ţara Romînească el se deosebia de graiul vorbit de popor în mai multe regiuni. Aceasta se explică întîiu prin aceia că la origine el este graiul muntenesc (şi deci şi cel oltenesc) de dinainte de acea migrare în masă a Romînilor din Bulgaria în Muntenia, Oltenia şi Sudul Transilvaniei, produsă probabil în secolul al XIV-lea, şi de dinainte de aşezarea unor Ardeleni rotacizanţi in Sudul Ardealului şi în Muntenia probabil în aceiaşi vreme. Sau, mai plauzibil, el este gra-

iul clasei aristrocratice din Ţara Romînească, din secolul al XIV-lea şi al XV-lea, clasă socială care, neprimind în sînul său reprezentanţi ai noilor veniţi, a rămas să vorbească graiul muntenesc de dinainte de migraţiile pomenite. Aşadar, ipoteza făcută de Puşcariu şi acceptată şi de Macrea, că graiul literar din Muntenia este la origine graiul din Oltenia, nu apare ca impusă de fapte. Originea locală a aristocraţiei care a creat statul muntean nu se poate stabili cu ajutorul limbii, din cauza vastei întinderi pe care se vorbia dialectul muntean cel mai vechiu înainte de migraţiile romîne dela Sud şi dela Nord. Dacă întemeietorii Ţării Romîneşti au venit din Făgăraş, cum afirmă tradiţia şi cum a susţinut Xenopol, şi au înclinat să admită în timpul nostru N. Bejenaru, G. Brătianu şi I. Moga, atunci trebuie să admitem că ei aveau deja de atunci un graiu identic cu cel al conducătorilor dela Sudul Carpaţilor. Lucrul nu este greu de admis dacă se are în vedere faptul că înainte de stabilirea unor Ardeleni rotacizanţi şi a unor Suddunăreni cu graiu de tip meglenoromîn în Ardealul de Sud, a trebuit să existe acolo un graiu muntenesc pur. Graiul literar din Moldova se deosebea de cel vorbit de poporul de jos, deoarece la origine el era graiul celor veniţi cu voievodul Bogdan la 1359 din Maramureş, şi deveniţi prin acest fapt clasa de sus din Moldova. Ipoteza imaginată de Ibrăileanu, şi după aceia de Procopovici şi Puşcariu, şi în sfîrşit de D. Macrea, se dovedeşte justă. Nu se poate admite că graiul literar din Moldova se deosebea de graiul de jos pentrucă era la origine graiul de pînă prin secolul al XVI-lea al regiunii moldovene de Nord, care, foarte probabil, în urma unor migraţii din Ardeal, de prin secolul al XV-lea şi al XVI-lea, a fost parţial rotacicizantă şi, poate, şi cu labiale în locul palatalelor, căci atunci ar fi de mirare dece au devenit normale în graiul literar moldovenesc numai particularităţile de graiu maramureşene. Deosebirile dintre graiurile literare şi cele populare din secolele ale XVI-lea şi al XVII-lea se explică deci, cel puţin pentru Ţara Romînească şi Moldova, dar poate şi pentru Maramureş, prin aceia că ele sînt la origine graiurile unor clase aristocrate, care, din diferite cauze, vorbeau altfel de-

cît poporul de jos, ceiace nu e de loc un lucru rar şi curios. Atunci cînd pentru prima oară s'a scris romîneşte în cele două ţări şi poate şi în Maramureş, — ceiace după toate probabilităţile s'a întîmplat în secolul al XV-lea, — s'a scris în limba acestor clase de sus. Era şi firesc acest lucru într'o vreme cînd numai boierii şi numai clerul superior şi al puţinelor mănăstiri înfiinţate de voievozi, erau puşi în situaţia de a scrie (romîneşte sau slavoneşte). Cînd mai tîrziu,— dar tot în secolul al XV-lea sau în al XVI-lea, — textele religioase rotacizante au fost cunoscute şi în Muntenia şi Moldova, ele au exercitat o puternică influenţă lingvistică asupra aristocraţiei din aceste regiuni, al cărei graiu dealtfel mergea, din unele puncte de vedere (Moldova din aproape toate punctele de vedere) — şi datorită numai întîmplării —, împreună cu cel rotacizant (labialele nealterate, verbele în *-ţ* şi *-dz*, etc.). Dar această puternică influenţă, probată în scrisoarea boierului Neacşu, din 1521, pentru graiul muntean, şi în grafia ррѫчилѣнии, la 1554 pentru graiul moldovean, această puternică influenţă, care va fixa forma dialectelor noastre literare pînă la mijlocul secolului al XVIII-lea, nu va duce la desfiinţarea deosebirilor de dialect în graiul scris romînesc. Dacă graiul literar moldovenesc nu se prea poate separa de cel rotacizant, cel din Ţara Romînească îşi va păstra particularităţile sale, mai ales în ce priveşte fonetismul (*judec, genuchiu*, etc.), şi va suferi mai ales influenţa în ce priveşte cuvintele (*acmu, acesta, acela*, etc.). Graiul literar din Banat pare să fi luat naştere prin chiar această prezenţă în Banat a limbii literare rotacizante, căruia nu i s'a adus nicio schimbare esenţială.

Precum se vede, în Ţara Romînească şi Moldova şi poate şi în Maramureş, graiul literar nu s'a născut prin ridicarea la demnitatea de limbă literară a unui dialect popular, ci prin ridicarea la această demnitate a graiului clasei aristocratice. Inceputurile literaturii romîneşti (sau, mai larg, ale scrisului romînesc) şi ale dialectelor literare, se urcă în secolul al XV-lea, dar graiurile care au devenit atunci dialecte literare erau deja atunci o realitate distinctă de graiurile populare şi separarea se petrecuse cu un secol sau două mai înainte. Studiind originea graiurilor literare romîneşti,

sîntem duşi către o altă problemă, aceia a originii graiurilor aristocraţiei romîneşti din Maramureşul secolului al XIV-lea şi din primele timpuri ale Principatelor romîne. Şi am constatat că originea acestor graiuri stă în strînsă legătură cu originea aristocraţiei romîneşti din acel timp, ceiace în cazul aristocraţiei muntene şi moldovene înseamnă înseşi originile statului. La drept vorbind deci, problema începuturilor dialectelor literare romîneşti se confundă cu problema începuturilor statelor romîneşti, deşi pe atunci nu aveam încă dialecte literare. Noi trebuie să luăm în consideraţie şi aceste graiuri ale aristocraţiei romîneşti de pînă în secolul al XV-lea, pentrucă, dacă ele nu sînt limbi de civilizaţie în adevăratul înţeles al cuvîntului, neavînd decît o formă vorbită, şi nu şi una scrisă, (limba de cultură scrisă a Romînilor era în acel timp slava literară supt forma ei mai tîrzie, mediobulgară şi mediomacedoneană) — dar acesta nu e un argument puternic, căci au existat limbi de civilizaţie ca greaca homerică, care au fost numai vorbite —, ele sînt totuşi nişte începuturi de limbi culte sau comune. Au existat deci nişte graiuri culte sau comune mai multor Romîni, şi aceste graiuri la un moment dat au devenit şi scrise, şi fiindcă nu e vorba numai de simple acte publice şi private, ci şi de opere literare, ele au devenit nişte limbi de cultură. Apariţia lor trebuia să fie determinată de apariţia statelor romîne, ele fiind limba conducătorilor acestor state. Faptele lingvistice sînt reflexul unor fapte istorice, de ordin politic. Faptul că în Muntenia graiul clasei boiereşti, este graiul muntenesc de dinainte de migrarea Romînilor din statele bulgare, căzute la sfîrşitul secolului al XIV-lea supt Turci, şi de dinainte de stabilirea atîtor Ardeleni în Muntenia şi Oltenia, ne duce la concluzia că aristocraţia munteană din secolele al XIV-lea şi al XV-lea nu primise în sînul ei un contingent de Romîni din Sudul Dunării sau Romîni ardeleni, care să-i schimbe graiul, deşi Oltenia şi Muntenia de Est cunoscuse acum din plin aşezarea Romînilor din Sudul Dunării şi din Ardeal. Limba ne arată că Romînii balcanici şi Romînii ardeleni n'au intrat deloc în aristocraţia munteană din secolele pomenite, şi că prin urmare aceştia n'au jucat niciun rol la întemeierea statului

muntean. Faptul nu e în nepotrivire cu cele istorice, când se ştie că Muntenia a fost întemeiată de pe teritoriul de graiu muntean, iar nu din afară, şi că a fost întemeiată poate chiar la sfîrşitul secolului al XIII-lea, cînd emigranţii suddunăreni şi ardeleni, aşezaţi de pămînt muntean, trebuie să fi fost foarte puţini. Cu privire la Moldova s'a constatat că graiul clasei de sus prezintă particularităţi care ne duc numai spre Maramureş, de unde ştim că au venit întemeietorii Moldovei libere. Graiul găsit de descălecătorii maramureşeni în Moldova centrală şi de Sud, graiu care şi atăzi se găseşte în aceiaşi regiune, nu stă la baza limbii literare moldoveneşti. Şi aici faptele lingvistice se potrivesc cu cele istorice. Deci într'adevăr originile graiului cult din Muntenia şi din Moldova se confundă cu originile celor două state, problemele fiind aceleaşi. Se constată anume că graiurile culte sînt rezultatul unor fapte politice, sînt graiurile unor state, şi fiindcă aceste state au fost create de nişte aristocraţii, ele sînt graiurile acestor aristocraţii, ieşite desigur din popor, şi deci identice la început cu graiul poporului, dar ale unor aristocraţii care, fie pentrucă au organizat Romîni de alt graiu, fie pentrucă au lăsat ca în clasa agricolă şi păstorească pe care o stăpîneau să se înfiltreze Romîni de alt graiu, au ajuns să se deosebească în graiu de popor.

Peste munţi, în secolul al XVI-lea, situaţia era alta. Acolo aveam o limbă literară rotacizantă la Nord de Mureş, care era folosită însă şi în Moldova de Nord, şi alta în Banat. La Sud de Mureş, sau mai exact, în regiunea Sibiu-Braşov, se întrebuinţa dialectul literar muntean. Un alt dialect literar, nerotacizant, era în uz între Maramureş şi cel muntean dela Sibiu şi Braşov. In ce priveşte Ardealul de Sud, s'a văzut mai sus că, dacă întemeietorii Munteniei au plecat din Făgăraş, ei au trebuit să vorbească ca aristocraţia munteană. Dar pentru regiunile celelalte nu dispunem de nicio indicaţie. Se poate oare susţinea că limba literară în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, dela Nord de Mureş, a fost cea a textelor maramureşene, pentrucă acestea au fost cele dintîiu scrieri în dialect rotacizant şi erau scrise şi în graiul unei aristocraţii romîneşti care avea mai mult prestigiu în statul

ungar (cea nemaramureşeană)? Sau trebuie să admitem că ea este la origine limba întregii aristocraţii romîneşti depe teritoriul rotacizant? In acest din urmă caz este de admis că această aristocraţie se separase de popor înainte de apariţia palatalizării labialelor, (produsă poate prin veacul al X-lea sau al XI-lea), căci acest fenomen nu caracterizează graiul scris rotacizant. Am avea a face cu graiul acelei clase aristocratice alcătuită din voievozii, juzii şi cnejii pe care cucerirea maghiară i-a găsit în Ardeal, şi care şi-a menţinut o parte din drepturi pînă tîrziu, prin secolele al XIV-lea, al XV-lea, cînd o parte din ea s'a maghiarizat. Această clasă de oameni nu era atît de simplă, căci, dupăcît ne îndeamnă unele fapte, ea întrebuinţa în biserică limba veche slavă literară, existentă dealtfel şi la vecinii lor imediaţi chiar din Ardeal, voievozii slavi. Ipoteza e a lui P. P. Panaitescu, *La littérature slavo-roumaine (XV-e—XVI-e siècles), et son importance pour l'histoire des littératures slaves*, Praga, 1931, p. 2, care crede că numai în acest timp s'a putut introduce vechea slavă literară în Ardeal. Ea ar fi în concordanţă cu rezultatul la care au ajuns cercetările paleografice, care susţin că valoarea unor semne ale alfabetului nostru chirilic este valoarea pe care o aveau în secolul al XII-lea, la Bulgari (vezi Ilie Bărbulescu, *Fonetica alfabetului chirilic*, p. 12-21). Dar e mai probabil că nu putem urca atît de sus existenţa graiurilor unor aristocraţii romîneşti în Ardeal. Poate ele se vor fi format dupăce s'a aşezat în Ardeal stăpînirea maghiară, şi, poate, numai graiul aristocraţiei maramureşene va fi avut labialele intacte. Sigur este însă că, faţă de limba unică a aristocraţiei muntene şi faţă de limba, de asemenea unică, a aristocraţiei moldovene, avem la aristocraţia ardeleană din secolele al XIV-lea, al XV-lea şi al XVI-lea o pluralitate de limbi. Lucrul este firesc dacă avem în vedere că avem a face cu un regim feudal, în care Ardealul şi Maramureşul alcătuiau voievodate deosebite, şi că Romînii erau excluşi dela conducerea Ardealului, aşa că aristocraţia romînească din Ardeal nu putea alcătui o comunitate, ci era condamnată la o viaţă izolată, regională. Se pare că această aristocraţie era relativ închisă faţă de poporul de jos, căci ea n'a primit în sî-

nul ei infiltraţii din partea unor Romîni veniţi din Sudul Dunării, (astfel pare să fie cazul în Maramureş). Se pune însă problema dacă aristocraţia romînească din Ardeal a avut mai înainte un graiu unic. Lucrul n'ar fi fost posibil decît dacă Romînii ardeleni ar fi creat ei, înainte de cucerirea maghiară, un voievodat al întregului Ardeal, astfel cum presupune I. Lupaş, *Voevodatul Transilvaniei în sec. XII-XIII, An. Ac. Rom.*, M. S. I., Seria III, Tom. XVIII, Bucureşti, 1936, şi *Realităţi istorice în voevodatul Transilvaniei din sec. XII-XVI*, p. 50-69 (extras din *An. Ist. de Istorie Naţională*. Cluj, VII; vezi şi *La Transylvanie*, Bucureşti, 1938, p. 221-242, acelaşi articol). Cum însă nouă existenţa unui voievodat romînesc al Ardealului la cucerirea maghiară ni se pare puţin probabilă, voievodatul Ardealului fiind, după toate probabilităţile, o creaţie a Maghiarilor după modelul şi cu numele formaţiunilor de state romîneşti mai mici (voievodatele pe care ei le-au găsit în Ardeal), ni se pare puţin probabilă şi ipoteza unei limbi comune întregii aristocraţii romîneşti transcarpatine. Aşadar probabil că în Ardeal n'a existat niciodată pînă în secolul al XVIII-lea şi mai ales al XIX-lea, o limbă romînească unitară a claselor de sus. Precum se vede, şi aici o corespondenţă perfectă între faptele istorice şi cele lingvistice. Şi aici, originea graiurilor clasei de sus se confundă cu originea acestei clase, care era din toate regiunile Ardealului; numai că sîntem într'un domeniu mai puţin sigur: nu ştim dacă graiul rotacizant este graiul clasei de sus din tot Ardealul dela Nord de Mureş, sau numai al clasei aristocratice din Maramureş. Situaţia clasei aristocratice romîneşti din Ardeal explică perfect situaţia lingvistică. Neexistenţa unui stat romînesc a avut ca urmare neexistenţa unei limbi comune întregii aristocraţii ardelene.

CAP. X.

GRAIUL ARISTOCRAŢIEI MOLDOVENE ÎN SECOLELE AL XIV-LEA, AL XV-LEA ŞI AL XVI-LEA.

§ 67. Desrotacizarea graiului aristocraţiei moldovene. — § 68. Dispariţia sunetelor *l'* şi *n'* din graiul aristocraţiei moldovene.

§ 67. — Concluzia la care am fost aduşi, că graiul literar din Moldova, din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea,

este la origine graiul maramureşean, şi că acest graiu a ajuns graiul literar al Moldovei fiindcă a devenit, prin venirea, în Moldova, a lui Bogdan şi a tovarăşilor lui, din Maramureş, graiul clasei de sus din Moldova, se loveşte încă de unele greutăţi, pe care nu le-am înlăturat. Intre graiul maramureşean din secolele al XV-lea şi al XVI-lea şi graiul literar din Moldova, din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, între care pînă acum am constatat numai asemănări, sînt unele deosebiri, care în ochii unora ar putea căpăta atîta importanţă, încît ar putea fi considerate probe că graiul moldovenesc literar îşi are alte origini. Va trebui să le luăm aici în consideraţie pentru a vedea dacă într'adevăr ele nu cumva se opun concepţiei noastre. Cel dintîiu dintre aceste fapte, care trebuie luat în consideraţie, este rotacismul lui *n* intervocalic. Este drept că în ce priveşte Moldova de Nord, unii cercetători admit că el a fost adus prin migraţii de aiurea. Noi înşine am admis mai sus, § 18, că rotacismul a aparţinut la început numai dialectului crişan-maramureşean. Dar fiindcă sînt şi cercetători care îl consideră un fenomen al celei mai vechi populaţii moldoveneşti din Nordul Moldovei, (P u ş c a r i u), noi trebuie să avem în vedere şi dificultatea pe care o întîlnim în caz cînd această părere ar fi justă. Nu cumva oare, această deosebire, pe care graiul maramureşean şi cel din Moldova de Nord o prezintă faţă de graiul literar moldovean din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea, este de natură să ne facă să admitem ca imposibilă o derivare a ultimului din celelalte? Pe de altă parte se ştie că graiul literar rotacizant (dar cu inconsecvenţe) era încă în uz la începutul secolului al XVII-lea în Moldova de Nord-Vest. Nu cumva păstrarea în Moldova a acestui graiu rotacizant pînă la începutul secolului al XVII-lea ne arată că graiul literar nerotacizant din Moldova are altă origine? Nu cumva graiul rotacizant din Moldova secolului al XVI-lea şi al XVII-lea este el singur continuarea vechiului graiu maramureşean sau moldovean de Nord? Nu cumva graiul nerotacizant din Moldova secolului al XVI-lea şi al XVII-lea îşi are originea într'un graiu moldovenesc nerotacizant, sau, ţinînd seamă că el apare documentar în a doua jumătate a secolului al XVI-lea, a re-

zultat supt influenţa cărţilor lui C o r e s i, cum au admis atîţi cercetători ? Dar mai înainte de a răspunde la vreuna din aceste întrebări, să stabilim dacă într'adevăr rotacismul a existat în Moldova de Nord ca fenomen al celei mai vechi populaţii moldovene de acolo, căci, precum am spus, nu toată lumea admite acest lucru.

Cu privire la rotacism, I. B ă r b u l e s c u susţinea că el a fost cîndva un fenomen răspîndit pe tot teritoriul dacoromînesc. Afirmaţia este falsă dacă este luată în sensul că toată populaţia dacoromînească a avut rotacismul şi că apoi l-a pierdut. Ce se poate admite este că şi pe teritoriul dacoromînesc nerotacizant au fost unele grupuri de Romîni rotacizanţi, veniţi din zona unde rotacismul era o arie continuă. Despre faptul dacă această zonă s'a întins nu numai la Nord de Mureş, şi la Vest de linia Dej-Alba-Iulia şi în Maramureş, dar şi în Moldova de Nord, voim să vorbim aici.

Cercetătorul care a pus la îndoială că cei mai vechi Moldoveni de Nord ar fi avut rotacismul este Al. R o s e t t i. In *Étude sur le rhotacisme*, p. 7, dupăce arăta din ce localităţi sînt scrisorile rotacizante de pe la 1600, spunea: „Cette énumération ne contient pas les formes rhotacisées présentées par les chartes slavo-roumaines. Doit-on croire, en effet, que le scribe cherchait à rendre exactement le phonétisme des noms de lieu ou de personnes, tels qu'ils étaient prononcés autour de lui, ou bien que son propre parler était caractérisé par le rhotacisme et que la déformation est de son fait? On ne saurait répondre avec précision à cette question. Toutefois, la valeur du doute est diminuée par le fait que si l'on admet la première hypothèse, l'apparition du rhotacisme en Moldavie ou en Bessarabie est explicable par des considérations historiques (v. ci-dessous). Dans certains cas, le fait qu'un nom de lieu apparaît dans d'autres documents de l'époque avec *-n-* au lieu de *-r-* paraît nous indiquer que le rhotacisme caractérisait le parler du clerc qui a rédigé la charte. A tout prendre, par conséquent, le doute qui plane sur la répartition de ces faits de rhotacisme n'est pas de nature à nous gêner, mais nous empêche de pouvoir leur attribuer une localisation précise". Dupăce, în continuare, susţinea că graiul scrisorilor rotaci-

zante din jurul anului 1600 este acela al localităţilor în care ele au fost scrise, şi admitea deci existenţa rotacismului în acest timp în Bucovina, autorul afirma (p. 8): „Il n'y a pas de preuves certaines que la Moldavie proprement dite ait participé normalement à cette innovation phonétique. Les quelques cas de rhotacisme que l'on y a relevés peuvent s'expliquer par le fait que le Nord de la Moldavie a été colonisé dans le courant du XIV-e s. par des Roumains venus des territoires transylvains avoisinants. Il y a eu de tout temp, entre la Transylvanie du N.-E. et la Moldavie de continuelles relations, tant comerciales que d'autre nature (émigrations réciproques, expéditions des princes Moldaves, qui, à plusieurs reprises, ont conquis des territoires transylvains, transhumance, etc.). Les lettres conservées à Bistritza, notamment, nous donnent là-dessus de précieuses indications: on peut y suivre presque au jour le jour les relations entre la cité saxonne et les villes, monastères et villages roumains avoisinants (Cf. Weigand, *Jb.*, X., 151-55)". In conformitate cu această părere, Rosetti admisese la p. 5 că autorul notelor parţial rotacizante la manuscrisul slav al *Sintagmei* lui Vlastaris, venise din Ardeal. In *Limba romînă*, p. 73, este şi mai hotărîtor: „Moldova nu a participat la inovaţie, nu există texte rotacizante propriu zise din Moldova. Acolo unde apare şi aşa cum apare, în mod sporadic, rotacismul în Moldova, pare a fi importat din alte regiuni, şi anume din părţile nord-ardelene-maramureşene, de unde, de altfel, ştim că s'a revărsat un element romînesc asupra Moldovei". Nu ştim însă dacă aici prin Moldova se înţelege şi Bucovina şi regiunile moldoveneşti de peste Prut. Se pare că ipoteza originii ardelene a rotacismului din Moldova a fost părăsită în *Istoria limbii romîne*, II, p. 79-80, unde se admite că şi Bucovina avea rotacismul: „Prezenţa rotacismului în Moldova, în secolul al XV-lea (vezi indicaţiile bibliografice date de Macrea, DR, VII, 184 sq.) nu probează nimic împotriva aserţiunii că inovaţia e dialectală [Rosetti combate aici afirmaţia lui I. Bărbulescu, care credea că rotacismul a fost cîndva răspîndit pe tot teritoriul dacoromînesc], pentru că avem tot cuvîntul să credem că rotacismul a fost adus aci de colo-

nişti veniţi din părţile Bucovinei şi din Nord-estul Ardealului, care s'au contopit cu populaţia romînească băştinaşă (Giurescu, *Ist. Rom.*, I[3], 385 sq.). Asupra populării Moldovei în secolul al XIII-lea şi al XIV-lea [în text e greşit: al XV-lea], v. Scheludko, BA, I 159; II, 115; 122". Totuşi faptul că imediat după aceasta Rosetti publică (p. 80-82) o notă a lui C. C. Girescu, „despre populaţia romînească a Moldovei înainte de descălecat", înseamnă că el explică rotacismul din Moldova (şi cel din Bucovina) tot prin venirea Maramureşenilor dela 1359. Rezumînd cele spuse de Rosetti, putem spune: el admite că rotacismele care se întîlnesc în secolul al XV-lea în Moldova, — şi noi putem adăuga: şi în secolul al XVI-lea, vezi mai jos —, se explică prin migraţii din Maramureş sau din Maramureş şi Bucovina. El concepe însă faptul nu în felul că s'a creat în Moldova o limbă aristocratică rotacizantă, ci în felul că s'au amestecat graiuri populare. Numai scribii rotacizanţi care ar impune forma rotacizantă unor semne fără rotacism, ar putea fi consideraţi ca o clasă suprapusă. Dar, după Rosetti, ei ar avea aceiaşi origine, ardeleană sau bucovineană [1]).

Indoiala lui Rosetti dacă într'adevăr rotacismul a existat în Moldova înainte de descălecatul din Maramureş, e întemeiată, exemplele rotacizante din documentele slave neputînd da nicio indicaţie asupra ariei populare a fenomenului. Deaceia nu putem admite concluzia la care ajunge D. Macrea la sfîrşitul articolului său publicat în *Dacor.*,

1) Este de adăugat că, deşi Ibrăileanu considera graiul literar moldovenesc ca ieşit din graiul maramureşean, dintr'un punct de vedere el seamănă cu Rosetti, *Étude sur le rhotacisme*. In cursul său de *Istoria literaturii romîne, Epoca lui Conachi*, el presupunea că rotacismul a fost adus în Moldova prin migrarea maramureşeană dela 1359 şi că, înainte de această dată, n'a existat rotacism în Moldova. Maramureşenii fiind puţini, ar fi trebuit să cedeze cu vremea din punct de vedere al acestui fenomen. Rotacismul ar fi fost definitiv dispărut în secolul al XVII-lea, nerămînînd decît în *nimărui*, *mărunt*, *cărunt*, *numere* (pl. lui *nume*) la Varlaam şi Dosoftei, şi în alte cuvinte, care pot fi însă explicate şi altfel. Numai aşa credea el că se poate explica dispariţia totală a rotacismului în Moldova. El recunoaştea totuşi că aceasta e o ipoteză, admiţînd ca sigur numai faptul că Maramureşul era rotacizant şi că în Moldova era o regiune fără rotacism.

VII, p. 184-186, în care dădea un tablou al tuturor formelor rotacizante din documentele slave din Moldova secolului al XV-lea, cu însemnarea localităţii sau regiunii în care sînt pomenite, — un asemenea tablou vezi şi la Rosetti, *Étude*, p. 3-4 —, precum şi un tablou al rotacismelor din actualul graiu popular moldovenesc, deasemenea cu însemnarea localităţii: „rotacismul, odinioară, era extins aproape în întreaga Moldovă". Şi nu putem accepta nici concluziile la care ajunge S. Pop, *Rev. Fund. Reg.*, anul VIII, nr. 8-9, p. 434, că mai înainte rotacismul „cuprindea tot Nordul teritoriului dacoromîn, dela frontiera Ungariei pînă în stînga Nistrului"; căci *punoiu* (în loc de *puroiu*, mai vechiu *puronu*) din Moldova şi din alte părţi se poate explica nu numai printr'o falsă desrotacizare, ci şi prin fenomenul care a transformat pe *arină*, *gerune*, *serin*, etc., în *anină*, *genune*, *senin*, etc. (*n* şi *ń* fiind sunete înrudite). Cînd e vorba de rotacismele din documentele slavoromîne, nu putem spune nici măcar că avem o colonie de Romîni rotacizanţi acolo unde găsim un rotacism, căci s'ar putea ca el să se datorească celui care a scris documentul. Cu toate acestea, prezenţa unor graiuri rotacizante în Moldova de Nord şi peste Prut, şi chiar în Moldova de Sud, în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, este un lucru indubitabil. Ea rezultă din chiar faptul că în secolele al XV-lea şi al XVI-lea se întîlnesc rotacisme în documente şi din întrebuinţarea graiului rotacizant în Moldova pela 1600. La § 32 am arătat că avem şi astăzi graiuri populare (peste Prut), care prezintă resturi izolate de rotacism. Dar aceste graiuri rotacizante, existente în Moldova în secolele al XV-lea şi al XVI-lea, se explică prin acea migraţie continuă de Moldoveni, care, după cele spuse la § 32, a avut loc mereu din secolul al XV-lea încoace, şi a dus la schimbarea graiului din Moldova de Nord şi de peste Prut. Noi credem aşadar, împreună cu Rosetti, care însă a socotit lucrul numai ca probabil, iar nu sigur, că rotacismul n'a caracterizat pe niciunul din graiurile străvechi moldoveneşti, ci numai pe cel dela Nord de Năsăud şi Mureşul inferior, şi că în Moldova el se explică prin acele migraţii care au adus în această regiune atîtea fenomene ardelene. Deoarece însă această migraţie apare

ca produsă începînd cu secolul al XV-lea, vezi mai sus, § 32, credem, spre deosebire de Rosetti, că, în epoca întemeierii principatului moldovean, a venit din Maramureş numai o aristocraţie rotacizantă, nu şi mase populare rotacizante.

Rosetti socoate însă orice rotacism care ar apărea în documente ca o emanaţie a graiului popular moldovenesc. Nu cumva prezenţa numelor rotacizante în aceste documente se explică, măcar parţial, prin graiul clasei aristocrate? Nu cumva numele de locuri au fost „rotacizate", în momentul redactării actului, de boieri sau de scribul care era tot un boier? Nu cumva numele de persoană care prezintă rotacismul sînt chiar numele unor boieri? In unele cazuri lucrurile stau astfel în mod sigur. Astfel, un boier *Rugiră*, este pomenit în secolul al XVI-lea pentru regiunea Orhei, vezi M. Costăchescu, *Documentele moldoveneşti dela Bogdan Voevod*, p. 9 (*Rujira*). El însă trăise în secolul al XV-lea, deoarece dela sfîrşitul secolului al XV-lea şi în documentul dela Bogdan sînt pomeniţi ca trăitori nepoţii săi (p. 13). Acest Rugiră avusese proprietăţi în jud. Vaslui (*ibid.*, p. 12). Aceste nume rotacizante nu mai pot fi deci invocate ca probe ale răspîndirii unui graiu popular rotacizant pînă în regiunea în care apar, cum s'a făcut pînă acum, fie chiar sub forma unor enclave reduse la un singur om, cum ar putea înţelege Rosetti.

Deoarece motivele pe care le-am avut ca să susţinem că şi graiul literar moldovenesc nerotacizant îşi are originea în cel maramureşean, şi anume prin descălecătorii Moldovei, nu pot fi neglijate, noi trebuie să cercetăm acum cînd şi din ce cauză s'a făcut în Moldova trecerea dela un graiu aristocratic rotacizant la unul nerotacizant. De unde pînă acum am arătat ceiace a impus graiul maramureşean în limba literară moldovenească din toate secolele, acum vom trece la examinarea a ceia ce a fost impus graiului clasei aristocrate din Moldova de alte graiuri, şi la examinarea faptelor care au adus o schimbare importantă a lui. Nu ştim deocamdată măcar dacă această schimbare s'a făcut pe vremea cînd graiul aristocraţiei moldovene devenise un graiu literar (secolul al XV-lea) sau dacă ea s'a făcut pe vremea

cînd aveam numai un graiu vorbit al clasei de sus. Ni se cere deci în cazul graiului literar moldovenesc şi al aristocraţiei moldovene din primele veacuri ale Moldovei, să facem şi istoria lui, punctul de plecare fiind prea deosebit de cel la care s'a ajuns. Cu privire la graiul literar muntean nu se pune această problemă, el fiind la origine tot un graiu muntean. Dar noi nu cunoaştem graiul maramureşean decît în faza pe care o avea el ca graiu literar şi al unei aristocraţii în secolul al XV-lea şi al XVI-lea. Ne-ar trebui, pentru a face istoria graiului aristocraţiei moldoveneşti, să cunoaştem graiul maramureşean din secolul al XIV-lea. La fel ne-ar trebui să cunoaştem graiul rotacizant din Moldova de Nord, din veacul al XVI-lea, nu de pe la 1600. Lingvistica însă dispune de mijloace care să-i permită să cunoască graiurile epocilor pentru care nu avem texte. Vom folosi şi noi tot ce ne stă la îndemînă în această privinţă. De altfel într'o anumită măsură se poate spune că avem şi texte, căci documentele slave din Moldova şi poate şi cele din Ardeal, din secolul al XIV-lea şi al XV-lea, ne prezintă şi unele nume proprii şi adesea chiar nume comune romîneşti.

Ibrăileanu spunea că textele tipărite ale lui Coresi n'au contribuit cu nimic la înlăturarea rotacismului din Moldova. Afirmaţia nu e adevărată, ele contribuind împreună cu toate celelalte graiuri literare sau neliterare nerotacizante la dispariţia lui. Cercetătorul ieşean vedea în înlăturarea rotacismului din Moldova un fapt produs prin forţe locale moldoveneşti. Fapt e însă că textele lui Coresi n'au avut nici o înrîurire atunci cînd, din graiul rotacizant al primei aristocraţii, s'a născut în Moldova un graiu aristocratic nerotacizant. Prezenţa unor nume fără rotacism în prima jumătate a secolului al XIV-lea în regiunea Neamţului (*Gemeneşti* şi *Fîntîneale*) vezi Hasdeu, *Cuvinte*, II, p. 13, alături de *Geamîru* (după M. Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 517, *Geamără*, ca întemeietor al satului) şi *Fîntîrcali*, din acelaşi secol, ar dovedi că, deja în prima jumătate a secolului al XIV-lea, o parte din clasa aristocratică a Moldovei vorbea nerotacizant (dacă nu cumva însuşi graiul rotacizant care va fi fost

acolo, a devenit nerotacizant). Dar oare nu avem a face în aceste cazuri numai cu acceptarea de către clasa de sus a unor pronunţii populare? Oricînd însă clasa de sus ar fi început să vorbească nerotacizant, faptul acesta s'a produs fie prin pătrunderea în clasa boierească a unor oameni din Moldova nerotacizantă, care au trebuit să fie numeroşi, dacă şi-au putut impune graiul lor, atunci cînd ar fi trebuit să-l accepte ei pe celălalt, ce se bucura în mod fatal de prestigiu, fie prin contactul strîns cu poporul din Moldova nerotacizantă, pe care o parte din clasa boierească l-a avut chiar dela început, aşa încît a trebuit să împrumute dela ea unele particularităţi de graiu. In amîndouă ipotezele se pune însă problema dece, odată cu formele nerotacizante, nu s'au impus clasei de sus şi formele palatalizate în locul celor cu labiale, care au rămas să caracterizeze înainte graiul clasei aristocrate.

Deaceia va trebui să admitem că dispariţia rotacismului la o parte din aristocraţia moldoveană s'a produs pentrucă n'a avut nici un sprijin din partea altor graiuri vorbite de clasa de sus şi chiar scrise, aşa cum avea menţinerea labialelor în graiurile aristocratice din celelalte ţări romîne, graiuri care vor fi ajuns să fie şi scrise. Dacă rotacismul era prezintat de o parte din aristocraţia sau intelectualitatea romînească a vremii şi de graiul scris al lor, labialele nealterate erau prezintate de toată aristocraţia şi intelectualitatea romînească şi de graiul scris al lor. Cu alte cuvinte, dacă la menţinerea rotacismului în graiul clasei culte din Moldova lucrau numai cei ce vorbeau şi scriau rotacizant, la menţinerea labialelor în aceiaşi ţară, lucrau şi aceştia, dar şi cei ce vorbeau şi scriau nerotacizant, adică toată romînimea cultă. Acest raport de forţe a existat chiar şi în secolul al XIV-lea, în care Maramureşenii au descălecat în Moldova, şi el a existat continuu pînă astăzi cu efecte din ce în ce mai mari, care au făcut ca în secolul al XVII-lea să dispară graiul literar rotacizant din Ardealul de Nord şi din Moldova de Nord-Vest şi să se reducă pînă aproape la completa dispariţie aria rotacismului. (Faptul însă că în regiunea altădată rotacizantă, s'a impus o pronunţie din dialectele vecine, cu *arină, gerune, serin,* etc., în loc de

anină, genune, senin, etc., și cu palatale în locul labialelor, ne arată că n'a fost numaidecît nevoie de limba cultă nerotacizantă a textelor tipărite sau netipărite, pentruca rotacismul să dispară, dialectele vecine fiind suficiente; vezi mai sus, §§ 18 și 33). Desigur că trecerea s'a făcut în felul următor. Graiul exclusiv rotacizant al descălecătorilor a căpătat și forme nerotacizante. Acest graiu mixt va rămînea în uz pînă în secolul al XVII-lea. Noi îl avem atestat prin glosele din *Sintagma* lui M. V l a s t a r i s, și prin scrisorile din jurul anului 1600. Cîndva, poate în secolul al XVI-lea, o parte din clasa boierească a început să vorbească în graiu nerotacizant pur.

§ 68. — Dar acestea nu sînt singurele lucruri care se pot spune cu privire la graiul aristocrației moldovenești. Textele rotacizante din secolul al XVI-lea ne desvăluie unele particularități lingvistice care nu mai erau normale în secolul al XVI-lea, și care deci au aparținut secolelor anterioare și descălecătorilor maramureșeni dela 1359. In *C. v.* apare o singură dată *cl'amă* (de fapt кл'ѣмъ), în acest text și în altele apare *a ul'ta* (de fapt *a ulta*). In toate textele secolului al XVI-lea apare de mai multe ori *n* ca semn al lui ń în *veńu, înțъńu*, etc. Deoarece C o r e s i a avut la îndemînă texte rotacizante, este de admis că el a luat pe ń din aceste texte. Cu privire la *cl'amă, a ul'ta*, deja I b r ă i l e a n u, în cursul său des pomenit, spunea că acestea sînt formele mai vechi, ale originalului scris în secolul al XV-lea, că ele nu existau în limba copistului din secolul al XVI-lea, și că copistul le-a întrodus în scrisul său, odată sau de cîteva ori, din neatenție. Și C a n d r e a, *Psalt. șcheiană*, I, p. CLXII și CLXVI-CLXVII, a dat această explicație cu ocazia discuției asupra lui ń și asupra lui *l'* din *a ulta*. Pentru *cl'amă* a dat-o și S. P u ș c a r i u, *Z. Rek. d. Urr.*, vezi acum *Études*, p. 115, și a acceptat-o și P r o c o p o v i c i, *Rev. Fil.*, II, p. 180, care dă forma exactă: *cleàmă-se, C. v.*, 72/6-7. Părerea este foarte judicioasă. Avem într'adevăr acel caz, discutat și de noi în § 19, cînd era vorba de transpunerea fonetică a unor texte scrise în alt dialect. Ceiace s'a spus însă acolo despre aceasta este valabil și pentru transpunerea ce se face cînd e vorba de o fază mai arhaică a limbii. Dacă într'un text a-

pare chiar o singură dată o fază fonetică mai veche a unor cuvinte, care deobiceiu în text apar în faza nouă, această fază nu poate fi interpretată ca o rămăşiţă lingvistică în graiul uzual al copistului, şi nici măcar ca o rămăşiţă lingvistică în graiul modelului, ci ca o fază care pe vremea modelului sau a arhetipului era uzuală, şi a apărut în cópii numai prin faptul că copistul a neglijat să transpună limba mai veche în graiul său. G. Pascu obişnuia să explice astfel toate grafiile duble, adică şi pe acelea în care raportul numeric între faza veche şi faza nouă este altul, adică aproape egal Cred însă că atunci trebuie să admitem o şovăire a pronunţiei.

Ibrăileanu credea că copistul C. v. era un Moldovean. Dar chiar un Maramureşean de ar fi fost, important e că limba modelului maramureşean din secolul al XV-lea, şi deci şi limba maramureşeană din secolul al XIV-lea, avea în mod normal *cl'* şi *l'*, şi desigur şi *gl'* şi *ń*. Textele din secolul al XVI-lea avînd alt uz, (atît cele care au fost copiate în Maramureş, cît şi cele care vor fi fost copiate în Moldova), trebuie să admitem că o schimbare fonetică a avut loc în secolul al XV-lea atît în Maramureş cît şi în Moldova. Philippide greşea cînd în *Introducere în istoria limbii şi literaturii romîne*, p. 71, considera prezenţa lui *l'* şi *cl'* ca fapt normal limbii romîne vorbite în secolul al XVI-lea. Numai dacă sunetul (sau grupul de sunete în discuţie) ar fi fost menţinut pretutindeni unde este cerut etimologic, în textele scrise în secolul al XVI-lea, s'ar fi putut susţinea acest lucru. Ipoteza că *cl'* reprezintă uzul modelului din secolul al XV-lea este confirmată de prezenţa numelui de familie *Ureacle* în documentele slave din Moldova în prima jumătate a secolului al XV-lea. Acest nume ajută şi la fixarea precisă a datei la care *cl'* a devenit *k'* în Moldova şi poate şi în Maramureş. Se cunoştea pînă acum o asemenea formă fonetică, anume *Ureaclea*, dintr'un document dela 1407, la Hasdeu, *Arhiva istorică*, I, 140, (vezi O. Densusianu, *Hist.*, I, p. 306-307, care arată şi cine a mai relevat faptul). Densusianu susţinea la p. 303-306 că dispariţia lui *l'* este totuşi mai veche, fenomenul fiind atestat de numele topic *Ungiul cu freszeni*, dintr'un do-

cument latinesc din Ungaria (Ardeal), din anul 1392 (vezi acum P. P. Panaitescu, *Documentele țării romînești*, I, p. 85). El mai făcea acolo o lungă discuție asupra dispariției lui *l'* în secolul al XIII-lea, bazîndu-se pe elemente romîne din limbile străine și pe elemente străine din romînă, pentruca să tragă și concluzii asupra prezenței Dacoromînilor în Dacia în tot evul mediu. Densusianu explica prezența *cl'* în *Ureaclea*, prin menținerea unei ortografii arhaice, fenomen atît de obișnuit la numele proprii. Această concepție a fost combătută de Procopovici, *Rev. Fil.*, II, p. 180, și A. Philippide, *Orig.* I, p. 772. Dar grafia *Ureaclea* din 1407 nu e singură în Moldova și nu e cea mai recentă. *Urec(l)e* se găsește și'ntr'un document din Suceava, 1437 Decembrie 20, Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 536, iar *Urѣcle*, în doc. dela Vaslui, 1442, August 30, *ibid.*, p. 101, și în doc. dela Suceava, 1443 Mai 7, *ibid.*, p. 129. Dar într'un document din 1443 Mai 1, avem *Urѣkie* (cu и). Dacă nu e o greșală de scris, forma e cea dintîiu care prezintă pe *k'* în locul lui *cl'*. Formele cu *cl* nu pot fi socotite arhaisme ortografice, cum admite O. Densusianu, *Grai și suflet*, II, p. 362-382, și IV, p. 397-398, invocînd faptul că numele proprii ar fi mai conservative și ar păstra ortografia tradițională. Deși nu dispunem decît tot de cîteva exemple, este sigur că ele nu reprezintă un uz mai vechiu, adică arhaisme de pronunție, ci uzul contemporan. In documente un nume de familie în mod fatal apare rar. Dar cînd apare, apare cu pronunția normală a timpului. Dealtfel întîlnim formele cu *cl'* și în alt nume de familie: *Uclѧtzi* (genitiv), doc. din Suceava, 1433, Noembrie 16, Costăchescu, *ibid.*, p. 594, dupăce apăruse în atîtea alte documente anterioare, în forme asemănătoare, tot cu *cl* (vezi Costăchescu, indice). Dar în a doua jumătate a secolului vom avea *Unk'ѧtz*, vezi același, *Doc. mold. dela Ștefan cel Mare*, p. 121. Și, cu toate acestea, și Densusianu are are dreptate. Este de mirare că cercetătorii nu s'au gîndit să admită că fenomenul *l'* > *ĭ* s'a produs în timpuri diferite, dupăcum e vorba de o regiune sau alta. *Ungiul cu freszeni* fiind o localitate din Țara Făgărașului, se poate admite că în Ardealul de Sud și în Muntenia fenomenul în discuție era realizat în secolul

al XIV-lea, fără să ştim însă dacă în acest secol sau mai înainte. In Moldova însă, clasa boierească cel puţin, a schimbat pe *cl'* în *k'* abia pela jumătatea secolului al XV-lea. Dealtfel pela jumătatea aceluiaşi secol exista încă în Moldova şi ń, precum arată numele de localităţi *Golzimboanie*, 1448, M. Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, II, p. 342, şi *Făuroanѣ*, 1455, *ibid.*, p. 543. Aşadar indicaţia textelor în secolul al XVI-lea este confirmată de faptele prezintate de documentele slave din secolul al XV-lea. Afirmaţia lui O. Densusianu, *Hist.*, II, p. 7, că limba textelor din secolul al XVI-lea nu ne dă voie să trecem la limba secolelor anterioare, este greşită.

Formele citate dovedesc că în secolul al XV-lea în Moldova exista încă *cl'*. Se pune însă problema : oare acest *cl'* nu exista numai în graiul aristocraţiei moldoveneşti, care îl avea tocmai fiindcă era originară din Maramureş ? Nu cumva avem a face şi în acest caz cu vreo deosebire între graiul clasei de sus şi graiul clasei de jos, deosebire care însă, — spre deosebire de cele examinate de noi mai înainte, dispărute după secolul al XVI-lea sau rămase în limbă pînă azi, — a dispărut înainte de secolul al XVI-lea? Că aşa stau lucrurile pare să ne arate fenomenul înrudit al dispariţiei lui *ń* (în cea mai mare parte din Moldova), care ne îngădue o cronologie. Intr'o mulţime de localităţi din Moldova nordică, dela Carpaţi, spre răsărit, pînăla Nistru, şi în toată Moldova sudică dintre Prut şi Carpaţi (vezi *ALRM*, I, harta 90) *călcîiu* sună *călcăi*. Regiunile cu *-î'iu* din Bucovina, precum şi cele depela Nistru, sînt locuite de Romîni veniţi din Ardeal în secolele al XV-lea şi următoarele. Cred că aici s'a rămas la o fază mai veche, intermediară între cea latinească şi cea romînească în *-î'iu*, şi cred că s'a rămas, din cauză că *ń* a căzut în regiunea pomenită înainte ca *ă'* + *ń* şi *n* să fi devenit *î'*. Aşadar căderea lui *ń* trebuie să fie, în regiunea pomenită, un fenomen foarte vechiu, căci şi prefacerea lui *ă'* + *ń* sau *n* în *î'* este, alături cu prefacerea lui *é* şi *ó* + *n'* sau *n* în *i'* şi *ú*, un fenomen foarte vechiu, el găsindu-se realizat în toate textele secolului al XVI-lea, şi deci înainte de secolul al XV-lea, al modelelor. Aproape că ar putea fi considerat ca produs în aceiaşi e-

pocă cu palatalizarea labialelor, care e și ea anterioară prefacerii lui *én* în *ín*. Dar avînd în vedere că cronologia deosebită a fenomenului se întîlnește numai în Moldova, este de presupus că el s'a produs numai după stabilirea Romînilor în Moldova, deci ceva mai tîrziu. O altă deosebire între graiul clasei de sus, originare din Maramureș, și graiul clasei de jos, deosebire care va fi fost înlăturată și ea înainte de secolul al XVI-lea, am avut probabil și în ce privește chiar acest urmaș al latinescului *-aneus*, clasa de sus avînd probabil la început *-î'iu*, așa cum are și astăzi Maramureșul. Numai dacă a prevalat la început o aristocrație originară din Moldova de Nord n'a existat și o asemenea deosebire [1]).

1) Am spus mai sus că prezența grupului *cl'*, atestat de documente în prima jumătate a secolului al XV-lea, dovedește că grafia *cleamă* din textele secolului al XVI-lea reprezintă grafia unui model scris în secolul al XV-lea, poate chiar în prima jumătate a secolului al XV-lea. Acesta este unul din faptele care arată că traducerile în graiu rotacizant ale cărților religioase s'au făcut în secolul al XV-lea. Gaster, Densusianu, Drăganu și Rosetti n'aveau dreptate, cînd susțineau că traducerile acestea s'au făcut în secolul al XVI-lea. Faptul că un graiu maramureșean era uzual și la clasa de sus, și, în orice caz, la clasa cultă din Moldova, ar putea fi invocat de unii drept un indiciu că localizarea celor mai vechi treduceri de texte religioase în Maramureșul de Nord nu se impune cu necesitate, și că aceste traduceri ar putea fi localizate și în Moldova secolului al XV-lea. Aceasta cu atît mai mult cu cît elementele maghiare ale textelor rotacizante trebuie să fi fost și în graiul clasei de sus din Moldova. Cred totuși că graiul clasei aristocrate din Moldova trebuie să fi prezintat chiar în secolul al XV-lea un amestec de forme rotacizante cu forme nerotacizante, așacă, dacă cele mai vechi traduceri de texte religioase s'ar fi făcut în Moldova, ele, de fapt unele din ele, n'ar mai fi prezintat cu atîta consecvență rotacismul.

PARTEA A TREIA.

EVOLUŢIA DIALECTELOR LITERARE ROMÎNEŞTI. SENSUL ŞI CAUZELE EI [1]).

§ 69. Unificarea vechii romîne literare un proces întîmplător. — § 70. Unificarea vechii romîne literare ca rezultat al concentrării vieţii culturale romîneşti spre Sud.

§ 69. — Dialectul literar care cel dintîiu a suferit o mare schimbare în cursul existenţei sale este cel din părţile dela Nord de Mureş. Dacă în secolul al XVI-lea şi chiar în prima jumătate a secolului al XVII-lea era rotacizant, în secolul al XVII-lea el nu va mai prezinta acest caracter. Această schimbare este de aşa natură, încît am putut vorbi de un alt dialect literar în Ardealul dela Nord de Mureş şi din Maramureş în secolul al XVII-lea. Inceputurile lui se găsesc la sfîrşitul secolului al XVI-lea, în C. T. şi C. M. Am avut deja ocazia să arătăm în legătură cu ce fapt stă această schimbare : am susţinut mai sus (§ 18 şi 33) că ea stă în legătură cu dispariţia rotacismului în regiunea dela Nord de Mureş, realizată prin împrumutarea din partea Romînilor dela Nord de Mureş a formelor dela Sudul acestui rîu şi prin probabila migraţie de Romîni nerotacizanţi suddunăreni în Maramureş. Dar cauza dispariţiei rotacismului din limba scrisă e, la drept vorbind, alta. Căci un fenomen care se produce în graiul popular nu trebuie prin aceasta să se producă şi în limba cultă. Cauza este deci întreruperea unei tradiţii culte de limbă, la sfîrşitul secolului al XVI-lea în Maramureş şi în general la Nord de Mureş, întrerupere care a îngăduit graiului popular din aceleaşi regiuni, acum altul decît în secolul al XVI-lea sau al XV-lea, să ia el lo-

1) Deoarece evoluţia dialectelor literare romîneşti a fost arătată — pe scurt — în § 20-23, aici nu vom avea decît să arătăm sensul şi cauzele ei.

cul vechii limbi literare. Sfîrşitul tradiţiei de limbă rotacizante se explică probabil prin condiţiile grele în care a trăit clerul romîn în Ardeal şi Maramureş la sfîrşitul secolului al XVI-lea, fiind lipsit de ajutorul unei boierimi romîne, ca mai înainte (voievozi, cneji), acum maghiarizată, ca şi prin năruirea focarului de cultură din Peri. N'am admis, aşadar, cum s'a făcut deobiceiu pînă acum, o influenţă a limbii literare munteneşti, cunoscută acum pe tot întinsul pămîntului romînesc, în urma tipăriturilor lui Coresi, care au fost atît de răspîndite. N'am admis însă această influenţă din cauză că graiul din Ardealul de Nord, din secolul al XVII-lea, nu se identifică cu graiul din Muntenia. Cel mult, trebuie să admitem că scriitorii din secolul al XVII-lea, din Ardealul dela Nord de Mureş, au ţinut samă de faptul că, din toate părţile, le veneau texte nerotacizante. In acest sens se poate admite o influenţă. Dar ea s'ar putea admite şi pentru timpuri anterioare, prin manuscrisele de graiu muntenesc şi moldovenesc, venite în Nord. Aceste influenţe, mai ales cea din Moldova, unde limba cultă era un graiu aproape identic cu cel din Ardealul de Nord şi din Maramureş, din secolul al XVII-lea, au făcut poate să avem în acest secol, în acele regiuni, acelaşi graiu ca şi în secolul al XVI-lea, mai puţin rotacismul. Dar nu trebuie în niciun caz uitată legătura acestei limbi cu graiul popular.

Aşadar unificarea, într'un sens, a limbii noastre de cultură, (nu însă o totală unificare, ci dispariţia unei mari deosebiri între dialectul literar dela Nord de Mureş şi celelalte dialecte literare), s'a produs, în primul rînd, nu prin preponderenţa unuia din aceste graiuri literare, ci prin aceia că însuşi graiul popular dela Nord de Mureş se schimbase, şi că această schimbare a fost introdusă apoi şi în limba literară, prin năruirea vechii tradiţii de limbă din acele regiuni. Dacă, în partea a doua a lucrării noastre, am luat în discuţie acele cazuri în care dialectele literare se deosebeau de graiul popular, acum luăm în consideraţie acele cazuri în care dialectele literare urmează de aproape evoluţia graiurilor populare.

Dialectul literar care, după aceia, sufere o schimbare

importantă este tot dialectul literar de Nord-Vest. Prin schimbările sale dela sfîrşitul secolului al XVII-lea şi începutul secolului al XVIII-lea, el se identifică în mare parte, cum s'a spus la timp, cu dialectul literar muntenesc. Rămîn însă şi atîtea elemente ardelene în toate domeniile limbii, în special în cel lexical. Cum trebuie interpretată această unificare a limbii literare în jurul anului 1700? Avem a face cu o influenţă a dialectului literar muntean, aşa cum a crezut Gaster? (Căci desigur la aceste fapte se gîndea el, cînd vorbia de o unificare a limbii literare romîne în secolul al XVIII-lea). Şi supt influenţa căror scrieri muntene s'a făcut unificarea? Gaster admitea că tot cărţile lui Coresi au produs unificarea. Lucrul e prea puţin probabil. Unii autori de manuale de curs secundar, precum şi Al. Rosetti, au afirmat că *Biblia* lui Şerban, tipărită în foarte multe exemplare, a avut o influenţă considerabilă în ce priveşte unificarea limbii literare romîneşti. Trebuie să admitem oare că înlocuirea unor caracteristice ale graiului literar ardelean din secolul al XVII-lea, prin cele muntene, se explică prin această influenţă? Nu ar fi exclus. Dar probleme noi stau în faţa noastră: dece această influenţă nu se produce în acelaşi timp şi în Moldova? Pentru noi este sigur că această nouă schimbare a graiului literar ardelean înseamnă şi o încetare a vechii tradiţii culte şi de limbă ardelenească, care a făcut uşoară înlocuirea cu alt graiu. Dar faptul că s'a făcut în sens muntean pare să se explice prin aceia că biserica ortodoxă din Ardeal dela începutul secolului al XVIII-lea, şi poate şi cea unită, trăind în condiţii grele de viaţă, n'au mai putut tipări în Ardeal cărţi pentru uzul lor, şi au acceptat în cea mai mare parte tipărituri muntene. Rămîne să verificăm această afirmaţie prin cărţile vechi din secolul al XVIII-lea, găsite în Ardeal. Cred însă că acestui fapt s'a adăugat altul: evoluţia unor graiuri ardelene, — de fapt crişene şi de pe Someşul de jos —, în sensul muntean, anume prefacerea lui ǧ în orice condiţii, în ž. Acest fenomen constitue, după E. Petrovici, *Graiul romînesc de pe Crişuri şi Someş, Transilvania*, 72, nr. 8, p. 551–558, una din caracteristicile dialectului crişan. Autorul nu spune în mod expres cînd s'a produs această transformare

în graiurile pomenite, dar din afirmaţiile sale din alte locuri (*Dacor.*, X, p. 120-125, şi *Siebenbürgen*, II, p. 309-317), că cele patru subdialecte dacoromîne şi-au căpătat aspectul caracteristic lor în secolele al XI-lea şi al XII-lea, rezultă că şi această schimbare a avut loc atunci. Cred că o asemenea părere e puţin probabilă. Nu ştiu dacă există vreun text scris în această regiune în secolul al XVI-lea, dar dacă el există, el trebue să aibă *ǧ*, şi nu *ž*, în toate cazurile în care mai demult am avut *ǧ* în dialectul moldovenesc şi în unele dialecte ardelene centrale şi nordice (maramureşene). Este probabil că abia în secolul al XVII-lea s'a produs schimbarea pomenită. O dovadă în acest sens o constitue faptul că în *Lexicon Marsilianum* avem *leže, dežet* (vezi mai sus, § 22), şi că în texte ardelene din secolul al XVIII-lea avem *a înţeleaje, Mărjinime, Jioagiŭ* (vezi mai sus, § 25). Aşa dar, în acest secol, cea mai mare parte a Ardealului a ajuns să pronunţe *joc* şi *judec*, ca în Muntenia, şi numai Maramureşul, Năsăudul şi regiunea dela Sud, dintre Munţii Apuseni şi Carpaţii moldoveneşti, pînăla graniţa de Nord a dialectului muntean (linia Alba-Iulia Miercurea Ciucului) a păstrat pe *ǧ* mai vechiu. Nu cumva avem deci şi în fenomenul de „muntenizare" din jurul anului 1700, o impunere a formelor populare ardelene în limba scrisă? Este drept că în Ardealul de Nord-Vest nu se spune acum numai *joc* şi *judec*, ci şi *jană* 'geană' *jer* 'ger' şi *jinere* 'ginere'. Dar e de presupus că aceşti oameni au găsit graiul literar muntean ca redînd mai exact graiul lor popular decît îl reda graiul cărţilor moldovene. Faptul anume că în Crişana graiul popular avea în acest timp *ž*, i-a făcut pe unii Ardeleni să creadă că particularitatea ž în cuvinte ca *judec* nu e numai muntenească. Se pare deci că influenţa munteană a fost favorizată de o situaţie locală, că se conjuga cu o influenţă a graiului popular, căreia i-a dat o anumită formă.

Aşadar graiul literar din Ardeal are, din cele mai vechi impuri ale sale pînă în secolul al XVIII-lea, şi desigur şi după aceia, o strînsă legătură cu graiul popular. Marile mutaţii ale sale sînt în legătură cu mutaţii din graiul popular. Nu tot astfel vor fi stînd lucrurile şi cu mutaţiile din graiurile literare dela Sudul şi răsăritul Carpaţilor? Dar din

cele două graiuri literare, uzuale aici, cel moldovean a suferit cele mai mari schimbări. Să încercăm a vedea sensul şi cauzele acestor schimbări.

Schimbarea de graiu din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, din Moldova, înseamnă părăsirea atîtor particularităţi lingvistice (şi chiar ortografice) care se găsiau şi în textele maramureşene ale secolului al XVI-lea, şi care erau probabil şi în graiul obişnuit al clasei culte moldoveneşti, şi se va fi explicat la această clasă, poate, prin originea ei maramureşeană. Particularităţile acestea au fost înlocuite cu altele, care se găsesc în Moldova de Sud şi în Muntenia. Nu trebuie să vedem în acest fapt o muntenizare, adică o „literarizare" a graiului, tocmai pentru motivul că şi în Moldova de Sud avem astfel de forme. Că nu e o influenţă munteană rezultă şi din faptul că nu se părăsesc particularităţile graiului moldovenesc, *ǵ*, *şѣpte*, etc. Numai în a doua jumătate a secolului se observă şi acest fenomen, şi deci numai atunci se poate vorbi de o muntenizare, de o „literarizare" a graiului scris din Moldova. Fenomenul din prima jumătate a secolului al XVIII-lea, din Moldova, trebuie considerat altfel: ca o impunere în limba scrisă a fenomenelor populare din Moldova de Sud. Iar faptul, care-şi are analogul său şi'n Ţara Romînească, trebuie explicat prin democratizarea vieţii romîneşti sociale, care a avut loc în acel timp, dupăcum a arătat N. Iorga, *Istoria Romînilor*, VII, *Reformatorii*, în special în capitolul *Cele dintîiu acte de reformă*. Unul dintre reprezentanţii cei mai de samă ai democratizării în discuţie este Nicolae Mavrocordat, care consideră politica din punct de vedere moral [1]) şi se încadrează deci în despotismul luminat. Acum poporul, sprijinit de domn, se impune boierilor. Cererile acestora din urmă nu sînt luate în samă dacă ele nu sînt drepte. Axinte Uricariul, care nu e un boier mare, e omul lui Nicolae Mavrocordat, şi vede lucrurile ca şi acesta (Iorga, *o. c.*, p. 63); la fel alţi cronicari, ca Mustea, pentru care vezi *o. c.*, p. 58-59. Aceasta presupune un contact mai strîns între

1) Unul din reprezentanţii de samă ai acestui curent e şi D. Cantemir, deşi el are limba mai veche, a clasei aristocratice moldoveneşti.

clasele de sus şi cele de jos, fapt care va fi dus la o acceptare din partea boierilor a formelor caracteristice graiului popular. Ar fi de cercetat însă dacă unii dintre scriitori nu s'au recrutat în acest timp şi din clasele de jos. Aceştia ar fi adus în acest caz graiul lor în limba literară. Foarte probabil apoi că în secolul al XVIII-lea ştiinţa de carte s'a răspîndit în mase cu mult mai largi, ceiace a şi adus un scris mai neglijent şi mai desfăcut de tradiţie. E interesant pentru discuţia noastră şi faptul că, pela mijlocul secolului al XVIII-lea se întîmplă în Iaşi şi Bucureşti trei răscoale, dintre care la unele poporul ia partea boierilor nemulţumiţi de patronajul fanariot.

Prin această impunere a graiului popular — din Sudul Moldovei — ca limbă scrisă a Moldovenilor a ieşit din uz un graiu care se deosebia sensibil de graiul literar muntean şi s'a ajuns astfel la o mai mare unitate a limbii literare romîneşti. Faptul relevat de D e n s u s i a n u, că dintre graiurile scrise depela 1700, graiul cronicarilor munteni e cel mai apropiat de limba de azi (D e n s u s i a n u înţelegea: de limba literară de azi), pe cînd al celor moldoveni se deosebeşte mult, nu se explică, aşa cum voia el, prin aceia că, în Muntenia, evoluţia spre faza actuală a fost mai rapidă, ci prin aceia că graiul literar muntean depela 1700, ca unul pe bază munteană, era foarte aproape de graiul popular muntean (de fapt numai de acele graiuri populare muntene care nu venise la sfîrşitul evului mediu din Sudul Dunării), cu toată influenţa pe care o suferise din partea limbii rotacizante, pecînd graiul literar moldovean depela 1700, ca unul pe bază maramureşeană, era destul de deosebit de graiul popular moldovenesc şi mai ales de cel de Sud. D e n s u s i a n u însuşi constatase că chiar graiul literar muntean dela 1521 şi cel al lui Coresi este foarte apropiat de limba de azi (înţelegînd, desigur, tot limba literară de azi) cu toate că în acel timp influenţa rotacizantă se menţinea puternică. Cu atît mai apropiaţi de limba literară de azi vor fi cronicarii munteni, care sînt într'o mare măsură emancipaţi de graiul textelor maramureşene.

Nu ni s'a păstrat nicio mărturie că părăsirea, din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea, a particularităţilor

moldovene, s'ar fi făcut voit sau cu conştiinţa că formele moldovene sînt dialectale, adică limitate la un spaţiu restrîns, şi că deci limba literară se vorbeşte în celelalte părţi ale ţării, în special în Muntenia. Dar este sigur că Moldovenii din a doua jumătate a secolului, care scriau cu aceste muntenisme, au fost cei dintîiu Moldoveni care şi-au simţit graiul lor ca neliterar, ca nedemn de a mai fi întrebuinţat întocmai în scrierile culte. Moldoveanul care pronunţa *slujăşti,* ar fi trebuit să scrie, „literarizîndu-şi" această pronunţie, *slujeşte*; dacă Amfilohie Hotiniul scrie totuşi *slujaşte,* ca în Muntenia, avem o probă că el nu mai ţinea să scrie în graiul său moldovenesc, şi că el recunoştea graiului muntean calitatea de limbă scrisă şi a Moldovenilor. Era o stare sufletească care nu se mai întîlnise pînă atunci la Moldoveni. Căci scriitorii din prima jumătate a secolului, care au renunţat la graiul mai vechiu, cu atîtea particularităţi maramureşene, n'au gîndit astfel. Aceia nu renunţau la ideia că graiul moldovenesc este un graiu demn de a fi scris. Avem două procese deosebite aici, şi trebuie să le dăm explicaţii deosebite: acelea pe care le-am dat.

Precum se vede, parţiala unificare a limbii literare romîneşti, care s'a realizat pînă la 1780, ştergînd multe din caracteristicile vechilor dialecte literare, nu este rezultatul unor acte de voinţă, rezultatul unor silinţe, deşi avem mărturii asupra unor asemenea silinţe chiar dela jumătatea secolului al XVII-lea (Simion Ştefan), decît doar dacă e vorba de Moldova din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea. Ea se explică sau prin încetarea tradiţiei culte în unele regiuni (Maramureş), sau prin aceia că unele graiuri literare ţin un strîns contact cu graiul popular, care, ori evolua înspre graiul muntean (Crişana), ori avea mai multe asemănări cu graiul muntean (Sudul Moldovei).

§ 70. — Prima literatură romînească în limba naţională a apărut într'o margine a teritoriului dacoromînesc, într'o regiune în care nu exista un stat romînesc independent, anume în Maramureş. Romînimea din celelalte părţi, în special romînimea din Moldova şi Ţara Romînească, — e vorba de clasele conducătoare —, a adoptat limba acestei literaturi, menţinîndu-şi însă ce era mai caracteristic în graiul

său. Pînă în secolul al XVIII-lea, limba literară a Romînilor va avea un caracter maramureşean. In secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, limba literară va pierde acest caracter, pentru a căpăta unul meridional, muntenesc, dar şi moldovenesc de Sud, precum şi ardelenesc de Sud. Unele elemente maramureşene au rămas însă în uz pînă azi. In secolul al XIX-lea, graiul muntean va influenţa şi mai mult limba literară a tuturor Romînilor. Aşadar, în istoria limbii literare romîneşti procesul cel mai însemnat nu este unificarea limbii literare romîneşti, fie el acest proces de unificare chiar din punct de vedere al fonetismului, deşi cercetătorii de pînă astăzi au crezut că acesta este lucrul cel mai important, ci schimbarea bazelor ei dialectale, care are loc deja spre sfîrşitul epocii vechi. Lucrul a fost înţeles de Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 90-91, care însă socotea că schimbarea bazelor dialectale a avut loc în trecerea dela limba veche la cea nouă. Acest cercetător arătînd, după G. Weigand, că ceiace e caracteristic textelor vechi faţă de limba actuală este de multe ori un fenomen dialectal, existent astăzi, şi că deci este greu de făcut deosebirea între vechiu şi dialectal, afirma: „Noi credem că, fie considerate ca particularităţi vechi, ori ca provincialisme, ele constitue nişte fenomene caracteristice ale unei părţi a limbii romîneşti şi merită să le cunoaştem. Intrucît ele se află în cele mai vechi monumente literare scrise romîneşte, sînt potrivite să ne arate evoluţia unei părţi a limbii noastre, tocmai a aceleia care fiind mai ferită de influenţa culturii occidentale, franceze ori germane, şi atinsă numai de cea ungurească, s'a dezvoltat mai încet, mai liber, deci a păstrat mai multe particularităţi vechi [e vorba de graiurile nordice dacoromîneşti, în special cele din Bihor şi Maramureş]. Limba de atunci, dacă nu luăm în considerare multele înşiruiri de cuvinte forţate, făcute de călugărul „cărtular“ în urma stăruinţei de a nu se abate în traducere dela originalul străin, şi dacă abstragem unele slavisme şi maghiarisme neobicinuite în graiul de toate zilele şi împrumutate din cărţile din cari se traducea, limba pe care o numim noi „veche romînească“, era aproape tot acea vorbită astăzi în amintitele regiuni. Numirea de limbă „veche ro-

mînească", cum s'a relevat şi din partea altora, e tot mai improprie, căci limba vechilor noastre cărţi bisericeşti ne arată o fază aproape actuală sau foarte apropiată de cea actuală a unei părţi a limbii romîneşti". Desigur, Drăganu avea dreptate să identifice limba veche cu un anumit dialect, — astăzi am spune: cu dialectul crişan-maramureşean —, şi în acest caz distincţia între vechiu şi nou nu mai e valabilă pentru graiurile populare; dar nu trebuie să se exagereze: limba din textele vechi, în special limba din textele secolului al XVI-lea, este limba acestor regiuni, dar din acea vreme, nu de azi. Intre timp a avut doar şi în graiul popular de acolo loc o evoluţie, şi s'ar putea face o istorie a graiului din acele regiuni, de atunci şi pînă azi. Rămîne însă just că limba veche,—de pînă pela jumătatea secolului al XVIII-lea, — avea la bază alt dialect popular decît acela care stă la baza limbii literare din secolul al XVIII-lea încoace. Şi noi am constatat că schimbarea aspectului limbii literare romîneşti se explică prin aceia că centrele culturale ale poporului romîn, din Maramureş şi Ardealul de Nord, au decăzut în secolul al XVII-lea sau al XVIII-lea. Apariţia şcolii latiniste în pragul epocii moderne nu va mai fi în stare să impună graiul ardelean şi bănăţean ca limbă literară a tuturor Romînilor, atît pentrucă graiul său scris nu era chiar cel ardelean, ci unul ardelean latinizant, cît şi pentrucă acest curent a fost combătut foarte mult tocmai pentru inovaţiile sale în domeniul limbii literare. Romînimea din Principate va scrie ca la ea, iar fixarea capitalei statului nou la Bucureşti (fapt care a avut ca urmare concentrarea vieţii politice şi culturale romîneşti în Muntenia), şi actul de renunţare a scriitorilor moldoveni dela 1840-1880 la unele particularităţi de graiu moldovene, va aduce hegemonia aproape deplină a graiului muntean. Prima limbă literară romînească apărînd într'o regiune în care nu se putea desfăşura viaţa culturală ulterioară a neamului romînesc, era fatal ca limba literară romînească să se schimbe cu vremea. Chiar dacă Maramureşul sau Ardealul de Nord ar fi avut norocul unor centre spirituale şi al unor scriitori însemnaţi, în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, şi o continuitate de tradiţie literară, graiul de acolo nu s'ar fi putut impune decît cu greu

întregii Romînimi. Dealtfel el ar fi trebuit să fie susţinut şi în secolul următor, al XIX-lea, ceiace însă nu s'a întîmplat.

Distincţia între o limbă veche şi una nouă în evoluţia limbii romîne nu este de aceeaşi natură cu distincţia identică din evoluţia limbii spaniole sau cu distincţia între o limbă veche, una medie şi alta nouă, din evoluţia limbilor franceză, germană, engleză. La noi, limba veche şi limba nouă sînt în acelaşi stadiu de evoluţie, — numai graiurile populare de azi sînt într'un stadiu întrucîtva mai înaintat—, pecînd la limbile pomenite, cele trei faze constitue şi trei stadii de evoluţie. La noi lucrurile stau ca şi la limba italiană, la care limba veche şi limba nouă sînt aproape în acelaşi stadiu de evoluţie. Faptul că deosebirea între limba veche şi limba nouă se reduce la o deosebire de dialect ne obligă să nu mai vorbim de vechiu şi nou în cazul graiurilor populare. Dar motivul acesta nu e puternic, căci am spus la timp că şi în graiurile populare distingem ceva mai vechiu şi ceva mai nou. E drept că niciun lingvist n'a afirmat în mod special că distincţia pomenită ar fi valabilă şi pentru graiurile populare, dar desigur mulţi au gîndit astfel. Distincţia nu e însă îndreptăţită mai ales din cauză că trecerea dela limba veche la cea nouă este, precum am spus la timp (§ 2-3), o trecere dela spiritul medieval la cel modern, trecere care se caracterizează prin apariţia neologismelor şi se poate data, pe cînd graiul popular e şi azi tot la spiritualitatea medievală. Numai dacă în evoluţia graiului popular s'ar putea constata o schimbare mare, care să-l ducă în alt stadiu, s'ar putea vorbi de epoci şi în evoluţia lui. Astfel e cazul cu graiurile populare franceze, germane sau engleze. Acolo distincţia între vechiu şi mediu este necesitată de schimbările de graiu popular, iar cea între mediu şi modern nu e necesitată numai de trecerea la un spirit modern, dar şi de schimbări mari de structură ale graiului popular.

CONSIDERAŢII FINALE.

§ 71. — Nu este aici locul să facem un rezumat al rezultatelor la care am ajuns cu privire la vechea romînă literară. Acest lucru se poate vedea din §§ 66 şi 69-70. Aici vom spune doar că, după ce în partea întîia a lucrării am separat chestiunile noastre de altele cu care pînă acum au fost amestecate mereu, în partea a doua şi a treia am dat soluţii problemelor capitale pe care le pune limba literară romînească în epoca ei veche: aceia a originilor ei şi aceia a cauzelor schimbărilor pe care ea le-a suferit în secolul al XVIII-lea. In prima parte a lucrării am fost nevoiţi să facem o expunere a concepţiilor existente pînă acum despre limba literară veche, concepţii care aveau de fapt în vedere întreaga limbă literară romînească, — de aceia lucrarea noastră va putea servi multora pentru cunoaşterea unor concepţii încă inedite, ca aceia lui Ibrăileanu şi aceia a lui Densusianu —, am arătat greşala de bază aproape a tuturor acestor concepţii, care consta în neglijarea faptului că limba literară romînească, în faza ei veche, deşi era o limbă unică, a avut totuşi tradiţii şi norme locale deosebite, pe care le-am numit, după unii învăţaţi străini, dialecte literare, şi am arătat care au fost aceste dialecte şi care au fost caracteristicile lor. Din acest punct de vedere n'am avut precursori în lingvistica romînească decît pe Philippide şi pe Gaster.

Cercetarea noastră asupra dialectelor literare romîneşti de pînă la 1780 a dus la concluzia că aceste dialecte, ale căror începuturi trebuiesc puse, cu cea mai mare probabilitate, în secolul al XV-lea, erau deosebite de graiul poporului, fiind numai graiul aristocraţiei romîne din acel timp, alcătuită din domn, boieri şi clerici, şi că la origine ele sînt tot graiul aristocraţiei romîneşti, care se separase deja mai

de mult de popor, anume atunci cînd în Maramureş aristocraţia romînească ajunsese să presteze servicii statului maghiar, şi cînd s'a întemeiat Ţara Romînească şi Moldova. Am mai ajuns la concluzia că, atunci cînd vechea clasă aristocratică, cu rădăcini pînă în primele secole ale principatelor, din anumite motive n'a mai fost singura care să facă literatură, şi cînd oameni ridicaţi de jos au început şi ei să scrie, o bună parte din faptele caracteristice vechilor dialecte literare au fost părăsite şi înlocuite cu elemente populare. Odată cu aceasta, dialectele literare romîneşti care avusese o bază dacoromînească nordică, anume cel ardelean şi cel moldovenesc, au căpătat un caracter dacoromînesc central, determinat de mutarea spre Sud a centrelor vitale şi culturale romîneşti. Soarta dialectelor literare romîneşti a avut deci soarta clasei aristocratice romîneşti. Am ajuns la cu totul alte concluzii decît acela la care se oprise Densusianu, reluînd pe Hasdeu, şi care au fost acceptate şi de atîţia alţii, şi am dat dreptate lui Ibrăileanu, lui Puşcariu şi lui Procopovici, care însă n'au argumentat decît cu un singur fapt: palatalizarea labialelor. E interesant că Philippide şi Gaster, care au văzut că limba literară veche are norme locale deosebite, n'au putut vedea şi adevăratele origini ale acestor norme locale.

Cred că prin această lucrare am renovat fundamental studiul limbii romîne literare în epoca ei veche şi studiul graiurilor populare din acelaşi timp. Ba, deoarece am constatat că dialectele literare îşi au originea în graiuri aristocratice mai vechi, am urcat şi mai mult în trecutul limbii romîneşti, am urcat cîteodată chiar pînă la originile ei. Nu o singură dată a trebuit să arătăm cum stăteau lucrurile în primele timpuri ale limbii romîne şi să atingem chiar chestiuni care ţin de aceia a originii Romînilor. Dar e drept că epoca cu privire la care mai ales am adus contribuţii este cea a vechii romîne literare şi a timpurilor imediat anterioare ei, pînă înainte de întemeierea Principatelor. Istoria limbii noastre din acest timp, în ce are ea mai important, a fost înfăţişată altfel decît pînă acum. S'ar putea chiar spune că am construit o temelie solidă pentru cercetările viitoare asupra acestei epoci. Pînă acum unii lingvişti au

avut o concepţie prea simplă despre limba veche literară şi despre graiurile populare din acest timp. Se vedea în limba literară veche, din primele secole ale ei, chiar graiul popular, cu singurele deosebiri pe care în mod fatal le comportă o limbă scrisă. Sau se vedea, în limba literară romînească, limba lui Coresi, imitată pretutindeni. Noi vedem în realitatea lingvistică romînească din acel timp o complexitate mai mare de fapte, complexitate pe care o raportăm de altfel la o complexitate socială: pe de o parte o diferenţiere după clasele sociale, pe de alta o diferenţiere după comunităţile lingvistice regionale. Stările de lucruri din acel timp nu ne mai apar aşa de primitive cum au apărut unora. Avem a face cu adevărate limbi de cultură, adică cu limbi care se deosebesc de graiul popular, numai că se întrebuinţează pe un spaţiu mai restrîns decît acela al întregii naţiuni. Unele din ele sînt produse locale, şi nu s'au născut deci prin impulsul dat de Coresi. Oamenii culţi ai vremii, — nu numai Simion Ştefan, Dosoftei şi Cantemir, dar şi Coresi şi Varlaam —, şi-au pus probleme lingvistice, — de lingvistică practică: cum să scrie —, avînd de ales între tradiţii lingvistice şi grafice deosebite Problema limbii literare, care s'ar părea că este o problemă nouă, pusă abia la sfîrşitul secolului al XVIII-lea şi în secolul al XIX-lea, adică atunci cînd se formează limba literară nouă, s'a pus şi pe vremea lor, şi ei trebuiau să-i dea o soluţie. Ei nu scriau cum dădea Dumnezeu, ei nu scriau ceiace le venia spontan pe buze, ei nu transpuneau în scris obişnuinţele lor de graiu, ci reflectau asupra graiului celui mai bun.

Ajungînd la concluzia că limba literară veche este, ca şi cea nouă, o realitate distinctă de graiul popular, fiind graiul altor clase sociale, şi că, în calitate de graiu al acestor clase sociale, are chiar o existenţă mai veche decît începuturile literare, urmează că limba literară veche şi limba aristocraţiei romîneşti de pînă în secolul al XVIII-lea îşi are o istorie proprie, deosebită de aceia a graiurilor populare. Cînd cineva se gîndeşte astăzi la istoria limbii romîne, se gîndeşte întîiu de toate la o istorie a graiurilor populare, cu toate că ea nu este construită numai cu probe din gra-

iurile populare romîneşti, ci şi cu probe din limba literară romînească din toate timpurile. Dar se crede că limba literară este de fapt graiul poporului şi că istoria limbii literare romîneşti se confundă şi ea cu istoria graiurilor populare. Chiar dacă se înţelege că din secolul al XVII-lea încoace sau din secolul al XVIII-lea încoace, limba cultă a prezintat, faţă de unele graiuri populare, unele deosebiri, printre care se are în vedere mai ales aceia că limba literară are labialele nealterate, se crede totuşi că legăturile limbii culte cu graiurile populare sînt foarte strînse, şi că tendinţele care se manifestă în acestea din urmă apar şi în cea dintîiu. Nu tăgăduim că astăzi, cînd o bună parte din clasa cultă se recrutează nu numai din clasa orăşenilor, ci şi din popor, contactul limbii culte cu graiul poporului este foarte strîns, iar în limba literară se vor constata fapte care apar dincolo. Dar situaţia nu a putut fi aceasta în toate timpurile, în special în secolul al XVI-lea, al XVII-lea şi prima jumătate a secolului al XVIII-lea, cînd nu se producea o primenire a clasei aristocrate prin oameni ridicaţi mai de jos. Desigur, nu se poate tăgădui că şi pe vremea aceia graiul popular exercita o oarecare influenţă asupra graiului aristocraţiei şi deci asupra graiului cult, şi că deci era şi ceva comun evoluţiei celor două graiuri. Dar aceasta nu trebuie să ne facă să pierdem din vedere deosebirile. Chiar astăzi, cînd clasa cultă nu este închisă pătrunderilor de jos, limba literară romînească îşi are viaţa ei proprie, deosebită de aceia a graiurilor populare, şi aceasta va fi atîta vreme cît graiurile populare vor mai trăi încă, pînă ce vor fi înlocuite cu limba cultă. Limba literară romînească de azi, ca şi cea de oricînd, are adică tendinţe proprii, pe care nu le vom întîlni în graiurile populare, decît doar dacă graiul cult va exercita o puternică influenţă asupra celui popular.

Această greşală, în care au căzut chiar P u ş c a r i u şi P r o c o p o v i c i, care, dată fiind concepţia lor despre originile limbii literare romîneşti vechi, ar fi putut să n'o facă, îşi are originea şi în concepţia dominantă pînă astăzi în ştiinţa limbajului, că nu este o deosebire radicală între graiurile culte şi cele populare. La ea s'a ajuns din cauză că limbile literare nu prea au fost studiate pînă as-

tăzi. Afară de activitatea desfăşurată pe acest teren de Vossler şi şcoala sa, de şcoala lingvistică franceză şi de şcolile slave de lingvistică din ultimele două-trei decenii, care au dat istoria cîtorva limbi de cultură, nu se mai poate găsi vreo alta, îndreptată asupra limbilor literare. Vosler însuşi socoate că aceleaşi principii stăpînesc şi evoluţia graiurilor populare şi evoluţia limbilor de cultură, şi, în mod independent de dînsul, Gilliéron a susţinut acelaşi lucru. Nu tăgăduim că sînt multe asemănări în ce priveşte evoluţia celor două categorii de graiuri, căci doar ele sînt, la urma urmei, o singură realitate: limbajul omenesc. De pe acum însă cred că se poate vorbi de o viaţă a graiurilor culte, alta decît aceia a graiurilor populare, şi adesea chiar fără relaţii reciproce. Atunci cînd avem impresia unor masive influenţe ale graiului popular asupra celui cult, nu e de fapt decît înlocuirea lui cu celălalt, este oarecum ridicarea la rangul de limbă literară a unui graiu popular. O diferenţiere în sens vertical în societate produce şi această diferenţiere lingvistică, de care istoria limbilor trebuie să ţină samă, tot aşa cum ţine samă şi de diferenţierile dialectale, produse de o diferenţiere orizontală a societăţii. Dacă şi principiile de evoluţie ale celor două categorii de realităţi lingvistice, distinse aici, diferă, este un lucru care nu poate fi discutat aici. Dar oricum ar fi, tratatele de istoria limbilor vor trebui să cuprindă, în afară de capitolele consacrate graiurilor populare şi graiurilor aristocratice care stau la baza acestora,şi capitole consacrate dialectelor lit erare şi limbii literare unice. Fireşte, capitolele în care se vor studia graiurile populare vor trebui să se sprijine şi pe fapte din graiurile culte, astfel cum am făcut noi înşine în această lucrare, la fiecare fenomen lingvistic studiat, căci limba scrisă din secolele trecute este de cel mai mare ajutor pentru istoria acestor graiuri. Dar folosirea tuturor mijloacelor pe care le avem pentru stabilirea cronologiei fenomenelor ducîndu-ne, chiar în capitolele despre graiul popular, la stabilirea a ceiace în graiul scris este deosebit de graiul popular, ne va îngădui întocmirea unor alte capitole, consacrate exclusiv graiului cult. Astfel se va putea face o istorie a limbii romîne, în care,

după capitolul consacrat latinei populare de la baza ei, după acela consacrat formării ei în secolele al V-lea - al VII-lea sau chiar al VIII-lea (vezi articolul nostru *Noţiunea de romînă primitivă* în *BIFR*, VII-VIII), după acela consacrat migraţiilor poporului romîn şi evoluţiei graiurilor populare pînă în secolul al XVIII-lea, ar urma unul despre originea şi evoluţia graiurilor literare romîneşti pînă în secolul al XVIII-lea, şi, însfîrşit, după capitolul care ar urmări evoluţia graiurilor populare de atunci încoace, ar urma altul care ar face istoria limbii literare din acelaşi timp. In acesta din urmă, bineînţeles, se va consacra o mare subdiviziune epocii dintre 1780 şi 1880, cînd limba literară a devenit cu adevărat o limbă de cultură şi a căpătat forma pe care o are azi.

Că graiul literar şi aristocratic a avut în epoca sa veche o stare proprie, deosebită de aceia a graiurilor populare, s'a înţeles de unii şi pînă acum, dar se avea în vedere numai lexicul. Astfel, chiar A. Odobescu, la 1861, în articolul *Psaltirea lui Coresi*, ed. Haneş, pag. 24-26, spunea că elementele slave intrate în limba romînă cu primele traduceri de cărţi sfinte în romîneşte şi cu primele hrisoave scrise în romîneşte, n'au alcătuit nişte elemente constitutive ale limbii, cum era cazul cu elementele slave vechi, pe care el le credea intrate în limbă pînă în vremea imperiului romînobulgar. Pentru a reda propriile sale cuvinte, influenţa slavă, din primele secole ale scrisului romînesc „n'a pătruns tocmai aşa de adînc în limbă, ci există numai ca un văl superpus, pe care o mînă măestreaţă poate să-l ridice cu discreţiune şi îngrijire, fără a altera întru nimic adevăratul caracter al limbii naţionale". Şi el înţelegea lucrurile la fel şi cu privire la limba modernă. Desigur, Odobescu înţelegea că elementele străine n'au pătruns adînc în limbă, pentrucă n'au pătruns în graiul popular, ci numai în graiul claselor culte. In vremea noastră, Emil Petrovici, *Balcania*, I, p. 83-87, articolul *Les éléments slaves d'origine savante en roumain et les suffixes -annie*, [sic !], *-enie*, a distins clar între elementele slave, de origine populară, pătrunse în graiul poporului, şi elementele slave, de origine cultă, pătrunse în limba cultă a vremii, şi apoi şi în graiul

popular. Toate cercetările asupra influenţelor lexicale din epoca veche romînească vor trebui făcute avîndu-se în vedere acest principiu, că ele au putut pătrunde sau în graiul cult, sau în graiul popular, sau în amîndouă în acelaşi timp, şi că au fost posibile influenţe reciproce. In această privinţă, sînt încă multe de spus. Noi, care am constatat între limba cultă şi cea populară şi alte deosebiri decît aceia de funcţie şi demnitate, vom accepta cu atît mai mult un asemenea fel de a vedea lucrurile. Va trebui să se cerceteze dacă, în afară de influenţe lexicale proprii, graiurile claselor culte romîneşti nu au avut şi alte fenomene proprii lor. Pentru a arăta măcar una din direcţiile în care trebuie să meargă cercetările de această natură, vom spune aici că va trebui să se dea o atenţie deosebită fenomenelor de hiperurbanism din epoca veche.

Pe lîngă aceste consecinţe în ce priveşte istoria limbii romîne în special şi istoria oricărei limbi în general, lucrarea noastră constituie primul început pentru o viitoare teorie, întemeiată pe fapte, asupra originilor limbilor literare. Faptul constatat de noi, că dialectele literare romîneşti îşi au originea în graiurile aristocraţiei romîneşti din vremea cînd a început o literatură romînească, ne îndeamnă să credem că tot astfel trebuie să fie cazul cu o mulţime de limbi literare, ba chiar cu toate limbele literare care s'au creat în antichitate, evul mediu şi epoca modernă, înainte de secolul al XIX-lea. Numai în secolul al XIX-lea şi al XX-lea, s'au creat, în urma voinţei unor oameni, graiuri literare din graiuri populare. Lucrurile par să stea astfel cu limba literară sîrbă, creaţia lui Vuk Karağić, şi cu atîtea limbi literare din Uniunea Sovietică. Cercetări ulterioare vor dovedi dacă această presupunere a noastră este întemeiată sau nu.

ADĂOGIRI ŞI ÎNDREPTĂRI.

Tipărirea acestei lucrări a durat un an şi jumătate, din Ianuarie 1946, pînă în Iunie 1947. Din pricini pe care nu le mai arăt, lucrarea n'a putut apărea în forma pe care am dorit-o. O mulţime de neglijenţe în exprimare şi unele erori sau lipsuri, prezente în redacţia mai veche, din 1945, au rămas şi acum, iar la tipărire s'au strecurat multe alte erori. Sper că, fiind conştient eu însumi de aceste fapte, critica nu mă va judeca prea aspru pentru ele, şi va avea în vedere şi contribuţiile pe care le aduc. Pe lîngă adaosele la partea a doua a redacţiei din 1945, adaose anunţate în *Prefaţă*, am mai făcut între timp adaose şi la partea întîia a aceleiaşi redacţii. Aici vor urma o serie de adăogiri şi îndreptări care îmbunătăţesc sensibil textul.

P. 1-2 şi 15: Cu toate că am socotit expresia l i m b ă d e c u l t u r ă drept cea mai potrivită pentru a designa realităţi ca cea pe care o discutăm în lucrarea de faţă, noi am menţinut totuşi expresia, încetăţenită în cultura romînească, de r o m î n ă l i t e r a r ă. Expresia din urmă este considerată ca nepotrivită de unii lingvişti, printre care A. P h i l i p p i d e, *Principii*, p. 8-9, G. P a s c u, *Arhiva*, XVI (1905), p. 548, nota 1 (articolul *Dicţionarul nostru şi limba comună*), I. Iordan, *BIFR*, I, p. 6 (articolul *Programul nostru*), lingvişti care tocmai din această cauză au acceptat expresia l i m b a c o m u n ă r o m î n e a s c ă, folosită mai întîiu de A. P h i l i p p i d e, *l. c.* (Este vorba, precum se vede, de o caracteristică a şcolii P h i l i p p i d e). Credem însă că expresia l i m b a l i t e r a r ă r o m î n e a s c ă nu este greşit întrebuinţată cu înţelesul care i se dă de obiceiu, de limbă a culturii. Spunînd aceasta, noi sîntem alături de şcoala lingvistică franceză, în special de A. M e i l l e t, la care expresia de limbă literară este curentă cu înţelesul de limbă de cultură (să se vadă de

exemplu *Aperçu d'une histoire de la langue grecque*). I. Iordan era pentru expresia limba romînească comună şi pentru motivul că această expresie se referea atît la limba literară, concepută ca limbă scrisă, cît şi la limba vorbită a oamenilor culţi. Deoarece însă limba de cultură tot nu este comună tuturor membrilor unei naţiuni, ci numai celor culţi, şi deoarece, într'un viitor care poate nu e prea îndepărtat, limba cultă va suprima graiurile populare şi va fi singurul graiu al unei naţiuni, expresia de limbă comună (care e o imitare după nemţeşte: Gemeinsprache, şi după greaca veche: κοινή) trebuie părăsită. Noi am menţinut expresia de limbă literară pentrucă limba de cultură este, în forma ei ideală, limba literară, şi pentrucă, la drept vorbind, limba literară, adică scrisă, este aspectul cel mai însemnat al limbii de cultură. Un alt motiv pentru care am acceptat expresia limbă literară în lucrarea de faţă se va vedea la p. 20-21.

P. 2, r. 9: Discuţiile asupra

P. 2, r. 15 de jos: popular.

P. 5, r. 12-13, să se suprime: — şi probabil supt influenţa lui Ibrăileanu —.

P. 5, r. 15, să se suprime: maramureşean, adică a unui dialect de tip

P. 5, r. 17, să se adauge după Pascu: care exprimase această concepţie încă în 1905,

P. 6, r. 18: i-a pus bazele.

P. 12, r. 6 de jos, să se suprime: mici

P. 14, r. 14, să se adauge după al XVIII-lea: şi al XIX-lea

P. 20, r. 17, să se adauge după întrucît: vechea romînă literară

P. 20-21: Distincţia între o limbă scrisă şi o limbă vorbită, în cadrul limbii de cultură romîneşti, a fost făcută întîiu de G. Pascu, *l. c.*, p. 555, şi I. Iordan, *l. c.*

P. 22, r. 21-22 şi p. 23, r. 15: Prin modalităţi de realizare a gîndirii, sentimentelor şi voinţelor înţeleg fapte ca lipsa sau prezenţa articolului definit într'o limbă, prezenţa a două forme, ca în romînă, sau a uneia singure, ca în germană, pentru imperfectul şi perfectul simplu ale indicativului, etc. Fie că limbile optează pentru una, fie că ele op-

tează pentru alta din cele două modalităţi de realizare a gîndirii, înţelegerea nu suferă.

P. 23, r. 5: Julius

P. 31, r. 16: 71-72

P. 35, r. 14, să se citească: spirituale în loc de: superioare

P. 41, r. 11: Prin roumain actuel Densusianu înţelegea desigur limba romînă literară de azi.

P. 41, r. 16 de jos: preparé

P. 43, r. 6 de jos, să se citească: velarizare în loc de: valorizare

P. 44, r. 8-7 de jos: Densusianu nu şi-a însuşit, cum am susţinut acolo, concepţia lui Gaster despre începuturile literaturii romîne, căci el admitea că textele rotacizante sînt mai vechi decît tipăriturile lui Coresi, şi anume din prima jumătate a secolului al XVI-lea. Asemănarea cu Gaster stă numai în faptul că amîndoi pun în secolul al XVI-lea textele rotacizante.

P. 45, r. 4, să se adauge după lucru.: El a admis, *ib.*, că Coresi a folosit traduceri mai vechi, dar n'a afirmat că aceste traduceri erau în graiu rotacizant.

P. 45, r. 10 de jos, şi p. 46, r. 13, să se adauge după *literare*: *romîne*

P. 45, r. 2 de jos, să se citească: astfel de în loc de: nişte

P. 46, r. 1 de jos, după Milcov".: La p. 156 el afirmă iarăşi, în treacăt, că limba literară veche era pe bază munteană.

P. 47, la sfîrşitul alineatului 1: Părerile lui Haneş despre originea limbii literare romîne se găsesc şi în *Istoria literaturii romîneşti*, ediţia a treia, p. 11-12.

P. 48, r. 11 de jos, să se citească: des în loc de: de

P. 49, r. 4 de jos, să se adauge după scribilor.: E vorba de o limbă comună întregului teritoriu dacoromîn, căci, după cum am văzut, limbi comune pentru teritorii mai mici Rosetti admite.

P. 53, r. 2: textele

P. 53, r. 15 de jos, să se citească: După expunerile de mai sus, se constată că această

P. 54, la sfîrşitul §-ului 11: Iorga n'o spune în mod special, dar înţelege că şi celelalte regiuni decît Maramureşul au contribuit la formarea limbii literare vechi. Dacă lingviştii de care am vorbit pînă acum au fost împinşi spre o anumită concepţie despre originile limbii literare romîneşti de concepţia lor despre timpul palatalizării labialelor şi despre aria acestui fenomen, Iorga a plecat dela considerente de alt ordin atunci cînd şi-a creat concepţia sa despre originile limbii literare, şi a admis că palatalizarea labialelor nu se produsese în Maramureş, în momentul în care s'au tradus acolo textele religioase. Dupăcum vom vedea mai jos, părerea aceasta va fi argumentată lingvistic de S. Puşcariu.

§ 11 bis. — G. Pascu, *Arhiva*, XVI (1905), nr. 12, în articolul intitulat *Limba comună şi Dicţionarul nostru*, p. 548-549, spunea: „Limba comună romînească este limba scrisă, vorbită şi înţeleasă de toţi Romînii din stînga Dunării, Moldoveni (din Moldova propriu zisă, Bucovina, Basarabia), Munteni, Olteni, Transilvăneni (din Ardeal, Banat, Crişana, Maramureş). Toate dialectele daco-romîne contribue astfel la formarea limbii comune romîneşti, nu însă şi în acelaş grad. Datorită valorii superioare a scriitorilor Moldoveni din toate ramurile, începînd dela cele mai vechi timpuri şi pînă în momentul de faţă, dela Grigore Ureche, Miron Costin, Varlaam, Dosoteiu, I. Neculcea pănăla Cogălniceanu, C. Negruzzi, A. Rusu, Alexandri, Eminescu, Creangă, N. Gane, Vlăhuţă, Duiliu Zamfirescu, O. Carp, Jean Bart, Sadoveanu, apoi A. D. Xenopol, Hîjdău, Poni, P. Rîşcanu, Cobîlcescu, Culianu, Climescu, Panu, I. Nădejde, I. Gherea, D. Alexandrescu, Th. Speranţă, C. Stere, A. Philippide, A. C. Cuza, D. Onciul, N. Iorga, I. Simionescu, S. Mehedinţi, graiul moldovenesc a căpătat un ascendent incontestabil în formarea limbii comune romîneşti, mai puţin în fonetism, dar mult mai mult în morfologie, sintaxă şi dicţionar. Datorită primelor tipărituri relativ numeroase, Ardelenii şi Muntenii au contribuit şi ei, mai puţin cu morfologia, sintaxa şi dicţionarul, şi mai mult cu fonetismul, care însă în veacurile al XVI şi XVII nu diferea aproape de loc de cel moldovenesc. Celelalte dialecte daco-romîne au contribuit şi

ele la formarea limbii comune romîneşti, dar într'un grad mult mai redus". P. 549: „Fonetismul limbii comune romîneşti este fonetismul limbii din vechile texte romîneşti (ardelene, muntene, moldovene). Fonetismul limbii comune actuale romîneşti este fonetismul limbii comune arhaice romîneşti". P. 549-550: „Arhaismul acesta al fonetismului limbii comune romîneşti a dat chiar naştere unei regretabile confuzii. Iată anume cum. Dela veacul al XVIII încoace mai ales graiul moldovenesc a luat aşa schimbare, încît fonetismul său se deosebeşte remarcabil de fonetismul limbii comune romîneşti. Graiul muntenesc a rămas însă aproape neschimbat, aşa că fonetismul său actual nu se prea deosebeşte de fonetismul limbii comune. De aici confuzia că limba comună romînească (ei zic limba literară) o formează... dialectul muntenesc. Această confuzie a făcut-o odinioară un Costachi Negruzzi în Albina Romînească din 1839 No. 59, a făcut-o acum în urmă un H. Tiktin, Călăuza Ortografică în Arhiva din Iaşi din 1889 pg. 26, şi o face acum în urmă şi un... P. V. Haneş în Viaţa Nouă din 1905 pg. 248. Adevărul este însă că fonetismul limbii comune romîneşti nu este muntenesc, ci arhaic".

Desigur, această concepţie a lui Pascu stă în legătură cu concepţia sa despre timpul palatalizării labialelor, deşi, în discuţia pe care o face, el nu pomeneşte de acest fenomen. Acest cercetător, admiţînd, după Philippide, că palatalizarea labialelor s'a produs în Moldova în secolele al XVII-lea şi al XVIII-lea, trebuia să considere graiul scris în Moldova în secolul al XVI-lea ca reprezentînd chiar graiul popular şi să admită că limba literară avea atunci pretutindeni labialele intacte. Această părere o va susţinea Pascu, în mod expres, mai tîrziu, la cursurile sale universitare. Ea a fost însuşită de unul din elevii săi, Al. V. Dobrescu, într'o recensie a pomenitei cărţi a lui Haneş, recensie publicată în *Rev. Cr.*, I, p. 264-270. Dobrescu combătea pe Haneş (p. 268 269): „Inţelegem la cine se gîndeşte autorul, cînd vorbeşte de primele traduceri tipărite care s'au făcut în idiomul muntean, — la Coresi. Dar numai pe baza cărţilor lui Coresi putea căpăta idiomul muntenesc aşa de mare preponderenţă? Este greu de crezut. Ceia ce a făcut nu numai

pe Haneş să creadă că limba literară romînească o formează dialectul muntenesc, dar şi pe alţii,... a fost împrejurarea că fonetismul graiului muntenesc nu se deosebeşte prea mult de fonetismul limbii literare actuale romîneşti". Autorul dădea după aceia, p. 268-269, explicaţiile lui Pascu, specificînd însă că printre schimbările care în secolul al XVIII-lea au depărtat dialectul moldovenesc de tipul limbii comune arhaice romîneşti, este şi palatalizarea labialelor. La p. 269 mai găsim: „Atunci cînd începea să se unifice limba literară, graiul moldovenesc a avut un rol ascendent". „Şi, dacă graiul muntenesc a exercitat oarecare influenţe asupra limbii literare, aceasta s'a produs după ce a avut loc unificarea ei, ale cărei începuturi am văzut cînd se manifestează [în secolul al XVII-lea]. Influenţele din partea graiului muntenesc au început de cînd centrul de guvernămînt este la Bucureşti şi se manifestează prin presă, actori, manuale didactice, etc.

Caracterul precumpănitor al dialectului moldovenesc în limba literară dacoromînească a fost afirmat şi de W. Meyer-Lübke în articolul său, *Die Romanischen Sprachen*, din *Die Kultur der Gegenwart*, I, ed. I-a, 1909, ed. a II-a, 1925. El explica faptul prin preponderenţa politică şi spirituală a principatului Moldovei. Foarte probabil, el a susţinut aceasta supt influenţa lui Pascu.

P. 55, r. 19 să se citească: texte- în loc de: texte

P. 55, r. 23: Prin elemente populare se înţelege în cazul de faţă elemente moldoveneşti.

P. 55, r. 27, să se intercaleze: Aceasta era o reluare a unei idei a lui Pascu, necitat de autor.

P. 56, r. 3: Cînd Ibrăileanu afirma că Codicele Voroneţean a fost scris în Moldova, se întemeia pe felul scrierii (aspectul literelor).

P. 56, r. 3 de jos, să se intercaleze: Şi în această privinţă el relua o afirmaţie a lui Pascu, necitat.

P. 57, r. 7, să se intercaleze: Iarăşi o reluare a unei afirmaţii a lui Pascu, necitat.

P. 58, r. 2, să se suprime: *t, d, p, b, f, v* şi *m*

P. 58, r. 13 de jos, şi p. 59, r. 17 de jos: Ibrăileanu nu vorbeşte de moldovenisme pure. Adjectivul pur a fost in-

trodus în discuţie de noi, pentru a distinge între fenomenele neliterare mai generale, şi cele neliterare limitate numai la Moldova sau numai la Moldova şi Ardeal.

P. 58, r. 11 de jos, să se citească: neliterare în loc de: literare

P. 58, r. 6-5 de jos: Manuscrisul despre care e vorba acolo a fost publicat (parţial?) de Gaster în *Chrest.*, I, p. 355-357; pentru faptul invocat de Ibrăileanu, vezi p. 356, rîndul 13 de jos.

P. 58, r. 5 de jos: In fragmentul din *Evanghelia* dela Rîmnic, 1746, publicat de Gaster, *Chrest.*, II, p. 35-38, n'am putut găsi faptele relevate de Ibrăileanu. Foarte probabil, Ibrăileanu folosise altă scriere religioasă.

P. 59, r. ultim, să se citească: a pornit în loc de: a porni

P. 62, r. 12 de jos, să se adauge după *Ist.*: *p. încep. Romînilor în Dachia*

P. 62, r. 8 de jos: moldoveni şi munteni

P. 62, r. 15-8 de jos: *a încongiura*, cu *ğ*, dela C. Negruzzi şi dela scriitorii munteni din timpul său, nu este deloc curios, cum credea Ibrăileanu. Pe de altă parte, verbul acesta apare cu *ğ* nu numai la P. Maior, cum am relevat eu acolo, dar, cum a relevat Ibrăileanu, (vezi aici, mai sus, p. 58), şi în scrieri muntene din secolul al XVII-lea şi al XVIII-lea. Cred acum că norma scriitorilor munteni dela 1840 şi a lui C. Negruzzi de a scrie *a încongiura*, cu *ğ*, nu se explică numai prin aceia că ei citeau pe P. Maior, ci prin aceia că ei citeau vechea literatură munteană, religioasă şi istorică. Din Densusianu, *Hist.*, II, p. 122, se constată că norma *a încongiura* în loc de *a înconjura* există chiar la Coresi, care are însă *împrejur*. Desigur, Coresi trebuie socotit drept cel care a introdus în dialectul literar muntean această normă lingvistică, în contradicţie cu faptul că, în cazurile analoage, graiul literar muntean are *ž*. Nu putem bănui ce calcule şi-a făcut diaconul tîrgoviştean cînd a acceptat din textele rotacizante o asemenea formă cu *ğ*.

P. 63, r. 2, să se citească: 1820 în loc de: 1824

P. 64-65, § 13: Concepţia despre limba literară romî-

nească a lui S. Puşcariu, din *Z. Rek. d. Urr.*, a fost însuşită şi de N. Drăganu, *Două manuscripte vechi*, p. 93: El admite în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea o tradiţie literară, datorită căreia palatalizarea labialelor n'a putut pătrunde în texte.

P. 65, r. 11, la sfîrşit, să se adauge: *Epoca veche*

P. 65, r. 21, să citească: cele în loc de: cel

P. 66, r. 5, să se intercaleze: Trebuie să amintim însă că Ibrăileanu nu se întemeia pe fenomenul palatalizării labialelor atunci cînd susţinea originea graiului scris moldovenesc în graiul de origine maramureşeană al aristocraţiei moldovene.

P. 66, r. 14, să se adauge după clujean: ,căruia acum îi apărea clar că dialectul din Transilvania de Nord nu mai stătea la „temelia" dialectului moldovenesc, cum se exprimase el în 1921, ci că dialectul moldovenesc a fost la origine, altceva decît cel maramureşean.

P. 66, r. 2 de jos, după: Ibrăileanu, să se adauge: precum şi toţi ceilalţi cercetători pomeniţi,

P. 67, r. 8, să se adauge la sfîrşitul frazei: ,sau între regiunile care au dat naştere limbii literare (Puşcariu).

P. 67, r. 21: *Heliade*

P. 67, r. 9 de jos: din cele scrise de Densusianu,

P. 67, r. 7 de jos, după fraza care se termină acolo: Densusianu însuşi lăsa la o parte, cînd spunea acestea, graiul rotacizant şi chiar pe cel al cronicarilor moldoveni, inclusiv graiul lui D. Cantemir. Nu e adevărat ce spunea Rosetti, *Ist. l. r., noţiuni generale*, p. 78, că, după Coresi, textele religioase au o limbă apropiată de aceia a diaconului muntean, şi deci unitară.

P. 70, r. 8: popoarele

P. 74, r. 6 de jos: carte." P.

P. 76, r. 12: acelea în loc de: a elea.

P. 76, r. 21, după XVIII-lea: [sic! autorul a voit desigur să spună: al XVII-lea]

P. 79, r. 20: al XVII-lea

P. 80, r. 6 de jos: al XVII-lea

P. 86, r. 11: Evident, *fărină* n'a devenit o particularitate a acestui dialect decît după desrotacizarea regiunii ro-

tacizante, cînd *fărină* a luat şi locul rotacizantului *fărirü*.

P. 86, r. 3 de jos: cu graiul

P. 87, r. 18 de jos: N. I o r g a, *Istoria literaturii romîneşti*, I, p. 110-111, socoate textele nerotacizante ale secolului al XVI-lea, despre care e vorba, (nemuntene, nebănăţene şi nemoldovene), ca scrise tot în regiunea celor rotacizante.

P. 87, r. 1 de jos. N. C a r t o j a n, *Cărţile populare*, I, p. 10-11 înclină a crede („se pare") că textele nerotacizante despre care e vorba („legendele bibl ce apocrife şi legendele apocaliptice") au fost traduse în aceleaşi regiuni în care se tradusese şi cele rotacizante („ale scripturilor sfinte"), adică în Maramureş.

P. 88, r. 14: tec de graiu

P. 89, r. 9: provenit în loc de: parvenit.

P. 89, r. 8: *d* + ī, din lat. *g*, *d* + *ĕ*, *ĭ* + *é*, *á* şi din lat. *d* + *ĕ'*,

P. 90, r. 20 de jos: *ó*, *ú* şi lat. *j* + *ó*,

P. 90, r. 19-18 de jos: *d* + ī, din lat. *g*, *d* + *ĭ*, *ĕ* + *é*, *á* şi din lat. *d* + *ĕ'*, întocmai

P. 91, r. 9-10: şi *î'ĭ* pentru *î'* urmat de *ne*, *ni*.

P. 93, r. 8: sau de tip moldovenesc,

P. 94, r. 17 de jos: alte eventuale literarizări

P. 96, la sfîrşitul alineatului 1: Această influenţă de limbă a textelor rotacizante asupra limbii scrise din celelalte regiuni dacoromîne a fost văzută întîia oară de N. I o r g a, *Istoria literaturii romîneşti*, I, p. 122, unde se spunea că ea se simte pînă în secolul al XVII-lea. Noi considerăm aşadar greşită afirmaţia că un curent de limbă scrisă a fost creat de C o r e s i pentru întreg teritoriul dacoromîn, cînd de fapt un asemenea curent a fost creat de traducătorii textelor rotacizante.

P. 97, r. 2 de jos (al notei), să se pună: în loc de;

P. 99, r. 3 de jos: *z* polonez e *z*, nu *ž*.

P. 102, r. 8 de jos, să se adauge: Doar Ardelenii de Sud scriau ca Muntenii. Pe de altă parte, în timpul său,

P. 104, r. 1, să se adauge: Este probabil însă că dialectul adevărat al textelor rotacizante a dispărut, căci numai aşa se explică dece unele fapte caracteristice textelor

rotacizante nu se găsesc în graiul popular din Maramureşul de astăzi. El trebue să fi fost un dialect din Maramureşul de Nord. Graiurile actuale maramureşene n'ar fi decît graiurile de altădată din Maramureşul de Sud, cu puternice influenţe ale graiului din Năsăud, în urma desrotacizării (ba poate chiar acest ultim graiu se va fi impus în Maramureş).

P. 104, r. 8: care cuprinde

P. 106, r. 1: cazuri de

P. 106, r. 4-8: Este de obiectat lui Hasdeu că *femeie* şi *fomee* sînt acelaşi cuvînt şi că nu poate fi deci vorba de o confuzie între ele ca cuvinte.

P. 107, să se adauge după al. 2: I. Coteanu, *Prima listă a numelor romîneşti de plante*, Bucureşti, 1942, p. 20, discutînd o listă de nume romîneşti de plante, scrisă de Iosef Benkö, (ungur din a doua jumătate a secolului al XVIII-lea), crede că *Muszt din lemne*, adică *muşchiu de lemn*, din această listă, este un calc după maghiară, unde *fa* însemnează şi 'lemn' şi 'arbore'. L. Gáldi, *AECO*, VIII, p 309, arată că şi alte nume de plante din aceiaşi listă prezintă *lemn* cu înţelesul 'arbore'. Dar chiar Tiktin *R.-D. W.*, relevase cuvîntul în vechea romînă (texte muntene) şi în graiul popular (Muntenia). Gáldi, *l. c.*, arată că şi I. Gorun, *Ştii romîneşte?* 1911, care l-a constatat în graiul unui ziarist din Oradea, l a considerat un calc după maghiară. Cred că avem a face cu un calc după maghiară, dar în graiul popular, şi cred că cuvîntul a fost adus în Muntenia prin migraţiile ardelene.

P. 109, r. 1: *ĕá* sau *ę*).

P. 109, r. 6: Unii *ą* din pronunţiile de acolo au un timbru de *e*.

P. 109, r. 8: IV, p. 280, şi VI, p. 27),

P. 109, r. 16 de jos: + *ĭ* romînesc

P. 109, r. 2 de jos: textelor nerotacizante

P. 115, r. 16: (*cămaşe*, *băşică*, vezi dicţionarele) (deci se suprimă: azi şi *cămaşe* şi: azi şi *băşică*).

P. 115, r. 9 de jos: nerotacizante

P. 115, r. 8 de jos, să se adauge la sfîrşitul rîndului: ,şi în general ardelene,

P. 116, r. 17 de jos: ardelene în loc de: moldovene

P. 116, r. 14 de jos: de pe un text

P. 120, r. 4 de jos, să se adauge după fraza care se termină acolo: Deci o confirmare şi pentru Moldova a afirmaţiei lui Philippide că graiul din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea constituia o unitate.

P. 121, r. 2, să se adauge după fraza care se termină acolo: Şi cînd Densusianu spunea că graiul cronicarilor moldoveni din secolul al XVII-lea şi dela începutul secolului al XVIII-lea urma exprimarea din secolul al XVI-lea, el avea dreptate, dar numai dacă se gîndea la graiul textelor secolului al XVI-lea, dela Nord de Mureş.

P. 123, r. 7 de jos: al XVII-lea,

P. 124, r. 14 de jos: dialectul

P. 125, la sfîrşitul primului alineat: In niciun caz, însă, nu se poate admite, împreună cu Cartojan, că limba lui Varlaam este graiul lui Coresi. Afară de cele trei particularităţi fonetice, care, după acest cercetător, l-ar deosebi pe Varlaam de Coresi, şi care de fapt singure ne dau dreptul de a vorbi de un alt dialect literar, mai avem o mulţime altele, în special de ordin lexical. Varlaam urma o altă tradiţie de limbă decît aceia pe care o găsim la Coresi.

P. 125, r. 15 de jos: *Metropoliten*

P. 127, r. 5 de jos: ž).

P. 128. r. 11: prin în loc de: grin

P. 128, r. 2 de jos: totuşi în loc de: tutuşi

P. 129, r. 5: serie din în loc de: listă de

P. 130, r. 18: *lorsale* în loc de *orsale*

P. 130, r. 19: p. 64: *aşe, păcurar*

P. 131, r. 3 de jos: acum. Unele

P. 133, r. 14: *săvîršašte,*

P. 134, r. 9: *Heliade-*

P. 135, r. 10: *ž*; vezi şi

P. 135, r. 18 de jos: al *Daciei literare*

P. 135, r. 15 şi 10 de jos: Alecsandri

P. 136, r. 17: *ţ* şi *dz*,

P. 136, r. 14 de jos: 1880. Mai

P. 137, r. 13, să se adauge după Densusianu: (şi a celor care l-au urmat)

P. 137, r. 11 de jos: Densusianu şi cei ce l-au urmat au considerat

P. 138, r. 18, să se adauge: Greşea şi Philippide, cînd, în *Principii*, p. 9, afirma că la început a fost şi o preponderenţă a dialectului muntean, pe lîngă cel ardelean.

P. 139, r. 18: imposibil

P. 140, r. 4, să se adauge: Dealtfel, într'o vreme în care nu exista alt graiu literar decît cel rotacizant, — secolul al XV-lea —, sau dacă el exista, era necunoscut rotacizanţilor, aceştia nu-şi puteau recunoaşte graiul lor ca dialectal.

P. 140, r. 10, să se adauge: Noi însă am dovedit mai sus că desrotacizarea s'a făcut supt influenţa unor graiuri populare.

P. 140, r. 11: falsă presupunerea lui
P. 140, r. 15: limba literară veche
P. 146, r. 14: peste care se suprapun ele
P. 146, r. 10 de jos: lare, limbile
P. 147, r. 16 de jos: peste care se suprapune
P. 148, r. 8 de jos: cu graiul
P. 148, r. 2 de jos: chiar acolo
P. 150, r. 9 de jos: Coresi sau de Biblia lui Şerban cu
P. 152, r. 2 de jos: dieci
P. 153, r. 18: a face

P. 155, la începutul al. 2: Aşadar atenţia noastră se va opri asupra locului şi timpului în care au apărut fenomenele lingvistice pe care le vom invoca. Noi vom încerca, pe toate căile posibile, să stabilim locul şi timpul apariţiei acestor fenomene. Aria cea mai veche a fenomenelor nu se va putea lămuri decît aflînd ce migraţii romîneşti au avut loc între timp. In ce priveşte cronologia fenomenelor, sînt de spus următoarele.

P. 158, r. 15-16: de *i* accentuat sau *i* final neaccentuat, astăzi scurt, şi chiar de *i* din silabă.

P. 159, r. 3 de jos, să se adauge: Sîntem obligaţi la aceasta deoarece unii cercetători au crezut că palatalizarea labialelor este posterioară celor mai vechi texte romîneşti,

şi deoarece, chiar după spusele lui D. Cantemir şi ale boierimii moldovene depe atunci, lucrurile ar sta la fel.

P. 160, r. 12: noi. Acestea din urmă sînt

P. 160, r. 16 şi 17. Din lipsă de semne tipografice s'a întrebuinţat semnul grecesc *θ* în locul celui chirilic corespunzător.

P. 160, r. 17 de jos: *manuscripte*

P. 160, r. 15 de jos: în Năsăud

P. 160, r. 14 de jos: R o s e t t i, *Recherches, l. c.*,

P. 160, r. 13 de jos să se adauge la sfîrşitul rîndului: şi Sudul Ardealului.

P. 160, r. 4 de jos: alături de *fi*)

P. 160, r. 1 de jos: Alternarea

P. 161, r. 8: Semnul grec *θ* a fost întrebuinţat în locul semnului chirilic corespunzător.

P. 161, r. 9: în ulti- în loc de: în pri-

P. 161, r. 16 de jos: al XVII-lea,

P. 161, r. 13 de jos: eventual *ẑ* din Mol-

P. 161, r. 13-12 de jos: M. C o s t ă c h e s c u, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 443, afirmă cu drept cuvînt că grafia *Jicov* dintr'un document din 1436 ascunde pronunţia *ẑikov*, a satului numit oficial *Vicov* (jud. Rădăuţi). Dacă acest cuvînt îşi are originea în v. sl. вигъ, 'bucată dintr'o stofă', cum înclină a crede C o s t ă c h e s c u, *ibid.*, atunci am avea un caz de palatalizare a lui *vi* în *ẑi* pentru prima jumătate a secolului al XV-lea.

P. 163, r. 7: al XVII-lea,

P, 163, r. 2 de jos: Semivocala despre care, după L a m b r i o r, vorbeşte R o s e t t i, *ĭ*, este admisă de el ca o condiţie a palatalizării, chiar la labială + *i*. Ea e considerată fonică dacă e precedată de *v*, şi afonă dacă e precedată de *f*.

P. 163, r. 1 de jos: en fin

P. 168, r. 7 de jos: în *i'*

P. 169, r. 19 de jos: nologic

P. 170, r. 16: pe în loc de: pînă

P. 170, r. 15 de jos: Tecuci, Covurlui, Tutova

P. 170, r. 18-17 şi 9-7 de jos: Informaţiile date acolo despre *χ'* şi *γ'* sînt valabile numai pentru *χ'*. Dimpotrivă *γ'* apare transformat în *ǵ* şi *d'* în localităţi din Sudul Ar-

dealului, din jud. Bacău, din Muntenia de Nord şi din județele Sălaj şi Sătmar (pentru Țara Oltului vezi şi Titu Dinu, *Grai şi Suflet*, I, p. 111; după ALRM, I, 391, în Sudul Ardealului, Sălaj şi Sătmar, apare numai *d'*, în rest numai *ǵ*; *ǵ* apare şi în cuvîntul *ǵĭurĭ* 'vino', imperativ prezent, persoana a II-a singular, din Țara Moților, vezi T. Papahagi, *Grai şi suflet*, II, p. 48). Evident, prefacerea în *ǵ* şi *d'* este mai tîrzie, şi, prin excluderea ei, ajungem la nişte arii cu *γ'*, identice cu cele cu *χ'*. In unele cuvinte, *ǵ* s'a impus în locul lui *γ'* pe o arie şi mai vastă (v. *ALRM*, I, 107, visez), dar fenomenul este în acest caz unul sporadic, nu general („lege fonetică"), ca în regiunile pomenite.

P. 171, r. 5, să se adauge: Ea poate fi urcată pînă în secolul al XV-lea, cînd apare *Jicov* în jud. Rădăuți (vezi mai sus, adaosul la p. 161, r. 13-12 de jos) sau cel mult pînă în secolul al XIV-lea, cînd se va fi întemeiat satul de către veniți din Ardeal.

P. 172, r. 10: s'a făcut

P. 172, r. 4-18: Cazurile de rotacism, semnalate în Moldova pentru secolele al XV-lea şi al XVI-lea, mai ales dacă ele sînt din jumătatea de Nord a Moldovei, dovedesc însă că migrații de rotacizanți, de peste munți în Moldova, au avut loc şi în secolele acestea, ba poate chiar în secolul al XIV-lea, odată cu descălecarea. Cred acum că migrațiile ardelene în Moldova trebuiesc ridicate pînă dincolo de secolul al XV-lea, pe vremea descălecării, şi poate chiar mai înainte. In acest sens trebuesc modificate şi cele spuse de noi la p. 359-360.

P. 172, r. 24: Dorohoi, Iaşi şi

P. 172, r. 9 de jos: Palatalizarea de forma *t'* a lui *p*, în Moldova, dovedeşte că nu e atît de adevărată afirmația lui Macrea, relevată mai sus, la § 31, despre perfecta identitate de tratament a labialelor *p* şi *b* pe tot teritoriul moldovenesc.

P. 172, r. 2 de jos: Cel dintîiu a susținut, cu fapte lexicale, că unii Moldoveni, alții decît Bucovinenii, sînt la origine Ardeleni, Ernst Gamillscheg, *Randbemerkungen zum rumänischen Sprachatlas*, Berlin, 1941 (*Abhandlungen der Preuss. Akad. der Wissenschaften*, Jahrg. 1941, *Phil.-hist. Kl.*, nr.

7, şi *Rumänische Geschichte und Kultur im Spiegel des neuen Sprachatlas*, Bucureşti, 1943. Dar acest cercetător care a remarcat cel dintîiu că în unele regiuni din Moldova există fapte lingvistice caracteristice regiunilor de peste munţi (fie cuvinte de origine latină ca *arină* de pe Nistrul inferior, fie cuvinte de origine maghiară ca *hitioan*, *tămăduesc*), a crezut că ele se explică prin înfiinţarea principatului moldovenesc al lui Dragoş, de către Unguri, spre jumătatea secolului al XIV-lea. E evident că o asemenea explicaţie nu poate fi dată tuturor faptelor lingvistice de tip ardelean pe care le întîlnim în Moldova. Pe de altă parte, Gamillscheg a făcut greşala, în alte lucrări ale sale, să admită şi o migraţie din Moldova de Nord peste munţi, în Maramureş, părţile de Nord ale Ardealului şi Crişana, în evul mediu.

P. 174, r. 6 de jos: în Bulgaria răsăriteană.

P. 175, r. 12: *ALRM*-ului

P. 175, r. 1 de jos: deja cu mult

P. 176, la sfîrşitul alineatului 1: Cercetătorul care a atras întîia oară atenţia asupra dualităţii pe care o prezintă dialectul moldovenesc este I. Iordan, *Arhiva*, XXVIII (1921), p. 186 şi urm., şi *Rumänische Toponomastik*, II. und III. Teil, p. 231 şi 232. El limitează însă graiul moldovean de Sud la judeţele Putna, Tecuciu, Covurluiu şi la părţile de Sud ale judeţelor Tutova şi Bacău, deşi invoacă şi fapte ca palatalizarea labialelor de forma χ', γ', deci cu o arie mai vastă, şi consideră acest graiu ca influenţat de graiul muntean, cu care, într'adevăr, prezintă destul de multe asemănări. Adevăratul graiu moldovenesc rămînea să fie reprezintat, pentru învăţatul ieşean, de graiul din Moldova centrală şi de Nord. Cercetările mele arată că nu toate asemănările graiului din Moldova de Sud (la care eu cuprind şi graiul din Moldova centrală) cu cel muntean se explică prin influenţa acestuia din urmă (e cazul lui *acu* şi *aşa*), că graiul din Moldova de Sud constitue tocmai el graiul moldovenesc adevărat, şi că graiul din Moldova de Nord este un amestec de graiu ardelean şi moldovean, cu predominarea celui ardelean.

P. 176, r. 3 de jos, să se citească: sau, mai exact, în loc de: în sensul că

P. 177, r. 17-20: Fraza de acolo să se pună în paranteză.

P. 177, r. 10 de jos: Cele ce am spus despre graiul boieresc depe vremea lui Cantemir trebuie să fie juste şi despre graiul boieresc din epocile anterioare în care s'a scris romîneşte în Moldova (a doua jumătate a secolului al al XVI-lea şi secolul al XVII-lea), căci şi atunci textele moldovene nu prezintă palatale în locul labialelor, ci labialele intacte.

P. 178, r. 7: appartenant

P. 178, r. 17-21: Sau poate el admitea că graiul maramureşean a rezultat nu numaidecît din graiul textelor religioase din Sudul Ardealului, ci din graiul actelor private ori publice din Muntenia şi Sudul Ardealului, care ar fi creat o tradiţie de limbă scrisă, cu labialele intacte. Dar lucrul acesta Densusianu nu-l spune clar. Dacă l-ar spune, ar însemna că pentru el de fapt tradiţia de limbă scrisă cu labialele intacte n'a fost creată de Coresi, ci mai înainte de el (n'a fost un efect al faptului că diaconul şi-a tipărit cărţile). Nu pricep, în acest caz, dece mai admite el totuşi că Coresi este cel care a creat limba literară romînească. Există deci o contradicţie în susţinerile lui Densusianu, contradicţie pe care el n-a observat-o. Aşadar, deşi el nu socoate, ca Gaster, textele lui Coresi mai vechi decît cele rotacizante, a fost totuşi influenţat de viziunea acestuia despre limba lui Coresi şi limba rotacizantă, viziune care era o consecinţă directă a teoriei lui Gaster, că textele rotacizante sînt copii depe cele coresiene.

P. 178, r. 5 de jos, să se adauge după Cantemir: (e drept însă că nu pentru secolul al XVI-lea, despre care vorbea Densusianu, ci pentru anul 1700).

P. 179, r. 4: *herovimii*

P. 179, r. 13: In textul original, al lui Densusianu, în loc de *fi*, apare, desigur printr'o eroare de tipar, *hi*.

P. 179, r. 22: scribii, care scriau dialectal, aveau

P. 179, r. 24: li se părea, în privinţa acestui fenomen, prea mare

P. 180, r. 10: apropiaţi

P. 180, r. 4 de jos: părăsească

P. 180, r. 16 — p. r. 181, 6: Rosetti nu tăgădueşte

existenţa unor norme lingvistice în Maramureş, în secolul al XVI-lea, deosebite de cele ale lui C o r e s i, şi deaceia critica făcută acolo lui R o s e t t i e fără obiect. Trebuia să combat acolo afirmaţia lingvistului bucureştean că în secolul al XVI-lea n'ar fi existat deosebiri de fonetism între graiul cult şi graiul popular. Iar discuţia de acolo, despre graiul maramureşean, îşi are rostul nu ca o critică a concepţiei lui R o s e t t i, ci ca o corectare a concepţiei lui D e n s u s i a n u.

P. 181, r. 7: dialectale, care adică se găsiau în graiul popular de acolo,

P. 181, r. 10: la baza lui, iar nu pentrucă el continua o tradiţie de limbă, munteană.

P. 181, r. 13, să se intercaleze după cel dintîiu: cu fapte din graiurile populare actuale

P. 181, după primul alineat să se intercaleze altele, cu următorul cuprins: Problema existenţei unei norme lingvistice culte, deosebite de graiul popular, şi a tendinţei de a evita fonetismul dialectal, se pune aşadar numai pentru Moldova şi regiunile ardelene în care se produsese palatalizarea labialelor. Interpretarea pe care am dat-o spuselor lui C a n t e m i r, ne obligă însă să admitem că n'au existat silinţe de a evita fonetismul dialectal al palatalelor şi de a le înlocui cu labiale, decît dacă scribul era din popor şi era proprea lipsit de cultură. Dacă era boier, el avea deja o pronunţie cu labialele intacte. Numai pentru Ardeal, unde nu exista o clasă boierească, pot fi deci adevărate cele susţinute de D e n s u s i a n u.

Pentru a lămuri cît mai complet cele spuse mai sus despre originea dialectului literar rotacizant, să arătăm mai de aproape cum s'a ajuns ca aria altădată nepalatalizantă, din Maramureş, să fie astăzi o arie parţial palatalizantă.

P. 184, r. 1-4: *γ'* apare însă, în unele regiuni dela Nord de Mureş, prefăcut în *g'* şi *d'*, vezi mai sus, adaosele la p. 170.

P. 184, r. 13 de jos, în loc de: moldoveni să se citească: ardeleni (din Ardealul propriu zis, dela Sud de Maramureş şi Sud-Est de Crişana).

P. 185, r. 13-11 de jos, să se pună punct după parţial, şi să se suprime restul frazei.

P. 185, r. 7 de jos, după dovei, să se adauge: mai exact, înainte de anul 1000,

P. 186, r. 11 de jos: l-au

P. 186, r. 1, după Coresi,: ca un reflex al graiului acestora,

P. 186, r. 17 de jos, să se intercaleze: Mai întîiu, cînd se discută originile graiului literar moldovenesc, nu trebuie să se neglijeze spusele lui Cantemir şi interpretarea pe care le-am dat-o mai sus. Nu cumva graiul boieresc, cu labialele intacte, poate fi urcat şi înainte de secolul al XVI-lea? Noi credem că da. Existenţa unui graiu cu labialele intacte, ca graiu al aristocraţiei moldovene din secolele al XIV-lea şi al XV-lea, este dovedită de cuvintele romîneşti cu labialele intacte, care se întîlnesc documentele slave din Moldova, din acel timp. Astfel în Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, I, găsim: *Mica* (gen.), anul 1399 (p. 23), anul 1400 (p. 32 şi 37), *Micь*, anul 1400 (p. 41), *Mica* (gen.), 1411 (p. 85), *Miculь*, 1427 (p. 193), *Miculu* (dat.), 1429 (p. 290), *Micь*, 1436, (p. 475), *Micъ*, 1435 (p. 424), etc., *Piatra* (gen.), 1435 (p. 403), 1436 (p. 445), *Piѧtra* (gen.), 1436 (p. 460), *Piatrы* (gen.) 1437, (p. 530), etc, *do Pisca*, 1425 (p. 168), 1427 (p. 190), etc. Vezi alte exemple şi la Al. Rosetti, *Istoria limbii romîne*, VI, p. 55.

P. 186, r. 17 de jos: Cred aşadar că

P. 186, r. 11: l-au în loc de: l'au

P. 186, r. 2 de jos, să se citească: însă în loc de: încă

P. 188, r. 4, să se intercaleze: Este foarte probabil că aceste graiuri moldovene nepalatalizante, care dovedesc, împotriva lui Macrea, că aria moldovenească nu e aşa de unitară cum credea el, au fost aduse aici prin emigranţi maramureşeni în secolul al XIV-lea şi al XV-lea, şi poate şi în alte timpuri. Ar trebui să se cerceteze dacă în regiunile respective nu apar şi alte elemente maramureşene.

P. 188, r. 9: s'ar explica parţial şi prin

P. 188, r. 10, să se suprime: sau prin modificarea parţială a lui.

P. 188, r. 16: vorbit de popor se poate

P. 188, r. 17: Nord (Năsăud, Dej)

P. 188, r. 11 de jos: desigur, în loc de: foarte probabil,

P. 189, r. 18: *p, b,*

P. 190, r. 11 de jos: Admiteam

P. 191, r. 12 de jos, să se citească: cronologia în loc de: concluzia

P. 192, r. 3, să se citească: macedoromîn în loc de: meglenoromîn

P. 198, r. 20: romîne. Şi, poate,

P. 199, r. 17 de jos: palatalizarea în loc de: palatizarea

P. 200, r. 21-22: unele graiuri din Muntenia, Oltenia, Banat (cu Ţara Haţegului), nu

P. 201, r. 14-11 de jos: Mai înainte, făcuse aceiaşi constatare Weigand în *Conv. lit.*, XLII (1908), p. 441 şi urm., şi Puşcariu în *Transilvania, Banatul, Crişana, Maramureşul*, 1918-1928, II, Buc. 1929, p. 1146-1148.

P. 202, r. 18: din acest judeţ

P. 202, r. 25: *suflet*

P. 203, r. 18: (*Dacor.*,

P. 204, r. 12: pentru *v*,

P. 204, r. 21: şi ele au fost înlocuite

P. 206. r. 5 şi 9: *Dict.*,

P. 207, r. 12 de jos, la sfîrşit, să se adauge: *Texte dialectale*,

P. 211, r. 18: se deosebiau

P. 211, r. 14 de jos: unitate (să nu apară decât labialele)

P. 212, r. 19-17 de jos: Costăchescu, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, II, p. 633, traducînd pe slavul *kamka* (atestat la gen. sing.: камкы, într'un document slav din Moldova) prin *camhă*, îl pune în legătură cu polonezul *kamcha* „un fel de mătasă turcească". Densusianu, *Hist.*, II, p. 551, consideră pe *canfă* 'étoffe de velours ornée de broderies' ca provenind din turcul *kamk(h)a*, invocînd însă şi pe *camhă* din documentele slavoromîne. T. Papahagi, *Contribuţii lexicale*, Bucureşti, 1939, p. 13, dă cuvîntului romînesc înţelesul 'purpură' (dar transcrie greşit pluralul cuvîntului nostru: *cînfi*) şi admite etimologia turcă, *kemkhâ* 'sorte d'étoffe de sois', trimiţînd la Densusianu, *l. c.* Inaintea tuturor dăduse etimologia cuvîntului romînesc *canfă* A. Scriban, *Arhiva*, XXV (1914), p. 133, unde, pe lîngă

cuvîntul turcesc şi cel neogrec, se cita şi rusul *kanfá* şi se spunea, după Berneker, că în aceste limbi cuvîntul este de origine chineză.

P. 212, r. 4 de jos: polon. *mogiła*).

P. 213, r. 11-14: Cuvîntul *mohila*, ca nume comun sau topic, apare deja în prima jumătate a secolului al XV-lea: vezi Costăchescu, *Documentele moldoveneşti înainte de Ştefan cel Mare*, I, p. 168, anul 1425: *do mohilu, ceres mohi(l), na mohilu*, alături de *na moghilu*, etc.

P. 213, r. 15-6 de jos: De fapt cea mai veche atestare a formei hiperurbanizate, *movila*, o găsim nu ca nume de familie, ci ca nume topic, în documentul din 11 Februarie 1400, al lui Alexandru cel Bun: *Movila găunoasă* şi *o(t) movilѣ*, vezi Costăchescu, *op. cit.*, I, p. 31. V. şi *podli Movi(l) Iuca(ş)*, „lîngă Movila Iucaşului", anul 1438, *op. cit.*, II, p. 7. Aceste exemple dovedesc în mod neîndoios că chiar la 1400 aristocraţia moldoveană evita fonetismul palatal chiar în cuvinte în care el era etimologic justificat, şi duc în mod inevitabil la concluzia că graiul aristocratic, cu labialele intacte, se opunea graiului popular, cu palatale, chiar la 1400. Aceste exemple dovedesc deci, fără putinţă de contradicţie, originea aristocraţiei moldovene într'o regiune cu labialele intacte, deci confirmă originea maramureşeană a acestei aristocraţii. — Cazuri de hiperurbanism prezintă şi *dumitale, dumisale, dumilorvoastre, dumilorsale*, care însă nu se găsesc numai în Moldova, ci şi în Ardealul dela Nord de Mureş. Ele presupun anume că o aristocraţie, care ajunsese să pronunţe *dumńitale*, etc., cu *mń*, alcătuia clasa suprapusă a unei populaţii cu *m* palatalizat în *mń*, ceiace ar dovedi că numai în Maramureş a fost posibilă naşterea lor. Aceste fenomene de hiperurbanism au trebuit să se producă însă înainte de secolul al XVI-lea, cînd ele sînt deja atestate. Alte hiperurbanisme ca cele din *miel, mulţămesc, viclean*, care se întîlnesc şi în graiul din Muntenia, din secolul al XVI-lea, se explică, în Maramureş şi Moldova, în acelaşi fel ca şi hiperurbanismele de mai sus. Asupra acestor fenomene de hiperurbanism vom reveni amănunţit cu altă ocazie.

P. 213, r. 10 de jos: *zapise*

P. 214, r. 2: caracteristice

P. 214, r. 4: *herru*

P. 214, r. 12: cu χ'

P. 214, r. 7 din notă: *Rek. d.*

P. 214, r. 13 din notă: afirmaţie

P. 215, r. 8: dieci

P. 215, r. 10 de jos, din notă: *tsaptir*

P. 216, r. 5, după Densusianu: ,acceptată de noi sus, la § 33,

P. 216, r. 14: Puşcariu. Acesta mai afirmă, *o. c.*,

P. 218, r. 8 de jos: *carte, šeĭe*

P. 219, r. 11: *în poziţia e*

P. 219, r. 14: ѧ în textele

P. 221, r. 12 de jos: de *ĕa* şi *e*,

P. 222, r. 5-7: să se suprime fraza franceză. Citatul din Densusianu începe deci cu: „Au XVI-e siècle

P. 222, r. 21-25, să se citească: aria de apariţie a fenomenului se explică printr'o scăpare din vedere a autorului.

P. 222, r. 27: Totuşi să nu uităm că, pentru Densusianu, prefacerile lui *ĭá* în *e* şi a lui *eá* în *e* sînt două procese diferite.

P. 224, r. 17: *op.*

P. 226, r. 8 de jos: confirmée

P. 229, r. 12: *e*, şi

P. 229, r. 13: cu diftongii

P. 230, r. 1 de jos: *ĕá* şi *ę*

P. 231, r. 14: faptului

P. 233, r. 18: XIV-lea

P. 236, r. 2: nou,

P. 236, r. 17: šă, šĭ, šo

P. 238, r. 16: *ș*, *j*

P. 238, r. 21; *ș*, *j*

P. 239, r. 4: *ĕá-ă*

P. 239, r. 9 de jos (din notă): *šĕade, šĕadză*

P. 239, r. 5 de jos (din notă): Moldoveni —, o

P. 242, r. 1 din notă: pos-

P. 244, r. 15: dieci

P. 244, r. 9 de jos: diecii

P. 245, r. 19 de jos: dova acelui

P. 245, r. 11 de jos: ѧ precedați de š și ž

P. 245, r. 4 de jos: ă, (ă deschis),

P. 246, r. 5: redă, în ce privește prima silabă, pronunția

P. 247, r. 7 de jos: șuierătoare în loc de: șăierătoare

P. 247, r. 3 de jos: acestea din urmă

P. 247, r. 1 de jos: țarea palatalei" (p. 152).

P. 248, r. 15: care este *î.)*

P. 249, r. 8 7 de jos: Dacă în Maramureș se pronunță *ašę*, iar nu *ašă'*, cum ar fi trebuit, aceasta e pentrucă acolo, ca dealtfel și în întreg Ardealul de Nord și Moldova de Nord, *ašĭa* de altădată a fost tratat nu izolat, ci în frază, anume atunci cînd era în unire cu verbul *e* sau *-ĭ* 'este', așezat imediat după dînsul (așadar, în grupul *ašĭá-e* sau *ašĭá-ĭ*). In această condiție *á* trebuia să sufere schimbarea în ę sau *e*.

P. 250, r. 9 de jos: [tipul *șade* din C. v.]

P. 251, r. 8: *înfrîmș'ѣte,*

P. 251, r. 20: (Că în secolele al XV-lea și al XVI-lea existau în Maramureș š și ž muiați, o dovedește și grafia *vrьjimașulь*, prezentă în P. H., vezi Candrea, *o. c.*, p. XLIX.)

P. 253, r. 3: rotacizante și din Banat,

P. 253, r. 13 de jos: găsim în loc de: găs m

P. 253, r. 7 de jos: care au avut loc

P. 256, r. 12 13: împrumută, fenomene care au fost numite, de noi, pentru aceia

P. 256, r. 2 de jos: muiere a acestor

P. 261, r. 2-5: Că grafia *-'ѣni* reproduce grafia slavă a sufixului *-'ѣnino* o afirmă și Rosetti, *Ist. l. r.*, VI, p. 44.

P. 261, r. 12: populară *-șăni* este

P. 262, r. 21: grafice *še,*

P. 264, r. 14: Rosetti, *Ist. l. r.*, VI, p. 44, vorbind despre sufixul *-'ѣni* din documentele slavoromîne, afirmă: „Sînt... indicii că se pronunța *ĕa* sau că se pronunțase astfel la o epocă precedentă, și anume în cazurile cînd *ĕa* era precedat de o semi-ocluzivă, care a absorbit pe *e*, prim element al diftongului: *Stănijanii* (din *Stănijĕanii*); *Lunčanii...*, din *Lunčĕani*, etc." Mai întîiu nu înțeleg dece se vorbește numai de semiocluzive (africate), cînd se dă și un caz în

care -ѣnii este precedat de ž. Sau poate Rosetti înțelege că în *Stănijănii* avem o grafie cu ж pentru pronunția ğ, aşa cum apare în documentele secolului al XV-lea în Moldova? Dar chiar dacă s'ar gîndi autorul la asta, nu e de loc adevărat că în aceste cuvinte, ca şi în toate cele în -ѣni, a existat cîndva diftongul *ĕa*. Singularele *Buciumean*, *Luncean* nu îngăduiau decît nişte plurale *Buciumeni*, *Lunceni*, cu *é*, nu cu *ĕá*, tot aşa dupăcum *peaşte* nu îngăduia decît un plural *peşti*.

P. 265, r. 18: de même que *țes*,

P. 267, r. 10: *ă*]. Contrariu

P. 268, r. 18 de jos: 52) Noi

P. 270, r. 20: al XV-lea

P. 275, r. 21: P. 72-73: „à

P. 280, r. 3: teritoriului

P. 280, r. 8: inovațiile

P. 284, r. 18 19: lor cu

P. 284, r. 12 de jos: pl)".

P. 284, r. 9: etc."

P. 285, r. 2: *z*. Atunci

P. 286, r. 3: rotacizante

P. 292, r. 18: a devenit *ĭ*, sunetul *-u*,

P. 292, r. 25: azi, apoi în

P. 293, r. 1-2: 508 din județul Fălciu) şi cu un *-u* foarte redus, iar pe harta 10 (cap), în localitățile 508 şi 618 (aceasta, în județul Vaslui).

P. 293, r. 16: *ĭ* (< *ń*)

P. 293, r. 7 de jos: fapte de or-

P. 295, r. 17: credem că prezența

P. 296, r. 14 de jos: indicativ

P. 297, r. 10: C. P

P. 297, r. 20-21: verbelor în *-n*,

P. 298, r. 5: < *molliat*)

P. 300, r. 1 de jos, din notă: Weigand,

P. 301, r. 16: secolului

P. 301, r. 9 de jos, să se suprime: ma.

P. 301, r. 8-7: în secolul al XIV-lea sau al XV-lea

P. 302, r. 2 din notă: *-dz* sau *-z*, *-ń*

P. 302, r. 13 de jos, din notă: întotdeauna

P. 303, r. 8: care apar

P. 303, r. 2 din notă: (< -r')

P. 303, r. 5 de jos: -d, -n

P. 305, r. 13: *ALRM*, I,

P. 305, r. 9 de jos: *ALRM*, I, nu

P. 305, r. 8 de jos: *ALR*, I, ne dă o hartă pentru *aceștia* (182).

P. 305, r. 1 de jos, să se introducă: După *ALRM*, I, forma *aceasta* apare în unele localități din Oltenia și Muntenia (825, 900), unde avem probabil a face cu oameni veniți din Ardealul rotacizant, și în jud. Odorhei (loc. 159), iar forma *aceștia* apare în Gorj (825), Hunedoara (835) și în Odorhei (230, 159).

P. 307, r. 6: analogice, în loc de: analoage,

P. 308, dela r. 12 de sus pînăla r. 5 de jos: De fapt Procopovici nu se exprima chiar așa. El spunea că, dacă am admite la baza celor trei elemente lingvistice romînești pe latinescul *illum*, ar fi imposibil de găsit felurile deosebite de accentuare ale cuvîntului latinesc în cazurile în care am scoate din el pe descendenții săi romîni care astăzi sînt neaccentuați, adică pe *-l* și *al*. Așadar el recunoștea că demonstrativul *ăl* ar trebui să fie scos, dacă el vine din latinescul *illum*, din *illum* accentuat. Așadar obiecțiile lui Procopovici se reduc în fond la afirmația că nu se poate explica printr'o singură condiție fonetică, (poziția neaccentuată a lui **ellu*), două evoluții fonetice: spre *-l* și spre *al*. Ceiace însă nu se poate explica printr'o singură condiție fonetică într'o singură epocă, cea romînească primitivă, se poate explica printr'o singură condiție fonetică în două epoci diferite: în latina populară și în romîna primitivă. In conformitate cu acestea, discuția dela p. 310-311, despre demonstrativul *ăl*, trebuie detașată de discuția anterioară, și unită cu cea dela p. 311-314. Ea își are rostul în lucrarea noastră numai pentrucă Procopovici a tăgăduit că demonstrativul *ăl* ar veni din latinescul **ellu*.

P. 310, r. 17, în loc de: înșele, să se citească: facă să se creadă că pune dificultăți derivării lui *al* din latinescul **ellu* (prin aceia că ar cere ca și în romînă articolul numeralelor ordinale și al pronumelor posesive să fie identic cu articolul definit):

P. 310, r. 17-22: De fapt romîna primitivă a întrebuințat, în cazul numeralelor ordinale, articolul de două ori: întîiu pe cel definit, *-lu* (modificat în *-le*), care, conform uzului romînesc, era enclitic, şi apoi pe **ellu*, care era cerut ca proclitic chiar de romînă.

P. 311, r. 12-17: De fapt Procopovici se referea numai la cazurile pe care el le credea neaccentuate chiar în latina populară.

P. 311, r. 21, în loc de macedoromînă să se citească: istroromînă

P. 311, r. 22: *ţă'sta* în loc de: *ţa'sta*

P. 311, r. 24: Dealtfel aceasta era în contradicţie cu ce spusese la p. 325, unde recunoştea că *ăl* ar trebui scos din forma accentuată a lui **ellu* (dacă îl scoatem din acest cuvînt latinesc).

P. 312, r. 10: *caballum illum illum formosum*

P. 312, r. 7-3 de jos: Cred acum că în dialectul muntenesc (cu cel oltenesc) şi în cel bănăţean *e* iniţial se pronunţa *e*, nu *ĭe*, iar în cel moldovean se pronunţa *ĭe*, nu *e*; căci numai astfel s'ar putea explica dece în dialectul moldovenesc **estu* n'a devenit *ăst*, ca în celelalte două dialecte, deşi graiul moldovenesc velarizează pe *e* precedat de labiale. Dacă deci, în graiul moldovenesc, **estu* n'a devenit *ăst*, ca în celelalte două graiuri, este pentrucă acolo nu aveam de fapt un **estu*, ci **ĭestu*, în care *e* nu era niciodată iniţial şi deci nu putea urma niciodată lui *-u* al altor cuvinte, din frază.

P. 313, r. 1 de jos: 162-164, Procopovici

P. 314, r. 11: Greşea Procopovici cînd considera pe *astă*, *asta* provenit din *ha(c) ista*. Ele vin desigur din **esta*, ajuns în romîna cea mai veche *ĕastă* şi *ĕasta*. Cu un *ĕ* iniţial, cuvîntul nu mai putea căpăta un *ĭ-*, — nu putea deci ajunge la *ĭĕastă* —, aşacă *ĕa-* precedat în frază de *-u* al cuvintelor anterioare, putea deveni, prin fenomenul bine cunoscut de velarizare, *a-*.

P. 314, r. 19 de jos: *(a)cel*, *(a)cea* etc."

P. 314, r. 12 de jos: *ist*, *est*, *aist*, *aest*, care

P. 315, r. 13 de jos: Şi este foarte probabil că aceşti clerici le-au transmis şi boierilor munteni, sau cel puţin limbii scrise a acestora.

P. 315, r. 3 de jos: bănăţean, singurul care le-ar fi moştenit direct din latină.

P. 315, r. 1 de jos: şi *acest(a)*, *(a)cel(a)*.

P. 316, r. 3, să se suprime: şi există încă

P. 316, r. 5-9: Trebuia să vorbesc acolo nu numai despre *(a)cel(a)*, din unele localităţi oltene şi muntene, dar şi despre *acesta*, care apare în unele localităţi oltene şi muntene.

P. 316, r. 14 de jos (cu nota): tenia şi în unele părţi ale regiunii dela Nord de Mureş, situaţie pe care

P. 316, r. 11 de jos (cu nota): (cel maramureşean vechiu),

P. 319, r. 2: munteană, aşacum am presupus noi mai sus, prin

P. 320, r. 16: graiuri în loc de: grauiri

P. 320, r. 6-18: Admiţînd acum că unele din graiurile din Moldova de Nord au putut veni şi mai înainte de secolul al XV-lea, adică în al XIV-lea, — vezi mai sus, adaos la p. 172, r. 4-18, — forma *cest* din documentul din 1431 ar putea fi dată şi pe socoteala unui graiu popular crişan-maramureşean, stabilit în Moldova prin mişcările metanastasice. Insă el ar dovedi, în acest caz, nu numai contribuţia maramureşeană la popularea statului nou înfiinţat, dar şi originea maramureşeană a aristocraţiei moldovene (documentul e scris de Oancea, care pare să fie identic cu Oancea logofătul, de mai tîrziu; vezi C o s t ă c h e s c u, *Doc. mold. înainte de Ştefan cel Mare*, II, Indice, p. 866-867).

P. 322, r. 2: (cuvîntul

P. 323, r. 16 de jos, să se adauge: (Astăzi ar trebui să spun că devin un izvor de informaţii pentru graiurile din Macedonia şi părţile imediat vecine, dela Nord.)

P. 324, r. 12 de jos: Bulgaria (cu Macedonia).

P. 329, r. 3 de jos, să se adauge după fraza care sfîrşeşte acolo: D e n s u s i a n u, *Grai şi suflet*, II, p. 378-379, a arătat că fenomenul apare şi în albaneză.

P. 331, să se adauge la sfîrşitul alineatului 1: Dar mai sus, § 34, noi am admis că Oltenii care n'au palatalizat labialele, au venit cu ele intacte, din Sudul Dunării (Sîrbia).

P. 332, r. 1: în loc de: au renunţat, să ce citească: ar fi trebuit să renunţe

P. 334, r. 1: sudtransilvan

P. 334, r. 5: medievale (cu Macedonia şi Sîrbia).

P. 343, r. 11 de jos, în loc de: *arapune* 'coş' (?) (şi să se citească: *arapune* 'ciorchină de strugure' (şi

P. 343, r. 7 de jos: P u ş c a r i u, *Dacor.*, II, p. 605-607, şi *Limba*

P. 343, r. 3 de jos: G a m i l l s c h e g, *Romania Germanica*, II, p. 253, acceptă etimologia aceasta (P u ş c a r i u e citat acolo greşit: *Dacoromania*, III, 627).

P. 347, r. 1 de jos: literare, ne

P. 346, r. 15: Avea deci dreptate Philippide, cînd distingea (*Introducere*) în secolele al XVI-lea şi al XVII-lea o limbă scrisă şi una vorbită (adică populară), deosebite ca fonetică şi gramatică. Invăţatul nostru greşea numai cînd arăta în ce constau deosebirile. Şi el avea dreptate şi cînd susţinea că graiul popular din secolele al XVI-lea şi al XVII-lea era identic cu cel de azi, dar el greşea deasemenea cînd trecea la amănunte (astfel, după noi, pronunţia *lege* era şi atunci, pe cînd, după el, nu).

P. 351, r. 3: şi din Principatele romîne, din primele lor timpuri. Şi

P. 353, r. 13: deamnă să credem unele

P. 353, r. 16 de jos: *cirilic*,

P. 358, r. 15 de jos: nului, din motivul arătat de acest învăţat. Deaceia

P. 359, r. 12: mai vechiu *puroñu*)

P. 359, r. 12-16: Explicaţia aceasta a fost dată deja în *Dicţ. Ac.*, supt. *budurоĭŭ*, care şi el e provenit din **budunoñu*, prin acelaşi fenomen. Tot acolo se invoacă şi cazul similar din *muşiroiu*.

P. 359, r. 12 de jos - p. 360, r. 5: Acum admit, conform adauselor făcute de mine mai sus (adause pentru p. 172, r. 4-18), că migraţiile Ardelenilor în Moldova au avut loc şi în secolul al XIV-lea (e vorba de migraţii ale unor mase populare, nu ale unor aristocraţii).

P. 360, r. 21: invocate oricînd ca

P. 362, r. 20: avea un astfel de sprijin menţine-

P. 363, r. 9: glosele la *Sintagma*

P. 364, r. 10: egal

P. 365, r. 7 de jos: R o s e t t i, *I. l. r.*, VI, p. 60 şi 61,

găseşte o formă mai veche a cuvîntului în discuţie, şi anume din 1428: *Unkьt*. El găseşte pentru Moldova (*ibid.*) şi un toponimic *Oko* (= *Ochiu*) la 1429, precum şi un *Unkie* (= *Unghie?* autorul nu stabileşte o asemenea echivalenţă) la 1436.

P. 371, r. 15 de jos: *jiñere, juñere* 'ginere'.

P. 371, r. 7 de jos: formă (un anumit aspect).

P. 384, r. 4 de jos: Karadžić

Cuvinte romîneşti din documentele slavoromîne din secolele al XV-lea şi al XVI-lea, au fost relevate şi de Rosetti, *I. l. r.*, VI, Bucureşti, 1946, şi de Damian P. Bogdan, *Glosarul cuvintelor romîneşti din documentele slavo-romîne,* Bucureşti, 1946. Unele din cuvintele de acest fel, discutate de noi mai sus, pot fi găsite şi în aceste lucrări. Prima dintre aceste lucrări ar trebui acum folosită şi pentru tot ce priveşte limba şi textele secolului al XVI-lea. Noi n'am mai făcut aceasta, deoarece lucrarea aceasta a lui Rosetti este, întrucît priveşte limba secolului al XVI-lea, reeditarea, cu mici schimbări, a cărţii folosite de noi, *Limba romînă în secolul al XVI-lea.* Scrisorile romîneşti dela Bistriţa pot fi studiate acum într'o nouă ediţie a cărţii lui Rosetti, *Lettres roumaines*, apărută în romîneşte supt titlul: *Scrisori romîneşti din arhivele Bistriţei*, (1592-1638), Bucureşti, 1944.

SEMNE ÎNTREBUINŢATE.

Orice adaos în textul citat al unui autor, este cuprins între semnele [ ] (paranteza dreaptă). Linia dreaptă — după punct, în textul citat al unui autor, desparte alineatele acelui text. Sistemul de semne fonetice, pe care le-am folosit, e un amestec între cel al lui Philippide şi cel al autorilor *ALR*-ului. Intrucît el e uşor de înţeles, nu mai credem necesare explicaţii.

ALTE ÎNDREPTĂRI ŞI ADĂOGIRI.

P. 30-34: Intr'un articol intitulat *Timofeiu Cipariu* (*Revista Nouă* I, p. 46), I. Bianu admitea că, la 1780, limba romînă literară a întrat „într'o fază cu totul nouă". El se gîndea însă numai la inovaţiile şcolii latiniste.

P. 112, r. 6 de jos: In acest dialect este scris

„ 119, r. 17-18: specifice textelor rotacizante,

„ 174, r, 7: regiune din Ardeal (vezi

„ 187, r. 16-17: Moldova a fost

„ 214, r. 2: caracteristice

„ 216, titlul capitolului II: muiat, în

„ 237, r. 1: *vesica*

„ 266, r. 15: altele vecine

r. 9 de jos: centrele în loc de centrale

„ 289, r. 4-5: în loca- lităţi

„ 300, r. 1: -*ră* şi rezul-

„ 332, r. 5 de jos: Explicaţia aceasta se găseşte şi la I. Iordan, *Limba romînă actuală*, p. 19.

„ 341, r. 16: *acúma* în loc de *ácuma*

„ 247, r. 16: *fiindrcî* în loc de *fiidrcî*

DE ACELAŞI AUTOR:

1. *Constituirea unei fonetici care să nu fie fiziologie şi acustică*, Iaşi, 1939 (extras din *Buletinul Institutului de Filologie Romînă „Alexandru Philippide"*, V).

2. Articole şi recensii în *Buletinul Institutului de Filologie romînă „Alexandru Philippide"*, *Insemnări ieşene*, *Arhiva* şi *Ethos*.

In pregătire:

1. *Originea Romînilor* (litografiat în redacţie provizorie la Iaşi în 1947).
2. *Lingvistica „limbii" şi lingvistica vorbirii.*
3. *Teoria cazurilor.*
4. *Die Sprachtheorie A. Philippides im Vergleich mit der abendländischen Sprachtheorie.*
5. *La linguistique et le matériatisme dialectique.*
6. *Expansiunea Indoeuropenilor în Europa de Sud-Est.*

PREŢUL 400 LEI.